YU ISSN 1450-605X

Number XI

HERITAGE

Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade

FOR THE PUBLISHER Milica Grozdanić MSc. Arch, Director of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade

EDITOR Marko Popović PhD

SECRETARIES Bojana Ibrajter-Gazibara, Saša Mihajlov

EDITORIAL BOARD Milka Čanak-Medić PhD, Irina Subotić PhD, Nađa Kurtović-Folić PhD, Marko Popović PhD, Miroslav Timotijević PhD, Aleksandar Kadijević PhD, Zoran Jakovljević, Vera Pavlović-Lončarski, Nada Živković, Marina Nešković

BELGRADE 2010

НАСЛЕЂЕ

Број XI

Завод за заштиту споменика културе града Београда

ЗА ИЗДАВАЧА мр Милица Гроздanић, директор Завода за заштиту споменика културе града Београда

УРЕДНИК др Марко Поповић

СЕКРЕТАРИ Бојана Ибрајтер-Газибара, Саша Михајлов

РЕДАКЦИЈА др Милка Чанак-Медић, др Ирина Суботић, др Нађа Куртовић-Фолић, др Марко Поповић, др Мирослав Тимотијевић, др Александар Кадијевић, Зоран Јаковљевић, Вера Павловић-Лончарски, Нада Живковић, Марина Нешковић

БЕОГРАД 2010

CONTENTS

9 **THE HISTORICAL MONUMENTS HERITAGE**

11 ALEKSANDAR BOŽOVIĆ, Ružica Church in Belgrade Fortress
29 MILOJKO GORDIĆ, Prince Alexander Karadjordjević's Belgrade Properties
43 SVETLANA V. NEDIĆ, The Commercial (*Prometna*) Bank Building
49 MILOJKO GORDIĆ, The Public Inn, Subsequent Nacional Hotel, 9 Pariska Street
55 ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, On the Architecture of the Yugoslav Diplomatic Mission in Ankara
71 SAŠA MIHAJLOV, Milan Vapa's Paper Mill
79 DRAGANA MECANOV, On the Architectural Assessment of Residential Buildings from the Period of Modernism
103 MIODRAG DABIŽIĆ, The Zemun House of Jovan Karamata with a Memorial Plaque
109 KSENIJA ĆIRIĆ, The Building at 38 Nemanjina Street
113 ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, Three Recently Built Belgrade Churches: Three Impulses for a Tenable Development of Serbian Religious Architecture

135 **RESEARCH**

137 MARKO POPOVIĆ, Vestiges of Medieval Belgrade's Residential Structures

147 **CONSERVATION APPROACHES**

149 MILICA GROZDANIĆ, An Overview of the Urban Planning Methodology for Protected Historic Areas: Case Study of the Old Core of Zemun

183 **VIEWS AND OPINIONS**

185 SVETLANA DIMITRIJEVIĆ-MARKOVIĆ, Civic Participation as a Prerequisite for Successful Heritage Protection
193 BILJANA MIŠIĆ, On the Evaluation and Protection of Belgrade's Post-WWII Architecture

207 **HERITAGE AND UNIVERSITY CURRICULA**

209 MIRJANA ROTER-BLAGOJEVIĆ & MARKO NIKOLIĆ, From Classicism to the Sezession: Stylistic Change in Belgrade's Architecture in the 19th and Early 20th Centuries

217 **REVIEWS**

219 NENAD LAJBENŠPERGER, Review of the book: *Banjica Concentration Camp, Detainees, Belgrade-Banjica Concentration Camp Records (1941–1944)*, Belgrade 2009
221 RENATA JADREŠIN-MILIĆ, Review of the monograph: Dragana Ćorović, *A Garden City in Belgrade*
225 TATJANA BOŠNJAK, A long-awaited book: *The Museum of Prince Paul*

229 **IN MEMORIAM**

231 GORDANA SIMIĆ, Jovan Sekulić (1921–2009)

САДРЖАЈ

9 **СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ**

11 АЛЕКСАНДАР БОЖОВИЋ, Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве
29 МИЛОЈКО ГОРДИЋ, Београдска имања кнеза Александра Карађорђевића
43 СВЕТЛАНА В. НЕДИЋ, Дом Прометне банке
49 МИЛОЈКО ГОРДИЋ, „Народна гостионица“ – касније „Хотел Национал“, Париска бр. 9
55 АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ, О архитектури југословенског посланства у Анкари
71 САША МИХАЈЛОВ, Фабрика хартије Милана Вапе
79 ДРАГАНА МЕЦАНОВ, Валоризација архитектуре стамбених зграда из периода модерне
103 МИОДРАГ А. ДАБИЖИЋ, Кућа академика Јована Карамате са спомен-плочом у Земуну
109 КСЕНИЈА ЋИРИЋ, Кућа у Немањиној улици број 38
113 АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ, Три новије цркве Београда – три подстицаја развоју српског сакралног градитељства

135 **ИСТРАЖИВАЊА**

137 МАРКО ПОПОВИЋ, Трагови резиденцијалних здања средњовековног Београда

147 **КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРИСТУП**

149 МИЛИЦА ГРОЗДАНИЋ, Приказ методологије планирања у заштићеним културно-историјским подручјима на примеру Старог језгра Земуна

183 **ПОГЛЕДИ И МИШЉЕЊА**

185 СВЕТЛАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ-МАРКОВИЋ, Учешће грађана као предуслов за успешну заштиту наслеђа
193 БИЉАНА МИШИЋ, О вредновању и заштити послератне архитектуре Београда

207 **НАСЛЕЂЕ И УНИВЕРЗИТЕТСКА НАСТАВА**

209 МИРЈАНА РОТЕР-БЛАГОЈЕВИЋ, МАРКО НИКОЛИЋ, Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Београду током 19. и почетком 20. века

217 **ПРИКАЗИ**

219 НЕНАД ЛАЈБЕНШПЕРГЕР, Приказ књиге: *Логор Бањица, логораши, књиге заточеника концентрационог логора Београд – Бањица (1941–1944)*, Београд, 2009.
221 РЕНАТА ЈАДРЕШИН-МИЛИЋ, Приказ монографије: Драгана Ђоровић *Вртни град у Београду*
225 ТАТЈАНА БОШЊАК, Књига на коју се дуго чекало: *Музеј кнеза Павла*

229 **IN MEMORIAM**

231 ГОРДАНА СИМИЋ, Јован Секулић (1921–2009)

У поводу пола века постојања и рада престоничке Службе заштите, обраћам вам се са осећањем изузетне части, са овог јединственог места на простору Београдске тврђаве, које на најбољи начин илуструје богатство културно-историјских слојева и са којег се пружају бескрајне визуре на препознатљиве културне пределе и панораме Београда.

На данашњи дан, 27. маја 1960. године, *Решењем Народног одбора града Београда бр. 1861/60*, основан је Завод за заштиту споменика културе града Београда. Континуитет деловања кроз различите друштвене епохе сведочи о напорима више генерација стручњака различитих профила у остваривању мисије заштите споменичког наслеђа на подручју Београда. Архитекти, историчари уметности, археолози, историчари, етнолози, вајари, сликари, правници, фотографи, документаристи, библиотекари, палири и други сарадници истраживали су и одговарајућим конзерваторско-рестаураторским поступцима заштитили бројне археолошке локалитете, објекте народног градитељства, сакралне објекте, репрезентативне јавне и профане грађевине, урбане и руралне целине, утврђења, знаменита места, гробља, јавне споменике и спомен-обележја.

Као у ретко ком од наших градова бурне и богате прошлости, у Београду су се повезале најразличитије културе. Његова борба за самоодржање има у себи нешто нарочито узвишено и трагично, због чега и споменици који говоре о његовој прошлости имају посебну вредност.

„Био је Београд и келтски, и римски, и хунски, и аварски, и бугарски, и грчки, и турски, и мађарски, и аустријски, и српски – по неколико пута. Грађен. Рушен. Преграђиван. Преуређиван. Ширио се и у разгранато цивилно насеље и опет се ратнички повлачио међу своје уже зидове. Видео је паганске налете, издржао

римске легионаре, претурио страховите покоље турске и осетио мач хришћанске војске. Видео је сеобу варвара и пуштао низ друмове богате караване. Био је пустош и раскош. Био је роб и господар. Два света, на ватрометини најезда и утицаја. Био је вечито смер завојевача, мета страховитих кичмоломних прегнућа. И остао је. Није случајно што су се толики народи крвили због овог града што је био називан прагом светих ратова, кућом ратова за веру, најкрвавијим каменом на свеколиком ратишту Европе, најсјајнијим листом турске историје, вратима Истока, капијом Запада. Нешто затвара и отвара то место. Решава ситуације и загонетке. Опомиње на борбу. Раствара нове видике победе. Позива на одбрану. Мами на живот. Једном речи: кључ. Ко га има, има много. Али мора да га будно чува“, говорио је Владимир Велмар Јанковић.

Ми смо дужни да будућим генерацијама сачувамо видљиве трагове прошлости. Београд и његови споменици културе сведоче о његовом историјском развоју, али и о неисцрпној виталности града и његових људи у борби да очувају свој национални и културни идентитет и интегритет.

У том циљу и из тих разлога значајно је што Завод за заштиту споменика културе града Београда и даље истрајава на путу заштите, очувања и унапређења културног наслеђа, којим су пре 50 година кренули његови оснивачи, пре свих господин Јован Секулић, историчар уметности и први директор Завода за заштиту споменика културе града Београда.

„Конзерватори Србије“, говорио је Јован Секулић, „мораће у наредном периоду да уложе напоре како би постигли нужан и неопходан утицај у друштву у коме много активније делују интереси који нису увек у складу са чувањем и заштитом нашег историјског и споменичког наслеђа. С друге стране, и они сами мораће да мењају неке своје досадашње ставове и навике. Јер, за данашње стање у овој области одговорна је, пре свих сама служба заштите споменика културе. У своме раду она се, свих ових година, углавном ослањала на доста узак круг стручњака из ове области, а много мање на оне појединце и институције који могу значајно да допринесу свеобухватној заштити споменичке баштине.“

Имајући у виду данашњу актуелност овог опажања, поручујемо да су за превазилажење стања и поновно успостављање свести о вредностима, значају и значењу споменичког наслеђа потребне, пре свега, примена правила и прописа, јака и организована друштвена контрола, едукација кадрова на свим нивоима у складу са међународно признатим принципима и начелима, стварна грађанска партиципација и, изнад свега, потребни су некомпромитовани, храбри и ауторитативни појединци који ће управљати овим процесима.

У име садашње генерације запослених у Заводу за заштиту споменика културе града Београда захваљујем свим претходним на свему што су учиниле за очување идентитета Београда, интегритета Београђана и саме Службе заштите. Захваљујем Граду Београду – градској управи, Министарству културе Републике Србије и свим осталим државним органима и организацијама, институцијама, струковним асоцијацијама, медијима, културним и јавним радницима и другим појединцима, који су пратили, подржавали и подстицали рад Завода у протеклих 50 година и тако допринели остваренim резултатима. Изражавам своје дубоко уверење да ћемо и у будућем раду афирмисати вредности споменичког наслеђа, прилагођавајући га потребама савременог живота, уз пуно уважавање његове суштине, структуре и историје.*

мр Милица Гроздanић

*Обраћање директора Завода за заштиту споменика културе града Београда на свечаном скупу одржаном 27. маја 2010. године, поводом обележавања 50 година од оснивања и рада Институције

Споменичко наслеђе

УДК 726.54(497.11); 271.222(497.11)-523.4-9

АЛЕКСАНДАР БОЖОВИЋ

ЦРКВА РУЖИЦА У ИСТОЧНОМ ПОДГРАЂУ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

Црква Ружица се налази у Источном подграђу Београдске тврђаве и чини део ширег сакралног комплекса који сачињавају још капела свете Петке и црквени конак с тремом. Мада је храм посвећен празнику Рођења Богородице, од свог оснивања ова црква је у народу позната као Ружица. Занимљиво је порекло њеног имена,[1] које се јавља на више локалитета. Исти назив на подручју Србије носи црквина Ружица крај тврђаве Милешевац. На територији Босне и Херцеговине такав назив носе три цркве: црквина Ружица код врела Требишњице, црква свете Руже у околини Ливна и црква Ружица код Братунца. У Црној Гори код Рожаја постоји црквина Ружица, а у Колашину су забележени остаци манастира Ружице. У науци је прихваћено мишљење да прапорекло овог имена треба тражити у античком празнику *rosalia* прослављаном у пролеће, када су на гробове предака полагане руже. У облику прилагођеном хришћанском култу, празник опстаје кроз средњи век, а касније постаје део фолклорног наслеђа. У хришћанском религиозном контексту он се везује за Духове, те се стога русалијом односно Ружицом обично називају цркве посвећене св. Тројици. Порекло имена цркве Ружице у Источном подграђу такође се везује за усмену традицију која преноси предање о постојању цркве Ружице кроз легенду о три сестре Ружици, Марици и Цвети, а које су у средњем веку подигле три цркве у Београду. Тако се до XIX века веровало да три барутна магацина на Београдској тврђави представљају управо те цркве. Време настанка храма се везује за 1867. годину, односно за годину предаје кључева града Београда. Ова временска одредница уједно представља тренутак заснивања цркве Ружице као сакралног здања, заправо тренутак трансформације објекта у функцији и архитектонском склопу. Старије здање које је послужило

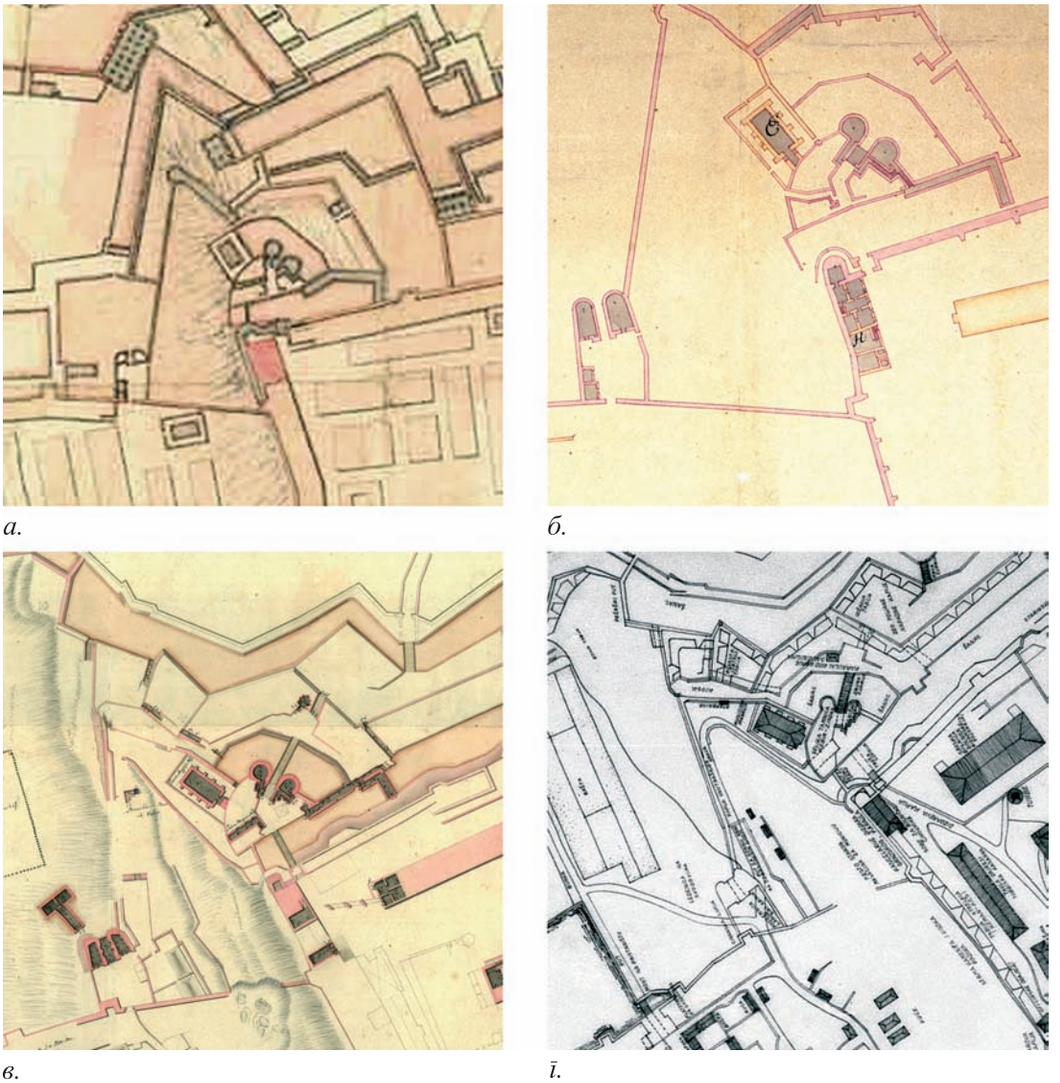

Сл. 1. Источно подграђе на плановима 1723–1865. године:
а. 1723–1725. године (Statens Arkiv, Stockholm)
б. 1740. године (Deutsche Staatsbibliothek, Berlin, S X 47083/19)
в. 1789. године (Kriegsarchiv, Wien, G I b 40–3)
г. 1862–1865. године (реституција плана према плану из Народне библиотеке Србије, Збирка карата и планова, бр. 332)

а. *б.* *в.* *г.*

као непосредни архитектонски оквир за нов храм био је стари барутни магацин, што и чини необичност у просторном позиционирању цркве Ружице. У односу на друге хришћанске лонгитудиналне храмове, којима је подужна линија одређена правцем исток–запад, код цркве Ружице је постављена да се простире правцем север–југ. Идеја која је водила ка оснивању цркве на месту барутног магацина представља комплексан проблем, базиран на више чињеница. Основни узрок за успостављање новог култног места у Источном подграђу Београдске тврђаве била је дакле свест сачувана у колективној меморији српског народа о постојању древне цркве Ружице. То се пре свега односи на народно веровање везано за историјско порекло храма, у контексту поменуте легенде. Не може се прецизно утврдити од када потиче ова легенда, али XIX век је тренутак када се актуелизују приче о старим сакралним објектима сачуваним на Београдској тврђави, која је у то време још у рукама турског гарнизона. Колективна меморија била је такође похрањена и у писаном облику кроз народне песме *Женидба Тодора Јакшића* и *Деоба Јакшића*, где се име цркве Ружице у Београду непосредно помиње. Ово сазнање које је живело дубоко у свести народа поклопило се са специфичним тренутком политичке еманципације који је водио ка независности младе српске државе.

Порекло архитектуре цркве Ружице, прецизно просторно одређење објекта који је претходио сакралној намени и време његовог настанка – познати су. Низ историјских извора, посебно картографска грађа која се махом чува у Бечу (*Kreigsarchiv Wien*), на то јасно указује. Изградња објекта потиче из времена аустријске владавине Београдом, када је извршена опсежна барокна реконструкција тврђаве, по пројекту инжењера Николе Доксата де Мореза, од 1725. до 1739. године. У то време је изграђен првобитни барутни магацин у

Источном подграђу Београдске тврђаве. Реч је о стандардном војном објекту који се појављује на бројним плановима Београдске тврђаве, почевши од 1725. године до краја XIX века, с мање или више прецизности у приказивању.

Поуздан картографски извор представља план из 1725. године.[2] Овај план приказује пројекат нових фортификација,[3] а положај новопројектованог барутног магацина смештеног на ободу Лучног бедема у Источном подграђу – поклапа се са положајем данашње цркве Ружице. У погледу прецизнијег датирања објекта, значајан је план Београдске тврђаве из 1739. године.[4] У легенди овог плана под ознаком *D* означен је барутни магацин у Горњем граду, док је барутни магацин у Источном подграђу означен као *S* и уписан као „нови барутни магацин". Ово наводи на закључак о нешто каснијем датуму настанка барутане у Источном подграђу у односу на барутни магацин у Горњем граду, односно највероватније током четврте деценије XVIII века.

Након склапања мира између Аустрије и Турске 1739. године, одредбама уговора је одлучено да се поруше све фортификације из периода 1717–1739. године, односно да се оставе само фортификације изведене пре 1717. године. Овим је тврђава била сведена на оквир који се састојао од бедема изведених пре 1717. године, тј. утврђене целине Горњег града са бастионима испред Западне и Источне капије, затим Доњег града с пристанишним бастионом, као и Источног подграђа.[5] Поред тога, Турцима су предати и сви новоподигнути објекти у унутрашњости Тврђаве. С обзиром на то да се налази у оквиру Источног подграђа, које је формирано пре аустријског освајања Београда, барутни магацин је остао очуван у изведеном стању. План из 1740. године[6] евидентира постојеће стање структуре утврђења и објеката унутар Београдске тврђаве, преосталих након одласка аустријске посаде. У постојећој структури Источног подграђа уцртан је и барутни магацин. У годинама од 1740. до 1754, завршена је већина радова на формирању нових фортификација. У плановима који приказују стање Београдске тврђаве током друге половине XVIII века па до 1808. године[7] види се да барутана задржава своју функцију, као и непромењен архитектонски склоп у основи. Из овог периода значајан је план сутерена из 1789. године,[8] који прецизно приказује стање на терену, са уцртаним подземним просторијама.

Када је реч о историјском изгледу барутног магацина у Источном подграђу Београдске тврђаве, може се рећи да је он делимично преиначен у периоду од 1867. до 1925. године, али је основни архитектонски склоп сачуван, тако да о аутентичној техници градње и архитектонском склопу најбоље сведочи, изузев самог храма, делимично очувани барутни магацин смештен у Горњем граду на углу Североисточног и Југоисточног бедема. Овај тип барутног магацина је стандардни војни објекат, а постојала су три слична на простору Београдске тврђаве. Један је био смештен у Доњем граду, други у Горњем граду, а трећи у Источном подграђу. Реч је о једноставном једнобродном, лонгитудиналном објекту изграђеном у опеци аустријског формата. Основа барутане у Источном подграђу нешто је издуженија у односу на друга два барутна магацина. У изворном облику је био засведен благо преломљеним сводом од опека, који носе бочни зидови са по четири контрафора на сваком зиду. Улаз је био смештен уз лучни бедем, сасвим заклоњен. У улазном делу налазила су се два степеништа постављена насупрот и претпростор. Они су били наткривени нижим кровом од главног. Трагови овог простора и данас су видљиви у постојећој структури цркве Ружице. Као и у случају других барутних магацина, и око овог се налазила зидана ограда. Како је реч о војном, утилитарном објекту, намењеном за складиштење барута, посебна пажња је посвећена јачини зидова. У данашњој структури цркве Ружице, дебљина бочних зидова је два метра, док је код сличног Горњоградског барутног магацина дебљина истих зидова 2,52 метра. О структури зидова и свода, непосредан податак пружа фотографија из 1915. године, која приказује полусрушену цркву Ружицу.

Овакав тип објекта, у форми једнобродне, лонгитудиналне грађевине под двосливним кровом свакако својим изгледом асоцира на хришћанске цркве. Зато не чуди чињеница да је процес препознавања једног војног објекта као сакралног простора могао бити извршен на тако једноставан начин. О томе довољно сведочи опис барутног магацина у Доњем граду, који даје др Милосав Стојадиновић, потпредседник Београдске општине, 1931. године:[9]

„Од нарочитог је интереса стара црква која се налази у Доњем граду на самом подножју виса на коме је Мештровићев Победник. Београђани уопште не знају да се ту некада налазила веома лепа црква која је и данас сачувала свој првобитни облик... У народном предању помињу се две цркве Ружица и Марица, а војници и дан данју говоре о магацину Марици, мислећи на то место. [...] Она је покривена једним великим сводом интересантне обраде, докле је олтара, окренутог истоку, нестало у задњем делу који је порушен. Улаз у ову цркву такође је лепо очуван и архитектонски нарочито обрађен. За дивно чудо да и тај део у току векова није порушен. [...] Цркву треба обновити са израдом олтара у задњем делу, реконструисати поједине делове око ње, засадити неколико дрвета и делимично паркирати, тако да се добије једно место које ће при самом улазу у Доњи град са савске стране пасти у очи свим посетиоцима."

Сл. 2. Црква Ружица, 1904. године

Сл. 3. Црква Ружица, 1915. године

Сл. 4. Црква Ружица, 1942. године

У прилог таквом уверењу сведочи и ликовни извор из XIX века. Реч је о турском плану из 1862–1863. године, чији је аутор највероватније Рашид-бej.[10] Иако топографски непрецизан, план евидентира постојеће објекте на Београдској тврђави, са детаљном легендом. Барутни магацин у Источном подграђу, означен под редним бројем 60, наведен је као муниционi магацин, док су барутни магацин у Горњем граду и сличан барутни магацин у Доњем граду означени као Црква (муниционi магацин). Без обзира на то што барутана у Источном подграђу није означена као црква, овај план даје значајан податак везан за веровање о егзистенцији црквених објеката у оквиру утврђења.

О тачном месту, атрибуцији и броју објеката у оквиру Београдске тврђаве, за које се веровало да представљају очуване цркве, у деценијама које су претходиле предаји утврђења Србима постоје недовољно прецизна писана сведочанства. Тако кнез Милош у полемици са Јусуф-пашом, поводом захтева за поправку оштећеног минарета Батал џамије, даје назнаку о броју цркава у оквиру бедема утврђења, који се поклапа са Рашид -бејовим планом, наводећи „да се у унутрашњости шанчева налазе две цркве, у којима Турци држе муницију, а не дају Србима да их оправе“.[11] Друго слично сведочанство, нешто дескриптивније писано, даје Стјепан Марјановић,[12] у свом путопису из 1842. године, где у опису Београдске тврђаве наводи: „Мало даље за ових запуштјених градах на Сави круто, баш супрот чардаку на њезином уштју лежечему, има још једна мања, са свих страна обзидана сграда, о којој се говори, да је то негда католичка или како једни хоће христијнска црквица под именом Ружица била. Сада је та сграда турска барутана“. Иако непрецизна, оба сведочанства ипак

представљају значајна писана документа која бележе уврежено народно веровање о постојању хришћанских храмова на простору Београдске тврђаве, али у другачијој функцији.

Ипак, пресудна ствар у стварању новог сакралног простора био је романтичарски дух и тренутак националне политичке еманципације који је владао током XIX века. Овај процес је подразумевао да се у оквиру откривања и идентификовања историјског и културног наслеђа налазио начин за нову формулацију националног и културног идентитета.[13] Овај култ националног наслеђа заснивао се на деветнаестовековном схватању да једно од најбитнијих места у конституисању једне нације представља његова прошлост. Тако се ова конструкција прошлости није водила првенствено жељом за научним сазнањем о пореклу појединих објекта и њиховим местом у историји нације, већ су извори за њихово порекло често налажени у митском наслеђу. У остацима старина налазе се сведочанства славне прошлости и извори за националну историју било реалну, било измишљену. Ово оживљавање националне прошлости и величање културног наслеђа били су усмерени пре свега на откривање и реинтерпретацију „златног доба“ српске историје, који се везивао за Србију из доба Немањића. Током XIX века долази до обнове средњовековних манастира попут Студенице, Жиче и Раковице, а рецепција наслеђа показује јасна националистичка обележја. Тако митрополит Михаило у беседи на благодарењу, поводом светковине у спомен устанка кнеза Милоша, 1865. године говори:[14]

„Беше негда срећно доба у народу србскоме, они имађаше своју силну и велику државу, краљеви и цареви србски славише се на далеком истоку и западу, уважаваше их ближњи и дальњи народи, бојаше их се непријатељи царевине српске. По тој срећној царевини поносито дизаше се лепи дворови владетеља и великаша србски, цветаше села и вароши, јунаци се дичише именом србским, народ уживајући правду закона, беше одевен у злато и сребро, виђаше се по србским пољима многочислено стадо, као што и плодне њиве веселише србске синове и кћери. И тада красно беше живети у лепој земљи државе србске, која бјаше искићена дивним и великолепним храмовима, у којима побожно славише Бог и свршаваше служба небеском цару. [...]

Сл. 5. Црква Ружица, садашње стање

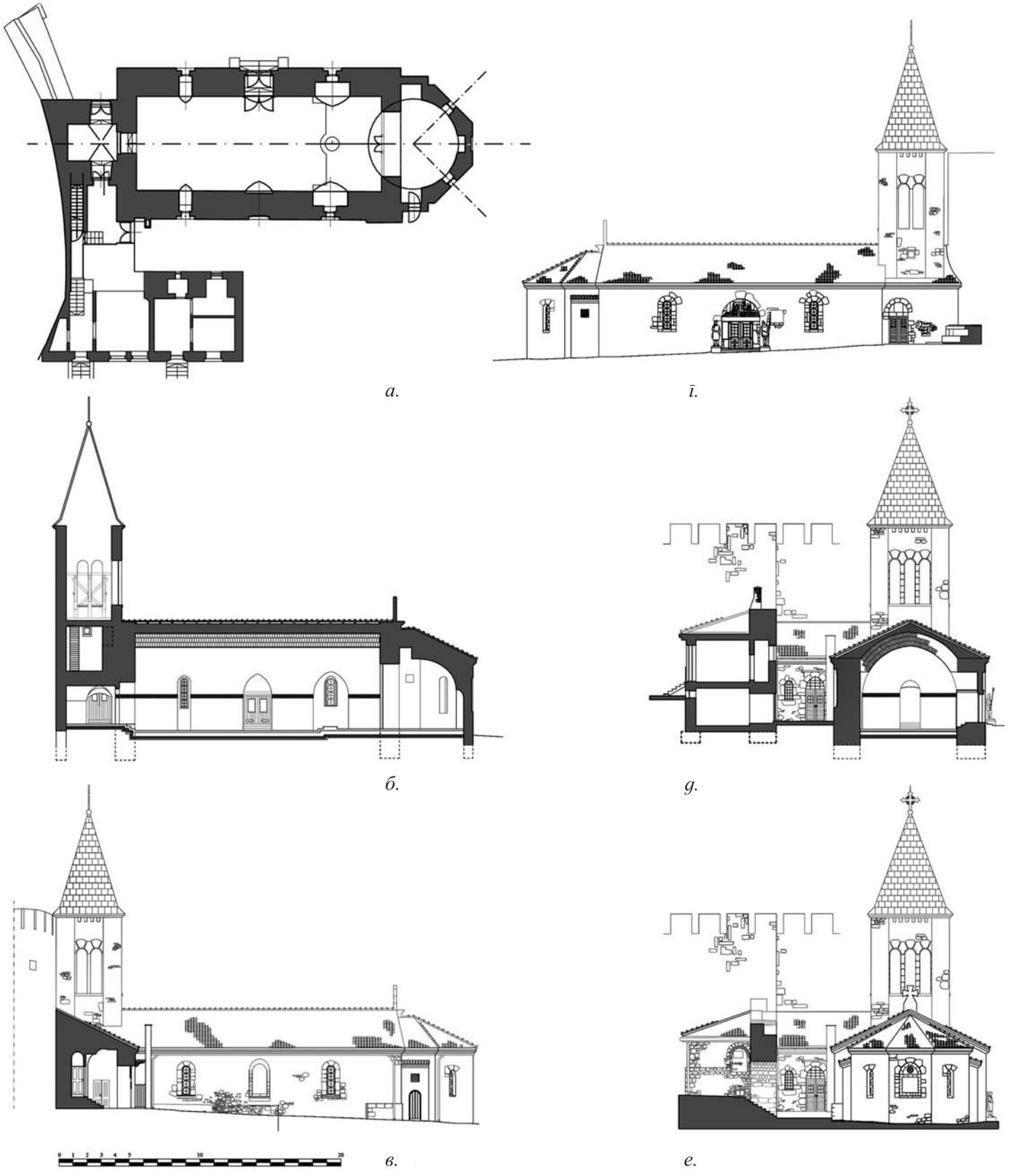

Сл. 6. Црква Ружица, а. Основа, б. Подужни пресек, в. Источни изглед, ї. Западни изглед, д. Попречни пресек , е. Северни изглед

„Мили споменици о јуначким врлинама и толиком доказима родољубља наши отаца нека утврде мисли, покрену тежње и расположе осећања и садањега и будућега поколења народа српског да се ова не само диче врлином споменима прошлости, него да се и побрину украшавати се родољубивим и христијанском врлинама, које данас у народној светковини свечано славимо. [...]

„Из развалина нек се подижу споменици и задужбине старе и нове славе српске и нека предају идућим столећима, да је српски народ живио, да још живи и да има снаге самостално живити, Богу на славу а човечанству ползу, дику и понос! Амин.“

Тренутак у којем се црква Ружица обнавља јесте дакле и значајан историјски тренутак политичке еманципације српског народа, који ће у наредној деценији довести и до формалне независности кнежевине Србије. Тек након предаје кључева града Београда и одласка турске посаде из утврђења, што уједно и представља највећи домет владавине кнеза Михаила, обезбеђен је и непосредни услов за почетак обнове цркве Ружице. Одмах након чина предаје кључева града, 6. априла 1867. године, приступило се радовима на самом храму. Кључну улогу у томе, као и у црквеном животу Србије у другој половини XIX века, имао је тадашњи митрополит Михаило.[15] По уласку српске војске у Београдску тврђаву, он тражи од српске владе да се објекат преда црквеним властима ради обнове храма. Дана 23. априла исте године оснива се Одбор за обнову Ружице, чиме почиње прикупљање прилога за обнову храма,[16] а појединци црквени предмети набављени су већ 15. (27) априла 1867. године, када ћерке српског политичара Стевана Стевановића Тенке поклањају будућој цркви богослужбене књиге, 12 минеја и два октоиха.[17] Исте године, односно 22. децембра 1867, храм је и освећен, а литургију је служио митрополит Михаило.[18] Ову прилику митрополит је искористио да одржи важну беседу у којој указује на значај обнављања храма, поредећи обнову цркве Ружице са новозаветним мотивом ускрснућа Лазара:

„... Зар неће оваква иста благородна осећања радости, утехе и признања највише обузети данас душу Србина, што види да устаје из гроба, не брат, него мила мајка, која не само четири дана, но четири стотине и више година лежаше у гробу, што (Србин) види да се ослобађа ропства тужна робиња Ружица, која толике векове беше у затвору, презрењу, заборавности и страдању.“

Од тренутка оснивања па надаље црква Ружица постаје значајно култно место у Београду, не само захваљујући веровању у древно порекло цркве већ и чињеници да се у непосредној близини налазио један извор за који се веровало да је чудотворан и који је истовремено када и црква Ружица освећен и претворен у капелу.[19] Реч је о капели свете Петке, која је у време настанка била једноставно озидана грађевина, укопана у падину[20] и која је заједно са Ружицом сачињавала, од самог настанка, један шири сакрални простор у Источном подграђу Београдске тврђаве. Значај цркве Ружице је наглашен и њеним постављањем у један шири политички контекст, чином увођењем прославе празника ослобођења Београда од Турака.[21] Тако из историјских докумената сазнајемо да се у програму светковине поменутог празника, другог дана, 21. маја 1870. године, предвиђа Благодарење у цркви Ружици. С обзиром на то да је након извршеног уређења храма, Ружица служила као гарнизонска црква војне посаде у тврђави, из докумената[22] прославе празника, 6. априла 1877. године, сазнајемо да програм предвиђа почетак прославе службом у цркви Ружици, где је један део официра из Београдског гарнизона требало да дочека долазак „Њиове Светлости“. У контексту беседе митрополита Михаила, овај чин увођења грађевине у званичан програм једног националног празника наглашавао је значај цркве Ружице као симболичне представе верске и политичке еманципације српске државе и цркве.

О самом току градње Ружице располажемо са мало података. Из појединих рачуна сазнајемо да је у септембру 1869. године подигнут кров над олтаром. У пролеће исте године завршено је зидање торња, а у октобру 1870. године постављено је прво звоно. На основу сачуване фотографије из 1904. године можемо судити о изгледу цркве Ружице након адаптације за потребе гарнизонске цркве. Прво је промењен конструктивни склоп улазне претпросторије барутане, на чијој основи је дозидан звоник. На супротној страни северног зида додата је апсида која је споља била тространа, а изнутра полукружна. Такође, бочни зидови претрпели су промену јер су уклоњене контрафоре. Фасада је била окречена и обликована једноставно, без секундарне архитектонске пластике. Ову једноставност екстеријера главног брода цркве разбијају једино узани и витки прозорски отвори, као и дубоко профилисани кровни венац који је носио двоводни кров. Читав акценат на хоризонталности ремети једино високи новодограђени звоник, који је с југоисточне стране прислоњен уз лучни бедем Зиндан капије.

За разлику од саме цркве, обради звоника је посвећено више пажње. Звоник је изведен у духу класицизма и понавља решење звоника Саборне цркве у поједностављеној форми. Једноставни правоугаони прозори на свакој од слободних страна звоника били су фланкирани плитким пиластрима, над којима се налазио тимпанон. На ивицама фасадног платна звоника израђени су угаони пиластри.

У вези са унутрашњим уређењем Ружице, односно извођењем иконостаса, нема довољно података. У контексту могуће атрибуције ауторства над иконостасом

Сл. 7. Црква Ружица, изглед бочног портала

занимљиво је писмо иконописца Милије Марковића упућено митрополиту Михаилу, у којем наводи понуду за иконостас цркве светих арханђела Михаила и Гаврила у Пожаревцу. Наиме, у својој понуди за *прављење нуждног темпла*, још почетком децембра 1868. године, он подноси на увид три плана. Први је био од иконостаса рачанске цркве, *врло велики*, други од цркве Ружице, *мали и врло прости*, док се трећи, сачињен посебно за цркву пожаревачку, митрополиту највише допао.[23] У светлу овог документа битна је и чињеница да се почетком шездесетих година XIX века Милија Марковић посвећује искључиво предузимачким пословима, док су улогу главних сликара преузели његови синови, нарочито Никола Марковић, као и остали припадници њихове сликарске радионице.[24] Иако наведени подаци нису у потпуности довољни, може се претпоставити да је првобитни иконостас цркве Ружице извела сликарска радионица Милије Марковића, у којој је на изради сликарског дела посла главну реч водио Милијин син, Никола Марковић. У том случају, завршетак радова на изради иконостаса могао би се датовати у 1868. годину, односно пре завршетка свих грађевинских радова на обнови храма.

Све до Првог светског рата, Ружица остаје у функцији гарнизонске цркве у описаном облику. Нажалост, током бомбардовања Београда 1915. године храм је тешко страдао. Том приликом је оштећен звоник, а цела апсидална страна је порушена. Ипак масивна структура зидова брода цркве остала је очувана.

У тако девастираном стању храм је чекао на обнову све до 1921. године, када је основан Одбор за обнову цркве Ружице којем је председавала Милица Ћирковић.[25] Поред овог одбора, обнову је помогло и Министарство војске и морнарице. Војнотехнички завод из Крагујевца је од ратног материјала сачинио два велика полијелеја, три велика чирака за свеће и две рељефне иконе израђене од метала. Ова два полијелеја израђена од пушчаних и револверских метака, гранатних чаура и сабљи представљају јединствен пример црквеног мобилијара, који јасно указује на војни карактер храма. Једна бронзана икона је постављена у тимпанон бочног портала цркве и представља Рођење пресвете Богородице, а икона св. Георгија, коме је посвећена капелица испод звоника, постављена је на портал смештен у приземљу звоника. Поред тога, Војнотехнички завод из Крагујевца израдио је и две статуе смештене испред бочног улаза у цркву на јужној фасади. Занимљиву причу о пореклу материјала за израду звона преноси тадашња штампа.[26] По тим наводима, након ослобођења Београда на једном шлепу на Сави пронађена је бронзана статуа цара

Сл. 8. Црква Ружица, изглед иконостаса

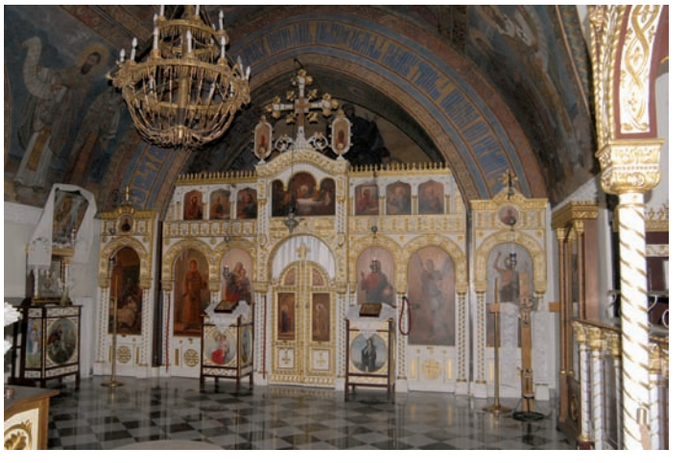

Сл. 9. Црква Ружица, општи изглед ентеријера

Фрање Јосифа, која је требало да замени порушени споменик Карађорђу у Калемегданском парку. Заузимањем госпође Милице Јовановић, председнице Друштва кнегиње Зорке, од те статуе изливена су три звона, од којих је оно највеће поклоњено цркви Ружици.

У периоду од 1921. до 1925. године црква Ружица добија данашњи изглед. Аутор њене реконструкције био је архитекта руског порекла Николај Краснов,[27] који је међу многобројним руским емигрантима оставио свакако најдубљи траг у српском градитељству. У Београд је стигао 1922. године као афирмисани архитекта с титулом „академик архитектуре“, са богатим професионалним искуством и бројним јавним и приватним грађевинама реализованим по његовим пројектима, пре свега на Јалти. Током седамнаест година, од 1922. до 1939. године, колико је живео у Краљевини Југославији, руководио је пројектантском групом у Отсеку за монументалне грађевине и споменике у Министарству грађевина. Његов архитектонски израз се кретао у оквиру академског еклектицизма и радова у српско-византијском стилу. У оба случаја он се држао строгих постулата академизма, па тако и „национално“ обојена архитектура има формално академски карактер. Најзначајније реализоване пројекте представљају јавна здања Министарства финансија, Министарства шума и руда, пољопривреде и вода и зграда Државног архива.

По доласку у Београд, Краснов почиње упоредо да ради на реализацији два пројекта реконструкције: Његошеве капеле на Ловћену и цркве Ружице.[28] У оба пројекта реконструкције Краснов главну пажњу посвећује потреби да се презентује историчност архитектуре и жељи да се објекат уклапа у амбијент. Као стилски узор послужила му је средњовековна архитектура. Краснов је раније, крајем XIX века, радио на рестаурацији Бахчисарајског дворца, оријенталне грађевине из XVI века на Јалти,[29] што га је вероватно и препоручило као аутора способног да реализује овакву врсту пројекта. Своје богато познавање историјских стилова овај архитекта је употпунио и проучавањем локалне средњовековне градитељске традиције. Тако је свој боравак у Црној Гори искористио као прилику да се упозна са архитектуром средњовековних споменика на подручју Скадарског језера, затим са манастиром Ратац, Старим Баром, Улцињем и Цетињском митрополијом.[30] Ово искуство му је свакако послужило као инспирација при пројектовању капеле на Ловћену и цркве Ружице. С обзиром на то да је у случају цркве Ружице имао на располагању дате волумене, аутор се посветио стилском обликовању екстеријера, који је решен у романо-готичком духу, што објекту даје изразито романтичарско „средњовековно“ обележје.[31] Овакав концепт је, као и у случају касније изведене капеле свете Петке, пре свега био условљен потребом да се амбијентално усклади архитектонска обрада екстеријера нове цркве са фортификационом архитектуром Београдске тврђаве, што је у датим условима успешно изведено.[32]

Процес реконструкције је подразумевао задржавање габарита, облика и димензија претходног храма, с тим да су током радова највеће измене доживели порушени звоник и апсида, пре свега у стилској формулацији. Фасада остаје без малтера, остављајући дограђене рустичне камене површине као основни ликовни израз. Звоник је овога пута обрађен у духу историзма. Прозорски отвори на фасадама звоника изведени су у облику трифоре и две бифоре, уоквирени угаоним пиластрима. Кровни венац звоника носе конзоле, над којима се диже висока пирамидална купола. У приземљу звоника је смештен улазни портал у цркву, над којим је изведена бронзана икона св. Георгија. Апсида остаје јасно одвојена од подужног дела храма. У унутрашњости је

Сл. 10. Црква Ружица, Проповед на гори, јужни зид

Сл. 11. Црква Ружица, Васкрсење Христово, на своду

Сл. 12. Црква Ружица, Рођење Богородице, на своду

обликована полукружно са две бочне нише, док је у екстеријеру решена полигонално са два прозорска отвора на бочним странама, који фланкирају централну нишу са готичким преломљеним луком. У лунети ове нише изведен је камени крст у плитком рељефу, а бронзана икона Богородице са Христом Младенцем накнадно је додата, крајем XX века. Два мања бочна прозора су једноставна, израђена у форми издужених полукружно засведених отвора.

Најрепрезентативније је обрађен бочни портал. Изнад каменог правоугаоног улазног отвора, у лунети портала је постављена бронзана икона са представом Рођења Богородице, којој је и посвећен храм. На овом порталу су карактеристичне две бронзане скулптуре ратника које посебно указују на војнички карактер цркве. Ове скулптуре су изведене по нацртима архитекте Краснова, а изливене су од заосталог ратног материјала. Једна скулптура представља ратника из доба цара Душана, а друга ратника из балканских ратова. Овакав вид имплементирања пуне скулптуре у архитектонску форму објеката карактеристичан је за опус Николаја Краснова, како у периоду рада на Јалти тако и у каснијем раду, нарочито на монументалним јавним грађевинама у Београду.

Нова, реконструисана црква Ружица освећена је 11. октобра 1925. године,[33] иако су радови настављени и током 1926. године, када је постављан лимени кров на храму и звонику. Током обнове цркве, Министарство војно Краљевине СХС бринуло се за финансирање изградње грађевине, док је Одбор за обнову цркве Ружице био задужен за иконостас. Захваљујући ангажовању Милице Јовановић, председнице Друштва кнегиње Зорке, поједине иконе са старог иконостаса пронађене су и враћене на употребу цркви.

У оквиру комплекса цркве Ружице накнадно је 1937. године изграђен и помоћни објекат црквеног дома, позициониран непосредно уз северну кулу Зиндан капије.[34] Реч је о једноставном приземном објекту с подрумом чије су фасаде уклопљене у амбијент обрадом у тешкој рустици. Монотоност фасада разбија низ полукружно засвођених прозора на источној страни.

Сл. 13. Црква Ружица, Рођење Христово, на своду

За успомену на обнову цркве 1925. године, постављена је мермерна плоча са детаљним натписом:

„За време рата 1914. до 1918. године од стране аустроугарске и немачке војске опљачкан је и порушен овај свети храм војнички. Под владом Њ. В. Краља Срба, Хрвата и Словенаца Александра I, управом првог српског патријарха Димитрија, министра војске и морнарице Почас. Ађут. Њ. В. Краља, Армијских Ђенерала Стевана С. Хаџића и Петра Пешића, начел. инж. техн. одељ. Ђен. Рад. Зечевића и шефа грађ. Одс. пук. Љуб. Недељковића обновљен је овај Св. Храм војнички 1924. г. Украшен и црквеним утварама снабдевен трудом Здравка М. Пауновића војног проте, Одбора Београдских Госпођа за прикупљање прилога и побожних и племенитих приложника – а за покој душа и вечни спомен дичних Српских јунака на бојним пољима палих и осталих, за славу и живот јунака који ратоваше и живи осташе на понос Велике и Уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као и за срећу свих врлих приложника овог Св. Дома Божијег.

„Пројектанти: архитект Краснов и инж. Виноградов. Предузимач Петар С. Мирковић.“

Након завршетка црквеног објекта приступило се изради иконостаса, који је вероватно завршен током 1926. године. Иконостас је израђен у дрвету с позлаћеним дуборезом. Резбарију је радио столар Коста Тодоровић, а иконе јеромонах Рафаило Момчиловић.[35]

Аутор иконостаса Рафаило Момчиловић рођен је 1875. године у Дероњама у Бачкој. Након завршене основне школе, у дванаестој години наставља школовање у манастиру Ковиљ, у исто време када је на иконостасу радио Аксентије Мародић. У том периоду Момчиловић прима прве сликарске поуке од Мародића. Године 1897. Момчиловић прелази у Србију, где се замонашио у манастиру Манасија. Као питомац Архијерејског синода, он уписује уметничку школу у Београду. Након Првог светског рата одлази у Рим, о трошку цркве, где је учио сликарство две године, а затим школовање наставља у Русији, где је провео укупно четири године. Прво је учио у Кутликовој школи, да би касније

Сл. 14. Црква Ружица, Успење Богородице, на своду

прешао у Строгановску школу у Москви. По повратку из иностранства наставља да живи монашким животом и да се бави религиозним и профаним сликарством. Највећи део његове сликарске делатности односио се на религиозно сликарство, односно израду иконостаса. Поред иконостаса цркве Ружице, радио је и иконостас цркве Рођења пресвете Богородице у Великој Крсни, 1901–1902. године, затим иконостас цркве манастира Раковица код Београда 1905–1906. године, иконостас и живопис цркве Светог Вазнесења Господњег у селу Сиколе 1908. године, иконостас цркве светих апостола Петра и Павла у Пачиру и иконостас цркве Светог Вазнесења у Горњем Ковиљу у периоду 1908–1919. године. Сачуван је и већи број појединачних икона које је Рафаиловић насликао углавном за манастире у Бачкој. Значајан део његовог сликарског опуса припада и профаном сликарству, најчешће пејзажима и портретима. Као члан уметничког удружења „Лада“, у раздобљу од 1908. до 1927. године, излагао је на њиховим изложбама у Београду, Сомбору и Загребу и то углавном пејзаже. Као портретиста, израдио је известан број портрета углавном црквених великодостојника.

У случају цркве Ружице, скромне димензије иконостаса са малим бројем икона биле су условљене пре свега малим димензијама и скромношћу овог војничког храма. Решење конструкције иконостаса дато је с тенденцијом да се опонаша моравски стил, односно олтарске преграде тога периода, што представља покушај тражења националног стила.[36] Карактеристични су витки стубићи, преплети и розете. Саме Иконе су сликане уљем на шперплочи. Палета је светла са добрим познавањем анатомије и цртежа, као и видним утицајем италијанског и руског сликарства. Фигуре су реалистичне, често дате у класичном контрапосту, а позадина неутрална и затворена без симулације простора. Сам иконостас је конципиран једноставно у два хоризонтална реда и с представом Распећа на врху. Оваква концепција иконостаса, у сажетом облику, води порекло од формулације распореда икона коју даје митрополит Михаило у *Црквеном богословљу* средином XIX века.[37]

Сл. 15. Црква Ружица, св. Ћирило и Методије, западна зона свода

Сл. 16. Црква Ружица, св. Максим, св. Арсеније, св. Сава Други, западна зона свода

У првом хоризонталном реду престоних икона постављене су представе нешто већих димензија са целим фигурама. На крајњем левом делу Рођење Христа, са сликаним медаљоном св. Петке изнад (њој је посвећена капела у непосредној близини). На крајњем десном делу је св. Јован Крститељ, са сликаним медаљоном св. Георгија изнад (коме је посвећена капелица испод звоника Ружице[38], што представља директну инвокацију војног карактера цркве). Лево од царских двери су иконе св. Стефана и Богородице са Христом Младенцем, а десно су постављене икона Исуса Христа и икона арханђела Михаила. Царске двери носе стандардну представу Благовести подељену на два крила, а изнад су две иконе изведене у сегменту које приказују анђеле. Други ред икона приказује шест појединачно израђених, допојасних фигура апостола и јеванђелиста: св. Петар, св. јеванђелист Матеј и св. јеванђелист Марко на левој страни иконостаса. На десној страни су: св. јеванђелист Лука, св. јеванђелист Јован и св. Павле. У средини другог реда изнад царских двери је представа Тајне вечере, над којом је крст са Распећем и две бочне овалне иконе св. Јована Богослова и Богородице.

Након извођења грађевинских радова на реставрацији храма, на израду фрескодекорације чекало се тринаест година, тако да је унутрашњост цркве осликана тек 1938. године. Аутор сликаног програма је руски сликар емигрант Андреј Биценко.[39]

Биценко припада групи бројне руске емиграције која се крајем друге и почетком треће деценије XX века, бежећи од Октобарске револуције и грађанског рата, населила у Краљевини Југославији. У то време евидентирано је око 300 руских ликовних уметника и професора „лепих вештина“. Поред сликара који су се бавили портретом, пејзажима и другим темама, значајна је делатност ових уметника на пољу црквеног сликарства. Од треће до шесте деценије XX века настају бројна дела ових уметника на подручју Београда и Србије. Биценко[40] спада у најплоднији ствараоце у Србији на пољу црквене уметности између два светска рата. Он долази у Краљевину Југославију као већ формиран уметник који се школовао на Уметничкој академији у Кијеву и Императорској академији ликовних уметности у Петрограду. У почетку свог боравка у Југославији живео је у Великом Бечкереку, а затим прелази у Београд. У почетку је радио поруџбине самостално, али бројност наруџбина је утицала на то да Биценко, средином четрдесетих година прошлог века, формира групу уметника с којом је сарађивао на осликавању живописа и иконостаса. Аутор је иконостаса у новој Саборној цркви у Крагујевцу, иконостаса цркве манастира св. Романа код Ђуниса, зидног сликарства и иконостаса Саборне цркве св. Тројице у Лесковцу, иконостаса Орашке цркве у Смедеревском округу, зидног сликарства Саборне цркве св. Павла и Петра у Шапцу и цркве Успења у селу Ориду код Шапца, затим живопис и иконостас цркве св. Ђорђа у Смедереву, живопис цркве св. пророка Јеремије у селу Врбовац код Смедерева, цркве св. Вартоломеја и Варнаве у Великој Плани. Такође је израдио иконостас у Блацу, Шабачкој Каменици и живопис у цркви манастира Каона код Шапца, као и иконостас за цркву св. Василија Острошког у Пријепољу. Након Другог светског рата, Биценко наставља да ради, али у знатно смањеном обиму, да би 1951. године отишао у САД, где се и даље бави црквеним сликарством, нарочито у Савезној Држави Охајо.

На територији Београда током 1937. године Биценко је урадио живопис у Богородичиној цркви у Земуну и Вазнесењској цркви, да би наредне 1938. године поред живописа Ружице урадио поједине композиције фрескосликарства и иконе у земунској цркви св. Тројице и живопис цркве св. Ђорђа на Бежанији.

Сл. 17. Црква Ружица, св. Стефан Првовенчани, св. Јован Владимир, св. Милутин, св. Стефан Дечански, западна зона свода

Сл. 19. Црква Ружица, св. Василије Острошки, св. Петар Цетињски, св. Наум Охридски, источна зона свода

Сл. 18. Црква Ружица, св. Александар Невски, св. Владимир Равноапостол, св. Алексиј митрополит целе Русије, западна зона свода

Сл. 20. Црква Ружица, св. цар Лазар, св. цар Урош, св. Стефан (деспот Стефан Лазаревић), св. Теоктист (краљ Драгутин), источна зона свода

Идејни програм фрескодекорације Ружице је једноставан и, као у случају иконостаса, диктиран малим димензијама задатог простора. Над бочним улазом западног подужног зида насликана је Богородица Оранта, у допојасној фигури. На супротном, источном зиду, у конхи зазиданог отвора приказана је св. Петка (св. мати Параскева) у пуној фигури, иза које је представљен пејзаж Источног подграђа са црквом Ружицом и капелом св. Петке. Зона подужних зидова је израђена у мермерном соклу, а изнад на северном и јужном делу ниже зоне свода приказан је низ светитеља. Низ је подељен у више појединачних поља и одвојен геометризованом бордуром. На југоисточном делу ниже зоне свода, у првом пољу до апсиде насликани су свети Ћирило и Методије. У другом пољу су српски архиепископи светитељи: св. Сава Други, св. Арсеније и св. Максим. У трећем српски владари светитељи: св. Стефан Првовенчани, св. Јован Владимир, св. Милутин и св. Стефан Дечански. У четвртом пољу руски светитељи: св. Александар Невски, свети Владимир Равноапостол и свети Алексије митрополит целе Русије. На супротном, источном нижем делу свода наставља се светитељски низ. У првом пољу до Христове беседе на гори насликани су: св. Наум Охридски, св. Петар Цетињски и св. Василије Острошки. У другом пољу је група српских владара светитеља: св. Теоктист (краљ Драгутин), св. Стефан (деспот Стефан Лазаревић), св. цар Урош и св. цар Лазар. У трећем пољу су осликани литургичари: св. Јован Златоусти, св. Григорије Богослов и св. Василије Велики, а у четвртом пољу до апсиде – св. Сава и

Сл. 21. Црква Ружица, св. Василије Велики, св. Григорије Богослов, св. Јован Златоусти, источна зона свода

Сл. 22. Црква Ружица, св. Симеон Мироточиви, св. Сава, источна зона свода

св. Симеон Мироточиви. Сходно концепту симболичне топографије храма, у којој иконостас представља границу између неба и земље, материјалног и духовног света, уобичајено је да представе светих литургичара буду изведене на делу источног зида близу иконостаса. У овом случају, св. Ћирило и Методије су осликани у првом пољу до иконостаса као утемељивачи хришћанства код Словена, док су свети Сава и свети Симеон Мироточиви, као највећи српски светитељи и заступници Србије у царству небеском, престављени у пољу до иконостаса насупрот Ћирилу и Методију. Овакав иконографски концепт, који приказује светитељски хор у највећем броју националних светитеља, вероватно је био у функцији приказа историјата националне цркве и државе. Истицање националних светитеља је био значајан моменат у верско-политичком програму Карловачке митрополије током XVIII и XIX века, да би током XX века овај хор националних светитеља добио још истакнутије место у храмовима, осликавањем у зони свода, као што је овде случај. Вероватно је идејна намера креатора оваквог програма лежала у потреби обновљене Српске патријаршије ка наглашавању континуитета свог постојања, позивајући се на своје утемељиваче, као и на потреби нагласка континуитета државности.[41] У ликовној формулацији наведеног светитељског низа коришћени су иконографски и ликовни модели средњовековног српског сликарства нарочито у формулацији одежди светитеља и у фронталном приказивању истих. Изнад светитеља, у највишој зони свода приказане су сцене из циклуса Великих празника као стандардан програм живописа: Успење Богородице, Васкрсење Христово, Рођење Христово, као и представа Рођења Богородице, у контексту сцене везане за посвету храма. Нарочито је занимљива представа Христове

Сл. 23. Црква Ружица, полијелеј

беседе на гори, на јужном зиду наспрам апсиде, а која међу Христовим следбеницима приказује савременике: војног свештеника Петра Трбојевића, краља Александра Првог Карађорђевића, краља Петра Првог и руског цара Николаја Другог.[42] Исту представу у готово идентичној композицији, Биценко је извео и у Богородичиној цркви у Земуну у своду трећег травеја, као и у цркви светог Ђорђа у Бежанији на западном зиду хора. За осликавање ове представе Биценко је користио неки од назаренских узорака; за опус овог сликара је карактеристично да се код приказивања наративних сцена не држи средњовековних иконографских шема, већ да често користи назаренске моделе. Стилски је видљив утицај руског сликарства из друге половине XIX века и с почетка XX века. На потрбушју лука који дели олтарски простор од наоса осликане су представе светих жена: св. мати Ангелина, св. Варвара, св. Марија Магдалена и

св. Ана. У конхи апсиде осликана је представа Богородице Оранте са два анђела, као део стандардног програма средњовековног српског сликарства. У нижој зони апсиде, у простору централне нише насликан је Христ Архијереј, а бочно су изведене фигуре светих архијереја: св. Јован Милостиви, св. Атанасије Велики Александријски, св. Кирил Александријски и св. Климент.

Укупно гледано, црква Ружица представља јединствен пример на територији Србије, који репрезентује трансформацију функције из утилитарног војног објекта у сакрални. Ова трансформација је изведена пре свега из дубоког народног уверења да је реч о средњовековној цркви Ружици, око које су се испреплетале легенде, а писано сећање о њој остало забележено у народним песмама *Женидба Тодора Јакшића* и *Деоба Јакшића*. У овој чињеници можемо наћи трагове касног романтичарског духа. Такође, и не без значаја, јесте потреба – која је постојала у свести црквених и световних власти у то време – да се формулише ново светилиште у ослобођеном Београду, а које води порекло од средњовековне српске државе. Ово је било у функцији верско-политичког концепта извођења континуитета српске државности које се директно ослања на Србију из доба Немањића. Колико су били дубоки ова промисао и уверење, говори и *Уредба о заштити београдских старина* донета 2. XII 1935. године,[43] а која међу објекте на које се односи убраја и цркву Ружицу. У смислу архитектонског концепта храма, у финалној форми каква данас постоји, Ружица представља значајно остварење и једини сакрални објекат из архитектонског опуса Николаја Краснова сачуван на територији Србије. На крају, потребно је рећи да је након безмало век и по постојања у функцији барутног магацина, од тренутка освећења 1867. године па све до завршетка Другог светског рата црква била у функцији војничког храма. Тек након рата у њој су службу вршили најпре монаси, а затим и свештеници Патријаршије и Архиепископије београдско-карловачке.

НАПОМЕНЕ:

1] М. Поповић, *Црквина Ружице крај врела Требишњице*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 4, Београд, 2004, 75, 76.

2] Statens Arkiv Stockholm. Аутор је вероватно Никола Доксат де Морез. Подаци преузети из: М. Поповић, *Београдска тврђава и варош од друге половине 17. века до почетка 20. века. Каталог планова* (Радна верзија Археолошког института – Научноистраживачки пројекат „Београдска тврђава“), Београд, 2007, редни бр. 58/б.

3] Оригинални Доксатови планови, настали у периоду 1723–1725. године, само су у малом делу сачувани. Иако је Доксатов план званично усвојио Дворски ратни савет тек 1725. године, радови по његовом пројекту отпочели су већ 1723. године, а већим делом су завршени до 1736. године. М. Поповић, *Београдска тврђава,* Београд, 2006, 228, 238.

4] Deutsche Staatsbibliothek Berlin, sig. S X 47083/11; М. Поповић, *Каталог планова*, редни бр. 71/а; З. Јаковљевић, *Пројекат реставрације и ревитализације барутног магацина у Горњем граду*, Наслеђе, II, Београд, 1999, 132.

5] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 2006, 253.

6] Deutsche Staatsbibliothek Berlin, sig. S X 47083/19, М. Поповић, *Каталог планова,* редни бр. 93.

7] План ЦГВИА, Ф 439, Д 39, М. Поповић, *Каталог планова*, редни бр. 124/а.

8] Kreigsarchiv Wien, sig. G I b 40–3, М. Поповић, *Каталог планова*, редни бр. 113.

9] Др М. Стојадиновић, *Једна шетња по београдском граду,* Београд, 1931, 39–41.

10] Народна библиотека Србије, Збирка карата и планова бр. 332. Нажалост план је изгорео 1941. године, а сачувана је само његова копија. О поменутом плану в: Г. Елезовић, *Два турска плана Београда,* Београдске општинске новине, 1–3 (јануар–март), 64–68. Љ. Никић, *Ко је аутор турског плана из средине XIX века*, ГГБ, VII, Београд, 1960, 153–155.

11] Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд, 1970, 72.

12] Опис барутног магацина за који се веровало да представља цркву Ружицу: *Рукопис Стјепана Марјановића о Београду*, Даница Илирска за 1842, VIII, број 30–31 и 44–46. Из Документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

13] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд, 2006, 66–76.

14] *Видов дан*, год. V, бр. 58, 24. мај 1865, публиковано у: М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године,* Наслеђе, IX, Београд, 2008, 44–46.

15] О митрополиту Михаилу: *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу,* приредио С. Милеуснић, Београд, 1993, 102, 103; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2,* Београд, 1991, 353–425; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914),* Београд, 2007, 51–57.

16] Лист *Напредков,* Нови Сад, 6. април 1867. године, извештава: *За српску цркву, налазећи се у Граду, која је досад Турцима за магазин служила, куће се прилози*. Д. Иванчевић, *нав. дело,* 79.

17] Д. Иванчевић, *нав. дело*, 80.

18] *Исто*, 88.

19] Б. Вујовић, *Београд културна ризница*, Београд, 2003, 182; Ј. Магловски, *О београдском култу свете Петке и манастиру Фенеку*, Зборник Народног музеја, XVIII, 2, Историја уметности, Београд, 2007, 129.

20] „Ова капела на први поглед и не пада у очи, јер је дискретно скривена у самој земљи, а кров њен који је раван са земљом горњег дела стазе готово се и не примећује. Лепоту цркве откривамо тек пошто у њу уђемо. Она има свега неколико квадратних метара површине. Неки чудан осећај страхопоштовања и пијетета према вери обузима човека у овој капели, мистичној и пуној романтике у исто време. Она је пуна старих икона а неколико свећа и кандила која ту стално горе дају јој споља обележје једног светог места и атракцију за све пролазнике. У задњем делу те капеле налази се један мали ходник који води у десно, а у дну овога постоји извор бистре и хладне воде која је иначе одлична за пиће. Верни сматрају ову воду за свету, умивају се њоме и верују чврсто да она доприноси оздрављењу многих болести као и остварењу жеља...“: Др М. Стојадиновић, *нав. дело*, 28–31. Касније је, залагањем патријарха Варнаве, потекла иницијатива за изградњу нове капеле св. Петке. Ова капела је заједно са црквеним конаком и тремом изграђена у периоду 1935–1937. године, по пројекту истакнутог српског архитекте Момира Коруновића. Овим чином је оформљен и архитектонски формулисан један шири сакрални простор.

21] Дана 15. маја 1870. године, Управа вароши Београда доноси Одлуку о увођењу празника ослобођења Београда од Турака, који треба да се обележава сваке године 6. априла. *Живети у Београду, 1868–1878, документи управе града Београда,* књига 4, Београд, 2006, 147; оригинал: ИАБ, УГБ, 1870, К 1257, ф XVI, 281.

22] *Наредба о учешћу војске у прослави ослобођења Београда*, Живети у Београду, 1868–1878, документи управе града Београда, 151, 152. Оригинал: ИАБ, УГБ, 1877, К 1728, 297.

23] М. Лазић, *Цркве светих арханђела Михаила и Гаврила* (Филозофски факултет – историја уметности, мастер рад), Београд, 2009, 49. Посреди је незванично, незаведено писмо С. Димитријевића, „председатеља“ Конзисторије. Извор: 7. децембра 1868: АЕБ, ПП, фасц. 1868–1869.

24] На ову чињеницу упућује један акт Конзисторије од 26. јануара 1863. године упућен Министарству просвете и црквених дела, који се односи на израду иконостаса цркве манастира Манасије, а у којем се, између осталог, каже: „Што се самог художника Милије тиче, приметити се има, да је он у овом послу само предузимаљ тога, а рад ће свршаван бити од људиј стручни и у дрворезу и иконопису, и што је Милија на овај начин у више цркви иконостас на задовољство направио“ (*Министарству Просвете и црквени дела*, К№ 186, 26. јануара 1863. год: АС, МПс, II 325/1864, № 343): М. Лазић, *наведено дело*, 64.

25] Имена свих чланова одбора урезана су на мермерној спомен -плочи у цркви Ружици.

26] *Освећење цркве Ружице*, Политика, 12. 10. 1925.

27] О архитекти Николају Краснову: А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године,* ГГБ, XLIV, Београд, 1997, 221–254; Ж. Шкаламера, *Архитекта Николај Краснов*, Свеске ДИУС, 14, Београд, 1983, 109–129.

28] А. Кадијевић, *нав. дело,* 223–225.

29] Ж. Шкаламера, *нав. дело,* 113, 114; *Uncle Krasnov – Unknown Architect*, Atlantis Magazine, vol. 3, 2001 (The Crimean Special Issue), *www.directarticle. org/Uncle_Krasnov. pdf*, 3.

30] А. Кадијевић, *нав. дело*, 223, 224.

31] О току изградње цркве Ружице: А. Кадијевић, *Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922–1939)*, Саопштења РЗЗЗСК, XXVI, Београд, 1994, 181; *Обнављање цркве Ружице,* Време, 12. 10. 1922; *Оправка цркве Ружице*, Службене новине, 14, 1924.

32] О архитектури цркве Ружице патријарх Варнава износи афирмативан став. По његовим речима, било је потребно очувати карактер грађевине, тако да у потпуности одговара обради зидова утврђења. Овакав третман се препоручује и приликом израде других објеката на тврђави. Др М. Стојадиновић, *нав. дело,* 27.

33] *Освећење цркве Ружице*, Политика, 12. 10. 1925.

34] Д. Иванчевић, *нав. дело*, 105.

35] О животу и раду Момчила Рафаиловића: У. Рајчевић, *Рафаило Георгије Момчиловић, монах, сликар, мученик (1875–1941),* Београд, 2009; М. Кашанин, *О Рафаилу Момчиловићу*, ЗЛУМС, 2, Нови Сад, 1966. 369–373; Д. Иванчевић, *нав. дело*, 100; Л. Трифуновић, *Српска цртачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Београду (1895–1914)*, Београд, 1978, 16, 111. У оквиру рада на иконостасу цркве манастира Раковица, Вујовић наводи следеће иконе приписане Момчилу Рафаиловићу: *Христ и Самарјанка*, *Васкрсење Христово*, *Ваведење Богородице*. Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд, 1973, 275, 276. Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914),* Београд, 2007, 21, 38, 41, 159, 174, 175, 180, 274, 275.

36] У. Рајчевић, *нав. дело,* 26–28.

37] „На иконостасу десно од царских двери поставља се икона Христа Спаситеља, а са леве стране Божије матере, над царским вратима меће се икона Тајне вечере, која је ако надпис онога, к чему је назначен олтар. За проче иконе није строго опредељено место, али на старим иконостасима свагда се види неки ред. Тако у нижем реду поред иконе Христове десно се поставља икона Јована Крститеља а лево од Богородице икона патрона храма. У други ред обично се стављају главни празници христови, а у трећи ред иконе апостола и пророка. Над царским дверима изнад Тајне вечере у апостолском реду је Света Тројица са Крунисањем Богородице или Христос са Богородицом и Јованом Претечом, а у реду пророка изображава се мати божја са предвечним младенцем. Сав иконостас увенчава се иконом Распећа на самом врху, као симболом целе наше вере“: *Србљак,* Београд, 1861; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 54.

38] Д. Иванчевић, *нав. дело*, 99.

39] Нажалост, убрзо по завршетку осликавања, живопис је почео да пропада због влаге. Рестаурација фрескосликарства је извршена током 1998. године, у периоду од 1. јуна до 10. августа. Радове је извео тим конзерватора сликара који су чинили: Зоран Миладиновић, Емир Шкандро, Зоран Илић, Бранка Аћимовић, Светлана Тишма и Јованка Владић, предвођен Драганом Милисављевић.

40] З. Поповић, *Зидно сликарство Андреја Биценка у Богородичиној цркви у Земуну*, (дипломски рад, Филозофски факултет, Историја уметности), Београд, 2002; Ј. Межински-Миловановић, *Делатност руских емиграната у области црквене ликовне уметности у Југославији,* Руска дијаспора и српско-руске културне везе (зборник реферата), Београд, 2007, 160.

41] З. Поповић, *нав. дело,* 26.

42] Д. Иванчевић, *нав. дело*, 105.

43] *Уредба о заштити београдских старина*, Београдске општинске новине, 1936, 87–92.

ПОСЕБНА НАПОМЕНА: Извор репродукција – Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда

Summary: ALEKSANDAR BOŽOVIĆ

RUŽICA CHURCH IN BELGRADE FORTRESS

The church popularly known as Ružica (Rose) is situated in the southeast of the eastern sector of the Fortress of Belgrade, close to the Arched Wall of the Zindan Gate complex, and forms a sacred space together with the chapel of St Petka and an ancillary building. The origin of the present-day church building can be traced back to the gunpowder magazine built during the Baroque-style reconstruction of the Fortress carried out according to the design of Nicolas Doxat de Morez (Démoret) in 1723–39. It served the same purpose until 1867, when the last Ottoman garrisons were withdrawn from Serbia, and in 1867–70 was converted to serve religious purposes. Having sustained heavy damage in the 1915 artillery battering of Belgrade, it was rebuilt in 1921–25 after a design by the Russian-born architect Nikola Krasnov. The icons for the iconostasis were painted by hieromonk Rafailo (Raphael) Momčilović and the wall paintings by another Russian immigrant Andrey Bitsenko in 1938. From its consecration in 1867 until the end of the Second World War, Ružica was a military and a garrison church. It was only after the war that worship services began to be conducted by the monastics and priests of the Patriarchate and the Eparchy of Belgrade-Karlovci.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Eastern part of the Fortress in the plans of 1723–1865:

a. In 1723–25 (Stockholm, Statens Arkiv)

b. In 1740 (Berlin, Deutsche Staatsbibliothek, S X 47083/19)

c. In 1789 (Vienna, Kriegsarchiv, G I b 40-3)

d. In 1862–65 (reconstruction after the plan kept in the National Library of Serbia, Maps and Plans Collection, № 332)

Fig. 2 Ružica church in 1904

Fig. 3 Ružica church in 1915

Fig. 4 Ružica church in 1942

Fig. 5 Ružica church today

Fig. 6 Ružica church in 1904:

a. Floor plan

b. Longitudinal section

c. East elevation

d. West elevation

e. Cross section

f. North elevation

Fig. 7 Ružica church: Side entrance

Fig. 8 Ružica church: Iconostasis

Fig. 9 Ružica church: Interior

Fig. 10 Ružica church, south wall: Sermon on the Mount

Fig. 11 Ružica church, vault: Resurrection

Fig. 12 Ružica church, vault: Birth of the Virgin

Fig. 13 Ružica church, vault: Nativity

Fig. 14 Ružica church, vault: Dormition of the Virgin

Fig. 15 Ružica church, vault, west: Sts Cyril and Methodius

Fig. 16 Ružica church, vault, west: Sts Maximus, Arsenius and Sava II

Fig. 17 Ružica church, vault, west: Sts Stefan the First-Crowned, Jovan Vladimir, Milutin and Stefan of Dečani

Fig. 18 Ružica church, vault, west: Sts Alexander Nevsky, Vladimir, Equal-to-the-Apostles, and Alexey, Metropolitan of all Russia

Fig. 19 Ružica church, vault, east: Sts Basil of Ostrog, Peter of Cetinje and Naum of Ohrid

Fig. 20 Ružica church, vault, east: Holy King Lazar, Holy King Uroš, St Stefan (Despot Stefan Lazarević) and St Theoctistus (King Dragutin)

Fig. 21 Ružica church, vault, east: Sts Basil the Great, Gregory the Theologian, and John Chrysostom

Fig. 22 Ružica church, vault, east: Sts Simeon the Myroblite and Sava

Fig. 23 Ružica church: Chandelier

УДК 929.731:929 Карађорђевић А. ; 72(497.11)”18”

МИЛОЈКО ГОРДИЋ

БЕОГРАДСКА ИМАЊА КНЕЗА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Прича о поседима Карађорђевића свакако да започиње с Карађорђем и његовим прецима, наставља преко кнеза Александра Карађорђевића који их је повратио, створио и заокружио, а завршава се с његовим сином Петром, који је, као краљ Србије, одустао и од ревизије судског процеса против свог оца и од повраћаја имања која су конфискована и распродата године 1868. С тим чином личног одрицања, уз претходно извршене просторне промене, имања Карађорђевића о којима је овде реч нестају са карте Београда, и у правном статусу и у урбанистичком облику.

У време продаје, имања су се налазила у три најзначајнија правца отварања цивилне вароши према Калемегдану и Тврђави, наравно, након предаје градова 1867. и одласка турске посаде; даље, она су такође била лоцирана и у оним деловима вароши на којима се намах осетила снажна градитељска активност:

- горњи потез улице Кнеза Михаила, њено трасирање и просецање од тадашње Делијске чесме (налазила се у самом зиду Кнежеве баште) – према Калемегдану; први пут, уређено градско поље, односно поље тврђаве,[1] постаје уређени парк;
- правац Узун Миркове поред Велике пијаце, Капетан Мишиног здања, „Српске круне“,[2] „Српског краља“ и Реалке, такође према Калемегдану, посебно, уз уређење простора Велике пијаце (данас Универзитетски парк), које је започело с нестанком турског гробља;
- отворено повезивање Главне чаршије (део Краља Петра) и Зерека с Калемегданом правцем некадашњег дела Цариградске џаде, тј. правцем данашње Јевремове улице поред зграде тзв. Доситејевог лицеја, прве зграде Велике школе и Бајракли џамије ка Тврђави;
- имања и објекти на потезу од Велике пијаце према Варош капији (угао Поп Лукине и Косанчићевог

венца), правцем данашње улице Вука Караџића и даље Косанчићевим венцем ка Калемегдану, поред историјских објеката: првог Конака кнеза Александра (кућа капетан Мише), Војводиног конака и Дефтердареве џамије;

- три имања везана у низу на Врачару, у данашњој Крунској улици; имајући посебно у виду Ћосин мајур[3] и његово граничење са Симићевим мајуром, на којем је касније настало насеље посебног типа под називом „Енглезовац“;
- део данашње Палилуле, с три пространа имања са кућама, шталама, чардацима и чесмама, а која су се налазила у долини Булбулдера (правац Цвијићеве) и код Пијаце; на једном делу, касније, формирано је модерно насеље Професорска колонија.

У периоду развоја модерног српског друштва, који је започео и одвијао се у Београду, у само две године, 1867. и 1868, згуснути су и његови најсудбоноснији догађаји:

- предаја градова Србима и одлазак турске посаде из Београдске тврђаве 1867. године, као предуслов за правни, политички и развојни импулс препорода и српске државе и српског друштва;
- снимање затеченог грађевинског фонда који ће бити уграђен у нов регулациони план, као и израда и усвајање тога плана београдске вароши у шанцу који је израдио инжењер Емилијан Јосимовић, такође 1867. године;
- најава продаје заосталих турских непокретних добара по одредбама Конференције у Канлици 1862. године;
- убиство кнеза Михаила Обреновића 1868. и оглашавање бившег кнеза А. Карађорђевића за организатора и саучесника у том убиству, затим распродаја његових поседа у Београду и Србији; ова имања су постала позната, бар за ширу јавност, од момента када их је полиција пописала за јавну распродају;
- почетак првих регулационих потеза „посебно оних око Делијске чесме, Кнез Михаилове и једног дела Калемегдана, затим, Варош капије, а касније, дела испод Велике пијаце...“[4]

Тако су имања Карађорђевића заправо директно омогућила просторни, а тиме и сваки други развој и Београда и Србије.

Иако се од 47 пописаних јединица (хотели, куће, кафане, воденице, дућани, њиве, ливаде, баште, воћњаци и виногради), које је Министарство унутрашњих дела убележило 4. јануара 1868. године,[5] њих 33 односе се на унутрашњост кнежевине – осталих 14, везаних за Београд, не пружају реално стање на терену. Наиме,

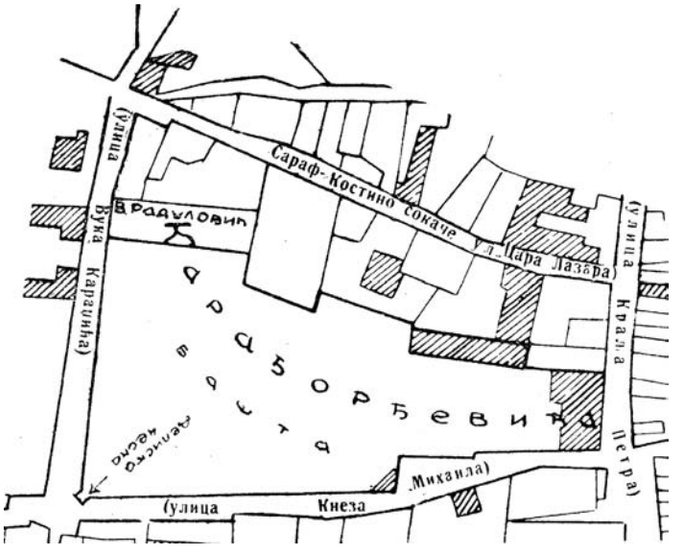

Сл. 1. Карађорђева башта на плану (исечак) Е. Јоксимовића из 1867. године (извор: Илија Ђукановић, „Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити“, књига 1, Београд, 1935)

Сл. 2. Карађорђевића башта; ситуациони план из 1935. (без кућа); подела на грађевинске плацеве (извор: Илија Ђукановић, „Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити“, књига 1, Београд, 1935, стр. 205)

под једним редним бројем поседа налази се више дућана, или више других објеката. Сама Кнежева башта имала је девет пописних јединица за продају, иако под једним бројем и иако је на свакој од њих подигнут најмање по један објекат. Имања ван Србије предмет су неке друге студије, и неће бити третирана у овом приказу, изузев што ће се за заинтересоване истраживаче

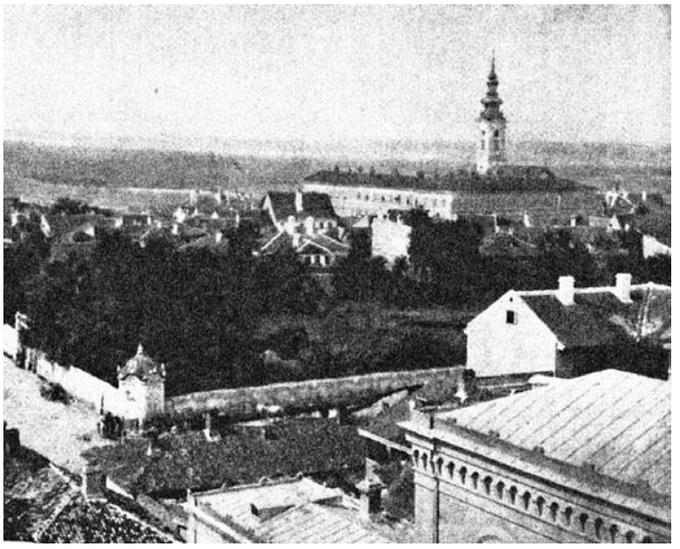

Сл. 3. Карађорђевића башта; снимак А. Јовановића из 1865. (извор: Дивна Ђурић-Замоло, Небојша Бошуновић, „Београд са старих фотографија“, Београд, 1997, стр. 12)

навести извори. Не само у Београду и Србији, имања А. Карађорђевића била су веома велика и веома скупа и у Румунији и Мађарској. Само у Румунији (Чокина, Хирлешти Марлеса, Хергушка, Крашан), имања за која је српска влада тражила продају била су процењена на суму од 80.000 дуката.[6]

На који је начин кнез стицао имања? Углавном:

- Александар је помоћу сведока вероватно повратио породична имања, пре свега Карађорђева.[7]
- Он се помиње међу другим високим функционерима српског правитељства који су добили плацеве;[8] поред тога, 7. априла 1842, тада у звању ађутанта кнеза Михаила, молио је „да му дозвољено буде у шуми атара села свога Тополе како нужну јапију за грађење неких бина тако и неко количество прошћа за утврђивање заграде око винограда одсећи“[9], што му је било допуштено; њему је даровано 1.500 # за набавку или градњу куће.[10] Раније тврдње да је кнез А. Карађорђевић 1841. подигао познату гостионицу „Српска круна“ – погрешне су, а настале су као резултат те помоћи од 1.500 дуката, које је добио за заслуге свога оца, вожда Карађорђа. Управо за њих је исте, 1841. године купио кућу у данашњој Јевремовој бр. 22 (двориште), иако су одобрење и сама исплата извршени у 1842. години. У тој кући је 1808. Иван Југовић отворио устаничку Велику школу и у њој је становао, заједно са Вуком.[11]
- Многобројна имања показују да је по повратку у Србију затекао неке од поседа свога оца, посебно у Тополи, али исто тако сведоче и о његовом интересу за бављење економијом, а све у вези с његовим претходним занимањем, јер је по завршетку школовања изнајмљивао и обрађивао имања.
- Веза Карађорђа са Београдом потврђена је у првој улици названој његовим именом. Била је то данашња улица Кнеза Михаила, односно онај део који је тада постојао. У „првом пројекту крштавања улица у Београду 1847, када је известан број улица (оне у шанцу, М. Г.) добио називе по именима устаничких старешина који су у доба устанка у њима имали своје куће“[12] – ова је улица названа Карађорђевом. Предлог је сачинила Управа вароши Београда, из непосредног сазнања да се на том простору налазио конак вожда Карађорђа. Без обзира на то што српско Министарство унутрашњих дела није уважило овај предлог, него је исту улицу озваничило као Војводину, остаје податак о везаности овог подручја за Карађорђа па и његове потомке. У доба устанка, Карађорђев конак је „лежао на земљишту касније Кнежеве баште, поред горњег левог угла ул. 7 јула (данас Краља Петра) и Кнеза Михаила“.[13] „Иако не знамо на који је начин кнез Александар дошао до овог пространог земљишта (то би се дало установити посебним истраживањем), могло би се, у склопу изнетих података, претпоставити да га је, бар делимично, добио путем касног наследства, по доласку на престо, или на основу права првооткупа (уз доцније докупљивање), што би значило да је део тог терена припадао Карађорђу.“[14] Оно је чинило окосницу каснијих имања А. Карађорђевића у београдској вароши. Ако истраживачи ове теме нису прецизирали на који је начин А. Карађорђевић добио у посед ово подручје, они су сагласни у начину његовог просторног обликовања. Наиме, на месту порушене аустријске Маурер (зидарске) касарне, Турци су 1789. године сазидали Спахијску коњичку касарну. „За нас је ипак значајно да је управо на подручју Кнез Михаилове улице, у бившој Спахијској касарни, или како се иста помиње у каснијим изворима, Делијском конаку [...] био Карађорђев стан.“[15] Први помен о величини овог објекта налазимо у *Аутобиографији Анастаса Јовановића*, домоуправитеља кнеза Михаила, коју је писао 1897/1898. (умро 1899). Уз исцрпне коментаре, објавио ју је Љ. Никић у *Годишњаку Музеја града Београда*, III, за 1956. годину. По забелешкама А. Јовановића, „Делијски конак је заузимао оно место прекопута

Сл. 4. Портрет Александра Карађорђевића; рад Анастаса Јовановића из 1848. (извор: Илија Ђукановић, „Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити“, књига 1, Београд, 1935, стр. 205)

> садашње Народне банке ћошак, где је сад Касина; пак даље ћошак код Делијске чесме па наниже одприлике да садашње куће Радуловића“.[16] „Тај Делијски конак је био по обично турски зидан и већ склон паду а (кад је) порушен буде то врло велико место, доцније поклоњено књазу Карађорђевићу, који је доцније претворио у башчу и сазидао кућу на оном месту гди је била Татарска кафана.“[17]

***

Кнез А. Карађорђевић збачен је одлуком Светоандрејске скупштине 1858. године и одмах је напустио Србију, у коју се више није вратио. Десет година касније, након убиства кнеза Михаила Обреновића, нашао се у вртлогу догађаја који су одредили судбину династичког дуализма, започетог још убиством Карађорђа 1817. године. Без обзира на стварне материјалне чињенице и улогу главних учесника обеју династија, остала је историјска хипотека која је оптеретила и Србију и српски народ, па и обе владарске породице.

Александар Карађорђевић био је други син вожда Карађорђа. Рођен је 29. септембра 1806. године у Тополи. Са мајком и старијим братом 1813. прешао је у Аустрију. Одатле, у Бесарабију, у Хотин, где је пошао у школу. Године 1817. губи оца, а 1830. и брата. После школовања бавио се економијом, обрађујући изнајмљену земљу. У Хотину се 1830. оженио Персидом Ненадовић, кћерком Јеврема Ненадовића, сина устаничког војводе Јакова Ненадовића. Када се кнез Михаило Обреновић 1840. вратио из Влашке у Србију, дозволио је да и Александар из Видина дође у Београд код своје породице, која се већ у њему налазила.[18] „Најпре се скрасила у приземној кући терзије Јове Кујунџића – Ваљевца, близу Лутеранске цркве и Дефтердарове џамије, на непарној страни данашње улице Вука Караџића. Потом је пресељена у зграду Велике школе (данашњи Вуков и Доситејев музеј), а по проглашењу за кнеза, Александар се с породицом опет неколико пута селио.“[19] У овом тексту прецизно је утврђен редослед сеоба кнеза А. Карађорђевића, изузев чињенице да никада није становао у данашњој згради Вуковог и Доситејевог музеја. Заправо, становао је у сопственој кући, преко пута поменутог музеја, у којој је 1808. отворена Велика школа.

Убрзо је постављен за члана суда Београдског округа, а почетком 1841. и за ађутанта кнеза Михаила у чину поручника.[20] Када је постављен за кнеза, у 1842. години, изнајмио је кућу капетан Мише Анастасијевића на Великој пијаци, касније Краљев трг бр. 3, у којој је обитавао са породицом до 1845.[21] А. Карађорђевић умро је 22. априла 1885. у Темишвару, а сахрањен је у Бечу. По завршетку изградње породичног маузолеја на Опленцу, пренет је и сахрањен поред осталих Карађорђевића. Иза себе је оставио: фонд од 38.000 форинти да се школују Срби из Старе Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе; новчану помоћ Матици српској и Српском народном позоришту у Новом Саду, као и цркви у Тополи.

***

Кнез Михаило је убијен 29. маја 1868, а већ 5. јуна издато је саопштење да су завереници (три брата Радовановића, Станоје Рогић и Лазар Марић) били повезани са Карађорђевићима. Бивши кнез је оптужен да је обезбедио новац и оружје и да је био подстрекач.

Извршним пресудама од 15. јула 1868. и 25. октобра исте године, Суд вароши Београда пресудио је да:

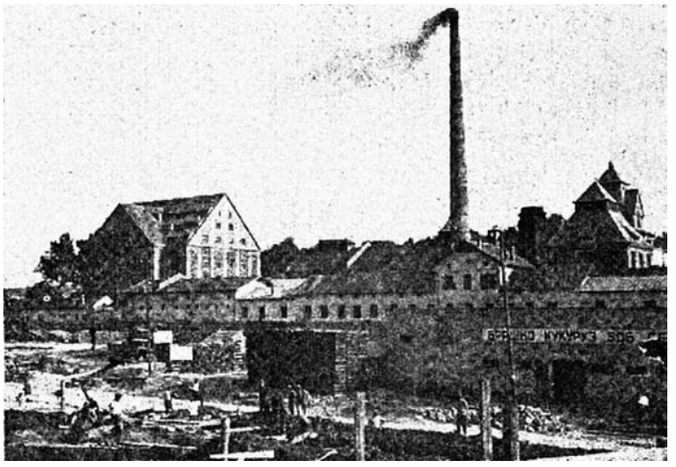

Сл. 5. Парни млин у Булевару Војводе Мишића; фотографија Јеремија Станојевић из 1930. (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Београд 1930. године на фотографијама Јеремије Станојевића“, Београд, 1973)

Сл. 6. Палата „Слога“, прва зграда са десне стране (извор: „Урбанизам Београда“, 46, Београд, 1978, стр. 69)

„учесници убиства извршеног над Кнезом Михајлом, плате један за све и сви за једнога Каси Државној, у име накнаде учињених трошкова 146.438 гр. и 32 перпера и 8,460.072 гр. и 3 перпера чаршијска“. Одлука намесничке владе да заувек забрани повратак Карађорђевића у Србију „била би празно слово да није била пропраћена одлуком[22] да им се одузме сва имовина, покретна и непокретна, у Србији“.[23] Пресудом Варошког суда у Београду, којом је А. Карађорђевић осуђен на 20 година робије у одсуству, и распродајом кнежевих поседа у Србији,[24] династија Карађорђевића била је искључена и из јавног и из политичког живота у Србији. Све до 1903. године и промене династије.

Продаја имања отпочела је непосредно по изрицању пресуде Београдског варошког суда, са уверењем да ће исту донети и Пештански редовни суд.[25] Но, с обзиром на то да је Пештански суд ослободио кривице А. Карађорђевића, требало је обновити поступак и код Београдског суда. То се није догодило, иако је на томе инсистирао, у законским роковима, сам Александар, али и његов син Петар, након очеве смрти 1885. године. Дакле, све ове законске активности о ревизији процеса, па и повраћају имовине Карађорђевића, прекинуте су одмах по доласку Петра Првог за краља Србије, јер је он сматрао да „са избором у Народном претставништву једногласно за краља, учињено је више него добитак на обнови спора“.[26]

Списак имања у Београду, почетна цена, редослед и време њихове распродаје на јавним лицитацијама, Управитељство вароши Београда објавило је у додатку *Српских новина* од 7. септембра 1868. године. Најзначајнији посед, а тиме и најскупљи, била је Кнежева башта. Она је „обухватала простор ограничен данашњим улицама Вука Караџића, Кнеза Михаила и Краља Петра, док је са супротне стране допирала до махом плитких плацева окренутих према тадашњем Сараф-Костином сокаку“ (Цара Лазара).[27] Пре продаје, од ове је баште регулацијом већ одсечена велика површина у циљу исправљања улице Кнеза Михаила и просецањем трију широких улица: Николе Спасића, Ускочке и Делијске. Осам плацева, на колико је башта била подељена, откупљени су за рачун стварања посебне акционарске берзе „Слога“. Њихови чланови припадали су најбогатијем слоју људи тадашње београдске чаршије, па је сасвим логично да су и њихове куће градили тада најпознатији градитељи из Београда и Србије, а већина подигнутих објеката и левог и десног фронта улице Кнеза Михаила према Калемегдану представљала је први архитектонски слој у новој урбаној матрици овог дела града. Зато и заузимају посебно место у архитектонском споменичком наслеђу. Тако је започео процес дефинитивног уређења овог дела вароши: просецањем трасе горњег дела данашње К. Михаилове улице од В. Караџића према Калемегдану и подизањем модерних грађанских кућа, којима се кнежевина одвајала од наслеђене оријенталне структуре. Да би регулацију овог дела вароши било могуће спровести у потпуности, било је неопходно решити и питање турских имања. Она су се у овом делу Београда налазила на ударним местима и њиховом продајом је, паралелно с продајом

Сл. 7. Палата „Слоīа“, снимљена као „Грађанска Касина“ (извор: Видоје Голубовић, „Механе и кафане староī Беоīрада“, Беоīрад, 2007, стр. 161)

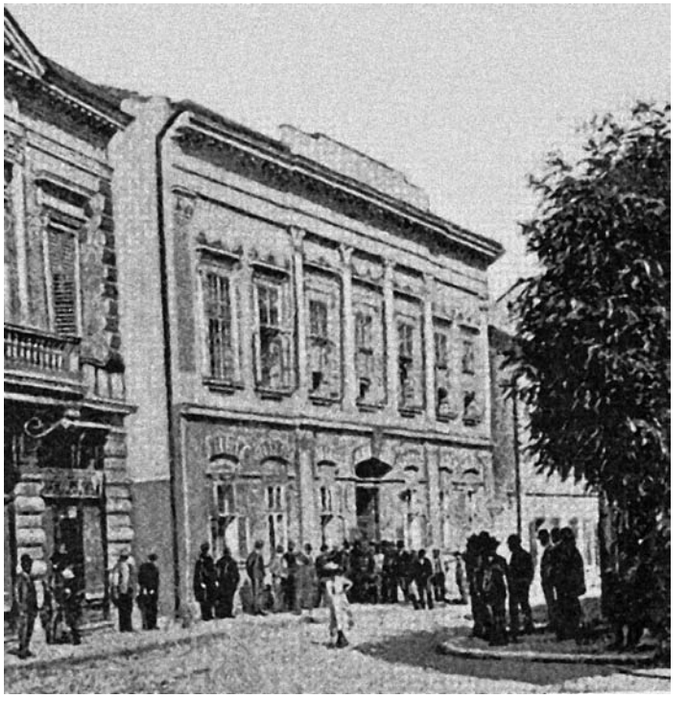

Сл. 8. Гостионица „Српска круна“, Узун Миркова 1; изīлед из 1894. (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Градитељи Беоīрада 1815–1914“, Беоīрад, 1981, слика бр. 17)

кнежевих поседа, могла започети етапа модерне урбанизације, промене власништва и почетак нове ере. Продаја турских имања у Србији одвијала се у три фазе, са дужим временским прекидима. Започета је у време Првог српског устанка, делимично се одвијала након Хатишерифа из 1830, а настављена је после турског бомбардовања Београда 1862. године. И под кнезом А. Карађорђевићем, након његовог потврђења за кнеза Србије 1843. године, такође је покренуто питање продаје турских поседа. Припремљен је и текст Уредбе којом се желела убрзати продаја турских добара, а по одредбама Хатишерифа из 1830. године. Основне одреднице Уредбе биле су:

1) да Турци који живе у Србији своју земљу продају прво онима који на њој живе, а ако се не погоде, нека продају коме хоће;
2) Турци који су ван Србије а добра су им у Србији, ако не могу доћи да их продају, не морају их нудити онима који на њој живе;
3) Турци ће моћи продавати само ону земљу која није била читлучка (добијена за ратне заслуге, М. Г.), него које су они прави „миљк-сахибије“ (власници имања, М. Г.).[28]

Протоколи Канлишке конференције, сазване у вези са бомбардовањем Београда од стране Турака од 3. до 5. јуна 1862. године, привремено су „регулисали извесне видове српско-турских односа“.[29] Они су потписани 8. септембра 1862, а по члану 8: „Турци су имали да се иселе из Србије“ (сем војних посада по градовима до предаје градова 1867), „што је могуће пре.“ Одређен је и прецизнији рок, најдаље четири месеца. И Турци су се иселили из Београда до краја 1862. године. По члановима 1 и 5, српска влада била је дужна да обештети турске грађане настањене у Србији, тим пре што је откупила сва турска имања па их касније она продавала. Треба додати да је кључни доказ који је употребљен против кнеза А. Карађорђевића била велика сума новца нађена код његових заступника у Београду, припремљена за најављену продају турских плацева, а која је на суду искоришћена као доказ о потпори за организацију и извршење атентата. Кнежева одбрана, односно одбрана његових заступника на суђењу у Пешти, доказивала је да су се поред сваког његовог поседа у Београду налазила и турска имања предвиђена за продају. Примера ради, касније, купци кнежевих имања су управо и покуповали те турске поседе, а били су махом високи државни чиновници и министри.

***

Каталошки преглед кнежевих имања у Београду већином је дат у стандардима који су владали у време њихове продаје, а наведени су у попису Управитељства вароши (полиција), који је припремљен за њихову јавну продају. Данас је за већину њих скоро немогуће одредити прецизну локацију, границе, суседе и каснију урбану трансформацију и зато су овом приликом само поновљени подаци из тадашњег полицијског и катастарског пописа.

Сл. 9. Зграда Београдске општине (раније „Српска круна“), Узун Миркова 1; изглед из 1939. након реконструкције (извор: БОН, 10, 1939, стр. 609)

1. Кућа Машинкина на Врачару

Налазила се у сокаку који је водио од кнежевог Двора (на Теразијама) ка Ћосином мајуру, тј. у данашњој Крунској улици на Врачару.

Границе: са лица – поменутим сокаком, са зачеља – празним плацем Јована Кујунџића Ваљевца (трговца београдског), са десне стране – плацевима Јована Вељковића (пензионисаног саветника), масе Андрије Петровића и Тодора Бојовића мајора, а са леве стране – плацем и кућом г. Јелене Нешић.

Имање се састојало од плаца (с лица и зачеља 9 и по хвати ширине, а дужине са леве и десне стране по 32 хвата), и куће од тврдог материјала. Процена: 900 # гроша цесарских.

Користила га је Машинка Лукачевић, млађа сестра кнегиње Персиде Карађорђевић, удата за официра Јована Лукачевића.

Подаци су утврђени за потребе јавне лицитације, која је била заказана и одржана 1. октобра 1868. године; имање је купљено за Петра Карића, тада професора војне гимназије у Кијеву; цена 1.275 дуката.

2. Кућа Вучка Николића на Врачару

И овај се посед налазио више кнежевог Конака, у истом сокаку (Крунска), који је водио ка Ћосином мајуру.

Састојао се од плаца (мере: са лица – 9 хвати 2 шуха и 3 цола; са зачеља – 10 хвати; са десне стране 26 и 3/4 хвата, а са леве 26 хвати), куће и бунара озиданог пола каменом.

Обухваћен је границама суседа: са лица – сокаком, са зачеља – плацем г. Живка Давидовића, са десне стране плацем пок. Јеврема Ненадовића (таст кнежев), а с леве стране другим плацем и кућом кнеза Александра у којој је живела Јула Трипковић.

Имање је до продаје користио Вучко Николић, бивши кабадахија (обичан војник, М. Г.), а чинило је јединствену целину са кућом у којој је живела Јула Трипковић.

Јавна лицитација заказана је и одржана 10. октобра 1868. године; имање је процењено на 600 дуката, и њега је под познатим условима[30] купила Београдска општина за суму од 471 дукат за смештај школе.

3. Кућа Јуле Трипковић на Врачару

Такође имање на Врачару, у низу са друга два, у сокаку којим је касније трасирана Крунска улица, од данашње улице Кнеза Милоша ка Београдској.

Границе имања: са лица – сокаком, са зачеља – плацем г. Живка Давидовића, с десне стране плацем и кућом кнеза А. Карађорђевића, с леве стране плацем и кућом Томаније Јевр. Обреновић.

Састојало се од: зидане куће (преправљена штала), амбара, коша, штале од слабог материјала и половином зиданог бунара.

Величина: са лица – 9 хвати 2 шуха 3 цола; са зачеља – 10 хвати, са десне стране 23 хвата, а са леве 19 хвати.

У њој је до продаје живела Јула Трипковић, кћер војводе Јакова Ненадовића и рођака кнегиње Персиде.

Почетна цена за лицитацију одређена је на 450 дуката и јавно надметање одржано је 4. октобра 1868. године; имање је купила Београдска општина за суму од 865 дуката, такође за смештај школе.

4. Парна воденица – млин

Посед се налазио на Топчидерском друму у границама и величини: са лица (севера) – Топчидерским друмом у ширини од 68 хвати и 23 хвата; са зачеља виноградом Наума Стојановића овдашњег камењара у ширини 62 и по хвата; с десне стране земљом прећ турском а сада српског правитељства и виноградом Николе Стојановића у дужини од 110 хвати; са леве (источне) стране виноградом Николе Јосифовића и Димитрија Томића у дужини од 110 хвати.

Сл. 10. Кућа тр̄говца Павловића (на мес̄ту куће Николе Предића), Вука Караџића 14 (извор: „Кнез Михаилова улица, заш̄тит̄а наслеђа – уређење п̄рос̄тора“, кат̄алог̄ из 1975, Беог̄рад, с̄тр. 106)

Сл. 11. Кућа Војина Радуловића (на мес̄ту куће Јеврема Ненадовића), Вука Караџића 12 (извор: Миливоје М. Кос̄тић, „Ус̄пон Беог̄рада 1“, 1994, слика 19)

Имање се састојало од: Парне воденице од тврдог материјала с потребном машинеријом, магацина, зидане куће и штале с плацем и виноградом.

Лицитација је предвиђена и одржана 7. октобра 1868; процена свих зграда са покретношћу која им је припадала била је на 3.000 дуката цесарских; имање су купили Живко Карабиберовић, банкар, и Јосиф Штајнлехнер, грађевински предузимач (који је до тада и држао под закуп). Откупна цена била је 4.071 дукат.

Ово је био први парни млин у Србији, подигнут 1850. године, у власништву кнеза Александра Карађорђевића. Имао је савремени млински уређај на ваљке (ролне), покретан парним погоном. Зато је био познат као „Књажевска рољна воденица“.

5. Делијски конак – касније „Слога“

Зграда се налазила у тадашњој Главној чаршији, на углу данашњих улица Краља Петра и Кнез Михаилове. Данас је ту Кнез Михаилова бр. 47, тј. Задужбина Николе Спасића.

Границе: са лица – Главна чаршија (мери: 15 хвати и 1 шух), са зачеља: Башта А. Карађорђевића (26 хвати 1 шух 8 цоли).

Са десне стране – сокак који од Делијске чесме води ка Главној чаршији, тј. горњи потез касније трасиране улице Кнеза Михаила (40 хвати 4 шуха 4 цола), а с леве стране – плац Николе Шоповића (41 хват 4 шуха 7 цоли).

Лицитација је одржана 15. октобра 1868. године. Имање процењено (заједно са посебним одељењем у дворишту) на 8.000 гроша продато је Живку Карабиберовићу, банкару, и његовом друштву за суму од 12.702 гроша. Друштво, које је намах створено у време распродаје кнежевских имања, звало се „Слога“ и почело је користити Делијски конак као своје седиште, у којем је основало и своју берзу и „Грађанску касину“.

Велику, једноспратну зграду од тврдог материјала, која је на „доњем“ бoју (приземље) имала четири дућана, на горњем спрату осам соба, изградио је 1850. године кнез Александар.

По традицији, задржала је популарни историјски топоним, одређен и местом и именом познате зграде која је била на том месту; назив је употребљавао њен власник кнез Александар све до њене продаје и оснивања друштва „Слога“. Од овога друштва зграду је 1912. године откупио Никола Спасић, и тестаментом одредио да се на њој подигне још један спрат. Из техничких разлога, Одбор Спасићеве задужбине одлучио је да се зграда „Слоге“ поруши, и на њеном месту изгради нова зграда, што је остварено 1929–1930. године.[31]

6. „Српска круна“

Имање се налазило на Великој пијаци, данас Узун Миркова 1, у границама: са лица – сокаком који од Велике пијаце води ка граду – тврђави (данас Узун Миркова улица), са десне стране службеним сокачићем, а са леве, такође служећим сокачићем, а са зачеља – имањем правитељственим; мере: са лица и зачеља по 13 хвати 3 шуха и 6 цоли, а са десне и леве стране по 27 хвати 4 шуха и 8 цоли.

Састојало се од слободног дворишта, главног здања – гостионице, и штале. Здање гостионице имало је приземље и спрат, зидано од тврдог материјала; на спрату (горњи бој), налазило се 14 соба и једна сала (за игранке), док су се у приземљу (доњи бој), налазила 2 одељења кафане, 7 соба и подрум. Као једна од знаменитости Београда, навођена и у његовим бедекерима, помиње се и велики, озидани бунар.

Јавна продаја заказана је и одржана 15. октобра 1868, а имање са здањем гостионице било је процењено на 7.000 гроша.

Купила га је Београдска општина за суму од 7.101 грош, и у здању инсталирала своје административне јединице. Од тада па до шездесетих година 20. века ово је била Градска већница, при чему је, некада позната „Сала код Круне“ сада постала „Свечана сала“ Београдске општине. За њу су везани значајни догађаји српске историје: оснивање Српског црвеног крста 1876. године, пријем учесника Светоандрејске скупштине код кнеза Александра дан пре него што је смењен и др.

Као градска кућа, претрпела је 1928. године радикалне преправке у циљу просторног прилагођавања и украшавања, које су (вероватно) изведене по плановима арх. Николе Краснова. У „Свечаној сали“ изведене су зидне декорације с мотивима из Београда (Живорад Настасијевић: *Алеīорија Беоīрада*, *Беоīрадска ŧврђава*, *Дорћол*, *Варош капија*, *Скадарлија*, *Савамала*); на фасади према Узун Мирковој постављен је фриз декоративних скулптура (као на згради „Мањежа“, где је у то време заседала Народна скупштина), затим група скулптура *Сенаŧори* (аутор Драгомир Арамбашић). Зграда бившег хотела „Српска круна“ сачувана је до данас. У току је њена адаптација за смештај фондова Кинотеке. Од 1945. године (седиште НОО града Београда) до данас објекат је у потпуности изгубио препознатљиве историјске и архитектонске стандарде. За разлику од других европских престоница, где су градске већнице одавно постале музејски објекти који прате развој дотичног града, ова београдска палата (коришћена за административне намене: Завод за продуктивност рада, Завод за патенте, и сада, Кинотека) – остала је запостављена као знаменитост Београда, и по својој историјској и урбаној функцији и по своме репрезентативном изгледу.

Кнежева башта

Након продаје тзв. Делијског конака (тако га назива сам А. Карађорђевић), 15. октобра 1868. године, заједно с посебним одељењем (цвећара) и околним двориштем, остатак Кнежеве баште остао је у границама: са лица сокаком водећим к протестантској цркви, са зачеља имањем кнеза Александра, Гаје Вукомановића и Димитрија Лазаревића, а са леве сокаком водећим од Делијске чесме к главној чаршији. Башта ова има у себи простора: са лица 49 хвати 3 шуха и 3 цола, са зачеља 32 хвата 4 шуха 8 цоли, са десне стране у пет прелома 72 хвата 1 шух и 5 цоли, а са леве 57 хвати 3 шуха и 4 цола. [32]

Јавна продаја била је заказана за 18. октобар 1868. са проценом од 4.000 #, што је укључивало: „стају за цвеће у истој башти“ и осам плацева (нумерисаних на плану), а који су распродати по редоследу:

7. Плац под бројем 1 на плану, као део баште, купио је Хаџи Риста Поповић за 614 #;
8. Плац под бројем 2 на плану, на јавној лицитацији 19. октобра 1868. године купио је Јован Марковић Шапчанин, за суму од 724 #;
9. Плац под бројем 3 на плану, на јавној лицитацији 21. октобра 1868. године купио је трговац Јован Марковић Шапчанин, за 800 #;
10. Плац под бројем 4 на плану, на јавној лицитацији 22. октобра 1868. године купио је Коста З. Поповић, за 1000 #;
11. Плац под бројем 5 на плану, на јавној лицитацији 23. октобра 1868. године купио је Вељко Савић, за 1.500 #;
12. Плац под бројем 6 на плану, на јавној лицитацији 24. октобра 1868. године купио је Вељко Савић, за 600 #;
13. Плац под бројем 7 на плану, на јавној лицитацији 25. октобра 1868. године купио је трговац Коста З. Поповић, за суму од 800 #;
14. Плац под бројем 8 на плану, на јавној лицитацији 28. октобра 1868. године купио је трговац Вељко Савић, за суму од 910 #.

Слично здању „Српска круна“, и ова је башта била једна од знаменитости Београда, и стоји на почетку увођења култивисаних зелених простора у јавни и културни живот престонице. „Ту башту кнегиња је почела да уређује још 1844. године разноразним цветовима набављеним из Аустрије, Румуније, Бугарске и Турске. [...] Сем цвећа, у тој башти кнегиња Персида је гајила славује, канаринке и голубове [...]. У лепим и топлим данима маја и јуна, кнегиња је посела држала у својим великим, пространим и изврсно уређеним цветним баштама богатим старим листопадним дрветима.“[33]

Остало је такође забележено и име вртлара кнежевских башта (на Теразијама и на Варош капији). Зна се да је Матија Бан неговање својих засада „поверио чувеном земунском вртлару, Немцу Јохану, кога су Београђани звали ’Хер-Јохан’. Становао је у једној кућици крај кнежевог двора на Теразијама, а која се налазила на месту данашње турске амбасаде, угао Кнеза Милоша и Пролетерских бригада“ (Крунска).[34]

15. Кућа Јеврема Ненадовића

Налазила се преко пута лутеранске цркве, у данашњој улици Вука Караџића; на њеном месту данас је кућа Војина Радуловића, у Вука Караџића бр. 12.

С лица, граничила се сокаком који је водио од Делијске чесме ка Варош капији (правац улице В. Караџића), са зачеља – плац Гаје Вукомановића, са десне стране – имање правитељствено и Ђорђе Нинић, а са леве стране – Башта А. Карађорђевића.

Мере: са лица – 8 хвати и 3 шуха, са зачеља – 8 хвати и 10 цола, са десне стране – 28 хвати и 4 шуха, а са леве – 28 хвати и 4 цола.

По сачуваној документацији, имање је било својина Јеврема Ненадовића, који га је купио за суму од 751 грош и пренео на своју кћер Персиду, жену кнеза Александра. И поред жалби и писаних поднесака (из којих се виде наведени подаци) правних заступника, продата је као својина А. Карађорђевића.

Лицитација је одржана 24. октобра 1868. године, а имање, које је било процењено на 1.000 #, продато је Воину Радуловићу, трговцу из Београда, за суму од 1.261 #.

16. Кућа Николе Предића

Локација: кућа са плацем налазила се на углу данашњих улица Вука Караџића и Цара Лазара (раније Сараф-Костин сокак).

Границе и мере: са лица, граничила се Сараф-Костиним сокаком (10 хвати), са десне стране, било је имање Ђорђа Нинића (четири прелома: 13 хвати 2 шуха 9 цоли), са леве стране и зачеља − правитељствени плац (11 хвати 4 шуха 8 цоли).

Јавна продаја обављена је 28. октобра 1868; имање је било процењено на 200 #, а продато је Николи Предићу, управнику Београдске камарашије капетан Мише Анастасијевића, за суму од 425 # гроша.[35]

Имање је било заједничко с његовим зетом Пантом Јовановићем, који је у то време био министар финансија. Касније, П. Јовановић је купио суседни плац, па су 1871. подигли породичну кућу, која и данас постоји у улици Вука Караџића бр. 14. Иако је 1907. објекат радикално измењен (нова фасада, нове декорације и нов власник: Михајло Павловић), она је остала до данас као украс дела некадашње Варош капије и зато је проглашена за културно добро.

17. Два дућана на Зереку

У огласу се наводи као један плац са „два дућана и два у авлији оделења, на Зереку“ (приближно: раскршће Г. Јевремове и Краља Петра); границе: са лица – сокак Главне чаршије (К. Петра), са зачеља – службени сокак и имање Јевте Павловића, трговца; са десне стране, имање правитељствено, а са леве – имање Моше Аврамовића, трговца.

Сл. 12. Кућа кнеза Александра Карађорђевића, Господар Јевремова 22 (двориште) – зграда прве Велике школе из 1808. године; изглед (цртеж) из 1934. године (извор: Милојко Гордић, „Велика школа 1808–1813“, Београд, 2004, стр. 147)

Сл. 13. Кућа војводе Узун Мирка Апостоловића, Вишњићева улица (?) на Зереку, снимак из 1923. године (порушена)

Величина плаца: са лица – 4 хвата 5 шуха 9 цоли, са зачеља – 4 хвата и 4 шуха; са десне стране – у три прелома: 19 хвати 3 шуха и 11 цоли, а са леве, такође у три прелома – 19 хвати 2 шуха 5 цоли.

Плац са дућанима и одељењима продат је 4. октобра 1868. године. Био је процењен на 1.000 гроша, а продат је за један грош више – г. Николи Крстићу, тада у звању члана Касационог суда.

Сл. 14. Место куће Николе Крстића (данас Задужбина „Кики"), где су били дућани А. Карађорђевића. Фотографију садашње зграде (прва лево) снимио Ј. Станојевић (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Београд 1930. године на фотографијама Јеремије Станојевића", Београд, 1973)

18. Пет дућана на Великој пијаци

У огласу продаје стоји: један плац са „5 дућана на доњем боју, са 5 соба и 5 кујни на горњем боју", а налазио се на Великој пијаци;

Границе и мере: са лица сокаком и Великом пијацом (10 хвати); са зачеља имањем Вељка Савића (13 хвати); са десне стране правитељственим и имањем Васе Гарашанина (22 хвата 1 шух 8 цоли); са леве стране – имањем Васе Теризбаше (22 хвата и 6 цоли).

Лицитација је одржана 31. октобра 1868; имање са свим дућанима и собама процењено на 2.500 гроша купио је Јован М. Шапчанин, трговац из Београда, за суму од 3.002 гроша.

19. Кућа Александра Карађорђевића (устаничка Велика школа)

Локација: плац са кућом у тада званом Кутулином сокаку (по Николи Кутули, власнику зграде данашњег Вуковог и Доситејевог музеја) – и данас постоји на углу Г. Јевремове и Вишњићеве улице, објекат у дворишту.[36]

Имање је чинила, по тексту огласа о продаји: „кућа из два оделења, са 5 соба, 1 кујном и 1 шталом". У време продаје у њој је живела „удова Пљакића", тј. Сава Пљакић, жена устаничког војводе Антонија Пљакића, и кћи Карађорђева.

Границе имања: са лица Кутулиним сокаком (данас Г. Јевремова), са зачеља имањем Јанаћа Пешића и кнеза Александра, са десне стране сокаком који води од Главне полиције ка Сака чесми (Вишњићева), а са леве имањем Косте Матића. Величина имања: са лица – 21 хват 3 шуха и 9 цоли; са зачеља, у пет прелома, 25 хвати 3 шуха 4 цола, са десне стране 18 хвати 4 шуха и 8 цола, а са леве стране – 18 хвати и 5 шуха.

Јавна лицитација је одржана 7. новембра 1868; имање процењено на 600 гроша продато је Ристи Попадићу, трговцу београдском, за суму од 1.115 #.

Дворишни објекат, Г. Јевремова 22, изграђен при крају 18. века за становање једне турске породице; у првом устанку, од 1808. до почетка 1809, овде је отворена и радила Велика школа, а у једном делу становали су и њен оснивач Иван Југовић и њен ученик – Вук Стефановић Караџић. Од 1841. до продаје 1868. године, имање је у својини Александра Карађорђевића, а после његовог избора за кнеза, ту је становао његов сестрић Коста Пљакић. Након промена више власника, кућа је од 1921. до 1932. године била Дом Демократске странке у оснивању. Без обзира на своју историјску улогу, остала је позната и сачувана из погрешне претпоставке да се у њој родио краљ Петар Први Карађорђевић.

20. Кућа Узун Мирка Апостоловића

По огласу продаје налазила се: „испод оделења полиције Варошке" (објекат турске Текије), у данашњој Вишњићевој улици. Било је то друго имање од Текије и Турбета с леве стране Вишњићеве, у правцу Дунава.

Границе: са лица – сокак (Вишњићева) који води од Главне полиције (објекат преко пута Турбета, где је данас Хемијски институт) ка Сака чесми (7 хвати и 5 шуха); са зачеља и са леве стране – имањем Карађорђевића (7 хвати 4 шуха 3 цола); са десне стране – имањем Николе Јосиповића (12 хвати 3 шуха); са леве стране, у три прелома – 12 хвати 5 шуха 2 цола.

Лицитација предвиђена за 11. новембар 1868. године а имање процењено на суму од 200 # цесарских. Није забележено ко је, када и за колико откупио ово имање, због најављеног спора.

Кућу са плацем користио је од 1843. до продаје 1868. године Узун Мирко Апостоловић са својом породицом, а добио ју је на поклон од А. Карађорђевића као велики јунак из Првог устанка. Приликом продаје, није могао доказати поклон, па је, након спора који је водио Узун Мирков син Љубомир Узун Мирко Апостоловић, и ово имање продато као Карађорђевићево.[37]

21. Чаир ливада у Палилули

Локација: имање се налазило у Булбулдеру, више палилулских кућа.

Границе: са прочеља (источна страна) путем који је водио у Миријево; са зачеља (западна страна) – имањем мајора Мише Анастасијевића, Николе П. Кикија и Рајка Стојаковића; са десне (јужне) стране – имањем Рајка Стојаковића, Јована Краљановића, Петра Јовановића, Јована С. Ђорђевића, Филипа Живића, Петра Голубовића, Милоја Николића, Саве Цветковића, Станка

Томића, Николе Станисављевића, Стојана Станојевића, Ђорђа Краљановића и путем који води ка циглани Гавре Силановића и Синише Анђелковића; са леве (северне) стране, имањем Анђелка Алексића, Мите Петковића и Николе Х. (хаџи) Поповића.

Чаир ливада (ограђена ливада, М. Г.), са зградом и околном оградом од прошћа, у величини: с прочеља, у два прелома: 76 1/2 хвати; са зачеља – 119 хвати, са десне стране у више савијутака и два прелома: 229 хвати; с леве стране, у више савијутака, 183 1/2 хвата;

Имање продато 18. новембра 1868. године браћи Куртовићима, трговцима из Шапца; процењено на 300 # а продато за суму од 900 # .

22. Башта у Палилули

Имање се налазило до Палилулске касарне, испод Палилулске чесме и пијаце.

Границе и мере: са североисточне, десне стране – путем који води поред Палилулске касарне ка кнежевим шталама (каталошки број 23); са западне, леве стране – имањем г. Михаила Петровића, среског начелника, Јована Илића и Јеврема Грујића; са зачеља, северна страна – Вишњичким путем, а са прочеља, јужна страна – пијацом постојећом пред Палилулском касарном. Имање има: са прочеља – 41 2/3 хвата, са зачеља 108 1/3 хвата, са десне стране у три прелома – 192 хвата, а с леве стране 153 хвата.

Састојало се од баште, засађене разним воћем, 2 зграде, 1 чардака (кош за сушење), 1 штале од слабог материјала, а све ограђено прошћем. Ова се башта помиње 1860. године у *Списку кафана, механа и башти*, као место за јавно точење пића отворено 1835. године.[38]

Лицитација одржана 15. новембра 1868. године; имање са свим зградама процењено на 600 # цесарских, а купио га је Ђорде Ценић, тада у звању министра правде и председника Министарског савета, за суму од 1.435 # гроша.

23. Њива у Булбулдеру

Локација: налазила се у „Београдском атару“, у долини „Булбулдера“, на узбрдици, а граничила се: с прочеља (источна страна) – општим путем који води у њиве; са зачеља (западна страна) – такође општим путем који води у долину и њиве, и другим имањем А. Карађорђевића; са десне (јужне) стране – имањем Коце Терзића, Стојана Ивковића и Стевана Стојишића; а од леве (северне) стране – путем који води ка Дунаву и на циглану Гавре Сиљановића и Станише Анђелковића.

Имање је одређено за јавну продају 22. новембра 1868. године, а предвиђена цена била му је 200 #. У огласу продаје будућим купцима предочене су четири интабулације дуга који је оптерећивао ово имање. И ово су имање, у одређени дан, купили браћа Куртовићи, трговци из Шапца, за суму од 700 #.

Списак имања кнеза Александра који је он сам саставио; извор: Илија Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, Београд, 1935, имања 1–11, односе се на Београд:

СПИСАК И ВРЕДНОСТ „ИМАЊА МОГА У КЊАЖЕСТВУ СРБИЈЕ, ОТЕТО БЕЗАКОНИТОМ ВЛАШЋУ“

1. *Кућа зовоми делински конакъ, са плацевима и баштом и свим зградама .....60.000 дук.*
2. *Кућа до иста плаца што је купио таст .....2.300 “*
3. *Кућа где седила, Катa Чешакина(?) .....1.300 “*
4. *Хотел зовоми Круна .....22.000 “*
5. *На пијаци кућа зовома Качаракана .....7.500 “*
6. *Два дућана на Зереку .....3.500 “*
7. *Кућа где моја сестра и Узун Мирко седио .....7.500 “*
8. *Кућа зовома Перина .....3.500 “*
9. *Кућа где Јула седила, и штале са свима зградама .....5.500 “*
10. *Башта у Палилули и земље у Булбулдеру и кућама (нечисто) земљама до исте ограде .....12.000 “*
11. *Парна воденица са зградама и виноградом.....15.000 “*

НАПОМЕНЕ:

1] По устаљеном принципу фортификација, испред сваке тврђаве налазио се брисан простор, слободно поље, па је неодржив и надаље присутан термин Калемегданска тврђава. Управо је супротно.

2] Важно: Биле су две „Српске круне“ – прва, из 1853, у данашњој Узун Мирковој 1; друга из 1870, власништво Милије Павловића у данашњој К. Михаиловој 56 (Библиотека града Београда). Оба објекта су сачувана.

3] Ћосин мајур била је ливада Стевана Стојановића Ћосе (величина 25.633 кв. хвата); према плану из 1860. године, граничио се са Симићевим чаиром, на којем је Шкот Макензи изградио стамбено насеље „Енглезовац“ са „Салом – Мира“ и хотелом „Славија“.

4] Радослав Перовић, *Ковчежић*, бр. 8, Београд, 1968, стр. 92.

5] АС, МУД-п, 14-118/1883; МФ-а, 17-12/1883.

6] Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд, 1988, стр. 72.

7] *Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд, 1954, редакција проф. Радослав Перовић, стр. 59.

8] АС, Совјет, 1842. год. р. 560. 9. АС, ПФ-б, 157, 1842. год.

9] АС, ПФ-б, 157, 1842. год.

10] МФ-к, 1842. год. регистар.

11] Вук Ст. Караџић, *Први и Други српски устанак*, Београд, 1947, стр. 259.

12] Радослав Перовић, *Ковчежић*, бр. 7, Београд, 1966, стр. 73.

13] Радослав Перовић, *наведено дело*.

14] Радослав Перовић, *наведено дело*.

15] Насупрот осталим истраживачима овог објекта, Ж. Шкаламера је Спахијску касарну, тј. Делијски конак, односно Карађорђев конак у време Устанка, лоцирао на „данашњем југозападном углу Краља Петра и Узун-Миркове улице“. Жељко Шкаламера, *Подручје Кнез Михаилове улице за време Првог српског устанка*, у: Кнез Михаилова улица, Београд, 1975, стр. 32.

16] Коментар основе објекта: обухватао је међупростор данашњих улица Краља Петра, Кнеза Михаила, Вука Караџића до линије: зграда Народне банке на једној страни, а кућа Војина Радуловића (В. Караџића бр. 12) на другој. Љубомир Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, ГМБГ, III, Београд, 1956, 395.

17] Љубомир Никић, *наведено дело*, 396.

18] Кнез Милош је „издејствовао од руског двора дозволу за повратак свих избеглица Првог српског устанка“. Радош Љушић, *Питање династије у време првог намесништва 1839–1840*, Зборник историјског музеја, бр. 19, Београд, 1982, 124.

19] О становању Александрове породице у Београду: Небојша Јовановић, *Александар Карађорђевић, кнез Србије (1842–1858)*, Даница, за 2006. годину, Београд, 102–103.

20] Ж. Јевремовић, *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, Београд, 1935, 25.

21] Ж. Јевремовић, *наведено дело*, 31.

22] У име новог кнеза Милана Обреновића, „Намесници књажевског достојанства“, са Државним саветом, 12. октобра 1868, прогласили су Закон, по којем „Александар Карађорђевић, раскнез српски, нити ко други од његове фамилије, не могу, на своје име, ни на име другога, имати добара у Србији“ (АС, МУД-п, 15-9/1868).

Велика Народна скупштина, у лето 1869. године, одлучила је да се породица Карађорђевића прокуне, а њена имовина одузме, иако је до тада она у потпуности била распродата. Све тапије од кнежевих имања налазиле су се код управитеља Андрије Вилотијевића, а по речима његовог браниоца, нестале су између Вилотијевића и Паје Радовановића. „Они су поубијани а шњима су поубијани и многи интереси људи који за зло дело нису криви, Јер нису предали ’артије које су им биле дате“ (АС, МУД-п, 14-118/1883).

23] Ж. Јевремовић, *наведено дело*, 31.

24] „Продаја имања бившег Кнеза Карађорђевића извршена је на начин како се не продаје друго имање. Влада је оставила себи право, да одобри продају кога имања или да неодобри; неможе се дакле узети да је имање продато онда када је лицитација била, већ онда, када надлежна власт одобри“: Јован Милинковић, правни заступник Карађорђевића, министру унутрашњих дела, 22. новембра 1868. (АС, МУД-п, 14-118/1883)

25] Процес против А. Карађорђевића паралелно је вођен у Пешти, у којој је тада живео, и код Преког суда у Београду.

26] Илија Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се не би смело говорити*, Београд, 1935, књига 1, 266.

27] Радослав Перовић, *Ковчежић*, 7, Београд, 1966, 79, напомена 87.

28] МИД-в, 4-143/1843.

29] Радослав Перовић, *наведено дело*, 73.

30] „Да продају има влада одобрити, да се половина излицитиране суме по одобрењу продаје мора одма положити а за половину да ће правитељство купца чекати за годину дана но за сигурност да се стави интабулација на први степен кућног имања и да дужан буде на исту суму за то време плаћати 6%“ (АС, МУД-п, 14-118/1883).

31] То је данашња Задужбина Н. Спасића у К. Михаиловој 47. Љубомир Никић, *Из архитектонске делатности Александра Бугарског у Београду*, Урбанизам Београда, 46, Београд, 1978, 65.

32] Додатак, *Српске новине*, 7. 9. 1868.

33] Полексија Димитријевић-Стошић, *Посела у старом Београду*, Београд, 1965, 60–61.

34] Полексија Димитријевић-Стошић, *наведено дело*, 36.

35] Камарашија је била својина капетан Мише Анастасијевића, који је на обалама Саве и Дунава имао своја сона стоваришта и канцеларије (укупно 23) зване „Камарашије“. Главна камарашија налазила се у Букурешту, а врховна управа у Београду.

36] Милојко Гордић, *Велика школа 1808–1813*, Београд, 2004.

37] Архивска документација судског спора (нефасцикулисана): ИАБ, УГБ, инв. 1221, бр. 24.

38] Бранко Перуничић, *Управа вароши Београда*, Београд, 1970, 384.

СКРАЋЕНИЦЕ, ИНДЕКСИ

Хват	1.896 метара
Шух (стопа)	31,6 сантиметара
Цол (палац)	2,634 сантиметара
ИАБ	Историјски архив Београда
УГБ	Управа града Београда
АС	Архив Србије
МУД, МИД, МФ (ПФ)	Министарства: унутрашњих, иностраних дела и финансија
п, в, к, а	Одељења министарстава: полицијско, внутрено (унутрашње), казначејство (рачуноводство), административно

Summary: MILOJKO GORDIĆ

PRINCE ALEXANDER KARADJORDJEVIĆ'S BELGRADE PROPERTIES

The purpose of the somewhat belated assessment of the role that the real property owned by the Karadjordjević dynasty played in the urban development of Belgrade is to highlight this Serbian dynasty against the one that it both preceded and succeeded, the Obrenović. In contrast to the inherited assumptions or established facts about the Obrenović properties, land and buildings, as solely important for the development of the capital city, those of the Karadjordjević dynasty should be placed in the same historical context, and looked at from the perspective of their number, chronology, location and the implications of their appearance or disappearance. Such analysis can be helpful in demonstrating that the buildings and open spaces of both dynasties played central roles in the development of Belgrade, historic, modern and even contemporary.

The number and size of the Karadjordjević properties, beginning from the founder of the dynasty Karadjordje (1762–1817), and his son Prince Alexander (1806–85), are presented in the form of a catalogue compiled from the surviving sources, both published and unpublished. Their locations, historic or contemporary, prove their exceptional importance for the first or initial urban-planning projects for Belgrade as a city. From the then existing commercial core (*Glavna čaršija,* present-day Dubrovačka Street), a second one in the making (Knez Mihailova Street), the Big Marketplace (*Velika Pijaca*), round which later arose buildings housing the central institutions of education and culture, to Palilula or famous Bulbulder Valley with army barracks and, later on, Teachers' Quarter (*Profesorska kolonija*), to Town Gate (*Varoš Kapija*) and its interspaces (the area known as Karadjordjević Garden) where the streets Knez Mihailova, Uskočka, Delijska and Vuka Karadžića were laid out and built, to the then famous buildings of Serbian Crown (Srpska kruna) and Hero's Inn (*Delijski konak*, later *Sloga*), the Prince's house in Kutula Alley, the house of Uzun Mirko in Višnjićeva Street, to elementary schools in East Vračar (today's Krunska Street) – subsequently became seats of important social and state institutions, such as schools, the Town Hall and the first mercantile exchange (*Gradjanska Kasina*).

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Karadjordjević Garden in E. Josimović's plan of 1867 (source: Ilija Djukanović, *Ubistvo kneza Mihaila i dogadjaji o kojima se nije smelo govoriti*, vol. I, Belgrade 1935)

Fig. 2 Karadjordjević Garden: site plan, 1935 (without buildings); division of land into building lots (source: Ilija Djukanović, *Ubistvo kneza Mihaila i dogadjaji o kojima se nije smelo govoriti*, vol. I, Belgrade 1935, p. 205)

Fig. 3 Karadjordjević Garden, photo A. Jovanović, 1865 (source: Divna Djurić-Zamolo & Nebojša Bogunović, *Beograd sa starih fotografija*, Belgrade 1997, p. 12)

Fig. 4 Alexander Karadjordjević, portrait by Anastas Jovanović, 1848 (source: Ilija Djukanović, *Ubistvo kneza Mihaila i dogadjaji o kojima se nije smelo govoriti*, vol. I, Belgrade 1935, p. 205)

Fig. 5 Steam Mill, Vojvode Mišića Blvd., photo Jeremija Stanojević, 1930 (source: Divna Djurić-Zamolo, *Beograd 1930. godine na fotografijama Jeremije Stanojevića*, Belgrade 1973)

Fig. 6 Sloga Society building (first from the left) (source: *Urbanizam Beograda* 46, Belgrade 1978, p. 69)

Fig. 7 Sloga Society building, subsequent Gradjanska Kasina (source: Vidoje Golubović, *Mehane i kafane starog Beograda*, Belgrade 2007, p. 161)

Fig. 8 Srpska Kruna tavern in 1894, 1 Uzun Mirkova Street (source: Divna Djurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Belgrade 1981, fig. 17)

Fig. 9 Town Hall (former Srpska Kruna), 1 Uzun Mirkova Street, 1939, after reconstruction (source: *BON* 10, 1939, p. 609)

Fig. 10 Merchant Pavlović House, 14 Vuka Karadžića Street (former site of Nikola Predić's house) (source: *Knez Mihailova ulica: zaštita nasledja, uredjenje prostora*, exhibition catalogue, Belgrade 1975, p. 106)

Fig. 11 House of Vojin Radulović, 12 Vuka Karadžića Street (former site of Jevrem Nenadović's house) (source Milivoje M. Kostić, *Uspon Beograda*, vol. 1, 1994, fig. 19)

Fig. 12 House of Alexander Karadjordjević, 22 Gospodar Jevremova Street (courtyard), housing the first Great School established in 1808; drawing, 1934 (source: Milojko Gordić, *Velika škola 1808–1813*, Belgrade 2004, p. 147)

Fig. 13 House of Uzun Mirko Apostolović, (?) Višnjićeva Street in historic Zerek in 1923 (torn down)

Fig. 14 Former site of Nikola Krstić's house (today Kiki Foundation), where shops owned by A. Karadjordjević were; the photo of the present-day building (first from the left) taken by J. Stanojević is published in Divna Djurić-Zamolo, *Beograd 1930. godine na fotografijama Jeremije Stanojevića*, Belgrade 1973

УДК 725.24(497.11)

СВЕТЛАНА В. НЕДИЋ

ДОМ ПРОМЕТНЕ БАНКЕ

У јесен 1895. године група београдских пословних људи основала је банку која је имала задатак да доприноси јачању домаће привреде. Ова финансијска установа у почетку се звала Београдска прометна банка, а од 1902. године до краја постојања носила је назив Прометна банка. На подстицај члана Управе, инжењера Милоша Савчића, банка је у првој деценији XX века проширила делатност оснивањем сопствених предузећа, која су се бавила производњом и продајом грађевинског материјала.[1]

Прометна банка радила је прво у улици Вука Караџића број 8, а затим у Ускочкој број 8.[2] Одлуку да сагради наменски пројектовану зграду Управа Прометне банке саопштила је акционарима на збору одржаном 6. марта 1911. године: „Осећајући стварну потребу за пространијим и подеснијим локалима, а уверени да ће подизањем сопственог дома углед наше банке код пословног света знатно одскочити, ми смо концем прошле године купили на једном од најживљих места у Београду – на углу улица Кнез-Михаилове и Кнегиње Љубице [данас Змај Јовина] земљиште на коме ћемо још у току ове године отпочети зидање једне модерне грађевине.“[3]

На поменутом земљишту, у Кнез Михаиловој улици број 26, раније се налазила приземна кућа са дућанима, власништво политичара Јеврема Грујића. У једном од дућана радила је позната београдска трговина канцеларијским материјалом „Маричић и Јанковић“.[4] Наследник Јеврема Грујића, његов син Славко, намеравао је да ову кућу поруши и да подигне нову зграду према пројекту који је 1906. године израдио архитекта Драгутин Ђорђевић.[5] До остварења ове замисли није дошло, и у јесен 1910. године Славко Грујић је продао плац са кућом Прометној банци.[6] Рушење куће почело је у фебруару 1911. године. Када се дошло до подрума, указали су се темељи касарне Александра Виртембершког,

Сл. 1. Дом Прометне банке, садашње стање

саграђене за време аустријске владавине (1717–1739), а порушене када су Турци поново заузели Београд. Ова велика грађевина протезала се од данашњег Обилићевог венца до Змај Јовине улице, па су њени остаци налажени приликом изградње кућа у Кнез Михаиловој улици.[7]

Дом Прометне банке замишљен је као двоспратна зграда с мезанином, која поред канцеларија и шалтер сале садржи и три дућана. Грађевину је пројектовао истакнути београдски архитекта Данило Владисављевић, док је извођач био угледни грађевинар Карло Кнол. Сав лимарски посао, укључујући и кубе, поверен је Милану К. Илићу, израда ограда балкона Васи Јовановићу, а инсталирање електричног осветљења и телефона фирми инжењера Андре Ристића.[8]

Зидање Дома Прометне банке започето је у пролеће 1911, а завршено већ крајем исте године, па се приступило унутрашњем уређењу зграде.[9] Дућани су били оспособљени за употребу у пролеће 1912. године. У један од два мања дућана уселила се продавница конфекције Мике Којадиновића, а у велики дућан на углу трговина „Маричић и Јанковић“, која је за време зидања Дома Прометне банке радила у Кнез Михаиловој 28.[10] После извесног застоја изазваног балканским ратовима, уређење пословних просторија завршено је почетком 1914, па је у пролеће исте године на први спрат Дома банка уселила своје канцеларије, а други спрат је издала Осигуравајућем друштву „Србија“, у чијој је управи радио Милош Савчић.[11]

У спољашњем обликовању Дома Прометне банке преовлађују одлике сецесије, са извесним подсећањима на академизам. Обе фасаде састављене су од великих равномерно распоређених отвора и уских површина зидова оживљених лизенама и вајаном декорацијом. Утиску лакоће доприносе и балкони са оградама које су на првом спрату зидане, док су оне на другом од кованог гвожђа. Фасаде, чија је првобитна боја била светлосива, завршавају се натписима „Прометна банка“ и атиком. Угао је истакнут кубетом са бакарним покривачем.[12] Тамбур кубета окружује извајана композиција од вештачког камена, састављена од једне мушке и две женске фигуре (персонификације занатства, пољопривреде и технике) и шест дечјих фигура са гирландама (симбол будућности и обиља). Као целина, ове скулптуре алегоријски приказују напредак привреде – циљ пословања Прометне банке.[13]

Решавајући основу зграде, Данило Владисављевић је остварио распоред просторија логичан за овакав пословни објекат. Приземље грађевине покрива целу површину плаца, који има приближно квадратни облик (23,76 м х 24,53 м). Као и неколико година раније, када је пројектовао Дом Врачарске штедионице, Владисављевић је улаз у банку поставио према мирнијој улици, док се из живе трговачке улице (у овом случају Кнез Михаилове), улази у дућане, којима припадају и просторије у мезанину. На левом крају фасаде из Змај Јовине улице налазе се мала неупадљива врата, која су водила у подрум с котларницом. До њих је велики улаз кроз који се стиже у хол, одакле се право иде у шалтер салу, а на десној страни је степениште. Шалтер сала, чија је висина једнака висини приземља и мезанина, налази се у посебном делу зграде који има стаклени кров, а издвојен је светларником од крила са дућанима. Врата сале су од стакла у декоративном металном оквиру. Зидови сале украшени су гипсаним рељефима. Ову

просторију осветљавају бронзани лустери и округла стаклена површина на таваници.

Као и шалтер сала, и степениште има свечани изглед. Зидови су обложени црвенкастим мермером и огледалима. Простор степеништа покривен је стакленом таваницом, оивиченом гипсаним рељефима. Велики прозор на другом спрату красио је витраж с натписом „Прометна банка“ и персонификацијама Србије и делатности које је банка помагала (трговина, индустрија, техника и пољопривреда).

Просторије на спратовима смештене су у два крила, а простор изнад крова шалтер сале је слободан и према њему се отварају прозори ходника и споредних одељења, док су канцеларије окренуте према улицама. Врата канцеларија су бела и украшена, на првом спрату тимпанонима и рељефно представљеним венцима, а на другом спрату сецесијским орнаментима. Велики прозори омогућавају добро природно осветљење радних просторија.[14]

Редовно пословање Прометне банке прекинуо је Први светски рат. Дом је пет пута био на мети непријатељске артиљерије. Прометна банка је своје вредности предала на чување Народној банци, а ова их је 1915. године пренела у Француску. Одатле је Прометна банка исплаћивала клијентима новац са штедних књижица и текућих рачуна. Чиновници, односно њихове породице, примали су за време рата плате. У окупираном Београду непријатељска власт је у Дому Прометне банке на витражу с персонификацијама реч „Србија“ заменила натписом „Европа“. После рата, у Дому Прометне банке била је смештена француска војска и разне војне мисије, па је тек у другој половини 1919. године банка могла да настави уобичајен рад у својој згради.[15]

Између два светска рата, канцеларије у Дому Прометне банке коришћене су као и раније – у онима на првом спрату пословала је Прометна банка, док је на другом спрату радило осигуравајуће друштво „Србија“. У мањим дућанима биле су апотека Луке Лазаревића и радња „Центлмен“ Часлава Јовановића. Дућан на углу и даље је заузимала трговина „Маричић и Јанковић“, чији је власник Живојин Јанковић у овом периоду био члан Управног одбора Прометне банке.[16]

Трећа и четврта деценија XX века представљају време највећег успона Прометне банке. Захваљујући залагању Милоша Савчића, председника Управног одбора, банка је разгранала послове, обновила своја ранија предузећа а основала и нека нова. Признање за целокупну делатност у области привреде и градитељства одато је Милошу Савчићу на прослави педесетогодишњице његовог рада, одржаној 21. октобра 1939. године у Дому

Сл. 2. Пројекат реконструкције фасаде, изглед из Змај Јовине улице. Израдили арх. Зоран Јаковљевић и арх. Слободан Поповић 1985. године (планови на сликама 2 и 3 чувају се у Документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда)

Сл. 3. Основа приземља (снимио Ђорђе Митровић, 1983)

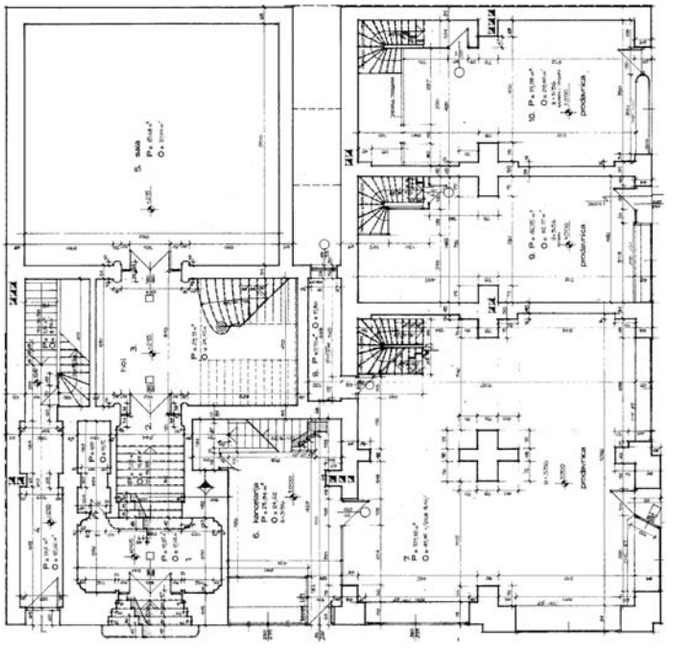

Сл. 4. Улаз у шалтер салу

Прометне банке. Овим поводом објављена је споменица под насловом *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889–1939*. Слављеник је поред споменице добио и сребрну плакету са својим портретом, рад вајара Драгомира Арамбашића. Копије ове плакете изливене су у бронзи и постављене на мермерне плоче с натписом „Инж. Милош Савчић заслужан је за постанак, живот и напредак ове установе“. Овим плочама били су украшени како Дом Прометне банке тако и зграде банчиних предузећа.[17]

У Другом светском рату, за време априлског бомбардовања Београда 1941. године, Дом Прометне банке био је оштећен, па је Управа банке предузела неопходне оправке.[18]

После рата, у новим друштвеним околностима, престао је рад Прометне банке. Њен дом је 1949. године постао општенародна имовина, па је коришћен за смештај различитих установа (Институт за изучавање радничког покрета, Уред за заштиту југословенске имовине у иностранству, Удружење банака СФРЈ, Архив Југославије, Југословенски институт за економска истраживања). У мањим дућанима смењивале су се разне продавнице, а у великом дућану на углу папирница „Шумадија“ одржавала је доскора континуитет продаје

Сл. 5. Детаљ степеништа

Сл. 6. Таваница шалтер сале

Сл. 7. Витраж на другом спрату степеништа, није сачуван (извор: „50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889–1939“, Београд, [1939])

канцеларијског материјала на овом месту. Фасаде грађевине добиле су белу боју која је задржана до данас.[19]

Дом Прометне банке сада користе Институт економских наука и Београдска банкарска академија. Неке од раније канцеларија постале су слушаонице, а шалтер сала је претворена у амфитеатар. Адаптацијом поткровља повећан је број радних просторија.

Дом Прометне банке, једно од најбољих дела београдске сецесијске архитектуре, проглашен је за споменик културе 1984. године.[20] Две године касније, спољашност грађевине је реконструисана према пројекту Зорана Јаковљевића и Слободана Поповића, архитеката Завода за заштиту споменика културе града Београда.[21]

НАПОМЕНЕ:

1] С. Стојановић, *Илустровани преглед београдских трговина и новчаних завода*, Београд, 1914, [119–120, 156–157]; С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско – хрватско – словеначка*, III, Загреб, 1928, 588; G. Kostić, *Beograd. Vođ – Guide – Führer*, Beograd, 1930, 147; *50 година рада*, 31–42, 54; А. Магдић – В. Шолаја, *Инжењер Милош Савчић – градитељ, привредник, градоначелник*, Београд, 1997, 57–62.

2] *Приватни огласи*, СН, 21, Београд, 26. I 1901, 4; *Адресна књига Београда 1912*, Београд, 1912, део III, 140; *Прометна банка*, Самоуправа, 47, Београд, 25. II 1913, [3].

3] *Прометна банка. Извештај Управног и надзорног одбора Прометне банке о раду у 1910 години*, Београд, 1911, [5–6].

4] *Приватни огласи*, СН, 50, Београд, 4. III 1877, 200; *Приватни огласи*, СН, 81, Београд, 11. IV 1878, 364; *Приватни огласи*, СН, 97, Београд, 3. V 1878, 434; *Приватни огласи*, СН, 52, 7. III 1879, 252; Н. Несторовић *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд [1937], 71; М. Костић, *Успон Београда*, Београд, 1984, 141, 182–183; С. и Д. Вицић, *Поздрав из Београда*. *Greetings from Belgrade*. 1895–1941, I, Београд, 2008, 308.

5] *Две лепе зграде*, Штампа, 38, Београд, 7. II 1906, [2]; Д. Ђурић-Замоло, *Београд 1896–1914*, Из архиве Грађевинског одбора, Београд, 1980, 43.

6] *Дом Прометне банке*, Политика, 2432, Београд, 25. X 1910, 3.

7] Т. Ст. [ефановић] Виловски, *Темељи Александрове касарне у Кнез-Михаиловој улици*, Штампа, 90, Београд, 31. III 1911, [1].

8] С. Стојановић, *Српски неимар*, Београд, 1912, 17, 48–50, 69–70, 99; Д. Радовановић, *Сецесијске ковине на фасадама Београда*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 22, Нови Сад, 1986, 303.

9] *Прометна банка. Извештај Управног и надзорног одбора Прометне банке о раду у 1911. години*, Београд, 1912, [6].

10] [*Огласи*], Мали журнал, 148, Београд, 31. V 1912, 4; С. Стојановић, *нав. дело*, 70; *Адресна књига Београда 1912*, Београд, 1912, део II, 50.

11] С. Стојановић, *Илустровани преглед београдских трговина и новчаних завода*, [119–120, 127–128]; *XIX редовни збор акционара Прометне банке а. д. 31. октобра 1920. године* [Извештај за 1914–1919], Београд, 1920, [5]; *50 година рада*, 32, 54; Документација ЗЗЗСКГБ.

12] Ж. Шкаламера – З. Јаковљевић, *Кнез Михаилова улица*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења, 3, Београд, 1964, 27; Г. Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда I*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења, 6, Београд, 1966, 81; Ж. Шкаламера, *Сецесија у архитектури Београда 1900–1914*, Зборник за ликовне уметности, 3, Нови Сад, 1967, 335; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Саопштења, X, Београд, 1974, 159; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 30; Ж. Шкаламера, *Сецесија у српској архитектури*, Зборник Народног музеја, XII-2, Београд, 1985, 10–11; Д. Радовановић, *нав. дело*, 303; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 2003, 135–136; А. Кадијевић, *Два тока српског архитектонског Ар-Нувоа: Интернационални и национални,* Наслеђе, V, Београд, 2004, 62–63; Исти, *Естетика архитектуре академизма (XIX – XX век),* Београд, 2005, 334; S. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd, 2005, I, 503; II, 1130; Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, 2006, 479; З. Маневић, *Владисављевић, Данило*, Лексикон неимара, Београд, 2008, 69–70; Документација ЗЗЗСКГБ.

13] Đ. Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu*, Beograd, 1965, 63–64; З. Јаковљевић, *Фасадна скулптура у Београду. Проблеми заштите*, Гласник Друштва конзерватора Србије, 16, Београд, 1992, 179–180; Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija_tradicionalnih simbola,* Beograd, 1986, 33, 43.

14] Документација ЗЗЗСКГБ; *50 година рада*, 31 (фотографија витража, у боји).

15] *XIX редовни збор акционара Прометне банке а. д. 31. октобра 1920. године*, [2–5]; *50 година рада,* 17.

16] Ж. Јевремовић, *Воћа кроз Београд*, Београд, 1934, 19; *50 година рада*, 30; *Прометна банка а. д. Београд. Извештај о раду у 1939. години*, Београд [1940], 7; М. Костић, *нав. дело*, 141, 182–183; Документација ЗЗЗСКГБ.

17] *Прометна банка а. д. Београд. Извештај о раду у 1939. години*, 7–8; *Прометна банка а. д. Београд. Извештај о раду у 1940. години*, Београд [1941, стр. 7]; *„Србија“. Прво српско друштво за осигурање у Београду. Извештај Управног и надзорног одбора са билансом за 1940. годину*, Београд [1941, стр. 7]; А. Магдић – В. Шолаја, *нав. дело*, 126. Последње три публикације садрже фотографију плоче с портретом Милоша Савчића.

18] *Прометна банка а. д. Београд. Извештај о раду у 1941. години*, Београд [1942], 10.

19] Документација ЗЗЗСКГБ.

20] *Одлука о допунама одлуке о проглашавању одређених непокретности на територији града Београда за културна добра*, Службени лист града Београда, 23, Београд, 20. XII 1984, 1077, 1084.

21] Документација ЗЗЗСКГБ.

ПОСЕБНА НАПОМЕНА: фотографије бр. 1, 4, 5 и 6 из Документације ЗЗЗСКГБ.

СКРАЋЕНИЦЕ:

Документација ЗЗЗСКГБ = Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда

50 година рада = 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889–1939, Београд, [1939].

СН = *Српске новине*

Summary: SVETLANA V. NEDIĆ

THE COMMERCIAL (*PROMETNA*) BANK BUILDING

The Commercial Bank (*Prometna Banka*) building at the corner of Knez Mihaliova and Zmaj Jovina streets was designed by the distinguished Belgrade architect Danilo Vladisavljević. Its construction in 1911 was entrusted to the building contractor Karlo Knoll. The exterior was designed in the Sezession style, while the floor layout was designed to suit the building's purpose. The ground floor contains three shops (with additional rooms on the mezzanine level) and the bank reception hall, while the two upper floors house offices. Since the Bank, founded in 1895, ceased operating after the Second World War, the building has had several users. As an important work of Belgrade architecture, it was designated as a cultural asset in 1984, and underwent restoration in 1986 according to a project by the CHPIB architects Zoran Jakovljević and Slobodan Perović.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Commercial Bank building today

Fig. 2 Façade reconstruction blueprints by architects Zoran Jakovljević and Slobodan Popović: Zmaj Jovina street elevation, 1985 (CHPIB Archives)

Fig. 3 Ground-floor plan, blueprint by Djordje Mitrović, 1983 (CHPIB Archives)

Fig. 4 Entrance to the reception hall

Fig. 5 Stairway, detail

Fig. 6 Ceiling of the reception hall

Fig. 7 Stained glass window, now lost, on the second-floor landing (source: *50 godina rada inženjera Miloša Savčića 1889–1939, Belgrade* [1939])

УДК 728.5(497.11) ; 94(497.11 Београд)

МИЛОЈКО ГОРДИЋ

„НАРОДНА ГОСТИОНИЦА“ – КАСНИЈЕ ХОТЕЛ „НАЦИОНАЛ“, ПАРИСКА БР. 9

Уводне напомене

У *Списку меана, кафана и башти у вароши Београду* из 1860. године, под бројем 211. уписана је „мејана масе почив. Проте Вуића“[1]. Такође је забележено да је отворена 1840. године и да се налази на „самом ћошету раскршћа, испод Калемегдана, до зграде Семинарије“[2]. Прецизније, кафана се налазила у двоспратној кући Димитрија Вуића, тада познатог београдског пароха са службом у Саборној цркви, у непосредној околини. Подаци о овој кафани, њеном месту и првом власнику наведени су у намери да се успоставе континуитети с каснијим модерним хотелом „Народна гостионица“, познатијим као „Национал“, а који је предмет овог приказа.

После смрти проте Вуића, 1850. године, кућу (са кафаном) наследио је његов млађи син Анастас Вуић, касније архитекта на служби у Министарству грађевина. Нова уредба о механама, која је донета марта 1861. године, затекла је ову кафану од „слабог материјала“ у врло лошем стању, тако да је морала бити у потпуности порушена, јер није одговарала новим стандардима прецизираним у уредби. На основу забелешки из 1867. године[3], утврђено је да је Анастас Вуић поднео молбу да му се одобри време од четири године да сагради и отвори нову механу. Вероватно незадовољан наметнутим пројектом за типска решења „меана прве класе“, он је, по свој прилици по сопственом пројекту, подигао (на месту порушене куће) нови објекат с кафаном „прве класе и под називом ’Народна гостионица’“. Иста је свечано отворена 1. маја 1869. године.[4]

Први помен назива „Национал“ забележен је у време српско-турског рата 1876. године, вероватно у духу тада опште „европеизације“ назива због бројних страних гостију и ратних дописника који су почели пристизати у Београд током ратних догађања. У том циљу, био је основан и посебан „Одбор виђенијих грађана“

Сл. 1. Разгледница, писана децембра 1898. године

који су дочекивали стране госте и старали се о њиховом смештају и удобности. За хотел „Национал“ био је „задужен“ прота Јаков Павловић, једино свештено лице међу другим члановима Одбора, посебно професорима Лицеја, чиме се наставила везаност овог објекта за свештенство и Саборну цркву.

Хронолошко праћење објекта

До сада истражени архивски извори[5] омогућавају фрагментарно праћење судбине „Националa“ као угоститељског објекта највише категорије, све до новембра 1892. године. У подацима који се односе на 1884. годину, Анастас Вуић се још помиње као власник „Националa“, да би се поменуте 1892. године у личној заоставштини државника Николе Пашића пронашло да је на име његове супруге Ђурђине Пашић купљено на јавној лицитацији непокретно имање „Национал“ од власника Милана Чедића из Жаркова. Пашићеви су имање „Национал“, поред Великих степеница према Сави, заједно са зградом хотела купили за 57.000 динара у злату. Иначе, имање је продато за рачун интабуланата: Управе фондова и Марице Рекалић због презадужености.[6] Након темељне реконструкције извршене 1893. године, доградње и модернизације објекта, хотел је обновио своју угоститељску функцију у привредној историји Београда.

Уговор из 1929. године о закупу хотела„Национал“ за потребе Патријаршије Српске православне цркве, сачињен између Ђурђине Пашић и Верског одељења Министарства правде, показује да је од 1. новембра 1929. до 1. новембра 1931. године, зграда коришћена за смештај и функционисање Патријаршије, Светог синода и Београдског духовног суда.[7] Тиме је прекинут дуговремени статус угоститељске функције највишег реда, али се настављала везаност за свештенство и цркву, посебно у време смрти, сахране и избора новог српског патријарха, као и припрема за рушење и подизање нове, данашње зграде Патријаршије.

После исељења патријаршијских служби, дакле после 1931. године, објекту се делимично враћа пројектована угоститељска, прецизније намена отвореног јавног карактера. Једно време служио је као болница, затим као „мало позориште“, тзв. Театар-минијатур („Пел-Мел“), које је сваке вечери давало „актовке и скечеве, балетске тачке, соло продукције и куплете“, како је бележила ондашња штампа.[8] С тако поливалентном наменом, хотел „Национал“ дочекао је и период Другог светског рата, након чијег је завршетка у потпуности престао да ради. После национализације, која није обухватила само мањи део објекта, претворен је у складиште предузећа „Југолек“, после чега је дуго служио и као прва филијала Завода за социјално осигурање.

Урбано окружење и архитектонске одлике

Хотел „Национал“ изграђен је током 1868–1869. године на углу Великих степеница и данашње Париске улице, као најважнији објекат истоименог непокретног имања. Од Великих степеница и даље, дуж њих према Сави, протезало се првобитно имање проте Вуића које је 1885. године процењено на једну хиљаду дуката.

Сл. 2. Разīледница, насīтала īре 1911. īодине

Основни облик имања веома рано је одређен формираним кретницама поред Калемегдана, до данашње Карађорђеве улице, а пре свега Великим степеницама које су успостављене поред бедема који је опасивао некадашњу „варош у шанцу“. Прве податке о објекту и његовој околини, имамо из описа Павла Ровињског, познатог руског слависте, етнографа и надасве путописца. У Београду је боравио у два наврата: 1868. и 1869. године, задржавајући се у њему и по неколико месеци. Наводимо забележене податке из његовог последњег боравка, из 1869. године. У своме кретању од тадашњег Савског пристаништа до српског дела вароши око Саборне цркве забележио је: „Да би се с пристаништа стигло у град, треба се попети на брдо. За пешаке су направљене степенице од тесаног камена, широке око једног хвата, са заравнима после сваке десете степенице, са слабашним дрвеним оградама, које уосталом нису ни потребне. Степеница је укупно 140, по чему се може закључити колика је висина брда. Но, и када изађете на врх степеница, још се морате пети да бисте стигли до средине града. Уз степенице с једне стране је слободан простор а с друге – нешто као ходник, на којему се продаје различита роба, обично прехрамбена, и плету се асуре од розге [...]. На другој страни је радионица чизама (ове године овде је изграђен добар ресторан ‚Народни’, кога пре годину није било).“[9]

О изгледу самог објекта и његовог габарита можемо да сазнамо из планова вароши Београда у 19. веку. Док се на плану Емилијана Јосимовића из 1867. године оцртава само изглед плаца, шест година касније, тј. 1875, на плану *Тврђаве и вароши Беоīрада* први пут је убележен и габарит хотела „Национал“ под редним бројем 3 и називом: „Народна гостионица“. Основа је приказана у облику латиничног слова „L“, само с једнаким крацима тј. једнаким грађевинским крилима дуж Великих степеница и поред Париске, тада улице Горње градско поље. Крила су формирала затворено унутрашње двориште, слободно једино према Сави, односно њеном ушћу у Дунав. У то време, објекат је имао подрум, приземље и спрат, био је покривен двосливним кровом, са главном фасадом према Калемегданском парку, односно слободном простору који су, као могући трг, формирале раскрснице Париске, Великих степеница и улице Кнеза Симе Марковића. Главна фасада (с натписом назива гостионице на атици), на коју је, поред симетрично распоређених отвора, обрађена нарочита пажња, имала је наглашену профилацију венаца који одвајају спратове, што се као карактеристика задржало и до данас. Градска механа прве категорије морала је да испуњава следеће стандарде из прописаних програма: намештене собе на спрату, кафана и економски садржаји у приземљу.

Као и друга два објекта из групе тзв. калемегданских хотела („Српски краљ“ и „Српска круна“), и хотел „Национал“ имао је башту испред кафане, уз фасаду која је окренута према Сави. Поред тога, имао је, попут осталих градских гостионица, сопствени бунар, који је приликом увођења градског водовода, 1893. године,

Сл. 3. Хотел „Национал“, фотографија пре 1930. године

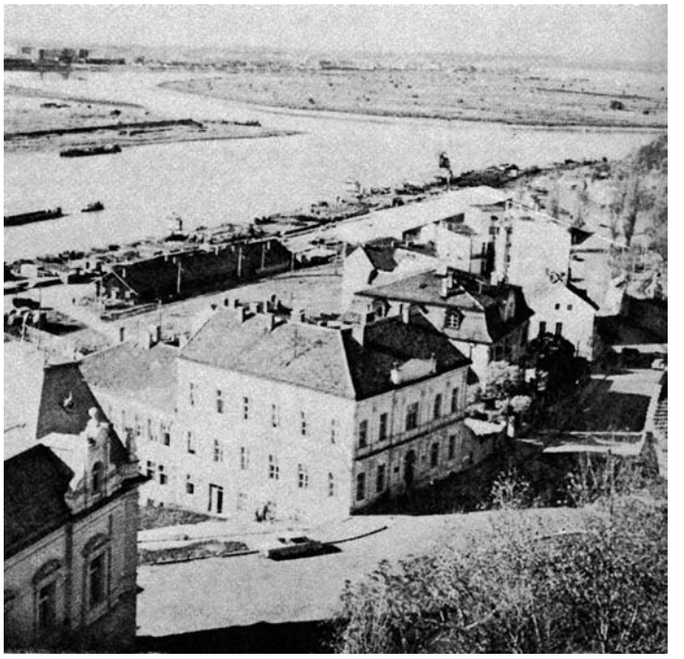

Сл. 4. Хотел „Национал“, фотографија око 1965. године

покривен каменим плочама и тако остао сачуван до данас. Оријентација објекта према Сави условила је да се дуж Великих степеница продужи за новодограђено крило, чиме се формирало степенасто грађевинско здање са два управна крила, од којих је оно дуже пратило Велике степенице. Касније, паралелно с главном фасадом, дограђено је још једно крило, па су тако формирана два унутрашња дворишта. Услед денивелације терена, ово крило није затворило видик према рекама, што је била посебна вредност „Националa“. Управо захваљујући паду терена према Сави, објекат и данас делује као терасасто компонована целина, али без посебних стилских или архитектонских особености.

Његову основну архитектонску форму и визуелни изглед одредиле су грађевинске интервенције након промене власништва 1893. године. На то су надовезани занатски и уметнички радови, почев од инсталација водовода (фирма В. Баганеца), измене и оправке столарије (фирма Павла Радосављевића), лимарије (фирма Јована Сремца), молераја и грађевинских радова (фирма Војислава Ивановића), каменорезачких радова (фирма Петра Бурића) – све до израде натписа фирме: „Хотел Национал“, на атици главне фасаде (молер Јосиф Штиха), што је до данас сачувало основни тон објекта.[10]

Након тако изведене реконструкције 1893. године, у режији породице Николе Пашића, хотел је располагао са 33 собе, кафаном, магазом, једном великом терасом верандом, као и додатним економским простором неопходним за обављање угоститељске функције. Оваква „спецификација простора“ унета је у уговор који је 1929. године потписан између власника и Патријаршије Српске православне цркве. То сведочи у прилог чињеници да од 1893. године нема битнијих и по основни пројекат знатнијих грађевинских и просторних измена. Адаптације извршене након уговора из 1929. године односиле су се на прилагођавање објекта новим наменама, пре свега на промене у ентеријеру и намештају.

Наслеђене и сачуване споменичке карактеристике

Споменичка оцена значаја зграде некадашњег хотела „Национал“ подразумева утврђивање појединачно сваке од његових карактеристика, односно њихову синтезу и пројекцију на будуће захтеве и времена и интереса друштва. Пре свега, истиче се значај места на којем је зграда зидана, као и њена улога, затим оцена историјског времена у настајању модерне државе и модерне српске престонице, значај објекта у светлу његове угоститељске функције и везаност за знатније догађаје и личности. Истовремено, здање је сведочанство формирања константних вредности – комуникација и саобраћајница поред Саве, почев од Савске капије, па око Калемегдана, до Варош капије, затим пречица којима се успоставила веза речне низине (пристаниште, царинарница, магазе, магацини...) с продавницама у цивилном насељу на гребену. Све поменуто, као и близина

подручја око Саборне цркве на којем се одржало и наново успоставило језгро српског насеља с највишим управним, верским и културним вредностима објективно су одредили и изузетан значај простора на којем је изграђен и деловао хотел „Национал“. Овде су се додиривале и различите цивилизацијске вредности, била је то граница двају опречних светова, Истока и Запада, раздвојених само рекама. Додири су остварени на веома уском простору, у чијем се средишту налазило место које је од 1840. до Другог светског рата задржало истакнуту позицију и истакнуту јавну намену. Није онда ни чудан закључак историчара: да је преко Великих степеница кнеза Михаила, „Европа ушла у Србију“. И да додамо, да је у овом објекту Николе Пашића своје последње године живота и рада, и своју смрт, везао српски приповедач Милован Глишић.

Хотел „Национал“, у улици Парискоj број 9, проглашен је за културно добро (*Службени лист града Београда*, бр. 23/84)

Закључак

Хотел „Национал“, испрва „Народна гостионица“, припадао је групи „калемегданских хотела“ који су грађени и отварани у току или непосредно после предаје градова Србима од 1867. до 1870. године. Дужином протезања данашње Париске улице, на врло кратком просторном размаку и у врло кратком временском раздобљу подигнути су хотел „Српски краљ“, затим „Народна гостионица“ и на крају поновљена „Српска круна“, у данашњој улици Кнеза Михаила 56. Подизање ових модерних хотела надомак Тврђаве означило је крај напора да се слободни градски простор испред Калемегдана укључи у програм убрзане модернизације Београда, а тиме, симболично, и читаво српско друштво, те да након вековне војничке намене, искључиво у функцији ратовања и освајања, слободна еспланада испред Београдске тврђаве послужи као парк и продужено градско шеталиште. И упоредо са успостављањем националног идентитета, и ови хотели добијају адекватне називе.

До данас сачувана матрица Париске и улица у просторној вези – посебно сачувани објекти у Кнез Михаиловој („Српска круна“) и Парискоj („Национал“) – представљају непроцењиву урбану и општекултурну вредност остварену кроз тежњу друштва да убрзано изађе из оквира који су га вековима спутавали. У својој суштини то су остварења настала у последњој етапи реализације једне намере да се преко изградње објеката јавног карактера успостави веза цивилне вароши и војног утврђења.

То је био само корак даље од исте идеје, која стоји на почетку првих модерних хотела; „Старог здања“ из 1841. (данас улица Краља Петра) и „Српске круне“ кнеза Александра Карађорђевића из 1853. у данашњој Узун Мирковој број 1.

НАПОМЕНЕ:

1] Б. Перуничић, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд, 1970, 412.

2] Документациони центар Завода за заштиту споменика културе града Београда.

3] *Исто.*

4] *Исто.*

5] *Исто.*

6] *Исто.*

7] *Исто.*

8] *Исто.*

9] *Исто.*

10] *Исто*.

Summary: MILOJKO GORDIĆ

THE PUBLIC INN, SUBSEQUENT NACIONAL HOTEL, 9 PARISKA STREET

The Public Inn subsequently known as the Nacional Hotel was one of the so-called “Kalemegdan hotels” built at the time of and immediately after the withdrawal of Ottoman garrison troops from Serbia, or between 1867 and 1870. The building is an important example of the architecture and hospitality facilities surviving from that period.

The constants formed at an early date – the route along the Sava river round Kalemegdan from Sava Gate to Varoš (Town) Gate, shortcuts connecting the river and the fortified town above, close proximity of the Cathedral area where the core of the Serbian state with its highest values and standards was re-established – determined the importance of the urban area where the Nacional Hotel was built.

Astonishing contacts between different urban, historical and religious values, communications meeting at the border between two opposing worlds separated only by the rivers, were taking place within a very small area whose centre was a public space from 1840 until the Second World War. In that context, the building of the former hotel is a remarkable urban factor whose presence documents the earliest urban planning efforts. Its place within this historic and urban space is central and dominant, and its date coincides with the Serbian programme of final national liberation.

In formal terms, the building strictly conformed to what then was the first-class hospitality establishment, which meant a tavern and service rooms on the ground floor and sleeping accommodation on upper floors. It was a typical two-storey corner structure where special care was accorded to the entrance façade, which displays a balanced Renaissance-style composition with symmetrically arranged openings, an emphasized horizontal division into floors, and vertical pilasters between openings.

The hotel is associated with the short-story writer Milovan Glišić, who lived the last years of his life in it, and the statesman Nikola Pašić, who owned it from 1892 until his death.

The Nacional Hotel, 9 Pariska Street, is a designated cultural asset.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Picture postcard, dated December 1898

Fig. 2 Picture postcard, before 1911

Fig. 3 Nacional Hotel, photo, before 1930

Fig. 4 Nacional Hotel, photo, ca 1965

УДК 725.127(560.414)

АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ

О АРХИТЕКТУРИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОСЛАНСТВА У АНКАРИ

Репрезентативни Краљев двор на Дедињу (1924–1929), сагрђен по наруџби краља Александра I Карађорђевића, током свих осам деценија постојања изазива велико интересовање најшире културне јавности. Због политичко-безбедносних ограничења дуго недоступан, његов архитектонски склоп је тек крајем прошлог столећа почео да се историографски истражује.[1] Томе је погодовало и систематизовање изворне техничке документације у архивима Југославије и Србије,[2] као и одлука да се двор чешће отвара за посете стручњака.

Досадашња истраживања су у великој мери осветлила историјску генезу тог знаменитог резиденцијалног здања, намењеног становању краљевске породице, повременим свечаностима и пријемима. Иницирана првим историографским прилозима, тумачења ауторских, функционалних, урбанистичких и идеолошких аспеката архитектуре старијег дедињског двора, последњих година су знатно обогаћена.[3]

Утврђено је да Краљев двор представља стожерну тачку ширег дворског комплекса, уобличеног са елементима пејзажне архитектуре.[4] На његовом архитектонско-урбанистичком уређењу радило је више страних и домаћих уметника под надзором краљевог библиотекара Сергеја Смирнова.[5] У расветљавању појединачних доприноса ангажованих стручњака, за сада је најмање растумачена улога аустријског дизајнера Бернарда Лудвига,[6] чијим би се истраживањем пажња неминовно усмерила и на сличне краљевске резиденције изграђене током првих деценија двадесетог века у Румунији.[7]

Установљено је да је архитектуром двора, која обједињује традиционалне елементе народне балканске варошке куће и европске аристократске виле у природи,[8] примарно изражен српски владарски идентитет монарха,[9] да су показане његове склоности према руској империјалној уметности,[10] али и општејугословенске културне тежње, наглашене у стапању елемената

архитектуре и скулптуре различитих области државе којом је руководио.[11] Накнадном изградњом Белог двора и низа помоћних објеката, комплекс је дефинитивно заокружен.[12]

У историографији је такође напоменуто да је архитектура старијег дедињског двора инспирисала пројектанте неколико државних здања различитих намена, стилски блиских фолклоризованој варијанти националног стила,[13] развијаној под непосредним утицајем краља и његових идеолошких истомишљеника.[14] Унутар тог корпуса за сада су издвојени Државни хотел на Авали (1931), поједини конкурсни пројекти за Бели двор на Дедињу (1934), југословенска посланства у Анкари (1932–1936) и Софији (1935–1941),[15] а могу им се придодати пројекти амбасаде у Тирани (1938) и поједини соколски домови у матици.[16] Повезују их типски и композиционо сродна решења, стилски, реторички и пејзажно усаглашеног садржаја. Међу таквим објектима истиче се Југословенско посланство у Анкари, јер најпотпуније одражава програмске идеје заступљене на дедињској резиденцији.

Архитектура дипломатских представништава (амбасада и конзуларних одељења) Краљевине СХС/Југославије, стационираних у државама са којима су у раздобљу између светских ратова неговани приоритетни политички контакти, домаћој културној јавности је недовољно позната и историографски скромно истражена. Југословенска посланства у иностранству, укључујући и петнаестак подигнутих у раздобљу након Другог светског рата, неоправдано су остала на маргини досадашњих проучавања. Због безбедносно осетљиве намене дипломатских објеката и високих трошкова које на различитим континентима налаже систематично истраживање њихове архитектуре, тумачи наше новије градитељске прошлости нису поклонили довољно пажње том специфичном типу државних зграда. Реч је о корпусу репрезентативних здања које је југословенска држава током свог постојања (1918–1991) подигла у иностраним престоницама широм света, али који још увек није ни иницијално евидентиран.[17]

Изграђене у мањем броју земаља у периоду између светских ратова, а у већини после Другог светског рата, зграде амбасада су рељефно одсликавале спољнополитичку оријентацију југословенске државе, њену културну шароликост и социјалну мултиетничност, укључујући и конструктиван партнерски став према земљама домаћинима. На њиховим фасадама се могу уочити и ознаке ужих, преовлађујућих владарских и архитектонских идеологија, које су биле заступљене у домаћем градитељству током њиховог подизања, као што је случај са „Александровом“ варијантом фолклоризованог националног стила.

Сл. 1. Краљев двор на Дедињу, разгледница

За разлику од југословенских амбасада изграђених у свету,[18] домаћи историографи су више пажње поклонили архитектури дипломатских представништава страних земаља распоређених у централној зони Београда. Највише је писано о амбасадама Француске и Италије, док су посланства Велике Британије и Чехословачке такође издвојена.[19]

Због пословичног недостатка финансијских средстава, скромног буџета за подизање нових амбасада (углавном омогућаваних путем кредита), у већини пријатељских земаља између два рата Министарство иностраних послова Краљевине СХС/Југославије није било у стању да гради нове зграде, па је превасходно изнајмљивало (ређе куповало) адекватне постојеће објекте, прилагођавајући их намени резидентног дипломатског седишта. Међу малобројним југословенским амбасадама изграђеним у иностранству у том политички веома бурном периоду, чије су противречности кулминирале Другим светским ратом, репрезентативном архитектуром истиче се посланство у Анкари, чије је грађење завршено 1936. године, а потпуније унутрашње уређење окончано пред сам рат. Реч је о значајном остварењу новије српске архитектуре, предуго заобилаженом у научној историографији. Пројектант тог упечатљивог комплекса, који и данас адекватно служи сврси, био је Коста Ј. Јовановић, првенствено познат као аутор маузолеја династије Карађорђевић – парохијалне цркве св. Ђорђа на Опленцу (1909–1936).[20]

Грађење југословенског посланства у Анкари имало је прворазредан политички, економски и културни значај за развој међудржавних односа Краљевине Југославије и Републике Турске. Урбанистичким положајем и специфичним стилским атрибутима, издвојило се међу резиденцијалним и јавним здањима нове турске престонице Анкаре.[21]

Нагло секуларизована, знатно опорављена од последица ослободилачког рата од колонијалних сила (1919–1923) и међународно призната,[22] Турска је у југословенској спољној политици од средине двадесетих година заузимала све важнију улогу. Корените политичке, социјалне и културне реформе спроведене у Турској након њене унутрашње консолидације, привукле су пажњу бројне муслиманске популације у Југославији,[23] али и интересовање естаблишмента за друштвену климу дојучерашње регионалне силе, вековног непријатеља и главног завојевача. Поред муслиманских верника и представника политичке елите Југославије, нова Турска је нарочито привлачила пажњу новинара, публициста и научника оријенталиста. Заступници убрзане модернизације у обе земље видели су у коренитом „позападњавању“ својих друштава погодан паралелизам, вишеструко подстицајан за потискивање преовлађујућег конзервативизма.[24]

Државне и економске везе између Краљевине СХС и Републике Турске осетно су ојачане након званичног успостављања дипломатских односа 28. октобра 1925. године.[25] Руководство Турске је високо уважавало неутралност Југославије у турско-грчком рату, завршеном изгоном грчког становништва из Мале Азије након војног пораза Грчке.[26]

Крајем двадесетих и почетком тридесетих година, у контексту стратешких интереса југословенске државе на Балкану и у источном басену, изложене све већим притисцима ревизионистичких средњоевропских земаља и Мусолинијеве Италије, сарадња са Турском показала се као просперитетна. Ради одржавања равнотеже у осетљивим трансевропским и регионалним односима, везе између двају естаблишмената постепено су добијале приоритетан политичко-пропагандни значај.

У својој спољној политици, краљ Александар је односима на Балкану давао предност, покрећући иницијативе под слоганом „Балкан – балканским народима“.[27] Уместо неповерења и слепог приклањања диктатима великих сила, залагао се за политичко приближавање и функционалну сарадњу балканских земаља, по могућству интегрисаних у војни одбрамбени савез. Отуд не чуди што је 18. јуна 1935. угледни државни архитекта Петар Ј. Поповић,[28] у дужем говору о архитектонским подухватима „блаженопочившег“ југословенског монарха, пре његове ујединитељске националне улоге, управо глорификовао политику повезивања балканских народа у савез.[29]

Дуго несрећени, оптерећени многобројним граничним и историјским споровима, односи између највећих балканских земаља су крајем двадесетих и почетком тридесетих година знатно унапређени. У новом геостратешком контексту већина наслеђених несугласица привремено је потиснута у други план. Светска економска криза, као и потреба за превазилажењем историјских суревњивости које су потхрањивали италијански и француски интереси, додатно је појачала унутарбалканску сарадњу. Увођењем институције Балканске конференције, по узору на Друштво народа, тај процес је и озваничен. На тим конференцијама, које су превасходно заседале у комисијама, промовисана је равноправност балканских народа, афирмисана њихова пуна сувереност, као и начело узајамног ненападања и оснивања царинског савеза. Њихов најзначајнији резултат остварен је 4. фебруара 1934. године, парафирањем пакта између Југославије, Турске, Грчке и Румуније.[30]

Политичко зближавање двеју пријатељских земаља и њихових ауторитативних челника, краља Александра I Карађорђевића (16. 12. 1888 – 9. 10. 1934) и Мустафе Кемала Ататурка (12. 3. 1881 – 10. 11. 1938), првог турског секуларног председника и одлучног друштвеног реформатора,[31] ојачано је током одржавања балканских конференција (1930. и 1931. године), а поготово приликом службене посете југословенског монарха Турској 4. октобра 1933. године. Одраније ангажовани, новинари и публицисти су још ревносније обавештавали југословенску јавност о збивањима у Ататурковој Турској, међу којима су предњачили дописници дневних листова.[32]

Јавни и приватни живот, херојска војничка каријера и радикалне државничке реформе турског лидера Гази Мустафе Кемал-паше (одлуком Велике народне скупштине од 24. новембра 1934. и званичног Оца турске нације – Ататурка), привлачиле су нарочиту позорност југословенске јавности. Средином двадесетих, Ататурк је за кратко време постао готово митска, ауторитативна парадигматска фигура на Балкану и у Азији, симбол успешног војсковође, мудрог државника и националног реформатора. Занимљиво је да је Ататурк у Југославији добио знатан публицитет и масовне симпатије много пре него у медијски развијенијим европским земљама. Након прилога који су описивали догађаје из турске револуције и ослободилачког рата, и појаве књижевних дела са том тематиком,[33] логично је што се прва монографија о Ататурку појавила у вишенационалном Сарајеву (аутора Максима Сваре, 1931. године. у издању Исламске деоничке штампарије).[34] Појава Сфорцине монографије о „неимарима савремене Европе“, у којој је Ататурк оквалификован као одлучни „диктатор-реалист“,[35] додатно је увећала популарност турског председника. Убрзо је објављен и веома читани есеј Стевана Симића у часопису *Живот и рад* за 1932. годину, у којем је Ататурк заслужено проглашен „највећим реформатором садашњице“. Тај прилог је због великог интересовања јавности у другом издању одштампан као посебна публикација.[36] Исте године објављена је и монографија *Турска* од Живка Топаловића, у којој је Ататуркова реформаторска мисија детаљније описана.[37]

Сл. 2. Амбасадор Лазаревић са сарадницима испред посланства у Анкари (из збирке Милоша Јуришића)

У наредним годинама, број публицистичких прилога се повећавао, нарочито оних који су коментарисали све живљу политичку, економску и културну сарадњу двеју земаља, подсећајући на присно лично пријатељство између двојице државника, посебно истицано после атентата на краља Александра у Марсељу почетком октобра 1934. године.[38] Процес Ататуркове популаризације, хероизације и фаворизовања као искреног савезника Југославије кулминирао је објављивањем монографије *Ататуркова Турска* М. Световског, у издању Балканског института, пред изненадну смрт турског председника крајем 1938. године.[39]

Пријатељство двојице владара, засновано на дубоком међусобном поштовању историјских војничких заслуга, личним симпатијама и спољнополитичким интересима, зачето кроз званичну кореспонденцију (интензивирану од 1930. године) и непосредне сусрете,[40] пажљиво је неговано до Александрове неочекиване погибије, да би потом, све до Ататуркове смрти, као и у годинама после ње, било стално наглашавано у дипломатским извештајима и медијима.[41] Два владаоца су се током година присне сарадње толико зближила да су се побратимила, поставши тесни војни савезници и искрени политички истомишљеници. Ататурк је увек истицао да су Срби имали право да створе снажну балканску државу Југославију „заслужујући је на бојном пољу, бранећи своју земљу и част против знатно бројнијег и оружано снажнијег непријатеља“.[42]

Симпатије официјелних југословенских кругова и шире јавности према Турској и њеном лидеру Ататурку нису биле случајне, а ни историјски неутемељене. Након векова изразитог антагонизма према отоманским завојевачима, успех Ататуркове реформаторске мисије, која је резултирала укидањем феудалног експанзионизма, Србима је донео значајно емотивно олакшање. Уместо да и даље стрепе од „дива на умору“,[43] у новој Турској су препознали погодног партнера за стварање балканског савеза и јачање властитог регионалног утицаја. Векови заједничке историје, испреплетане многим нитима, оставили су дубоког трага, постајући темељ за нове, овог пута мирнодопске, политички равноправне иницијативе.

На процес Ататуркове глорификације у Александровој Југославији, делимично потпомогнут и пропагандним механизмима државе, при чему је било и медијских претеривања, утицао је и упадљив паралелизам у биографијама двојице државника. Као војници, неустрашиви на бојном пољу, али и енергични владаоци самодршци, лако су се разумели по питањима унутрашњег уређења својих земаља и јачања заједничког спољнополитичког положаја. Отуд су гласне објаве о „импозантном пријатељству“ двеју држава настављене и у годинама након Александрове смрти, а да савез не би слабио, организоване су честе узајамне посете председника влада, министара, високих официра, посленика културе, науке и уметности. Тако је, на пример,

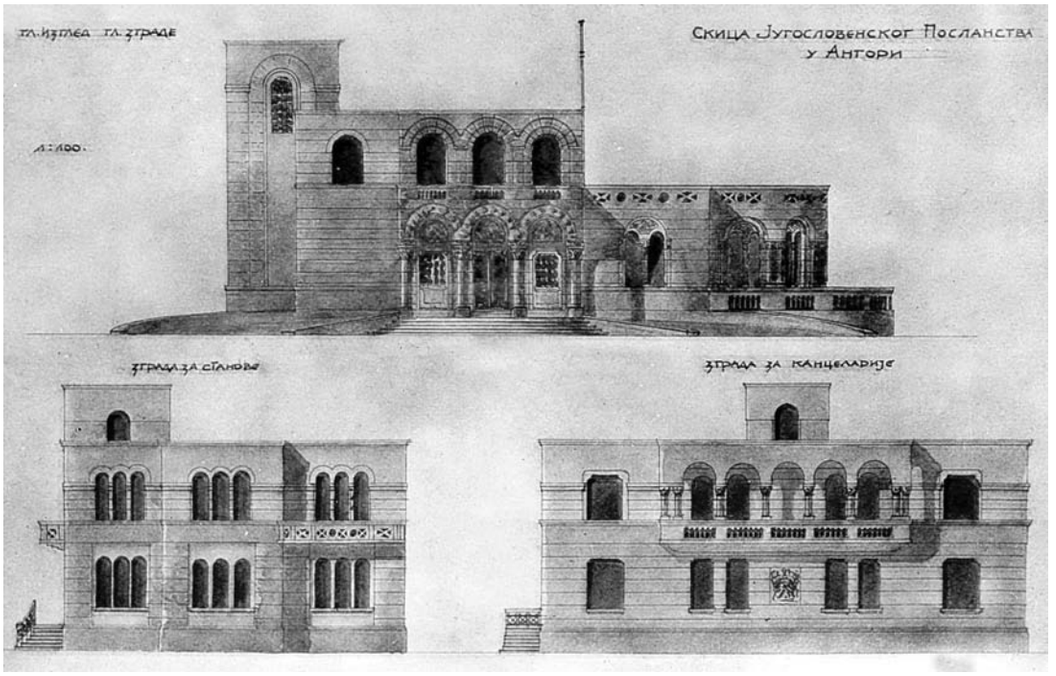

Сл. 3. Димитрије Јуришић, скица посланства у Анкари (из збирке Милоша Јуришића)

у Музеју кнеза Павла 1937. године одржана велика изложба турске књиге и сликарства.[44] Пракса међубалканског и југословенско-турског повезивања настављена је у многим областима.[45]

Почетком тридесетих година, у контексту растуће сарадње двојице лидера, коју је загребачка штампа провокативно оквалификовала као „дојучерашње непријатеље“ (иако се у српско-турским ратовима у другој деценији века на бојном пољу нису непосредно сучелили),[46] требало би посматрати и амбициозни концепт архитектонског уређења Југословенског посланства у Ататурковој Анкари. Идеолог читавог подухвата био је Бранко Лазаревић (1883–1961), угледни српски естетичар и дипломата,[47] од 1934. амбасадор Југославије у Турској.[48] Има индиција да је још пре именовања на функцију у договору с краљем уредио да архитектура посланства упадљиво опонаша морфолошко-структурни образац примењен на луксузној дедињској резиденцији. Као одлучни заговорник идеологије примордијалног југословенства, поборник народног епа и враћања старим словенским и балканско-илирским „врелима“, у концепту балканске варошке куће динарског типа уклопљене у пејзаж видео је пожељну архитектонску парадигму савременог државног идентитета.[49] И у бројним огледима је напомињао да југословенски идентитет треба тражити на раскршћу источних и западних стремљења, јер је „југословенски Балкан на вододелници та два духа“.[50] По окончању дипломатског ангажовања у Анкари, преузео је амбасадорски положај у Аустрији, настављајући да пропагира југословенске идеје. Занимљиво је да пројекат породичне куће за супругу Радмилу (поверен архитекти Александру Ђорђевићу 1937. године), изграђене на углу престоничких улица Андре Николића и Нове током његовог бечког мандата, сем кровног покривача од ћерамиде, нема елементе ниједне варијанте националног стила.[51]

Парадигматска улога дедињског двора показала се у Анкари политички оправданом, јер се знало да турски лидер гаји нескривене симпатије према југословенском суверену и његовим регионалним залагањима. Показивањем „тековина“ Александровог укуса на Ататурковом терену, продубљивало се пријатељство двојице владара, склоних да властита идеолошка опредељења рељефно истичу у официјелној архитектури, у чему се нису разликовала од других диктатора свог времена. Ататурк је искрено уважавао архитектонски стил југословенског посланства, сматрајући га адекватним изразом културног идентитета Александрове државе.

Након марсељског атентата и нестанка главног мецене, посланство је прерасло у симбол Александровог државничког и градитељског завештања. На вест о погибији свог великог политичког пријатеља, Ататурк је чак и заплакао. Иако лично опредељен за модернизам у архитектури државних резиденција и владиних здања, која је масовно подизао широм Анкаре, наклоност према Александру и његовој регионалној улози допринела је да делимично потисне своје градитељске предилекције. Познато је да је становао у оближњој

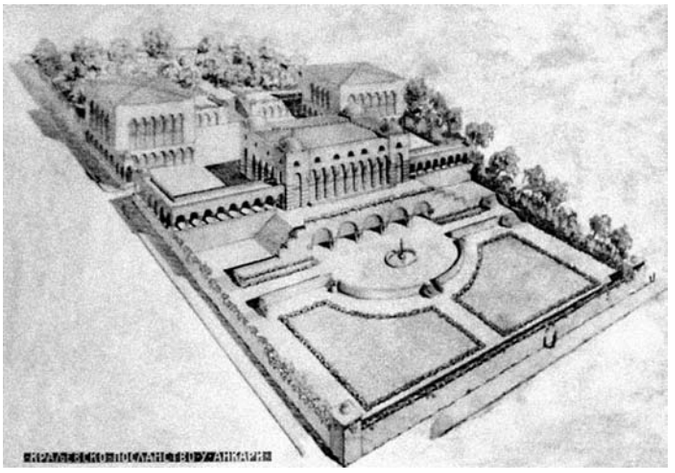

Сл. 4. Миладин Прљевић, перспективна скица посланства у Анкари (из збирке Александра Кадијевића)

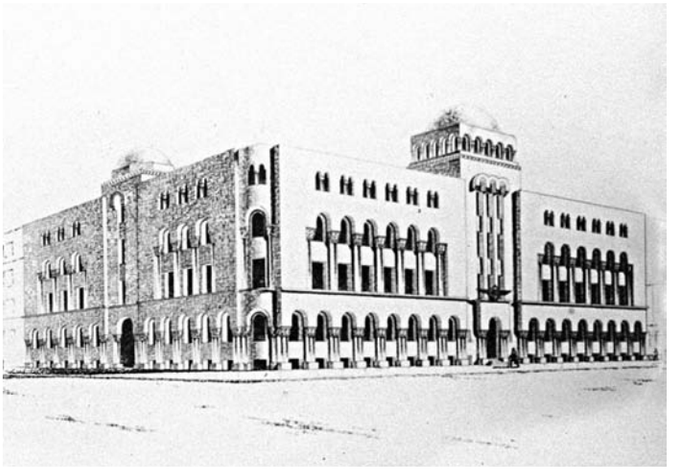

Сл. 5. Војин Симеоновић, посланство у Анкари, пројекат (из збирке Александра Кадијевића)

строго модернистички пројектованој резиденцији (арх. Клеменц Холцмајстер, 1930–1932), како би дао лични пример и показао доследност у реформаторској политици свеобухватне модернизације.[52]

Након што је Ататурк Краљевини Југославији почетком тридесетих година поклонио обухватну правоугаону парцелу у елитном кварту града Јеникеј, на падинама Чанкаје (узвишења по којем је цео тај крај добио име), сходно закону о уређењу представништава у иностранству,[53] у Министарству грађевина је почетком 1932. организован ужи позивни конкурс за комплекс посланства. На њему је победио арх. Коста Ј. Јовановић, с радом припремљеним још 1931. у пожељном „народном“ духу.[54] На том конкурсу, о којем има веома мало сачуваних података, поред Јовановића учествовали су Војин Симеоновић и Миладин Прљевић.[55] Новооткривени рад архитекте Министарства грађевина Димитрија Јуришића, на исту тему из 1930. године,[56] указује да су унутар архитектонског апарата Александрове државе и под његовим надзором знатно раније почеле припреме за пројектовање анкарског посланства.

Упркос евидентним квалитетима, сачувани пројекти Прљевића и Симеоновића[57] нису довољно подражавали структуру незванично установљеног модела, потенцирајући монументалистичку (Симеоновић) или сведенију (Прљевић) симбиозу модернизоване исламике и неовизантине. Иако се Прљевић, за разлику од Симеоновића, непосредније прилагодио павиљонском распореду објеката и рељефу парцеле, његово решење није могло да се мери с Јовановићевом евокативно конкретнијом концепцијом. Уместо контекстуализма којим би се показала наклоност према земљи домаћину и њеној традицији, одабрано је решење које превасходно презентује идентитет сопствене државе. За разлику од постсецесијског оријентализма, који би укључивао и благе, али у Анкари непожељне византијске асоцијације, истакнут је општебалкански „народни“ карактер здања, који је у очима турских званичника садржавао и трагове њиховог историјског идентитета, сагласне тежњама Александрове државе за већим регионалним утицајем и интегралним југословенством.

Концепцијски образац старијег дединског двора, на који се упадљиво надовезао Јовановићев пројекат, у годинама краљеве диктатуре и економске кризе представљао је незванично најпожељнији вид исказивања југословенског државног идентитета. Интимна резиденција владара, слојевитог архитектонског проседеа, за кратко време је стекла доминантну парадигматску репутацију. На избор ње у Јовановићевој ауторској пројекцији у Анкари, као и у случају других значајних објеката, пресудно је утицало мишљење краља Александра, великог поборника „оживљавања и настављања старе српско-византијске уметности“.[58] Са друге стране, Јовановић се поново показао кадрим да правовремено препозна и најпластичније изрази идеолошка стремљења владајуће династије.

Коста Ј. Јовановић је рођен у Букурешту 2. марта 1881. године.[59] По завршетку Реалне гимназије у Београду наставио је школовање на Архитектонском одсеку Техничког факултета (1901–1909). За дипломски рад одабрао је пројекат Владичанског двора. У јавности се неочекивано истакао као победник другог конкурса за парохијалну цркву и маузолеј династије Карађорђевић на Опленцу, одржаног крајем 1909. године, непосредно пре званичног дипломирања. Његов нацрт петокуполног храма, инспирисан споменицима византијског

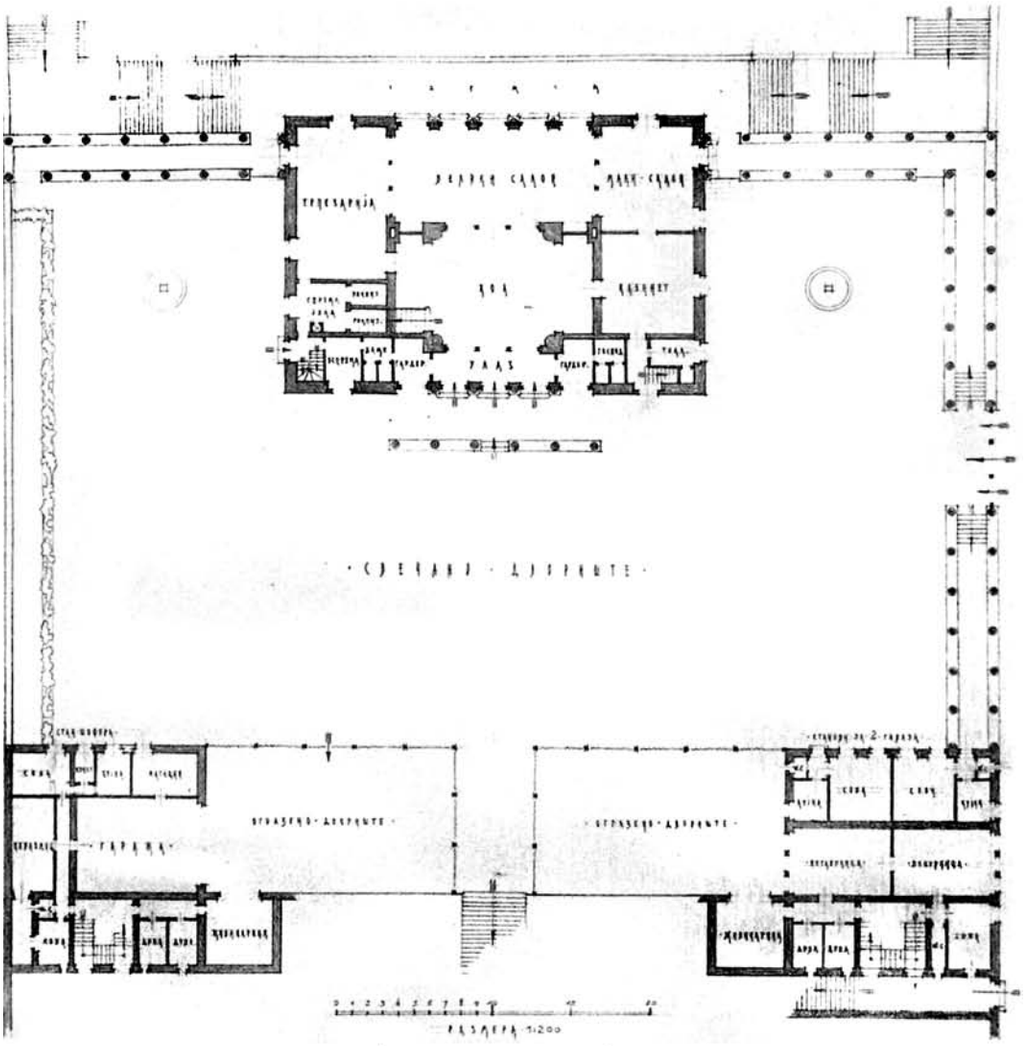

Сл. 6. Основа приземља резиденције амбасадора у Анкари (из планотеке Архива Југославије)

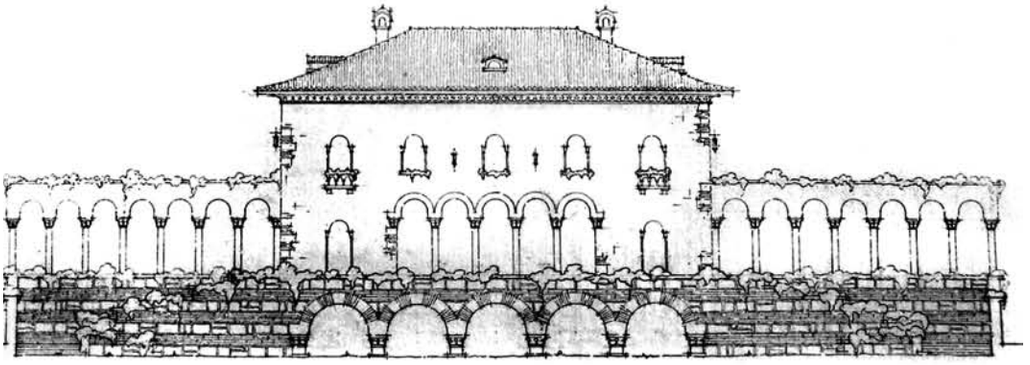

Сл. 7. Дворишна фасада резиденције (из планотеке Архива Југославије)

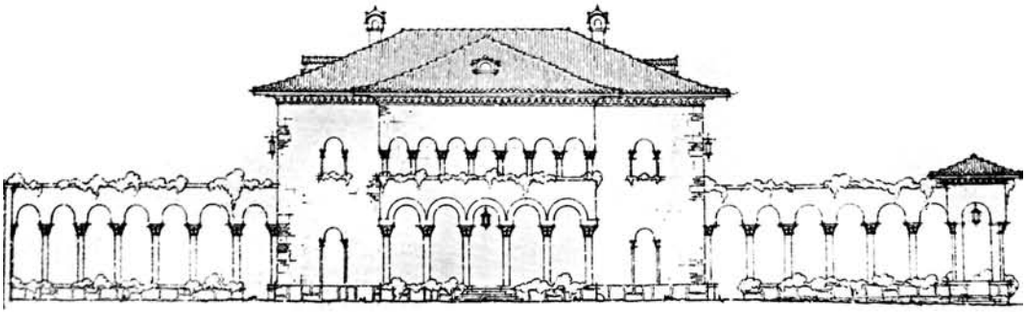

Сл. 8. Прочеље резиденције (из планотеке Архива Југославије)

културног круга (Светим апостолима у Цариграду и Светим Марком у Венецији), подржали су, поред краља Петра Првог и највиши инострани стручни ауторитети, Корнелијус Гурлит и Макс Ферстер.

Током Првог светског рата Јовановић је радио у Врховној команди српске војске. Пројектовао је Централну душевну болницу у Тополи 1918. године. Од 1920. је сарађивао у техничком предузећу „Обнова", градећи мостове на Тиси код Тителa и на Дрини код Љубовије. Био је редован члан Клуба архитеката УЈИА основаног 1920. године у Београду.[60]

У свом невеликом, али значајном пројектантском опусу, Јовановић је са успехом развијао концепције новог српског стила, прилагођавајући их политичким интересима и културним стремљењима владајуће династије. Бавио се и стручном публицистиком и историографијом. Објавио је и запажено прегледно поглавље у првом тому корпуса *Serbian Orthodox Church* из серије *South Slav Monuments*, покренуте у Лондону 1918. године.[61] Сарађивао је у *Сшаринару*, дневном листу *Време* и другим часописима. Објавио је прилоге о старим црквама у Мојсињу и на Космају, споменицима у Београду и др. Преминуо је у Сарајеву, 24. јануара 1934, не дочекавши довршење свог другог великог градитељског дела. Након његове смрти, руководеће послове на извођењу посланства у Анкари преузео је сплитски архитекта Иван Ивацић, тада саветник, а касније и начелник Министарства грађевина, вишегодишњи члан Режијског одбора за подизање Посланства у Анкари.[62]

Анкара се по Ататурковим директивама од почетка двадесетих година прошлог века демографски вишеструко увећала и претворила у административни центар младе републике, прошаран широким булеварима, модерним четвртима и појасевима зелених површина.[63] Како је напоменуто, комплекс Југословенског посланства је подигнут на падинама брда Чанкаја у оквиру издвојене четврти Јеникеј, предвиђене за смештање већег броја страних амбасада. Од председничке палате до врха главног булевара, у континуалном низу засебних парцела сграђено је мноштво посланстава, неретко раздвојених зидовима. Југословенска амбасада је изграђена на обухватној правоугаоној парцели између улица Чанкаја Ладеси и Ајраник Јолу, поред амбасаде Мађарске и Египта. За разлику од већине модернистички уобличених посланстава, међу којима се почетком тридесетих година издвојило совјетско,[64] амбасада Југославије се истакла романтичарски сликовитом, фолклоризованом стилском архитектуром.

Комплекс посланства, који се степенасто спушта у правцу главног булевара, састоји се од неколико функционалних објеката, њихових претпростора и вртних површина, због чега и садржи елементе пејзажне архитектуре. Иако су према првобитним плановима биле предвиђене три зграде у комплексу (зграда са канцеларијама, резиденција амбасадора и стамбена зграда), услед финансијских ограничења изведене су само прве две. Ангажовањем локалног предузимача Аџимана, посебног надзорног архитекте, као и повољним кредитима, редукцијом наруџби и доношењем дела грађевинског материјала из Југославије, подухват је дефинитивно окончан тек 1939. године. На канцеларијској згради додат је и спрат више.

Током радова се одустало од покривања крова амбасадорове резиденције француским црепом, јер то није одговарало стилској обради целине комплекса. На препоруку архитекте Ле Прадеа, аутора новоградње француског посланства у Анкари, амбасадор Лазаревић се одлучио за ћерамиду из Југославије.[65] У службеном извештају посебно је напоменуто да „главна зграда својом јаком концепцијом, стилском обрадом и правилним ситуирањем по општем мишљењу спада у ред најлепших монументалних зграда у Анкари".[66] Сачуване су и фотографије из времена довршавања посланства на којима се види Бранко Лазаревић са особљем.[67]

Прочеље амбасадорске резиденције је окренуто ка канцеларијској згради, док је дворишна страна усмерена ка главној улици, од које је деле врт и високи зид. Из техничког извештаја сачуваног у Архиву Југославије сазнајемо неке појединости које су проистекле из програмских основа пројекта, као и о одступањима од њега. Екстратериторијални карактер комплекса наглашен је оградним каменим зидовима (који одговарају тамошњим климатским приликама), распоређеним на свим странама парцеле. Предњи зид, окренут прометној авенији, обрађен је нешто богатије и то у стилу резиденције, како би се обезбедила визуелна усклађеност целине. Главна тераса, уређена на платоу око резиденције, претежно је изведена по првобитном плану, али *без аркада*, јер је отпала изградња треће зграде. Колски пут, који води од узвишеног улаза на парцелу до ниже постављене резиденције амбасадора, изведен је од правилних камених коцака, јер је успон од зграде до пута веома висок. Уз терасу и пут прокопан је бетонски одводни канал, неопходан због јаког пада терена. Сграђена је и засебна једноспратна гаража, у чијем приземљу могу да се паркирају два већа аутомобила.

Према првобитним нацртима колски и пешачки улаз у комплекс уређен је са леве стране парцеле (на њеном средишту) и води директно на плато пред резиденцијом амбасадора. Но он није постао и официјелни улаз за странке које траже конзуларне услуге. Нису реализоване ни аркаде које су замишљене тако да фланкирају улаз и да га тремом повежу са резиденцијом, као ни тениски терени на највишем делу комплекса. Улаз за

странке је постављен испред двоспратне канцеларијске зграде, такође обликоване у траженом стилу модернизоване „српско-византинике“. Њене глатке фасаде се одликују омалтерисаним површинама, перфорираним полукружним прозорима наткривеним црвеним архиволтама. У приземној зони прочеља улаз је фланкиран двокрилним прозорима и наткривен лучном маркизом.

Лево од улаза утиснута је плоча с натписом да је дом посланства подигнут „лета господњег 1936. за време владавине Његовог Величанства Краља Петра II Карађорђевића под намесништвом Његовог Краљевског височанства Кнеза Павла Карађорђевића и Г. Г. др Р. Станковића и Др И. Перовића а под председништвом Краљевске владе Г. Др М. М. Стојадиновића“. На бочним фасадама се дуж спратова нижу полукружни прозори, компоновани у шест осовина. На појединим фасадама су спојени у низ, док су на другим одвојени уједначеним размацима. У духу фолклористичке концепције целине комплекса, кровне равни су и овде експанзивне, с функцијом засенчења зидних површина, широко наткриљујући последњи спрат.

Главна резиденцијална зграда се састоји од сутерена, приземља и спрата. Кубичног је облика, с различито обрађеним фасадама. У основи је централног плана (16 м х 16 м), а висина њеног прочеља износи око 20 м (до слемена је висока 16 м). Масивност сандучасте контуре здања ублажава сликовити двоструки трем на прочељу, аркадно развијен дуж обе спратне етаже, постављен као главни мотив композиције. Иза спољне приземне аркаде, лишене органске повезаности са главним одајама ентеријера, у нивоу зида се развија улазна петоделна аркада, док је на спрату пласиран седмоделни аркадни низ. Промене пластичког ритма знатно олакшавају доживљај масивне целине здања, уносећи разноврсност, формалну динамику и ефектне контрасте светла и таме.[68] Висина и ширина лука на бочним странама трема веће су од прочелне. На бочним странама ризалита у приземљу је отворен једноделан, а на спрату дводелан прозор. Остали двокрилни прозори на прочељу и бочним фасадама зграде плитко су удубљени у нише, и профилисани фланкираним прислоњеним стубићима.

Здепаста стабла стубова прочелног трема, одраније заступљена у српској архитектури националног смера, у контексту анкарске резиденције су својом архаизованом, пренаглашено деформисаном формом представљала идеолошки пожељну супротност дисциплинованом рационализму класичних стилских редова, чиме се истицало „киклопско“ доба југословенства, на којем је и почивало уверење о примордијализму као стабилном основу новопрокламоване нације.[69]

Резиденцијално здање се истакло и наглашеном „петом“ фасадом, фолклористички осмишљеном са формом четвороводног крова, што је употпуњено ефектним таванским прозорчићима и високим димњацима са декоративним „капама“. Асоцијације на кнежевске конаке у Србији из прве половине деветнаестог века, као и на Краљев двор на Дедињу, више су него очигледне. Оне преовлађују у сфери екстеријера, док је концепт дедињског двора непосредније одредио програмски распоред унутрашњих просторија.

Недовољна истраженост историјских тековина народне архитектуре, карактеристична за време подизања анкарске и нешто старије дедињске резиденције, ангажоване архитекте је онемогућила да на поменутим објектима прецизније разраде парафразе једнопородичне варошке куће из југословенских и балканских крајева. Отуд су узоре, подстицаје и решења претежно тражили у сфери слободних асоцијација, евокација и личних предилекција према некој од доступних грађевина – најчешће кнежевских конака из деветнаестог века, сачуваних на територији уже Србије, затим моравској сеоској кући са луцима, или у градским породичним кућама из национално мешовитих средина, у којима је оријентална градитељска традиција преовлађивала вековима. Са друге стране, да би задовољили једнако утицајне модернизацијске идеале, инспирисани и нововековним аристократским вилама у природи, унутрашњи распоред својих објеката осмислили су рационалније, употпунивши га најсавременијим техничким додацима.

Истакнутије на спољашњости, фолклористичке евокације заступљене су и у сегментима унутрашњег уређења анкарске резиденције. Распоред и величина њених просторија приближно су једнаки на свим етажама. Сутерен резиденције је подељен на погонску салу за загревање (смештену у централном делу, директно испод приземног хола), затим две кујне, перионицу, складиште за гориво, оставе, мање собе за куварице и особље. У прочелној зони приземља, улазна зона је фланкирана двема гардеробама. Степенишни тракт је постављен у леви угао обухватног централног хола, главног комуникационог чворишта палате, преузетог из ренесансне и народне балканске традиције. Из хола се десно улази у радни кабинет амбасадора, затим у мали салон, а из њега у велики салон, и на крају у трпезарију. Наведена одељења се могу обићи у континуалном низу, јер су организована по систему просторне адиције, а могу се посећивати и директно из централног хола. Читаву унутрашњу декорацију приземља (укључујући и намештај, столарију, браваријју, камин

Сл. 9. Канцеларијска зграда (снимио Александар Кадијевић, 2006)

Сл. 11. Детаљ прочеља резиденције (снимио Александар Кадијевић, 2006)

Сл. 10. Прочеље резиденције (снимила Гордана Митровић, 2006)

и лустере), пројектовао је арх. Григорије Самојлов,[70] афирмисани универзитетски стручњак за српско-византијску архитектуру. На спрату, намењеном за интимне просторије амбасадорове породице, истичу се галерије постављене изнад све четири ободне стране хола, из којих се улази у три собе и два салона (на дворишној страни), једну велику собу, два купатила и трпезарију (на бочној страни).

Опште аналогије и паралеле уочљиве између зграде старијег дедињског двора и посланства у Анкари указују на њихову тесну идејно-естетску повезаност. Упркос просторно-димензионалним неуједначеностима, ови објекти композиционо, пластички и реторички упадљиво кореспондирају. Повезује их и садејство репрезентативне резиденцијалне и пејзажне архитектуре, с том разликом што је комплекс у Анкари површински знатно мањи (парк са објектима има око два, наспрам 15 београдских хектара), док је по кубатури посланство скоро за две трећине мање од Краљевог двора (који обухвата 3.278 квадратних метара).[71] Анкарски комплекс је лишен и озиданих сакралних целина (капела, храмова), разрађенијих комуникационих потеза и чворишта (широких тераса, дугачких аркадних тремова, већих павиљона, затворених интимних башта, тунела, базена, економских и стражарских објеката).

Репрезентативна здања повезује мешовити полазни концепт у којем су стопљени елементи једноспратне балканске варошке куће (са тремом и четвороводним кровом покривеним ћерамидом, истакнутим димњацима, и највећом просторијом у центру приземља) и аристократске нововековне виле у природи (симетрична композиција, централизовани унутрашњи распоред, стилски уређени салони обасјани јаким дневним светлом). Споља посматрано, спрат анкарске резиденције представља директну, али морфолошки проширену парафразу спрата трема главне улазне фасаде двора на Дедињу, док приземни трем опонаша приземну зону дворске фасаде окренуте парку Кошутњак.

Иако између оба здања влада сличност у контурама и силуети, она се, поред наведених димензионалних неуједначености, разликују и по мноштву детаља. Анкарско посланство је композиционо усиљеније и масивније, са сведенијом обрадом појединачних фасада. Ни његово спољно облагање није једнако репрезентативно (уместо брачког мермера примењене су омалтерисане фасаде), а нема ни богату декоративну поткровну пластику и прозорску профилацију.

Сл. 12. Детаљ аркадног трема (снимио Александар Кадијевић, 2006)

На прочељу анкарског посланства поновљена је хијерархија тремова примењена на дворишним фасадама двора, али у другачијим ритмичким односима (7:5 наспрам београдских 5:3 и 4:1 са улазног прочеља). Отвореност према врту, квадратни модуларни систем компоновања примарних волумена, као и постављање степенишног тракта унутар централног хола, такође повезује оба решења. Краљев двор има и истакнутије таванске прозоре, као и ризалитно истуренији трем јачег испада на главној улазној фасади. Анкарско посланство има мање отвора и већи испад кровне стрехе, због топлије климе. Главе димњака у Анкари више наликују на примере из југоисточне Србије.[72] У односу на старе варошке куће оријенталног типа, оба здања су лишена традиционалне поделе на харемлук и селамлук, а ни пријемне просторије им нису на спрату, већ у приземљу (док су спаваће и свакодневне пресељене на спрат).

Индикативно је да се у официјелним документима Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, систематизованим у Архиву Југославије, уместо југословенског стилског концепта децидирано наводи да је програм резиденције био „богато заснован у стилу српске византинике“.[73] Помиње се и „умерени византијски склоп са применом домаћих мотива“.[74] Уз то, ни позната опредељења монарха, кога су упућени савременици окарактерисали као „поборника оживљавања и настављања српско-византијског стила“, не иду у прилог претпоставци о југословенском стилском карактеру резиденцијалног здања, пре подупирући залагања српских архитеката за континуитет националног стила, утемељеног у ранијим епохама.[75] Са друге стране, позната Александрова тежња, с краја двадесетих година, да нивелише националне културне разлике народа над којима је владао под окриљем идеологије југословенства, даје извесну основу да се са данашње дистанце реализовани склопови могу сагледавати и на нов начин.

Ако архитектуру посматрамо као важно оруђе званичне Александрове идеологије, у анкарском посланству можемо препознати елементе конструисања и експлоатисања југословенског културног идентитета. Теорија примордијалног југословенства, усађена у реторички сегмент остварене архитектуре, повезује обе резиденције уклопљене у „скривене“ интимне вртове (изоловане од стварног историјског света и времена), док павиљонски систем, пејзажно уређење и иконографија скулпторског и архитектонског украса додатно појачава атмосферу атемпоралног блаженства југословенског примордијализма, које се непрекидно обнавља и одржава свој виталитет.[76] Сходно репрезентативној дипломатској намени, знатно комуникативнији и изложенији увиду јавности, анкарски комплекс је за разлику од дединьског рационалније и мање интимно осмишљен, што не девалвира његову идеологизовану естетску функцију.

Чини се да је романтичарски сликовито анкарско посланство плодно објединило тежње свог неимара за национално препознатљивом архитектуром, колико и монархове захтеве за интегралну југословенску културу, потврђујући потенцијал једне нове цивилизацијско-уметничке синтезе. Својим слојевитим архитектонским вредностима, резиденција амбасадора је заузела високо место у фолклористичкој грани новог српског стила, док је у идеолошком погледу помогла устоличење југословенске друштвене парадигме, инициране на старијем дединьском двору.

Стилски карактер анкарске резиденције је ипак доминантно српски (подразумевајући све моделистичке недефинисаности и формалистичке недоследности које су обележиле век његове архитектонске кристализације), са ублаженим и минимизираним византијским евокацијама, неомиљеним у Анкари. Поред тога што ју је наручио некадашњи српски регент и пројектовао архитекта доминантног националног стилског усмерења (регентов саборац на фронтовима Првог светског рата), она наставља уметничке тежње и понавља морфолошко-структурне обрасце националног стила успостављене знатно пре оснивања Краљевине СХС, а поготово пре прокламовања идеологије југословенства. Са друге стране, није спорно, а ни необично, што је тај проверени репертоар српског стила међуратне фолклористичке варијанте у новом идеолошком контексту ефикасно послужио актуелној унутрашњој и спољнополитичкој стратегији југословенске државе.

Сл. 13. Велики салон у приземљу резиденције (снимила Гордана Митровић, 2006)

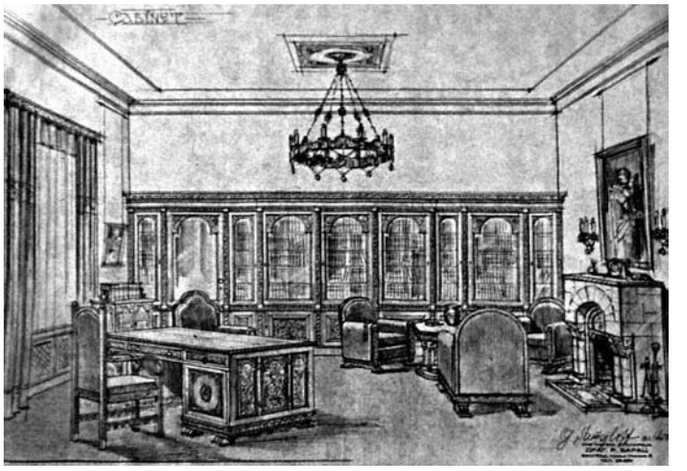

Сл. 14. Григорије Самојлов, скица амбасадоровог кабинета у приземљу резиденције (из збирке Милана Просена)

Зачети из романтичарских уметничких побуда, са претходницом у егзистенцијалном историзму осамнаестог века, национални стил и његов фолклористички огранак су током свог дугог постојања, као и данас, често употребљавани у политичке сврхе. Упркос различитим инструментализацијама и повременим вулгаризацијама, предузетим од стране просвећених владара и амбициозних диктатора, једностраних популистичких до конзервативних друштвених идеолога, успешно су се одржали на историјској сцени као изрази дубље, првенствено уметничке носталгије. Коришћен при пропагирању различитих друштвених стратегија, од национално-романтичарских, просвећених европејских, модернизацијских, егалитаристичких до клерикалистичких и националистичких, српски фолклоризам је у Анкари примарно подржао југословенску културну оријентацију свог мецене. Разрађујући методологију аутентичног уметничког покрета старог готово читав век, на најбољи начин је подупро тадашње спољнополитичке државне интересе.[77]

НАПОМЕНЕ:

1] Архитектура Краљевог двора на Дедињу од средине осамдесетих година прошлог века до данас више пута је анализирана у домаћој и међународној историографији. Издвајамо следеће прилоге: Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов (1864–1938),* Свеске Друштва историчара уметности Србије, 14, Београд, 1983, 121–123, 128; Б. Трпковић, *Стари двор на Дедињу*, Свеске Друштва историчара уметности Србије, 16, Београд, 1985, 100–104; М. В. Ивановић, *Дворови на Дедињу. Српски забрањени град*, Београд, 1993; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 1994, 278–279; М. Јовановић, *Краљ Александар и руски уметници*, у: Руска емиграција у српској култури XX века (књ. 1), Београд, 1994, 93–98; А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, ГГБ, XLIV, Београд, 1997, 235–237; Т. Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919–1941*, Београд, 1997, 113; Г. Гордић – В. Павловић-Лончарски, *Руски архитекти у Београду*, Београд, 1998, 18–21; А. Кадијевић, *Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920–1946)*, ГГБ, XLV–XLVI, Београд, 1998/1999, 118–121; М. Ђурђевић – А. Kadijević, *Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918–1941),* Centropa, 2, New York, 2001, 143–144; Љ. Милетић-Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*, Београд, 2002, 116–123; Н. Н. Калинин – М. А. Земляниченко – А. Кадиевич, *Архитектор высочайше двора. Н. П. Краснов*, Симферополь, 2003, 160–163; S. G. Bogunović, *Dedinje*, у: Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, t. I, Beograd, 2005, 119–123; S. Kallestrup, *Art and Design in Romania 1866–1927*, Boulder, New York, 2006, 163–168; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 2007, 232–236; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба,* Београд, 2007, 210; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 179–191; А. Кадиевич, *Основные исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русскои эмиграции в Югославии*, у: Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение русского зарубежья (ред. О. Л. Леикинд), Санкт Петербург, 2008, 330; A. Ignjatovic, *Architecture, Urban Development and the Yugoslavization of Belgrade, 1918–1941*, Centropa, 9, New York, 2009, 110–126.

2] Обимну техничку документацију погледати у Фонду Двора Архива Југославије, а детаље унутрашњег уређења у Збирци планова скица и уметничких слика Архива Србије.

3] Понајвише захваљујући шкотској историчарки уметности Шони Калеструп и београдском архитекти Александру Игњатовићу, чији су скорашњи резултати наведени у напомени бр. 1. Важно је

поменути да је у току израда докторске дисертације *Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији*, коју је на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2010. године пријавила историчарка уметности Тијана Борић.

4] Видети: V. Vouk, *Slike sa Dedinja*, Naš vrt, 11–12, Zagreb, 1934, 190–200; М. В. Ивановић, *нав. дело*, 3–9.

5] Истражујући процес пројектовања двора, његово унутрашње и урбанистичко уређење које је надзирао С. Смирнов, историографи су за сада идентификовали учешће архитеката Виктора Лукомског, Живојина Николића, Николаја Краснова, Едуарда Андреа и декоратера Бернарда Лудвига.

6] Лудвигове нацрте декорације ентеријера старијег дедињског двора видети у бечком архиву Бернарда Лудвига (Bernhard Ludwig Archiv, Wien), на цртежима систематизованим од броја 1559 до 1715; видети и: S. Kallestrup, *нав. дело*, 167, 232.

7] S. Kallestrup, *исто,* погледати дело у целини.

8] О наведеним архитектонским типовима и њиховој потоњој инструментализацији видети: А. Дероко, *Народно неимарство*, I–II, Београд, 1939–1940; Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији,* Београд, 1949; Ђ. Петровић, *Стара буГарска варошка кућа и њен однос према старој кући у Србији и Македонији*, Зборник Архитектонског факултета књ. 1, Београд, 1960; А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, књ. II, Београд, 1964; А. Дероко, *Стара варошка кућа*, Београд, 1968; J. S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, London, 1990; И. Здравковић, *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Београд, 1990: С. М. Ненадовић, *Градска кућа оријенталног стила,* у: Илустровани речник израза у народној архитектури, Београд, 2002, 273–300; А. Ignjatović, *нав. дело*, 191.

9] Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић* (I–III), Београд, 2002; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 232–236.

10] I. Lukšić, *Ruski emigranti u Jugoslaviji između dva rata*, Književna smotra, 65–66, Zagreb, 1987, 57–65; М. Јовановић, *Краљ Александар и руски уметници*..., 93–98; А. Кадијевић, *Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата*, ГГБ, XLIX–L, Београд, 2002–2003, 131–142; *Краљ Александар I Покровитељ и заштитник Руса емиграната* (каталог изложбе), Београд, 2008.

11] Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993; А. Ignjatović, *нав. дело* у целини.

12] Бели двор је изграђен од 1934. до 1936. године према пројекту арх. Александра Ђорђевића са евокацијама на британски неопаладијанизам. О томе видети: М. Р. Ивановић, *нав. дело*, 46–55: Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*..., 279; С. Тошева, *Конкурс за Бели двор на Дедињу*, ГГБ, XLV–XLVI, Београд, 1998/1999, 133–150; A. Kadijević, *Đorđević Aleksandar*, in: Saur Allgemeines Kunstler-Lexikon, Band, 29, München–Leipzig, 2001, 42; Љ. Милетић-Абрамовић, *нав. дело*, 124–127; S. G. Bogunović, *Đorđević Aleksandar*, у: Arhitektonska enciklopedija Beograda..., t. II, 785; М. Просен, *Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890–1952)*, Наслеђе, VII, Београд, 2006, 184–189; С. Тошева, *Ђорђевић Александар*, у: Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад, 2007, 517; А. Ignjatović, *нав. дело*, 200; С. Тошева, *Србија и Британија. Културни додири почетком XX века*, Београд, 2007, 73–75.

13] Видети: Z. Manević, *Novija srpska arhitektura*, у: Srpska arhitektura 1900–1970, Beograd, 1972, 20–21; Исти, *Folklorizam*, у: Jučerašnje graditeljstvo I, Urbanizam Beograda, 53–54, Beograd, 1979. (prilog 9); А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996; С. Тошева, *Архитекта Бранислав Којић*, Београд, 1998; Љ. Милетић-Абрамовић, *нав. дело*, 232–239; Н. Пешић-Максимовић, *Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће,* Саопштења РЗЗЗСК, XXXIV, Београд, 2002, 403–419; И. Марић, *Традиционално грађитељство Поморавља и савремена архитектура*, Београд, 2006, 66–73; М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд, 2006; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 321–330.

14] A. Ignjatović, *нав. дело*, 192.

15] *Исто*.

16] Видети: А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996; Исти, *Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата*, Зборник за историју БИХ, 2, Београд, 1997, 303–312; М. Просен, *Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића*..., 194–195.

17] До 1934. године Југославија је имала посланства у 16 европских држава, док је са другим земљама остваривала дипломатске контакте преко сталних делегата при Друштву народа. Видети: Б. Новаковић, *Београд и спољна политика Краља Александра Карађорђевића (1918–1934)*, Београд, 2004, 93–94.

18] Поред посланства у Анкари, о чему ће бити речи у каснијем излагању, историографи су иницијално анализирали архитектуру и историју амбасада у Берлину и Софији. Видети: З. Маневић, *Архитектура и политика (1937–1941)*, ЗЛУ Матице српске, 20, Нови Сад, 1984, 301–302; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*..., 198–200.

19] Видети: Ђ. Sikimić, *Fasadna skulptura u Beogradu*, Beograd, 1965, 124–126; A. Kadijević, *Arhitekt Josif Najman (1894–1951)*, Moment, 18, Beograd, 1990, 104; Б. Ковачевић, *Лепота београдских амбасада*, Политика, 23. 11. 1991; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*..., 185; М. Јовановић, *Француски архитекти Експер и „ар деко" у Београду*, Наслеђе, III, Београд, 2001, 67–68, 72, 79; Љ. Милетић-Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда*..., 181–183; Т. Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе 1918–1941*, Београд, 2004, 66; D. Borghese – D. Acović – A. Kadijević, *L'Ambasciata d' Italia a Belgrado e gli edifici Italiani in Serbia e Montenegro,* Belgrado, 2005; А. Кадијевић, *Амбасада Краљевине Италије у Београду*, Наслеђе, VII, Београд, 2006, 51–68; С. Тошева, *Србија и Британија*..., 76–77.

20] М. Јовановић, *Опленац*, Топола, 1989.

21] *Нова зграда нашег Посланства у Анкари,* Време, 2. 11. 1936, 1.

22] M. Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*. London – New York, 1987.

23] R. Radić, *Islamska verska zajednica u službi jugoslovenske spoljne politike*, Tokovi istorije, 3–4, Beograd, 2000, 39–49.

24] Видети: F. Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, London ,1993; *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (zbornik radova), Beograd, 1994.

25] Прво су 13. марта 1925. године иницијално успостављени, да би октобра исте године односи били озваничени и прецизно утврђени. Видети: Б. Прпа (ур.), *Хронологија модерне српске државе 1804–2004*, Београд, 2004, 213.

26] G. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922: The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York, 2008.

27] Б. Новаковић, *нав. дело*, 38.

28] О Петру Ј. Поповићу (1873–1945), видети: З. Маневић, *Поповић Ј. Петар*, у: Лексикон неимара, Београд, 2008. (са старијом литературом), 330. О феномену „државног архитекте", в.: А. Кадијевић, *Терминологија српске архитектонске историографије: Појам „државног" архитекте*, Архитектура, 102, Београд–Подгорица, 2006, 12.

29] Говор публикован у целини видети у: П. Ј. Поповић, *Краљ Александар Први као љубитељ архитектуре, уметности и технике*, Технички лист, 11–12, Загреб, 1935, 153–155.

30] Пакт балканског споразума је такође потписан 4. 2. 1934. у Београду, а пре тога је 27. новембра 1933. у Министарству иностраних послова КЈ потписан Пакт о ненападању и пријатељству између Турске и Југославије. Видети: Б. Новаковић, *нав. дело*, 121–122.

31] О личности и политичкој улози К. Ататурка видети: E. Lengyel, *They Called Him Atatürk,* New York, 1962; N. Barber, *Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kemal Ataturk*. London, 1988; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, 1998; A. Mango, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock, NY, 2002; P. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London, 2003.

32] M. Teodosijević, *нав. дело*.

33] H. Edib, *Plamena košulja* (roman iz vremena turske revolucije), Zagreb, 1930; М. Рајчевић, *Аутографи знаменитих личности XX века: 1910–1931*, Београд, 1931, 11–12.

34] M. Svara, *Mustafa Kemal-paša*, Sarajevo, 1931.

35] K. Sforca, *Neimari savremene Evrope*, Zagreb, 1932, 293–312.

36] С. Симић, *Највећи реформатор садашњице*, Јужни преглед, 7, 11–12, Скопље, 1932.

37] Ж. Топаловић, *Турска*, Београд, 1932.

38] M. Teodosijević, *нав. дело*, 221–268.

39] М. Световски, *Ататуркова Турска*, Београд, 1938.

40] Ататурк је с пратњом лично дочекао краља у Цариграду почетком октобра 1933. године (в.: Б. Новаковић, *нав. дело*, 119).

41] M. Teodosijević, *нав. дело*, 17–29.

42] *Исто*, 26.

43] Видети: P. Kinross, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, 1979.

44] Отворио ју је кнез намесник Павле априла 1937. Видети: *Otvaranje izložbe turskih umjetnika*, Novo doba, Split, 14. 4. 1937; *Отварање турске изложбе у Музеју кнеза Павла*, БОН, Београд, јун 1937, 371–372; M. Teodosijević, *исто*, 243; Т. Цвјетићанин (ур.), *Музеј Кнеза Павла*, Београд, 2009, 205.

45] Децембра 1935. године основана је Балканска унија пошта и телекомуникација, коју су чиниле Југославија, Румунија, Грчка и Турска (в.: Б. Прпа, ур., *Модерна српска држава*..., 241).

46] *Nekadašnji protivnici – novi prijatelji*, Jutarnji list, Zagreb, 13. 4. 1937.

47] Д. М. Јеремић, *Естетичка схватања Бранка Лазаревића*, у: Критичар и естетски идеал, Титоград, 1965, 119–144.

48] Пре њега, од 1918. до 1934. године амбасадори у Турској били су Јеврем Тадић, Љубомир Нешић и Велизар Јанковић (Б. Новаковић, *Београд и спољна политика*..., 91).

49] Видети: Б. Лазаревић, *Којим путем?*, СКГ, 4, књ. IV, Београд, 16. 10. 1921, 281–291; *Којим путем*, СКГ, 5, књ. 4, 1. 11. 1921, 360; *Наш став виђења*, СКГ, 8, књ. XXXVIII, Београд, 16. 4. 1933, 597; *Југословенска културна проблематика,* СКГ, 4, књ. XLIX, 16. 6. 1940; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*..., 118, 136–137, 192, 193, 209.

50] A. Ignjatović, *исто*, 315.

51] О кући Р. Лазаревић в.: М. Просен, *Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића*..., 190–192. О романтичном типу вила у београдској међуратној архитектури, упадљиве анационалне провенијенције, в.: Љ. Милетић-Абрамовић, *Архитектура резиденција*..., 210–231.

52] О архитектури у Анкари и Турској током Ататуркове владавине в.: J. Landau (ed.), *Ataturk and the modernization of Turkey*, Boulder, 1984; S. Bozdogan – A. Kasaba (eds.), *Rethinking modernity and national identity in Turkey*, Washington, 1997; S. Bozdogan, *Modernism and Nation Building. Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Washington, 2001; B. Dogramaci, *Im Dienste Ataturks Deutschpraschige Architrekten und Bildhauer in der Turkei,* in: Politische Kunst, Hamburger Forschungen zur Kunstgeschichte III, Berlin, 2004, 97–120.

53] Закон о уређењу Министарства спољних послова и дипломатских и конзуларних представништава у иностранству донет је 25. марта 1930. године (в.: Б. Прпа, ур., *Модерна српска држава. Хронологија*..., 227).

54] Видети: *Амбасада Југославије у Анкари*, Архив Југославије, збирка планова бб (23). Цртежи 1:200, комплетан елаборат; ф 1395, планови из 1931. године, технички прегледани 1932, зидање до 1936, сигн. Коста Јов. Јовановић; видети и обиље текстуалних докумената и извештаја у фонду АЈ бр. 62.

55] А. Кадијевић, *Један век*..., 236, 288; Х. Туцић, *Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата*, Наслеђе, IX, Београд, 2008, 159–160. О конкурсима тог времена и противречностима које су оптерећивале њихово функционисање, видети: Б. Којић, *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920–1941. год.*, Београд, 1978*,* 199–257.

56] Нацрт и податке нам је љубазно уступио колега Милош Јуришић, истраживач архитектуре Београда.

57] Видети: Х. Туцић, *нав. дело*, 159. Прљевићев рад се чува у планотеци београдског Музеја науке и технике, Збирка радова М. Прљевића (ф. 111.317/1).

58] П. Ј. Поповић, *нав. дело*, 154.

59] О личности и делу К. Ј. Јовановића видети: С. Стојановић, *Српски неимар*, Београд, 1912, 26, 30–31; *Коста Ј. Јовановић,* у: Ко је ко у Југославији, Загреб–Београд, 1928, 59; С. Станојевић – В. Петровић, *Коста Ј. Јовановић*, Народна енциклопедија, СХС, Загреб, 1925–1929, књ. 2, 170; Аноним, *Г. Архитект Коста Ј. Јовановић*, Правда, 26. 1. 1934; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа,* Београд, 1937, 74; Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила" у архитектури*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 5, Београд, 1969, 215; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Саопштења РЗЗЗСК, X, Београд, 1974, 150–151; Б. Којић, *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*, Београд, 1979, 80; М. Јовановић, *Опленац*, Топола 1989; В. Б. Шолаја – А. С. Магдић, *Инжењери у Књажеству/Кнежевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата,* Београд, 1994, 43; И. Продановић-Ранковић, *Топола са Опленцем*, у: Споменичко наслеђе Србије, Београд, 1998, 416; З. Маневић (ур.), *Јовановић Јов. Коста*, у: Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд, 1999, 85; Ж. Милисавац, *Историја Матице српске 1880–1918,* књ. 3, Нови Сад, 2000, 406; З. Маневић (ур.), *Јовановић Ј. Коста*, у: Лексикон српских неимара, Београд, 2002, 82–83; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 143–145, 192–199; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века*), Београд, 2007, 128–130; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд, 2007, 180–186; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 239; И. Продановић-Ранковић, *Топола са Опленцем*, у: Споменичко наслеђе Србије, Београд, 2007, 422; З. Маневић (ред.), *Јовановић Јов. Коста*, у: Лексикон неимара, Београд, 2008, 180; А. Кадијевић, *Јовановић Ј. Коста*, у: Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад, 2009, 541.

60] А. Кадијевић, *Јовановић Ј. Коста*..., 541.

61] М. Јовановић, *Опленац*..., 50–51.

62] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*..., 193.

63] *Стара и нова Анкара*, Политика, 28. 10. 1936, 5.

64] *Исто.*

65] A. Ignjatović, *исто*, 196–197.

66] Видети извештај Режијског одбора упућен председнику Министарског савета М. М. Стојадиновићу од 22. 2. 1937. године у Архиву Југославије, фонд бр. 62, фасц. бр. 1396.

67] Видети: M. Teodosijević, *нав. дело*, илустративни прилози бр. 32 и 115. На уступљеној фотографији, овде репродукованој, срдачно захваљујемо колеги Милошу Јуришићу.

68] О динамизму форме видети: P. Arnhajm, *Dinamika arhitektonske forme*, Beograd, 1991.

69] A. Ignjatović, *нав. дело*, 193.

70] Видети: М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд, 2006, 22 (са старијом литературом).

71] М. Р. Ивановић, *нав. дело*, 4.

72] С. М. Ненадовић, *нав. дело*, 294.

73] Видети извештај Режијског одбора упућен председнику Министарског савета М. М. Стојадиновићу од 22. 2. 1937. године у Архиву Југославије, фонд бр. 62, фасц. бр. 1396.

74] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*..., 197.

75] Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила“ у архитектури*, ЗЛУ Матице српске, 5, Нови Сад, 1969, 191–236; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд, 1990; М. Јовановић, *Почеци српског стила*, Зборник Народног музеја, XVII-2, Београд, 2004, 303–309; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 2007.

76] A. Ignjatović, *нав. дело*, 193.

77] Овај прилог је проистекао из рада на пројектима „Програмске основе српске уметности двадесетог века“ (у Министарству науке и животне средине Републике Србије) и „Српска архитектура у 19. и 20. веку“ (у Матици српској). При сакупљању грађе за овај прилог помогло нам је више колега, којима срдачно захваљујемо: Гордани Митровић, Марти Тишми, Милану Просену, Ивану Р. Марковићу и Милошу Јуришићу.

Summary: ALEKSANDAR KADIJEVIĆ

ON THE ARCHITECTURE OF THE YUGOSLAV DIPLOMATIC MISSION IN ANKARA

The King's Palace in Dedinje (1924–29) commissioned by King Alexander I Karadjordjević inspired the design of several government buildings whose style is close to the folklorized version of the national style developed under the direct influence of the King and his ideological like minds. Identified as belonging to the same architectural corpus so far are the State Hotel on Avala (1931), a few competition designs for the White Palace in Dedinje (1934), and the Yugoslav diplomatic missions in Ankara (1932–36) and Sofia (1935–41), but it also seems to include the designs for the embassy in Tirana (1938) and a few Sokol Society buildings in the country. They are related in terms of type and composition, and show corresponding contents in terms of style, rhetoric and landscape. The Yugoslav embassy compound in Ankara stands out as the most complete statement of the programmatic ideas heralded by the Dedinje residence.

Construction of the Yugoslav embassy in Ankara had huge political, economic and cultural importance for the development of relations between the Kingdom of Yugoslavia and the Republic of Turkey. Its location and distinctive style ensured it a special place among the residential and public buildings in the new capital of Turkey.

The ideologist of the entire undertaking was Branko Lazarević (1883–1961), an eminent Serbian aesthetician and diplomat, from 1934 serving as ambassador of Yugoslavia to Turkey. There are indications that he had pleaded with the King for the architecture of the embassy to emulate conspicuously the sumptuous Dedinje residence in form and structure. As a steadfast advocate of the ideology of primordial Yugoslavism, admirer of folk epics and champion of a return to the ancient Slavic and Balkano-Illyrian “founts”, he saw the Dinaric type of the Balkan townhouse smoothly fitted into landscape as the desirable architectural emblem of modern state identity.

The paradigmatic role of the Dedinje palace proved to be politically justified in Ankara, given the Turkish leader Atatürk’s open sympathies for the Yugoslav sovereign and his regional initiatives. In the early 1930s Atatürk made a gift of land to the Kingdom of Yugoslavia, a sizeable rectangular lot in the elite city quarter on the slopes of Çankaya, the elevation which gave its name to an entire district. In 1932, the Yugoslav Ministry of Construction organized a competition by invitation pursuant to the law on diplomatic missions. The winning design, by the architect Kosta J. Jovanović, had been prepared in 1931 in the favoured “folk” spirit. Little information about the competition has survived, but Vojin Simeonović and Miladin Prljević are known to have been invited as well.

The main residential building, comprising a basement, a ground floor and an upper floor, is cubic in form and shows differently treated façades. It is arranged on a central plan (16 by 16 m), and the front is 20 m in height (16 m to the roof ridge). The massiveness of its boxlike silhouette is counterbalanced by a picturesque double porch, developed on both floors as the main compositional motif of the front façade. Behind the ground-floor arcade, which is not organically connected with the main interior rooms, is a five-bay wall arcade, while the upper floor shows a seven-bay one. A shifting plastic rhythm considerably lightens the effect of the massive whole, introducing diversity, formal dynamism and effective contrasts of light and shade. Another distinctive feature of the residence is the emphasized "fifth" façade, conceived folkloristically in the form of a hip roof enlivened by effective attic windows and tall chimneys with decorative "caps". Allusions to the baronial mansions from the first half of the 19th century in Serbia and to the King's Palace in Dedinje are obvious. They predominate in the exterior design, while the interior layout draws more heavily on the Dedinje residence.

General analogies between the Dedinje residence and the Ankara building suggest a close conceptual and aesthetic relationship. In spite of the difference in space and size, the two are conspicuously related in compositional, plastic and rhetoric terms. They also share in common the interaction of representative residential and landscape architecture designs, except that the Ankara complex is considerably smaller in area (the park with structures covers about two hectares as opposed to Belgrade's fifteen), while in terms of cubature the mission is smaller by nearly two-thirds than the Dedinje palace (which encompasses 3,278 sq m). The Ankara complex also lacks sacral buildings (chapels, churches) and a more elaborate communication network (wide terraces, long arcaded porticos, larger pavilions, intimately enclosed gardens, tunnels, pools, service and guard buildings).

The two representative buildings are related by a mixed initial design which blends elements of the Balkan two-floor townhouse (with a porch and a hip roof covered with barrel roof tiles, prominent chimneys, the largest room at the centre of the ground floor) and those of the nature-surrounded aristocratic mansion of the modern age (symmetrical composition, centrally arranged interior layout, sunlit drawing rooms furnished with antique furniture). The upper floor of the Ankara residence is a direct but morphologically elaborated paraphrase of the front upper-floor porch of the Dedinje palace, while its ground-floor porch emulates the ground-floor zone of the Dedinje façade facing Košutnjak Park.

Although similar in outline, the two buildings differ in many details other than size. The Ankara one is more stilted and massive in composition, with a simpler treatment of individual façades. Its exterior facing in not nearly as impressive (plastered façades instead of marble facing), and it lacks the rich architectural ornamentation capping the top of the front wall and window mouldings.

Assuming that architecture was an important instrument of Alexander's official ideology, one may recognize in the Ankara residence elements of constructing and exploiting a Yugoslav cultural identity. The primordial Yugoslavism theory, which informs the architecture's rhetoric, connects the two residences fitted into "hidden" intimate gardens (isolated from the real, historical, world and time), while the pavilion system, landscape design and the iconography of the sculptural and architectural decoration add to the atmosphere of timeless bliss of Yugoslav primordialism revitalized and perpetuated over and over again. Much more communicative and accessible to the public, in accordance with its representative diplomatic purpose, the Ankara complex is more rational and less intimate too, but that does not degrade its ideologized aesthetic function.

The romantically picturesque building at Ankara seems a fruitful combination of its designer's striving for a nationally recognizable architecture and the monarch's insistence on an integral Yugoslav culture, thereby asserting the potential of a new civilizational-artistic synthesis. Its diverse architectural merits has ensured it a high place within the folkloric stream of the new Serbian style, while, ideologically, it helped inaugurate a new social paradigm initiated by the earlier Dedinje palace.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 King's Palace, picture postcard

Fig. 2 Ambassador Lazarević and his staff in front of the Ankara residence (collection of Miloš Jurišić)

Fig. 3 Dimitrije Jurišić, sketch of the Ankara residence (collection of Miloš Jurišić)

Fig. 4 Miladin Prljević, perspective drawing of the Ankara residence (collection of Aleksandar Kadijević)

Fig. 5 Vojin Simeonović, design for the Ankara residence (collection of Aleksandar Kadijević)

Fig. 6 Ankara residence, floor plan (Archives of Yugoslavia)

Fig. 7 Ankara residence, courtyard façade (Archives of Yugoslavia)

Fig. 8 Ankara residence, front façade (Archives of Yugoslavia)

Fig. 9 Administrative building (photo Aleksandar Kadijević, 2006)

Fig. 10 Ankara residence, front façade (photo Gordana Mitrović, 2006)

Fig. 11 Ankara residence, front façade, detail (photo Aleksandar Kadijević, 2006)

Fig. 12 Arcaded porch, detail (photo Aleksandar Kadijević, 2006)

Fig. 13 Ankara residence, ground-floor drawing room (photo Gordana Mitrović, 2006)

Fig. 14 Grigorije Samojlov, sketch of the ambassador's ground-floor study (collection of Milan Prosen)

УДК 725.42(497.11)

САША МИХАЈЛОВ

ФАБРИКА ХАРТИЈЕ МИЛАНА ВАПЕ

Сачувани објекти индустријске намене у Београду представљају материјално сведочанство технолошког, привредног, друштвеног, урбанистичког и архитектонског развоја града. Вредности и карактеристике ове посебне и целовите области културне баштине, настале у периоду од последње четвртине деветнаестог века до почетка Другог светског рата, изражени су у очуваним читавим фабричким комплексима, производним зградама и технологији.

Појава и развој индустрије током прве половине деветнаестог века у Београду, услед отежаних политичких, друштвених и економских околности, одвијала се веома споро и то само у појединим индустријским гранама, првенствено заснована на занатској производњи. Унапређење и развој српске привреде у највећој мери омогућила су три битна чиниоца која су се догодила у последње три деценије деветнаестог века: доношење првог закона о индустрији, изградња железнице и увођење електричне енергије у производне погоне. С тим процесима започет је интензиван развој индустрије, која је уједно утицала на бржи развој града и урбанизацију уопште. Индустријске зоне и први фабрички комплекси углавном су подигнути на некадашњој периферији Београда и то уз важне комуникације – главне магистралне путеве, железничку пругу, обале река Саве и Дунава.

Подизање прве фабрике хартије у Београду било је актуелно још тридесетих година деветнаестог века, с обзиром на то да је држава имала велике трошкове због куповине штампарске хартије из суседне Аустрије за потребе снабдевања Државне књигопечатње. Међутим, прва производња папира отпочета је тек у првој деценији прошлог века. Као и многе индустријске гране у Србији, своје зачетке имала је у занатству. Њен оснивач био је Милан Вапа (1874, Смедеревска Паланка – 1939, Београд).

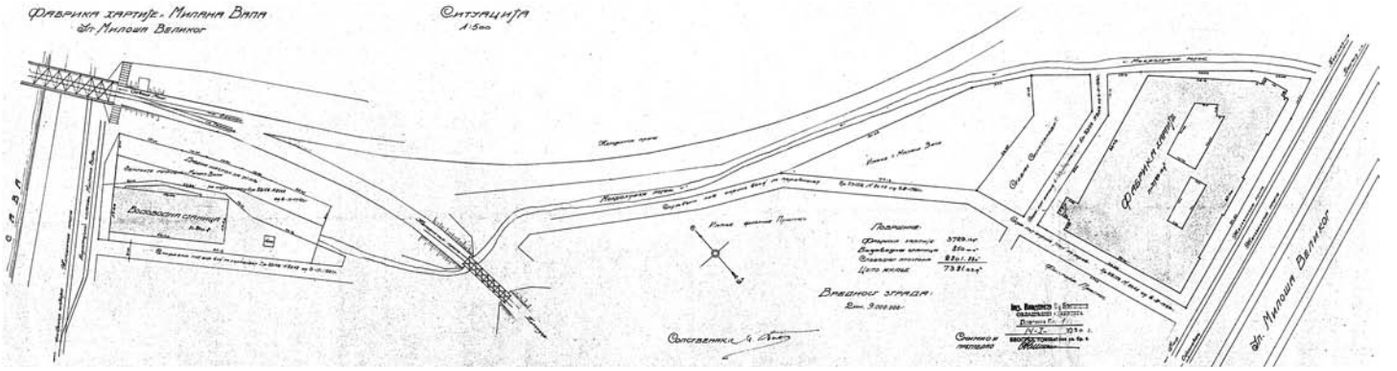

Сл. 1. Ситуација фабричког комплекса, 1930.

Милан Вапа је дошао у Београд почетком августа 1889. године, када је ступио у књиговезачки занат на Варош капији.[1] Након шегртовања, које је трајало две године, постао је радник, али убрзо, већ 1894, одлази у Пешту у намери да се усаврши у послу. У Пешти се запослио у фабрици за израду трговачких књига, чији је власник био Пољак Адолф Сингер. Пет година касније, вратио се у Београд и запослио у Државној штампарији, брзо напредујући у служби.[2] Први је увео праксу да се школски уџбеници шију концем, а с тадашњим управником Државне штампарије Миленком Марковићем израдио је дечју таблицу за писање и рачунање. Самосталан рад започео је 1905. године заједно са Глишом Андрејевићем, бакалином са Варош капије, уз договор да након две године раскину сарадњу. Милан Вапа је већ 1907. године имао радионицу за прераду хартије која се налазила у старој трошној згради преко пута кафане „Пролеће“, односно у кући Антонија Радивојевића (касније је ту подигнута кућа адвоката Челебоновића), у улици Вука Караџића.[3] Ову прву Вапину фабрику посетио је краљ Петар Карађорђевић, на шта је њен власник био изузетно поносан.[4] Исте године, 31. децембра, извршена је протоколација фабрике код Првостепеног Трговачког суда.[5] Пред сам царински рат са Аустроугарском, Милан Вапа је купио кућу на Косанчићевом венцу, подигнуту на месту некадашње куће Милије Марковића Распопа.[6] Фабрика за прераду хартије и израду трговачких књига на Косанчићевом венцу број 14 отворена је на Благовести, 25. марта 1910. године.[7] Услед отежаних економских прилика, велику финансијску подршку у виду банкарских позајмица пружили су му г. Симон, тадашњи потпредседник банке „Сосијете женерал“ у Паризу и члан Самосталне монополске управе, као и директор Земаљске банке г. Рецевил.[8] Када су Симон и Рецевил основали у Београду Француско-српску банку, Милан Вапа им је био први клијент, добивши тако неограничен кредит за развој фабрике.

Убрзо након избијања Првог светског рата, производња у фабрици је обустављена, а поједини извори наводе да је Милан Вапа рат провео у избеглиштву у Швајцарској, где је обилазио познате фабрике хартије и упознавао се са организацијом и начином производње.[9] Током рата, из фабрике на Косанчићевом венцу Аустријанци су однели готово све. Након рата, стварањем нове и далеко веће државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, затечено је, посебно у Словенији, десетак фабрика папира које су делимично задовољавале потребе проширеног тржишта. Увоз хартије у послератним годинама имао је, по обиму и по вредности, све веће размере. Инвестирање у ову грану индустрије, нарочито у Београду, као највећем и главном граду нове државе, преузео је Милан Вапа. У Архиву Југославије сачувана је преписка са аустријском владом о повраћају машина које је фирма „Фишер и Вајглер“ из Беча бесправно користила до 1919. године, као и захтев за накнаду штете.[10] С новцем добијеним од одштете на име немачких репарација и с кредитом добијеним од Француско-српске банке купио је земљиште и почео изградњу велике и модерне фабрике хартије, а кућу на Косанчићевом венцу продао је средином 1921. године Министарству просвете за три и по милиона динара да у њу смести Народну библиотеку.[11]

Фабрика хартије Милана Вапе била је прва фабрика подигнута одмах по завршетку Првог светског рата, док је остатак индустрије у Београду и Србији био усмерен на обнову фабричких објеката и технолошких процеса уништених у ратним разарањима.

Плац за подизање фабрике преко пута сењачке трамвајске станице, између железничке пруге за Ниш и Земун и десне обале Саве, на некадашњем Топчидерском друму, Милан Вапа је купио 1921. године од наследника Душана Сиротановића. Земљиште је припадало првој парној стругари.[12] Непосредно окружење будуће Вапине фабрике чинила су велика и успешна

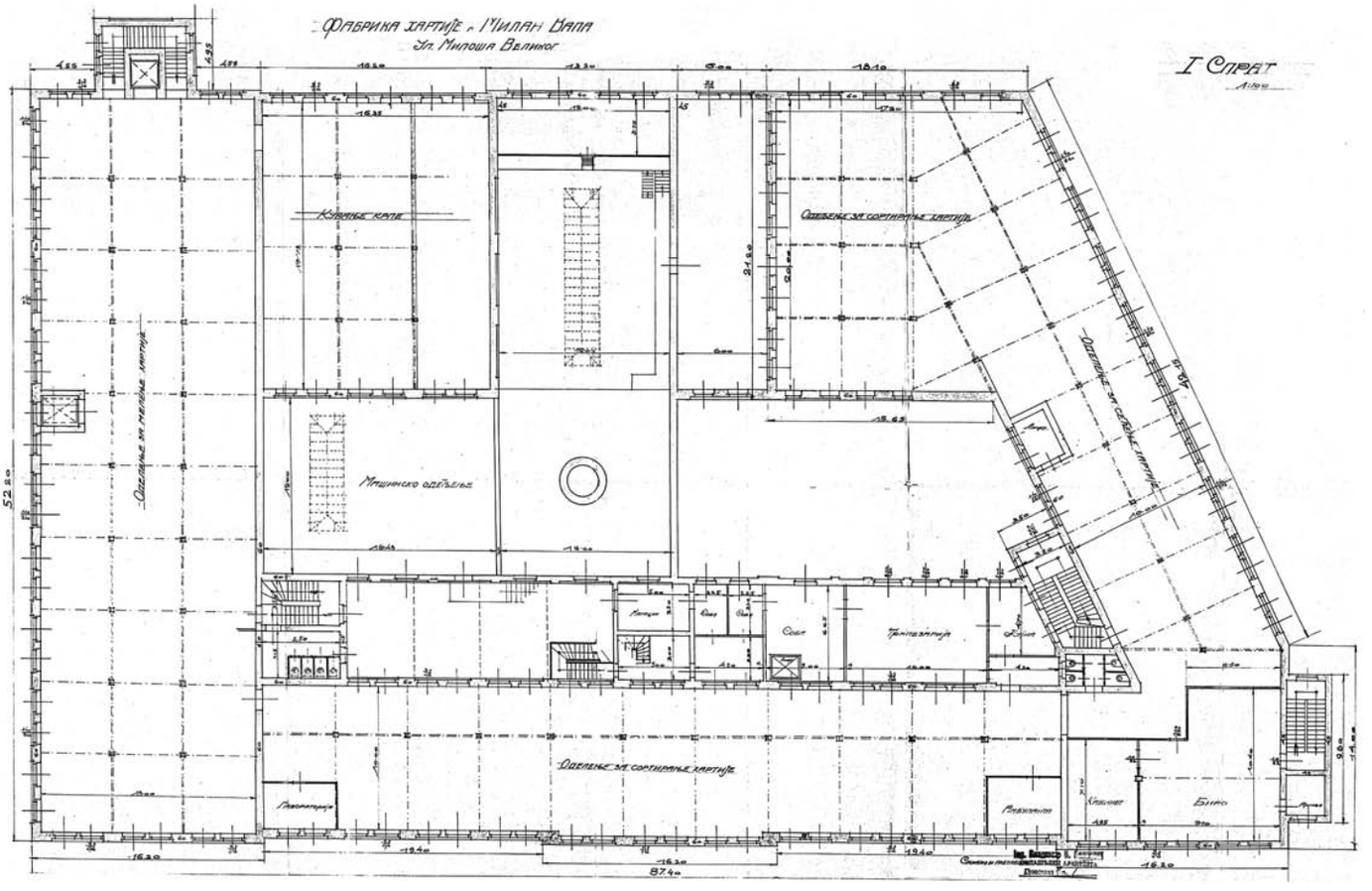

Сл. 2. Основа првог спрата

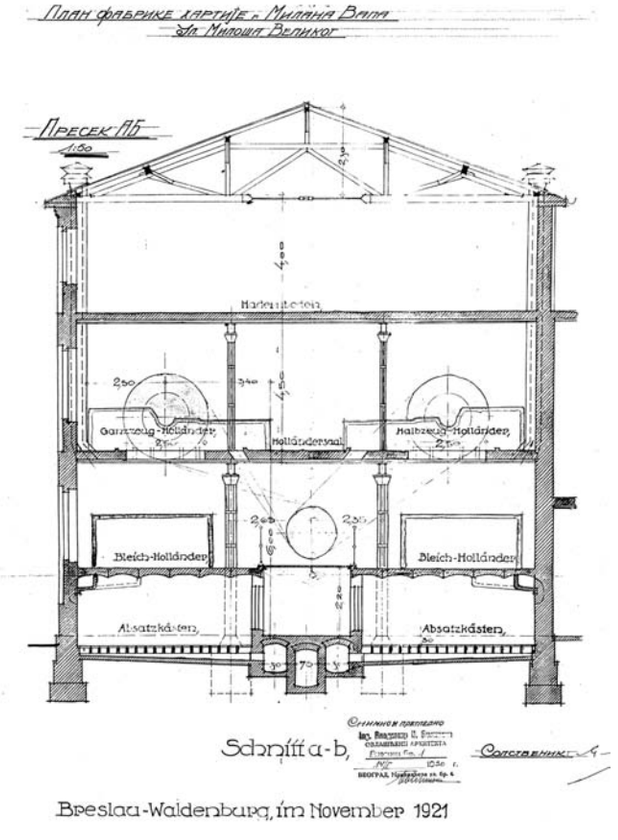

Сл. 3. Пресек

индустријска предузећа: Вајфертова пивара, Фабрика дувана, Парни млин и Фабрика браће Гођевац. Одобрење за инсталирање фабрике за производњу фине хартије августа 1921. године издало је Министарство трговине и индустрије, а 17/30. септембра исте године почела је градња, која је трајала до марта 1924.[13] Приликом освећења темеља узидана је повеља, коју је написао власник фабрике: „За време владавине Његовог Величанства храброг Краља Александра Првог, који је доживео уједињење свога народа, а за време претседника владе, у уједињеној и великој држави, г. Николе Пашића, подижем Прву фабрику за израду фине хартије у нашем поносном Београду, престоници уједињене браће Срба, Хрвата и Словенаца. Молим Те, Боже, помогни ми да истрајем у овако крупном и тешком послу! Амин.“ Над тим делом темеља подигнута је мала фабричка капела.[14] Подизање нове, модерне фабрике хартије испратили су престоничка и југословенска штампа, као и француски лист *L'Illustration*.[15]

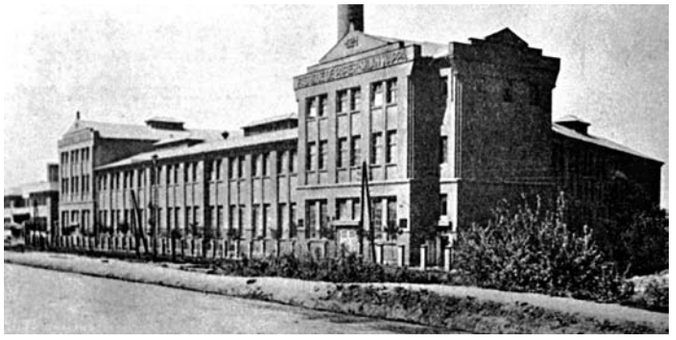

Сл. 4. Фабрика хартије Милана Вапе, изглед око 1930.

Сл. 5. Авионски снимак фабрике, 1992.

Ретко које предузеће у Београду је имало овако повољну локацију и погодне саобраћајне везе. Фабрика хартије Милана Вапе подигнута је уз савски железнички мост, свега један километар удаљена од главне железничке станице, а око 800 метара од станице Београд – Сава. Имала је сопствену индустријску железничку пругу нормалног колосека, на обали Саве кеј за пристајање бродова и шлепова са електричним краном за истовар и утовар робе, као и пумпу за употребу воде из реке Саве. Све ово било је повезано железничком пругом уског колосека у власништву фабрике.

Пројекат фабрике и фабричких постројења урадио је архитекта Карл Ханиш (Karl Hanisch), специјалиста за индустријску градњу, док је планове прегледао, снимио и водио надзор над зидањем домаћи инжењер Владимир Билински, овлашћени архитекта. Фабрика хартије Милана Вапе архитектонски је обликована у духу индустријских објеката с почетка прошлог века, а њена унутрашњост је пројектована тако да задовољи захтевне техничко-технолошке процесе производње.

Фабричка зграда, основе неправилног правоугаоника, сазидана је на површини од око 3.600 метара квадратних. Јединствени архитектонски корпус састоји се из три целине: средишњег једноспратног језгра и два бочна двоспратна крила. У унутрашњој организацији простора ове целине су органски повезане, док су у спољашњој артикулацији јасно диференциране. Првобитно унутрашње двориште, позиционирано између средишњег и десног крила зграде, наткривено је 1929. године. У двориште се улазило кроз широки лучно решен пролаз, обликом и висином прилагођен уласку транспорта.

У пространој фабричкој згради налазила су се следећа одељења: котларница, електрична централа, одељење главне трансмисије, холендер сала, одељење за прераду крпа (сала за сортирање и сала за кување и прање), одељење за машинску израду хартије, сала за хлађење хартије, одељење за сечење, сортирање и паковање хартије, машинска радионица, магацин, лабораторија и одељење за експедицију готове робе. Фабрика је била опремљена најмодернијим машинама, које су углавном набављене од немачких фирми, познатих у овој грани индустрије. Целокупне машинске инсталације приликом зидања фабрике биле су повезане са самом зградом. Поред одељења намењених производњи и складиштењу хартије, у згради су се налазили и биро власника фабрике, кухиња и трпезарија, радничка амбуланта и собе за одмор. Истовремено са подизањем објекта спроведени су водоводна и канализациона мрежа, електрична инсталација и централно грејање. Зграда је била повезана с водоводном станицом из које је фабрика снабдевана савском водом. Фабрички водовод на Сави грађен је од армираног бетона, истовремено са главном зградом, површине 1.100 квадратних метара. У приземљу водоводне станице налазили су се базени за таложење и филтрирање воде, а на спрату магацин за сиров материјал.

Спољашњем архитектонском изгледу објекта поклоњена је посебна пажња. Иако се ради о објекту индустријске намене са захтевним конструктивним решењима, којима су савладани велики распони појединих производних погона, пажљиво одабраним архитектонским елементима и коришћењем конструктивног склопа видљивог како у ентеријеру тако и у екстеријеру – остварено је репрезентативно архитектонско здање.

Архитектонски елементи искоришћени у обликовању фасада фабрике јасно указују на стил академизма, у овом случају прилагођен намени зграде и лишен додатног декоративног репертоара. Стилска концепција

је оличена у симетричности целине, подели фасадног платна по хоризонтали подеоним венцима и по вертикали благо истуреним конструктивним растером. Назначен конструктивни растер, као један од основних архитектонских елемената, заједно са уједначеним и правилним прозорским отворима ствара складан ритам фасадне композиције. Уједно чини и својеврстан оквир великих површина прозора.

Главна фасада, окренута ка Булевару војводе Мишића, најрепрезентативније је решена. У њеном обликовању јасно су истакнуте три целине. Централно једноспратно крило фланкирано је двоспратним бочним, који су у композицији главне фасаде јасно наглашени у виду благо испуштених ризалита завршених профилисаним кровним венцима који носе троугаоне забате двосливних кровова. Зона приземља бочних крила, где су смештени и улази, чини својеврстан постамент спратовима које носи. Централни део главне фасаде додатно је акцентован двосливним кровом са истакнутим луфтерима и кулом. Бочне фасаде изведене су у истом маниру као и главна, са уједначеним ритмом конструктивних растера и прозорских отвора. Композиција задње фасаде је затворенија и мање разиграна. У зони приземља смештени су улази у фабричка постројења, а на првом спрату понавља се ритам прозора са прочеља и бочних фасада. Пета фасада фабрике представља додатну архитектонску вредност читавог објекта. Двосливни кровови јасно означавају производне погоне унутар зграде, а поједини су добили и кровно осветљење. Сликовиту и разиграну композицију пете фасаде додатно употпуњују две куле, а на изразито индустријску намену зграде указује високи димњак, који доминира у свеукупном изгледу објекта.

Имајући у виду површину фабричке зграде, као и концентрисаност свих производних погона на једном месту, затим машине, пратеће објекте и опрему може се рећи да је Вапина фабрика спадала у највеће фабрике тога времена у Србији. Производила је фину хартију за писање, штампање и цртање, трговачку и катастарску хартију, концепт хартију, коричару, хартију за паковање и умножавање, машинску хартију, фини луксузни, као и новински папир.

За нову фабрику хартије Милана Вапе била је заинтересована Управа државних монопола, јер је хартију за своје потребе набављала по високим ценама од тадашњих бечких предузећа. Понуда Управе да са својим учешћем од 20 милиона динара оснује са Миланом Вапом заједничко акционарско друштво била је интересантна и Вапи, јер се тиме ослобађао дела дуга код Француско-српске банке. Тако је децембра 1923. године основано акционарско друштво под фирмом „Фабрика хартије Милана Вапе а. д.“, међутим, Управа монопола намеравала је да с временом постане једини власник, те је неиспуњавањем обавеза ометала спровођење уговора. За време трајања размирица и судског спора који се водио, производња је била потпуно обустављена скоро осамнаест месеци, од средине 1926. до краја 1927. године.[16] Фабрика је поново пуштена у рад априла 1928.

Сл. 6. Фасада из Булевара војводе Мишића

и од тада производња није престајала. Спор је и судски окончан Решењем Првостепеног суда за град Београд од 27. јуна 1930. године, када је прихваћено да се раскине уговор и да Милан Вапа Управи монопола исплати десет милиона динара и све фабричке повериоце, те да фабрика пређе у његову својину, што је Вапа и учинио.[17]

Један од најзначајнијих догађаја Фабрике била је прослава десетогодишњице подизања темеља. Велику прославу испратиле су дневне новине бројним написима, затим штампање *Спомените о прослави десетогодишњице* и постављање спомен-плоче у знак захвалности краљу Александру Првом Карађорђевићу на посети приликом пуштања у рад фабрике хартије, 13/26. марта 1924. године. Самом чину постављања спомен -плоче присуствовао је маршал двора генерал Драгомир Драгутиновић.[18] Дневна штампа је доносила исцрпне извештаје о Вапиним напорима за подизање индустрије хартије, о раду и изгледу фабрике, њеном успешном пословању и значају за развој српске привреде.[19] *Правда* је писала овим поводом: „Резултат ових десетогодишњих напора и овог десетогодишњег непрекидног рада, данас, представља једну крупну културну и привредну тековину, фабрику хартије, којој је по корисности и важности тешко наћи премца у нашој земљи. Због тога ће ова прослава бити уједно и прослава једне друштвене, привредне и културне установе од неоцењиве и драгоцене значајности...“[20]

Економска криза, која је трајала од краја двадесетих до средине тридесетих година прошлог века, навела је Милана Вапу да поново размишља о оснивању новог акционарског друштва, које би омогућило поправљање финансијског стања фабрике. Тако је основано акционарско друштво под називом „Фабрика хартије Милана Вапе а. д.“ са седиштем у Београду. Оснивање друштва и његова правила потврдио је министар трговине и индустрије 29. септембра 1937. године.[21] Друштво је имало задатак да преузме постојећу фабрику хартије, ради производње и продаје свих врста хартије и других фабричких прерађевина, да подиже, купује и узима у закуп предузећа сличне врсте, да васпитава и спрема домаће стручњаке у изради хартије.[22] Учешће у новоформираном акционарском друштву узели су имућни индустријалци, трговци и банкари, носиоци привредног развоја Београда: Фердинанд Грамберг, Влада Илић, Александар Божичковић, Љубомир Ђуковић, Живојин Нешић, Александар Новаковић, др Сава Греговић и Радомир Филиповић. Недуго по оснивању новог друштва, након само две године, преминуо је Милан Вапа. На ванредном збору акционара одржаном 1. јула 1939. године изабрана је нова управа, а за њеног председника изабрана је Вапина супруга Милица Вапа, која је располагала највећим бројем акција.[23]

Почетак Другог светског рата донео је многе тешкоће и Фабрици хартије Милана Вапе. Међутим, из извештаја са зборова акционара сазнаје се да је у ратним годинама производња ипак повремено радила током 1941, 1942, 1943, те да су њене машине остале неоштећене.[24] Након рата, већ 1945. године, почела је обнова фабричке зграде оштећене у бомбардовању 1944. године, у свему према старим плановима. Радови су извођени у време мандата принудног управитеља Министарства трговине и индустрије, које је и финансирало обнову. Одлукама нове друштвено-политичке елите и гашењем приватног сектора многа индустријска предузећа су прешла у друштвено власништво, па тако и некадашња Фабрика Милана Вапе, која почиње да послује под називом „Београд“. На имању су током 1947. године подигнуте нова зграда ватрогасног спремишта, амбуланта и портирница у дворишту. Током педесетих година прошлог века, обустављена је производња хартије у некадашњој Вапиној фабрици и премештена је у индустријску зону на Аду Хују. Пространа фабричка зграда је тада добила другу пословну намену и у њу се уселило Предузеће за међународну шпедицију и јавна складишта „Југошпед“, које у том простору послује већ више од пола века.

Подизање прве фабрике хартије било је веома значајно за развој српске привреде. Њен оснивач Милан Вапа покренуо је једну потпуно нову грану индустрије, а готово пуне три деценије била је једина фабрика за производњу папира у Србији. Фабрика хартије Милана Вапе имала је велики економски успех и постала је озбиљан конкурент фабрикама хартије у Хрватској и Словенији. Лиферовала је државном монополу папир за цигарете, а једно време је хартију чак и извозила, што је за оно време била реткост и велики успех. Спадала је у ред великих и модерних индустријских предузећа, а страни стручњаци су говорили да се може упоредити са сличним фабрикама хартије у развијеним европским земљама. Данас ова фабрика спада међу најочуваније и најзначајније објекте индустријске архитектуре у Београду и Србији. Фабрика хартија Милана Вапе поседује посебне културно-историјске и архитектонско-урбанистичке вредности. Као прва фабрика наменски грађена за индустријску производњу папира извршила је важан утицај на привредни развој града у периоду између два светска рата. Својом урбанистичком позицијом представља материјално сведочанство постојања једне од првих индустријских зона града и у прошлости изузетно значајне области, а с друге стране, својом репрезентативном архитектуром указује на значај који је придаван обликовању индустријских објеката, који су у развоју и у укупној слици града оставили великог трага.

НАПОМЕНЕ:

1] О Милану Вапи видети: *1921–1931. Споменица о прослави десетогодишњице ударања темеља Фабрике хартије Милана Ваше*, Београд, 1931; Н. Вучо, *Фабрика хартије Милана Ваше 1921–1941*, ГГБ, XXVI, Београд, 1979, 237–248; М. М. Костић, *Успон Београда 1*, Београд, 1994, 154–156; *Милан Ваша*, у: Енциклопедија српског народа, Београд, 2008, 154.

2] Преписом министра просвете постао је шеф одељења 1902. године.

3] *1921–1931. Споменица...*; Н. Вучо, *наведено дело.*

4] *1921–1931. Споменица...*

5] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-524.

6] Место на Косанчићевом венцу где се налазила Вапина фабрика било је веома значајно за српску историју и културу. У кући Милије Марковића Распопа певање и сликање подучавао је сликар Стеван Тодоровић, а традицију „сликарске куће“ наставио је Кирило Кутлик, отворивши 1895. године у новој кући подигнутој на истом месту „Српску цртачку и сликарску школу“. Једно време у овој згради је било Француско посланство, затим се од 1907. године ту налазила прва фабрика хартије Милана Вапе да би након тога у адаптирану зграду била смештена Народна библиотека. Зграда је до темеља уништена у априлском бомбардовању Београда 1941. године.

7] *Одлас*, Политика, 15. 3. 1910, 4; *Свечано отварање нове фабрике Милана Ваше на Косанчићевом венцу 14*, Мали журнал, 24. 3. 1910, 3; *Фабрика Милана Ваше*, Мали журнал, 28. 3. 1910, 3.

8] *1921–1931. Споменица...*

9] Н. Вучо, *наведено дело* , 237; М. М. Костић, *наведено дело*, 156.

10] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

11] *Зграда за Народну библиотеку*, Политика, 23. 6. 1921, 3.

12] Стругара Душана Сиротановића била је прва парна стругара модернијег типа у оно време. Подигнута је првобитно у Бари Венецији, а потом премештена такође у непосредну близину Саве. Радила је у периоду од 1895. до 1925. године. О овој стругари видети у: Светислав Владисављевић, *Дрвноиндустријско предузеће Душана Сиротановића на Сави у Београду (1895–1925)*, ГГБ, XXXV, Београд, 1988, 157–163; ИАБ, ОГБ, ТД ф 3-212-945.

13] ИАБ, ОГБ, ТД ф 3-212-945.

14] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије ї. Милана Ваше*, Правда, 23. 8. 1931.

15] *Једна нова наша индустријска тековина*, Балкан, 20. 8. 1923; *Наша домаћа индустрија. Фабрика хартије ї. Милана Ваше*, Трибуна, 21. 8. 1923; *Фабрика хартије ї. Милана Ваше*, Нови лист, 23. 9. 1923; *Фабрика хартије ї. Ваше*, Трговински гласник, октобар 1923; *Najveća tvornica papira u Jugoslaviji*, Narodno bogatstvo, 15. 11. 1923; *Индустрија око Београда. Фабрика хартије на топчидерском друму*, Време, 16. 11. 1923; *L'industrie serbe du papier. Les Etablissements Milan Wappa et leurs fondateurs*, L'Illustration, 26 Juin 1926; *Индустрија хартије Милана Ваше*, Весник културе, Јубиларна свеска, бр. 7–10, други део, издање друго 1928; *Једна наша културна тековина. Вапина фабрика хартије*, Отаџбина, Главни орган српске националне омладине, бр. 2, од 20. марта 1929.

16] *1921–1931. Споменица...*; Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-524.

17] *1921–1931. Споменица...*

18] *1921–1931. Споменица...* Текст спомен-плоче: „У знак захвалности на највишу посету Његовог величанства краља Александра I на генералној проби марта 1924. године како би је срећа којом је тада његовим краљевским присуством озарен први корак у раду фабрике и дао резултате без и најмањег дефекта и даље пратила. Ова спомен плоча има да остане поколењима док траје и последњи зид ове фабрике хартије Милана Вапе. Живео Краљ Александар I. Београд, 30. септембра 1931. године. Милан Вапа са целокупним фабричким персоналом.“

19] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије ї. Милана Ваше*, Правда, 23. 8. 1931; *Учитељи у фабрици ї. Милана Ваше*, Правда, 26. 8. 1931; *Пред прославом десетогодишњице фабрике ї. Милана Ваше*, Правда, 28. 8. 1931; *Десетогодишњица Фабрике хартије Милана Ваше*, Југословенски индустријалац, 1. 9. 1931.

20] *Пред једним значајним јубилејом. Десет година рада фабрике хартије ї. Милана Ваше*, Правда, 23. 8. 1931.

21] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

22] Правила акционарског друштва сачувана су у Архиву Југославије, као и доказ о поседу непокретности предузећа на чијем имању се у том тренутку налази: таложница (засебна приземна кућа), главна фабричка зграда и остали грађевински објекти (дизалице, кеј, тунел и железничке шине). Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

23] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

24] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, ф-1179.

ПОСЕБНА НАПОМЕНА: Извор илустрација Документациони центар Завода за заштиту споменика културе града Београда

САША МИХАЈЛОВ

Summary: SAŠA MIHAJLOV

MILAN VAPA'S PAPER MILL

The paper mill at 10 Vojvode Mišića Boulevard was built by the industrialist Milan Vapa in 1921–24. Its exterior follows the early-20th-century style of industrial architecture and its interior was designed to meet the needs of the demanding production process. The mill was designed by the industrial architect Karl Hanisch, while construction was overseen by the local engineer Vladimir Bilinski. The sizable building contained manufacturing and storage rooms, the owner's office, a kitchen, a canteen, an infirmary and rest rooms.

The exterior was designed with special care. In spite of the structure's industrial purpose and demanding engineering solutions for wide spans, carefully chosen architectural elements and the use of structural elements visible both inside and outside produced a remarkable work of architecture. The exterior architectural elements clearly reflect the style of academism modified to suit the building's functions. The most representative is the main façade, which faces the boulevard. The building's structural system is used as its main architectural element and combined with a regular fenestration to create a balanced rhythm of the façade composition. The fifth façade adds to the structure's architectural merit. The gabled roofs reflect the division of interior space, while two towers and a commanding tall chimney enhance the playful and picturesque quality of the composition.

Milan Vapa's Paper Mill is a building of considerable historical, cultural, architectural and townscape value. At the time of construction, it was a large modern factory described by experts as comparable to similar paper mills in developed European countries. It was the first purpose-built paper factory and for thirty years the only factory of the kind in Serbia. It is one of the best preserved and most important examples of industrial architecture in Belgrade and Serbia. Its location is an evidence of the existence of the city's major industrial zone, while its careful architectural design is indicative of the importance that used to be attached to the design of industrial structures, making them significant elements in the city's development and its urban fabric.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Situation plan of the industrial estate

Fig. 2 First-floor plan

Fig. 3 Cross section

Fig. 4 Milan Vapa's Paper Mill, ca 1930

Fig. 5 Aerial photograph, 1992

Fig. 6 Front facing Vojvode Mišića Boulevard

УДК 728.2/.3.036(497.11)

ДРАГАНА МЕЦАНОВ

ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА ИЗ ПЕРИОДА МОДЕРНЕ

Уводне напомене: Услови који су утицали на прихватање модерне, појава и развој модерне архитектуре у Београду и европски утицаји

Град Београд и архитектура зграда из првих година XX века имали су мало сличности са савременом архитектуром европских метропола и указивали су на „карактер оријенталне паланке“[1]. Према речима Уроша Мартиновића, новоподигнути објекти обележени су доминацијом еклектицизма и историзма. Бројни су примери стамбених објеката у духу сецесије, академизма, историзма свих врста, као и националромантичарског стила, те се сходно томе, у једном тренутку створила прилично хетерогена градитељска сцена.[2] Еволуција стамбене културе се примарно одражавала на промену и карактер структуре градског ткива. Крајем двадесетих година, модерна безорнаментална архитектура почиње да осваја Европу. Функционалистички опредељени модернисти почињу критички да преиспитују целокупну стварност у свом стваралаштву. Свесни своје улоге у овом процесу, архитекти на себе преузимају модернизацију и еманципацију друштва.[3] Критика архитектуре академизма постала је интензивна. Изрази „нечисте орхидеје“ (Корбизје [*Le Corbusier*]), и „лажни пророци“ (Адолф Лоос [*Adolf Looos*]), којима су означавани историзми, обележили су први период нове епохе. Овај период биће у литератури назван формативни, јер према мишљењу истраживача модерне архитектуре представља период оформљења првих препознатљивих карактеристика модерних грађевина. Архитектура усваја четири тачке новог функционалистичког програма: функционално промишљање пројектантског задатка, типолошку стандардизацију садржаја, слободни распоредни систем у простору и геометријску експресију облика. Развој ових идеја кулминираће негирањем друштвене улоге модерне архитектуре, њених социјалних,

Сл. 1. План регулације Београда 1867. године. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

Европе, овдашњи архитекти сагледавали су овдашњу архитектуру у поређењу са архитектуром европских градова. Тако је Бранислав Којић сматрао да је „потребно стварати наш стил, не на бази наше старе црквене архитектуре, већ у слободном раду и ничим невезаном стварању, везаном за свој живот, своје потребе, своје навике, климатске услове“.[6]

Као последица великог прираштаја становништва, у сваком граду настају извесне промене у физичкој структури и изграђености простора. Стални пораст броја становника по завршетку Првог светског рата проузроковао је и пораст цена земљишта, као и прилив приватног капитала у стамбену изградњу, јер је кућевласништво постало профитабилна делатност. Клијентела је захтевала архитектуру која ће одражавати њихов друштвени статус, захтевајући да кућа буде верна копија провансалских или енглеских кућа.

Период модерне архитектуре отпочиње зградама примарних друштвених потреба, у радничким становима, школама и болницама и нарочито индустријским постројењима. Београд није привукао модерне европске архитекте, у њега су у овом периоду долазили искључиво европски академисти, који заузимају истакнута

Сл. 2. Арх. Војислав Зађина, стамбена зграда у Иванковачкој улици бр. 22, 1928. (извор: Милош Р. Перовић, „Српска архитектура XX века“, Београд, 2004)

политичких и етичких конотација. Развиће се нова естетика – интернационални стил (1922. године, САД).[4]

После Првог светског рата, бројни студенти из Србије и других делова тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца били су у прилици да се школују у водећим универзитетским центрима у Европи. Између осталог, захваљујући и тој чињеници, интензивира се размена информација о иновацијама у науци и технологији, као и тенденцијама у уметности и архитектури.

Интернационални конгрес архитектуре одржан је 1928. године у Холандији, али на њему је од српских архитеката учествовао само Бранислав Којић. Исте године у замку Ла Сараз [*La Sarraz*] у Швајцарској створена је група архитеката, која је саставила *Манифест из Ла Сараза,* у којем су први пут описане поставке новог грађења.[5] Године 1928. је такође у Београду, Загребу (и још неким градовима) одржана и изложба чешке архитектуре модернистичке школе – чешки функционализам који је утицао на развој београдског модернизма. У односу на утицаје који су пристизали из

места у бирократским пословима везаним за грађитељство и постају државни архитекти. Због тога су све јавне грађевине у духу ренесансе и еклектицизма и то када су ови стилски правци одавно постали прошлост и историја. Обиман програм обнове и изградње Београда после Првог светског рата привукао је пажњу инжењера и они су успели да обезбеде равноправност са архитектима у погледу пројектовања и извођења грађевина. Одатле потичу читава неестетика и неукус послератног[7] Београда.

Зачеци модерних разматрања проблема архитектуре у Србији, као и у другим срединама, пре свега су у критици неостилова, у ослобађању од сувишних орнамената и у редефинисању архитектуре као чисте и изворне уметничке креације. Масовне миграције и нагла урбанизација проузроковале су загушење града великом изградњом стамбеног простора подизаног у сврху рентирања. Градило се на два инвестициона подручја – важна државна здања и (много више) стамбене зграде, а углавном се зидало без плана и система.[8] Тек после 1925. године мења се начин пројектовања и грађења и модернизам се пробија као концепт. У то време долази и до првих акција за прихватање идеје модерне архитектуре. У Београду се окупља група младих архитеката и 1928. године формира језгро покрета за нову архитектуру – Групу архитеката модерног правца ГАМП[9] (1928–1934), прокламујући основне принципе савремених схватања постављених на конгресу *CIAM*-а[10] (у Ла Саразу 1928. год.): рационалистичко-функционалистички концепт се поставља као основ нове архитектуре; архитектура је условљена политичким и економским приликама, те се у циљу постизања квалитета мора ослонити на универзално прихваћене рационалне методе производње; суштина је у функционалном реду.

Дела модерне архитектуре настала у Београду између два рата, која су тридесетих година трасирала пут наше савремене архитектонске мисли и праксе, била су база и окосница српске савремене архитектуре. Након Другог светског рата, обрада ће постати сиромашнија, димензије просторија смањене. Неки архитекти које су били веома активни у међуратном периоду, као што је арх. Бранислав Којић, посветиће се теоретском раду и истраживању. Тема удаљавања појединих архитеката од праксе залази у домен идеолошких борби и разрачунавања.

Доминантан значај стамбене функције у архитектури модерне

Разрушени и провинцијални Београд после Првог светског рата био је далеко од визије модерне европске метрополе како по изграђености тако и према свим другим параметрима (културним дешавањима, развијености институција система, издаваштву, економији и концентрацији финансијског капитала итд.). Као битни, намећу се они пројекти који су у духу модерног доба први пут у нашој средини нудили одговарајућа решења колективног или вишепородичног стамбеног објекта, са основним условима становања. Пример за то су женско и мушко радничко склониште у Београду 1928–1929. године, архитекте Јана Дубовија.

Стиче се утисак да је модерна архитектура више него претходни правци била друштвено ангажована у смислу да су се више него икада на међународном плану и унутар земаља архитекти појединачно организовали и настојали решити нарастајуће стамбене проблеме. Тадашња савремена архитектура, логично, била је последица савремене стварности, савремених погледа и односа у друштву. Њена суштина била је функционализам – сврсисходност.

Неимарство модерне између два светска рата било је разноврсно, са обиљем елемената ауторске архитектуре у духу академизма и модернизма. Један од репрезентативних примера у историјском језгру Београда јесте стамбена зграда аутора – грађевинског инжењера и професора Грађевинског факултета Војислава Заћине (из 1928). Објекат у Иванковачкој улици бр. 22 представља троспратну рентијерску зграду подигнуту према плановима Војислава Заћине, а предузимач је био Влајко Гранжан.[11] Ова грађевина је типичан пример велике стамбене зграде са становима за издавање каквих је у оквирима популационог и грађевинског бума у Београду, крајем двадесетих и тридесетих година прошлог века, саграђено на стотине.[12] Тренутно стање објекта показује да је релативно добро очуван, колико се то може просудити на основу бонитета фасаде.

Међу ретким реализованим пројектима модерног стила у периоду од 1929. до 1931. године била је стамбена зграда Светозара Милојевића у улици Мајке Јевросиме бр. 16. Једноставна дводелна организација основе садржи по два мала стана на сваком спрату, са централно постављеним степеништем и главним улазом. По узору на општеприхваћени просторни план *београдског стана* између два светска рата, просторије за боравак су јасно одвојене од просторија за домаћинство, тако што су собе смештене у предњем, а кухиња и купатило у задњем тракту.

Међутим, интерпретације *београдског стана* се разликују. Чињеница је да су извесна светска, тачније европска, искуства и њихова интерпретација у нашој средини фаворизовали једну јасну типологизацију станова овог периода, која се због својих специфичних организационих карактеристика назива *београдским станом*, а да се том приликом мисли на неколико варијанти решења. Организација *београдског стана* може се разврстати у три шеме,[13] међутим, за београдску средину

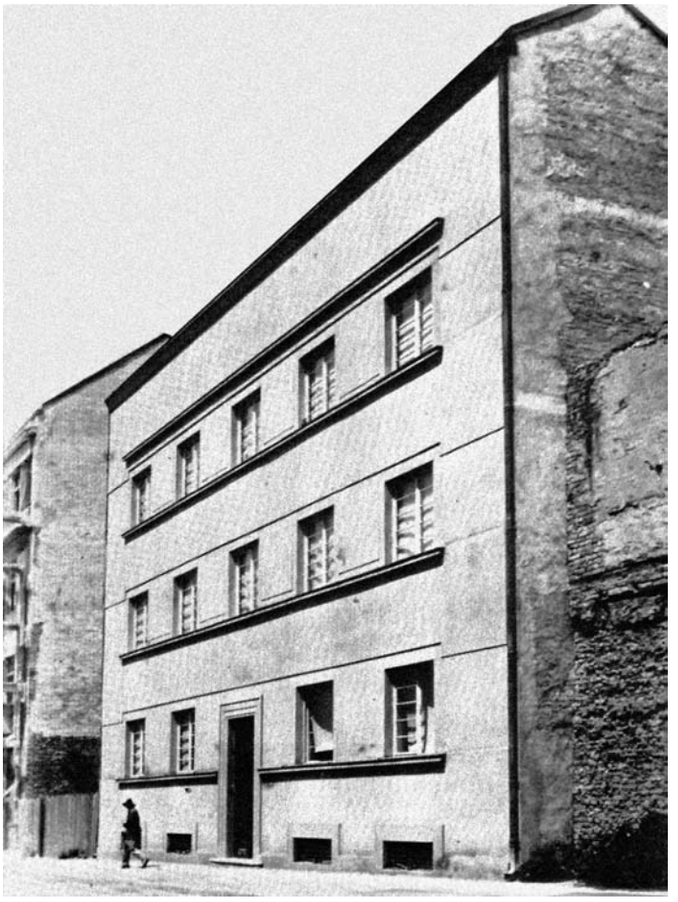

Сл. 3. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда Светозара Милојевића у улици Мајке Јевросиме бр. 16, 1930. (извор: Снежана Тошева, „Бранислав Којић“, Београд, 1998)

тог времена значајне су варијанте које се могу извести из основне шеме. Наиме, *београдски стан* подразумева формирање средишње собе, као језгра стамбене јединице или куће. План са средишњом собом је нарочито примењиван или развијан као типична организација *београдског стана* у стамбеним зградама између два светска рата, без обзира на стилску концепцију објекта. Овде је током реализације објекта план измењен.

Квадратура станова није омогућавала архитекти да формира и у потпуности разради концепт *београдског стана*, јер је он сам по себи захтевао веће површине.[14] Тако се у овом случају основа редефинише и настаје план са средишњом просторијом много мање површине и издуженијом, која поприма функцију предсобља или ходника са оставом.[15] Премда је ова стамбена зграда прво планирана и пројектована за један спрат нижа, у међувремену је надзидана још једна етажа идентична у односу на постојеће.

За разлику од нереализованих пројеката из 1929. и 1930. године, где је аутор као основно средство изражавања користио архитектонско обликовање волумена условљено функцијом простора, овде је фасада обрађена плошно, готово дводимензионално. Стамбена зграда у улици Мајке Јевросиме по квалитету је знатно испод у односу на скице настале у том периоду, тако да се и овај пример уклапа у општи утисак да су Којићеви нереализовани пројекти у модерном стилу, настали између 1929. и 1931. године, значајнији и занимљивији по основној замисли у односу на реализоване објекте из истог периода. Симетрично обрађено зидно платно одише чистотом правих линија и равнотежом односа између зида и отвора. Основни мотив архитектонског обликовања композиције су једноставно усечени прозори, формално повезани у траке и уоквирени у правоугаонике на сваком спрату. Слично решење уоквиривања постоји на још неким објектима. Ова зграда евидентирана је у документацији Завода за заштиту споменика културе као архитектонско-урбанистичка вредност и износи се податак да је могућа доградња зграде уз рекомпозицију фасаде.

Пројекат стамбене зграде у Мачванској улици 28 из 1932. године израђен је за Којићеву најмлађу сестру Анђелију и њеног мужа Александра Обрадовића. Ова грађевина налази се у непосредној близини Храма св. Саве. Смештена је на углу улица Мачванске и Деспота Угљеше. У оквиру парцеле постоји и двориште. Габарит основе зграде заузима 50 одсто парцеле и из правца Мачванске улице постоји колски прилаз, тј. улаз у двориште. Мада најпре замишљена као једнопородична кућа, ова грађевина представља склоп три стана – у приземљу, на спрату и у поткровљу. Заправо овај објекат је по концепцији и просторној организацији ближи пројекту породичних вила у Београду између два рата него стамбеним зградама овог периода. С обзиром на то да се просторна организација једнопородичних кућа и вила између два светска рата посве разликује од просторне организације станова у оквиру вишепородичних стамбених зграда, овај пример арх. Бранислава Којића управо на то указује. Наиме, решење виле је препројектовано у склоп стамбених јединица, те се овде открива умеће архитекте да створи флексибилан пројекат у којем су могући препројектовање или промена функције.

Стамбено-пословна зграда Пензионог фонда Бечинске фабрике цемента сграђена је 1934. према пројекту архитекте Драгише Брашована. Грађевина је постављена на углу трију улица – Браће Југовића, Булевара деспота Стефана и Скадарске, с тим што својом фасадом заузима цео потез блока омеђеног са три улице. Зграда је, без обзира на своју величину, рађена у

масивном систему градње, што знатно отежава и повећава дебљину зидова у подруму зграде, будући да су морали примити оптерећења горњих етажа. Ова зграда је проглашена спомеником културе као изузетан пример стамбене архитектуре модерне аутора Драгише Брашована, па су, сходно томе, усвојене и мере заштите овог споменика културе.[16]

Стамбени објекат др Драгутина Ђурића, који је пројектовао архитекта Бранислав Којић, налази се у Призренској улици бр. 7. Зграда је реализована 1933–1937. године. Постојали су вишеструки проблеми које је архитекта требало да реши: терен је био под великим нагибом, тачније у знатном паду према Бранковој улици и према реци Сави, јер је локација Теразијска тераса изразито стрма. Карактеристично за ову стамбену зграду је да не постоји типска етажа већ се организација станова у одређеној мери мења по спратовима. Преградни зидови су промењиви на етажама, међутим, концепт просторне организације стана остаје исти. Неоспорно је да су простори решени тако да управо Којићево дело уноси „европску димензију“ у српски модернистички покрет, чији је протагониста у српској архитектури у времену од 1921. до 1941. године овај аутор и био. По својој просторно-урбанистичкој и функционалној шеми, као и доследности архитектонског израза лишеног провинцијалних импровизација, артикулисаног у најбољој традицији европске модерне, овај споменик културе убраја се у врхунска остварења наше савремене архитектуре.

Стамбена зграда Љубомира Миладиновића, аутора архитекте Момчила Белобрка, у Светогорској улици бр. 6–8 (у изворима се наводи још и као зграда браће Миладиновић), реализована је 1938. године као шестоспратница, касније позната и под називом Гаража. Име је добила по гаражи која се налазила у приземљу. Управо ову грађевину архитекте Белобрка одликују озбиљност, упадљиво модерна обрада и само њему својствен пуризам са доследно спроведеним принципом функционализма. Ове особине, карактеристичне за опус архитекте Белобрка, обележиле су његово високо место у београдској и српској архитектури модерног правца. Здање је приближно исте висине и спратности са суседним објектима и у истој равни са фасадама које чине грађевинску линију објеката у Светогорској улици.

Исте, 1938. године, архитекта Момчило Белобрк пројектовао је стамбени објекат у Његошевој улици бр. 19а, који је представљао типичну варијанту основе изведене из шеме *београдског стана*.

Стамбена зграда у Крунској улици бр. 53–55, из 1955. године, аутора архитекте Милорада Мацуре типичан је пример модерне функционалне стамбене архитектуре.

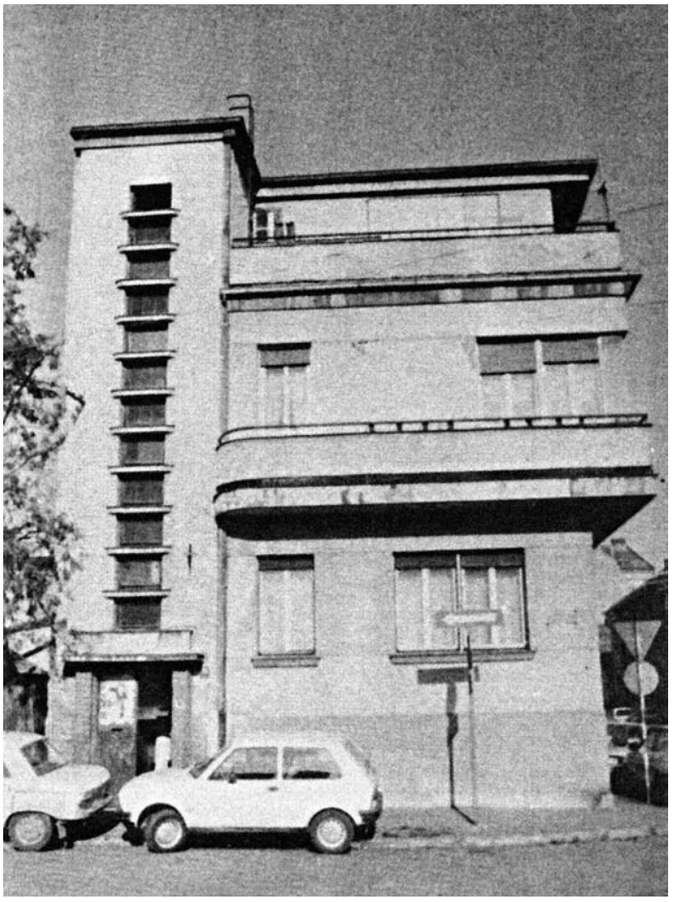

Сл. 4. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда у Мачванској улици бр. 28, 1932. (извор: Снежана Тошева, „Бранислав Којић“, Београд, 1998)

Мада је лоцирана у историјском језгру града, у једној од најлепших београдских улица и уз значајно дело архитекте Драгише Брашована у духу академизма – вилу Ђорђа Генчића, у којој се данас налази Музеј Николе Тесле, кућа не одсликава настојање да се уклопи у окружење или комуницира са амбијентом у који је постављена. Овакав став у потпуности је одраз прихватања токова интернационалне архитектуре, који су одговарали ентузијазму обнове и изградње земље током педесетих и шездесетих година XX века. Уједно овај објекат потврђује раскид са угледањем на историјске предлошке или стилове и афирмише нов урбанистичко-архитектонски модел као одраз духа доба у којем је настала. У време када је објекат подигнут највећа градилишта била су нова насеља, попут Новог Београда, Новог Загреба итд., где је доминирала идеја о урбанизму ван контекста улице каква је до тада преовладавала у градским језгрима. У укупној слици послератног архитектонског

Сл. 5. Арх. Драгиша Брашован, стамбено-пословна зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента, Браће Југовића бр. 21, 1934. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

развоја Милорад Мацура заузима јасно одређен положај: уз Милорада Пантовића, као градитељ који уводи савремену европску архитектуру у српски културни простор.

Поред ове зграде, стамбено-пословни блок предузећа „Воћар“ подигнут 1956. године такође је једно од најзначајнијих дела архитекте Милорада Мацуре, и уједно пример раскида са идеологијом социјалистичког реализма и увођења духа савремене корбизијанске архитектуре. Објекат је, иначе вредновани са културно-историјског и архитектонско-урбанистичког становишта. Комбинована пословна и стамбена функција зграде својим положајем и волуменом чини доминанту угаоног дела двеју улица: Катићеве и Бирчанинове.

Педесетих година XX века под утицајем резултата првог петогодишњег плана индустријализације земље почиње интензивно размишљање о пројектовању стамбених јединица по мери намештаја и обрнуто – пројектовање стандардне опреме за станове према мери. Пројекат станова у стамбеној згради „Воћар“ треба посматрати као тежњу за одређивање односа између два савремена кретања: индустрије и неимарства. Иако се данас чини прилично спорим, на основу теоретски можда неоправданог поступка упоређивања, чињеница је да ни касније грађевинарство није постигло онај степен производних односа које пред њега нужно поставља савремено индустријско друштво.

Сваки стан у оквиру зграде „Воћар“ пројектован је у модуларном растеру где једна модуларна јединица износи 120 цм (односно 125 цм због мере толеранције). То није јединствен случај, поједине просторије у стамбеној згради у Крунској улици такође су пројектоване према овом методу, као и огроман број станова на Новом Београду и у другим новоподигнутим насељима, али је ово типичан пример.

Међутим, међу каснијим пројектима Милорада Мацуре, шездесетих и седамдесетих година, „харизма Ле Корбизјеа ће се истопити и помешати са харизмом других великана“[17].

Аналогије, паралеле, и разлике међу репрезентативним примерима стамбених зграда

Према свим до сада наведеним карактеристикама, не може се са стопостотном сигурношћу утврдити која је зграда својом архитектуром утицала на решење неке друге накнадно изведене грађевине, осим упоређивањем по хронолошком редоследу. Велики број изведених стамбених објеката архитекте Бранислава Којића има извесних заједничких елемената. Све до сада наведене особености несумњиво сведоче о томе да је аутор на пројекту зграде „*Swissair*“ у Призренској улици бр. 7 показао потпуну зрелост и сигурност у обликовању и начину компоновања, постижући врхунац у примени елемената модерне архитектуре. Изражајност, органско јединство и компактна целина једноставно профилисаних облика, уз наглашену правилност, ритам и равнотежу, произашли су из примене новог начина обликовања прилагођеног савременим потребама и захтевима. По свежини, оригиналности и квалитету архитектонске обраде, стамбена зграда др Ђурића издваја се не само у односу на већину других пројеката у модерном духу већ представља један од антологијских примера модерне архитектуре између два светска рата. Према Снежани Тошевој, кућа др Ђурића је врло брзо постала значајан узор у пројектовању стамбених објеката, па се и сличности у коришћењу појединих мотива и начину њиховог компоновања препознају на згради Беочинске фабрике цемента у ул. Браће Југовића бр. 12 архитекте Драгише Брашована из 1934. године, као и на бројним

Сл. 6. Арх. Бранислав Којић, стамбена зграда др Драгутина Ђурића у Призренској улици бр. 7, 1933–1937. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

стамбеним зградама Момчила Белобрка. Такође, детаљ уоквиривања портала и прозора, какав срећемо на згради у улици Мајке Јевросиме бр. 16 архитекте Бранислава Којића, биће касније често примењиван мотив у нашој архитектури, а нарочито педесетих и шездесетих година XX века. Поред ових грађевина, и кућа у улици Мачванској бр. 28 представља најбоље остварење зреле фазе Којићевог градитељског опуса, а уједно је и веома значајан пример београдске међуратне архитектуре. Ако изузмемо неједнаке архитектонске квалитете, разлике у начину компоновања, свежини и оригиналности идеја, дела изграђена у модерном духу имају заједничке карактеристике које су уједно и главне особености модерног стваралаштва у целини. Стандардна средства архитектонског изражавања модерне архитектуре између два светска рата, међу којима се истичу: раван кров, кровна тераса, формално везивање прозора у траке, прозори кружног облика, балкони на углу, држач за заставу итд., представљају уобичајене елементе обликовања и детаље на многим делима бројних архитеката. Чврсти обриси волумена асиметричних композиција заснивају се на једноставној обради чистих кубичних форми и на складним односима различитих геометријских облика. Зидно платно је најчешће обрађено као чиста површина на којој преовлађују праве линије и једноставни облици, док је у начину компоновања аутор тежио да постигне хармонију и равнотежу у међусобном односу детаља и целине. Основни елементи уметничког израза помоћу којих су архитекти постизали посебне естетске вредности на многим радовима јесу поједностављене линије и форме, уједначен однос између зида и отвора, правилност и склад у начину компоновања стереометријских форми и наглашена чистота у архитектонском обликовању, где је све подређено утиску целине.

Поред наведених заједничких именитеља пројеката израђених у модерном духу, који у великој мери одређују препознатљив стил аутора, сваки рад и сваки пројекат представљали су нов изазов и ново истраживање функција и облика. Кроз њих су архитекти успели да створе особене архитектонске целине, чије су оригиналне идеје пружале потпуно нов естетски доживљај, што се нарочито огледа у стамбеним зградама овде приказаним.

Када је реч о утицајима европске и светске архитектуре, о којима је претходно излагано, и поред значајних веза са Чешком и Француском, стиче се утисак да су се овдашњи архитекти углавном развијали самостално, без директног преузимања елемената и тема са стране, иако је у њиховом раду било и пројеката рађених по узору на стандардне примере модерне архитектуре.

У оквиру расположиве документације о стамбеним зградама постоје подаци историјског карактера који говоре о инвеститорима и предузимачима по чијој наруџбини су и реализоване ове зграде. Знатан утицај наручилаца одразио се и на једном ширем пољу укупног развоја наше архитектуре, тако да је њихово присуство у великој мери означило не само рад појединих стваралаца већ је оставило печат на целокупном раздобљу интензивне изградње престонице. Стилска лутања карактеристична су за архитекте међуратног периода – изражена чак и код оних чије је опредељење за основне принципе модерне архитектуре било примарно – делимично због тога што су то наручиоци захтевали, јер врло често нису имали разумевања за нове тенденције у архитектури. Жеље новонасталог слоја имућних људи, који се нису образовали и изграђивали уметнички укус, углавном су се сводиле на то да куће буду изведене у већ превазиђеним историјским стиловима Европе XIX века и да се по раскошном изгледу издвајају од свега

Сл. 7. Арх. Момчило Белобрк, Зграда Љубомира Миладиновића, Светогорска улица бр. 6–8, 1938. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

што је до тада саграђено. Комплексност и сложеност односа архитекте и инвеститора, који је био условљен низом најразличитијих чинилаца, нису тема рада, међутим, треба поменути чињеницу да настале грађевине превазилазе оквире личних односа и постају опште добро у оквиру једног ширег контекста, чиме су већ дати већа тежина и значај непосредном утицају инвеститора. Однос архитекте и инвеститора морао је бити знатно другачији него што се данас просуђује. Један од негативних ефеката овог односа с нејасно дефинисаним задацима и улогама са сваке стране јесте и спутавање стваралачке слободе уметника, који је често попуштао пред потпуно супротним замислима свог клијента.

Упоређивањем по хронолошком следу стиче се утисак да што је нека зграда касније реализована то је удео модернистичке концепције снажнији и изражајнији. С обзиром на то да се на почетку он види само на фасади објекта, већ касних тридесетих објекти су потпуно модерно конципирани, аутентични представници модерне стамбене архитектуре.

Након Другог светског рата, поред крупних промена на социјално-политичком плану, мењају се и стамбена политика и изградња, па институција инвеститора нестаје, као и обичај градње ради рентирања станова. У потпуно измењеним околностима првих послератних година, у атмосфери обнове земље разрушене ратом, подруштвљавања и колективизације, пред већином архитеката настаје проблем прилагођавања новонасталој ситуацији. У периоду крупних политичких промена после Другог светског рата, у све регионалне центре у земљи, па и у Београд, поново се у још већем интензитету досељавао велики број људи из других, мањих градова и мање урбанизованих насеља. Године 1940, уочи почетка рата, Београд је имао 340 000 становника, а десет година касније, 1950, око 450 000 становника.[18] Уз велико сиромаштво, доминантан проблем био је недостатак стамбеног простора, као и комунална неопремљеност постојећих стамбених простора. Тако је за локације у оквиру ширег градског језгра а посебно на новонасталим насељима у рубним зонама града било неопходно опремање земљишта комуналном инфраструктуром. Сходно томе, расписивани су конкурси за типске стамбене зграде, са циљем да се добије решење чија би реализација била крајње економична и чиме би се учествовало у процесу решавања стамбених проблема у граду. Тих година, да би се смањиле класне разлике, за које се сматрало да припадају идеологији и времену пре рата, између осталог, грађени су стамбени блокови огромних димензија и за радничку класу (којој су припадали сви, без обзира на радно место или образовање) грађене су стамбене зграде са дефинисаним бројем квадратних метара по типу стана. Такође, много је паралела са закључцима *CIAM*-овог конгреса у Франкфурту, када је главна тема био стан за минимум егзистенције, с обзиром на то да је између два светска рата у Немачкој постојала велика потреба за стамбеним простором. У нашој земљи, међутим, крај рата донео је идеју о новом односу према животу, тј. породичном живљењу. Овај однос манифестовао се у архитектури и организацији станова. Њихови пројектанти су ту видели начин да изразе дух новог друштва као нов начин живота. Таква наглашена потреба за изналажењем нових облика завршавала се на минималним варијацијама основа станова у оквиру већ утврђених стандарда и модела, као и рационалним конструктивним склоповима. Паралелно са експанзијом друштвене хијерархије дешава се експанзија масовне културе. У међувремену, паралелно се развијају два естетичка идеала: нови хуманизам кроз веру у снагу примарних геометријских облика, и регионализам кроз заинтересованост на свођење размера зграде у односу на људску фигуру. Нови регионализам налази своје

додирне тачке са идејама урбане реидентификације, које су на конгресу *CIAM*-а у Екс ан Провансу 1953. године заступали брачни пар Алисон (*Alison*) и Питер Смитсон (*Peter Smithson*). Даљи развој идеја у периоду шездесетих и седамдесетих година обележен је великим бројем новоизграђених стамбених јединица као и блоковском изградњом великих стамбених комплекса. За изградњу су били својствени аконтекстуалност, унификација, глобализација и гигантизам форме, репетативност и велике серије, али је поред свега тежиште пројектантске бриге увек било центрирано на питање квалитетне функционалне организације стамбеног простора. Решења организације стана квалитет, којим се потврђују и еволуирају искуства из прошлости на том плану, дугују још једном чиниоцу који има регионални карактер. Типологији вишепородичног становања познат је модел двотракта. Београдска средина, према истраживањима проф. арх. Дарка Марушића, била је тада једина у Европи где се овај тип у великој мери примењивао. Његова примена забележена је још само у Берлину на примеру радничких касарни и то почетком XX века.

Оваква интеракција савремених тема – принципи архитектуре на конгресима *CIAM*-а, затим политичке и социјалне турбуленције у друштву, препознавање сличности са елементима новог хуманизма и регионализма – све то одсликано у архитектонским пројектима за стамбене зграде у Београду представља кулминацију развоја идеја и пројектовања током педесетих и шездесетих година XX века.

Стамбена политика земље покушала је да оствари утисак идеалног односа појединца и заједнице, тако што је он укључиван у колектив, а колективизам је постојао свуда и у сваком облику те се може препознати и у архитектури стамбених зграда. Све ове чињенице очигледне су на примерима стамбених зграда архитеката Милорада Мацуре и Мирослава Јовановића које су овде анализиране, а које су саграђене педесетих година. Код Милорада Мацуре доминантна је жеља за функционалношћу, и његов рад је у потпуном контексту времена у којем су пројекти реализовани. Допринос личности аутора било је могуће сагледати тек касније, током седамдесетих година, када на конкурсима доминирају архитекти који нису били чланови *CIAM*-а и када су економичност простора и извођења били мање изражени у захтевима конкурса. Концептуална флексибилност се тада почиње разматрати. Могло би се закључити да се полако напушта идеја да сви станови буду конципирани на исти начин, али је још увек доминантна намера да се што већем броју породица обезбеди стамбени простор.

Као што је већ речено, после Другог светског рата променом друштвених односа умногоме се мењају стамбени услови и стамбене потребе у градовима. Такође, подруштвљава се део стамбеног фонда који је био намењен ренти на уложени капитал и одузима се власништво онима који поседују више од два стана. Друштво преузима на себе изградњу и расподелу станова. Стан постаје брига заједнице и знак социјалног изједначавања. Стара урбана матрица постаје претесна да прими нове таласе становништва, па се решења траже изградњом великих комплекса социјалних станова, прилагођеног стандарда и на локацијама на периферним и рубним зонама града. После изградње првих оваквих стамбених зграда на територији Београда, јавили су се и први проблеми. Пре свега, материјалне могућности друштва нису могле да достигну тај ниво који би сваком члану породице обезбедио собу, с једне стране, а са друге стране, расподела станова није била усаглашавана са структуром породице. Јавиле су се велике диспропорције између просторних потреба и расположивих квадратура.

У Београду, на стручном скупу за унапређење становања 1957. године, група професора са Архитектонског факултета предлаже увођење „нових елемената“ у организацију стана уз минимално повећање квадратуре. Простор се предвиђа као проширена комуникација која би омогућила стварање заједничке централне зоне. У суштини, била је реч о осавремењеној примени и разради једног приступа организацији стана из ранијег времена, конкретно инспирисана моделом *београдског стана* између два светска рата, с пролазном дневном собом – трпезаријом. Овде би требало имати у виду чињеницу да је београдска средина будући по традицији отворена према свету, поред сопственог искуства, у своје нове верзије модела стамбених организација асимилирала и многа интернационална искуства, као што су она изражена у многим примерима у Немачкој, САД или Шведској тридесетих година, Француској и Данској четрдесетих, као и у другим земљама света после педесетих година двадесетог века.

Еволуција интерпретација решења организације стамбених јединица и зграда потврђује да су идејна решења добијена на основу познавања развоја модерне архитектуре у Србији послужила као полазни елемент за обимну стамбену изградњу у Београду.

Проблем валоризације стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

Поступак валоризације је веома комплексан, и у оквиру овог рада своди се само на архитектонску валоризацију, без дубљег улажења али уз дотицање проблематике уметничког, амбијенталног, духовног, друштвеног, или културног наслеђа. Известан степен валоризације споменика градитељског наслеђа био је присутан и у зачецима институција које су се бавиле заштитом

у Србији, јер се прва наредба која је била издата 1844. године у циљу спречавања рушења односила на старе градове или њихове остатке (др С. Томић: *Правна заштита*, п. 8). „У параграфу 24. грађевинског закона од 1931. године одређено је да ће општинске власти нарочитом уредбом утврдити који су делови града од историјског или уметничког значаја, као и које су старе грађевине које имају карактеристичне особине вредне да се одрже". Регулационе планове за такве градове или варошице одобравали су заједнички министар грађевина и министар просвете. У критеријумима за валоризацију овде се осим историјског уводи и један нов, уметнички, што значи да би таква грађевина могла да буде и савремена, а не зграда наслеђена из прошлости.

Са утврђивањем критеријума о споменичким својствима валоризациони поступак у одабирању из огромног фонда градитељског наслеђа, шта треба чувати као споменик културе а шта не, умногоме је олакшан и јасно је указан пут којим тај процес треба да се одвија. Међутим и поред тога, процес валоризације није лак, нарочито не за стамбену архитектуру овог периода модерне, јер је ово наслеђе још младо у мери у којој друштво није потврдило његову вредност. У одређеном тренутку споменичка својства неког предмета или објекта не могу да се уоче или се чак негирају, а тек касније се покаже да је споменик требало законом заштитити. Наши ранији закони о заштити градитељског наслеђа изједначавали су у погледу валоризације све споменике културе. Валоризациони поступак за све споменике културе био је исти, па су и они после обављене валоризације и законског проглашења за споменик културе уживали иста права заштите. Важећи закон, међутим, предвиђа извесну селекцију споменика културе, после прве валоризације, а према њиховом значају. После опште валоризације којом се објекат утврђује као споменик од значаја за јавни интерес, или тзв. првостепени валоризациони поступак, споменици се подвргавају још једној валоризацији у циљу одабирања и проглашавања споменика од великог и споменика од изузетног значаја. Неки од анализираних стамбених објеката из периода модерне већ су под заштитом закона и проглашени су споменицима културе. То су зграда Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента у ул. Браће Југовића бр. 21 из 1934. године архитекте Драгише Брашована, затим стамбена зграда – кућа др Драгутина Ђурића у Призренској улици бр. 7 из 1937. године архитекте Бранислава Којића, као и стамбена зграда браће Миладиновић архитекте Момчила Белобрка позната као „Гаража" из 1938. године у Светогорској улици бр. 6–8.

Зграда у улици Мајке Јевросиме бр. 16, аутора Бранислава Којића, евидентирана је у документацији Завода за заштиту споменика културе као архитектонско-урбанистичка вредност и износи се податак да је могућа доградња зграде уз рекомпозицију фасаде. Такође, у оквиру градског блока омеђеног улицама Мајке Јевросиме, Палмотићеве, Светогорске, и Владетине могуће интервенције се односе на следеће:

- на простору унутрашњости блока могуће је предвидети подземну гаражу са прилазом из ове зграде, Мајке Јевросиме бр. 16;
- постојећи објекат у Мајке Јевросиме бр. 16 могуће је надзидати уз рекомпозицију фасаде под посебним конзерваторским условима Завода.

Валоризација наслеђа простора Врачарског платоа и Чубуре потиче од духовног и културног карактера. Амбијенти улица Мутапове, Соколске, Тамнавске и Мачванске међусобно се разликују по пореклу и архитектонској обради грађевинског фонда (старији фонд је присутан у Мутаповој улици, а млађи у Мачванској), а заједничка црта је присуство истакнутих објеката чији су аутори архитекти Бранислав Којић, као и Михајло Радовановић и Бранислав Маринковић (Мачванска 12) и др.

Блок 89, омеђен улицама Мутаповом, Тамнавском и Мачванском карактерише наслеђена приземна стамбена архитектура (Мутапова 4), архитектура породичних међуратних градских вила (Мачванска 28, која је предмет разматрања), и међуратна вишеспратна стамбена архитектура (Мачванска 38). Сама зграда у Мачванској улици бр. 28 је типични архитектонски објекат – вила, из периода модерне. Објекат је у евиденцији Завода за заштиту споменика културе града Београда као значајно дело архитекте Којића. Ту се не предвиђају урбанистичке или архитектонске интервенције.

Као изузетан пример стамбене архитектуре модерне, зграда арх. Драгише Брашована у улици Браће Југовића бр. 21 проглашена је спомеником културе, па су, сходно томе, усвојене и мере заштите овог споменика културе:[19]

1. очување изворног изгледа спољашње архитектуре, хоризонталних и вертикалних габарита, свих конструктивних и декоративних елемената, оригиналних материјала и функционалних карактеристика;
2. ажурно праћење стања и одржавање конструктивно-статичког система кровног покривача, свих фасада и ентеријера;
3. потреба инсталирања громобранских уређаја и уређаја за заштиту од пожара;
4. забрана радова који могу угрозити статичку стабилност објекта.

Мере заштићене околине:

1. забрана градње или постављања објеката трајног или привременог карактера који својом наменом, габаритом, волуменом или обликом могу угрозити или деградирати споменике културе у околини;
2. забрана градње објеката који нису у функцији споменика културе.

Сл. 8. Арх. Милорад Мацура, стамбена зграда у Крунској улици бр. 53–55, 1955. (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архитектуру Београда“, Београд, 2002)

Када је посреди још једна Којићева зграда, стамбени објекат у Призренској улици бр. 7, такође под законском заштитом, ту се утврђују одговарајуће мере заштите споменика културе:

- прве четири ставке као у случају са зградом у ул. Браће Југовића бр. 21, затим,

5. забрана доградње, преградње, надградње и затварања кровне терасе;
6. коришћење у стамбено-пословне сврхе.

Мере заштићене околине:

1. забрана градње или постављања објекта трајног или привременог карактера који могу деградирати објекат;
2. забрана постављања покретних тезги, киоска и других привремених објеката на тротоару унутар заштићене околине;
3. забрана градње објеката који нису у функцији споменика културе у околини;
4. урбанистичко и комунално уређење, као и одржавање простора заштићене околине.

Захваљујући овим специфичностима које одсликавају модерну архитектуру периода између два рата зграда је проглашена спомеником културе.

Када је реч о згради у Светогорској улици бр. 6–8, познатој као „Гаража“, утврђене су идентичне мере заштите као за зграду у Призренској улици бр. 7.

Из наведених мера заштите које су цитиране из докумената Градског завода за заштиту споменика културе примећује се да су заштићени споменици пре свега вредновани на основу тога што се као изузетна вредност приказала композиција зграде, односно волуметрија и њена ликовност. То практично значи да су архитекти дали допринос у естетском погледу, док се питања везана за урбанистички контекст а посебно везана за организацију станова и архитектонски склоп углавном не помињу. С обзиром на то да је поред прочишћења ликовног израза једно од основних обележја модерне архитектуре функционалност, стиче се утисак да је ова карактеристика у поступку валоризације донекле занемарена.

Такође, без обзира на то што су урбанистички услови, спратност и опште карактеристике од случаја до случаја различити, мере заштите сведене су на таксативно набројане захтеве за уређење и одржавање околине зграде и саме зграде.

Однос стамбене зграде и окружења

Према генералном плану који је двадесетих и тридесетих година био на снази и према регулационом плану подручја, утврђено је само за неке, ретке улице, као што је нпр. Кнез Михаилова, да је предлагана одређена висинска регулација. У случају других улица у централном језгру Београда, спратност објеката била је опредељење инвеститора и архитекте, тј. њихов однос према локацији. Ако се погледају габарити анализираних стамбених зграда у односу на окружење, стиче се утисак да је грађевинска линија објеката у архитектури између два светска рата у већини случајева била изразито комплементарна с најближим објектима у окружењу.

Брашованова стамбена зграда на углу Браће Југовића и Булевара деспота Стефана налази се на углу, и код ње је присутан један приступ према окружењу, који раније није виђан у граду. Наиме, у додиру са објектима у окружењу ова зграда се не истиче, већ наставља линију регулације, међутим, сам угао је прилично експресивно наглашен и доминантан.

За зграде архитекте Бранислава Којића може се приметити да су у односу на суседне старије грађевине исте спратности или сличне, а о том ставу Којића о проблему контекста не говори се у литератури. Зграда Момчила Белобрка је такође исте висине и у линији са уличним фронтом објеката који су овде стајали пре подизања. Примећује се да су хоризонталне траке прозора

ових грађевина у линији с прозорским отворима суседних зграда, што говори о томе да су међу суседним објектима биле приближно исте спратне висине. Према проф. Светиславу Личини, у Београду је кроз XIX и XX век постојала извесна традиција међу архитектима да објекте смештене на угловима градских блокова третирају полукружном формом на самом углу. Ту форму од анализираних примера има стамбена зграда Војислава Зађине у Иванковачкој ул. бр. 22, за разлику од Бранислава Којића и Драгише Брашована, који су обле волумене у компоновању објекта изоставили. Када се помиње контекст средине, битно је поменути и амбијент, тј. окружење у којем су ове зграде смештене. Наиме, у подручју града где је лоцирана зграда Војислава Зађине грађевински фонд је веома разноврстан. Сем спорадичних дела ауторске архитектуре, нема значајнијих историјских или архитектонско-урбанистичких остварења. Ту су смештене зграде на углу Кнез Данилове и Светозара Ћоровића архитекте Милана Минића, у Кнез Даниловој ул. бр. 63 арх. Мише Манојловића, у Кнез Даниловој улици бр. 57/а арх. Богдана Несторовића, у Далматинској 77 арх. Милутина Борисављевића и у Иванковачкој ул. бр. 23 Јана Дубовија, све у духу академизма или модернизма. У подручју иза Дома Народне скупштине, где је предмет проучавања зграда арх. Бранислава Којића у ул. Мајке Јевросиме бр. 16, истичу се Телефонска централа арх. Бранка Таназевића из 1905. године и зграда Трговачке академије арх. Јездимира Девића из 1926. године. Бројне куће на овом подручју градили су непознати мајстори, те су њихове фасаде обликоване на начин који су дозвољавали вештина њихових пројектаната и укус и материјалне могућности инвеститора; изузетак је зграда арх. Милана Капетановића у Таковској улици бр. 19, у академском маниру. Овој групи објеката припадају следећи: Таковска улица бр. 1, 3, 17, 19; Светогорска улица бр. 34 (дела арх. Милана Антоновића); Светогорска 36, 44, 32, 30, 28, 26. Посебно се истичу зграде у Светогорској улици бр. 34 и 32, које имају извесну историјску вредност, јер су у њима живели и радили познати уметници и историчари.

После Првог светског рата, током треће и четврте деценије овог века, на том подручју долази до замене грађевинског фонда, што потврђује тадашњу атрактивност локације. Приземне куће и објекти са само једним спратом, углавном породичне куће, уступају место вишепородичној рентијерској згради, која сада покрива целу парцелу укидајући некадашње баште. Неке од грађевина из овог периода, као што су она у Таковској улици бр. 27 из 1927. године, према пројекту архитекте Фрање Урбана у духу академизма, затим Светогорска 46, подигнута према арх. Бранку Таназевићу у истом

Сл. 9. Арх. Милорад Мацура, стамбена зграда предузећа „Воћар“, на углу Каћићеве и Бирчанинове улице бр. 37, 1956. (фотографија Драгана Мецанов, мај 2004)

академском маниру, па Светогорска 18, Влајковићева 22 (арх. Бранислав Којић), 18 (арх. Богдан Несторовић), 16 (арх. Војислав Зађина), и у ул. Мајке Јевросиме бројеви 7, 22, 24, 20 (арх. Милутин Борисављевић), 13 (арх. Момир Коруновић); Косовска 49, 59, 39, 37, и Палмотићева 1 и 6 (арх. Милутин Борисављевић), бр. 9 (арх. Војислав Зађина), бр. 19 (арх. Бранислав Маринковић), конципиране су као репрезентативни објекти у духу академизма у контексту београдске архитектуре између два светска рата и представљају значајна архитектонска остварења. Најзад, треба истаћи и зграде настале у четвртој деценији нашег века у касно модернистичком маниру, дела истакнутих архитеката и често репрезентативних у свом архитектонском изразу. То су зграде у Таковској 9, 15; Светогорској 38, Влајковићевој 20 (архитекте Јосифа Најмана), затим у улици Мајке Јевросиме 2, 5 (арх. Јован Бјелић), 14, 16, 18; Палмотићевој 3 (арх. Јован Бјелић), Косовској 43 (арх. Братислав Стојановић), 35 (арх. Бранислав Маринковић).

На овом подручју присутна су и дела савремених аутора, архитектура настала педесетих година, и у најновије време, квалитетна и углавном добро уклопљена у општи грађевински контекст подручја. Овој групи припадају следећи објекти: Таковска бр. 7, Мајке Јевросиме бр. 1, 2/а, 5–11, 17–19, Светогорска бр. 22, 20, Влајковићева 6_а, 12, Палмотићева 7, 13, 17, и Косовска бр. 41 и 45.

С обзиром на то да се поставке урбанистичке диспозиције објеката након Другог светског рата мењају, као и однос према целокупном градитељском наслеђу,

мења се и однос зграда према окружењу. На примеру стамбених зграда арх. Милорада Мацуре уочава се како се водило све мање рачуна о висинској регулацији, као и да грађевинска линија објекта буде у равни са суседним објектима. Мења се и однос према улици и континуитету уличног фронта.

Просторна организација стамбених јединица и архитектонских склопова зграда

Битно је истаћи да модерна архитектура није одмах била присутна са свим својим карактеристикама. Наиме, у погледу просторне организације тј. размештаја просторија у становима она је носила изразита обележја наслеђена из архитектуре историзма. Ако се обрати пажња на станове које је пројектовао арх. Бранислав Којић за зграду др Ђурића, или оне у објекту у Светогорској улици 6–8, који су изведени по замисли арх. Момчила Белобрка, примећује се да у њима централно место заузима салон, а често је планирана и просторија за потребе послуге итд.

Модернизам у Србији пре свега карактеришу одложеност и неравномерност. Појава стилског правца се не подудара с временом његовог развоја у Европи, због специфичног историјског контекста у којем се београдска архитектура у то време развијала. Тако су домети модерне остварени са задршком, донекле ограничени у односу на ондашњи европски модернизам, али упркос томе, она је у условима конзервативног традиционализма постигла стварни помак у развоју архитектонске мисли.

Делујући најпре као авангарда формирана на основу естетичких мерила прокламованих у манифестима европске модерне, с тенденцијом ка стварању потпуно новог система, особеност београдске архитектуре почива на аутентичности покрета у једној у основи нерецептивној средини. Како архитектура директно зависни од финансијских средстава, ова узрочно-последична веза условила је да модерни стил често буде само покриће за скромнија улагања због једноставности форме, нижих спратних висина, мање квадратуре станова, скромније обраде простора и одсуства декорације. Мада, не може се све генерализовати. Став да је жеља за што мањим улогом и што већом рентом и добити пресудила да превладају зграде без сувишне декорације наводи се у текстовима Уроша Мартиновића, Бранка Максимовића и Зорана Маневића. Међутим, постепено су и веома имућни инвеститори изражавали захтев да се стамбене зграде изводе без орнаментике и у стилу модерне. Тако, невезано за вишепородичне стамбене зграде, када је арх. Милан Злоковић подигао своју сопствену кућу у стилу модерне, овај његов потез је охрабрио наручиоце пројеката у изградњи стамбених објеката и једнопородичних кућа да захтевају грађевине у стилу модерне.

У односу на напредне теоријске поставке, у пракси није постигнут бескомпромисан модеран простор. Помак у организацији унутрашњег простора ка модернистичком функционализму био је ограниченог домета због традиционалног наслеђа. Не успевши да револуирају грађевинску технологију и наслеђене системе, београдски архитекти су своје напоре скренули ка остваривању модерне форме. Суштинска међузависност функције и форме и модернистички *credo* о транспарентности форме у односу на функцију и конструкцију у највећем броју случајева нису остварени.

Модерна форма у периоду између два рата најчешће настаје само као производ формалистичког означавања и декларисања стила куће. Прибегавање модерном стилу постаје површно, прихваћено од инвеститора који су у томе видели искључиво комерцијалну добит (могућност брзе изградње, а тиме и брз обрт капитала). У таквој општој клими, модерна постаје само зграда с фасадом у модерном стилу – тзв. формалистичко означавање модерности куће пластичном декорацијом.

Тако конципирана архитектура постала је исплатива, добро продавана роба, а суштинска истраживања модерне конструкције, функције и форме сматрана су у пракси стамбене изградње градског језгра за скупе и сувишне дигресије. Упоређивањем уочених карактеристика у планирању простора анализираних примера с принципима и одликама основних развојних фаза модернистичког стила (ране, развијене, касне фазе), као и послератног периода социјалистичког естетизма, изведена је особена класификација објеката модерне на посматраном подручју ширег градског језгра Београда.

Иновације у конструкцијама, технолошке и техничке иновације, примена материјала

Конструктивни системи и склоп у тесној су вези с расположивом техником, технологијама израде станова и расположивим грађевинским материјалима о којима је већ било речи. Уопштено, на основу анализираних примера, могло би се закључити да у архитектури модерне између два светска рата преовлађује масивни конструктивни склоп, наслеђен из периода истористичких стилова у архитектури и комбиновани склоп, развијен нешто касније ради потребе што функционалнијег распореда просторија у стану. Који склоп је где примењен, уочава се у основама спратова по дебљини носећих, односно преградних зидова. На оваквим грађевинама, распони таваница готово никада не прелазе прописаних шест метара, и овај захтев статике условио је да то буде највећа дужина неког простора, нпр. салона у стамбеним зградама раног периода модерне.

Насупрот томе, након Другог светског рата, већина архитеката се залагала за индустријализоване системе

градње. То доноси све чешћу примену скелетног конструктивног склопа, префабрикованих елемената архитектуре и типизацију елемената. Такође, пет принципа Ле Корбизјеове архитектуре (хоризонталне прозорске траке, објекат издигнут на стубове, кровна башта, слободни распоред унутрашњих преградних зидова и слободна фасада) све чешће се примењују.

Доминира армирани бетон као материјал за који се сматрало да има одличне перформансе и чија је производња повољнија од производње челика или других материјала.

Композиција фасада и волуметрија архитектуре модерне

Модерну у естетском смислу понајвише одликују композиција фасада и волуметрија објеката, по чему је она препознатљива у урбаној структури градског језгра. У социокултурном стању у којем је архитектура настајала, почетна фаза модерне била је оптерећена стилским карактеристикама класицизма, неоромантизма, еклектицизма... које су неутралисале идеје и интенције модерног покрета: чист волуметријски приступ, прочишћеност фасада, растерећење од пластике, декорације. Овај формативни период хронолошки се може сврстати у раздобље од 1926, када је арх. Милан Злоковић пројектовао сопствену кућу, са врхунцем у 1930. години, када Никола Добровић побеђује на конкурсу за Теразијску терасу са својим у потпуности модернистичким решењем, и затим до 1931. године, када се ГАМП-у придружује Драгиша Брашован. Модерна архитектура покушава да доминира новим начином обликовања, разбијањем кубичне форме у више планова фасаде, али и даље остаје присутна крутост објекта.

У архитектури стамбених објеката и после овог раздобља, у годинама од 1931. до 1934, с обзиром на то да су деловали и сасвим просечни архитекти, још нема храбрости и слободе да се приступи једном потпуно новом начину пројектовања, који су прокламовали пионири модерног стваралаштва (Ле Корбизје, Адолф Лоос...). Тако се у тим годинама изводе објекти који се по својој архитектури и обликовном приступу драстично разликују, с једне стране, квалитет и визије талентованих младих архитеката (припадника ГАМП-а) представљали су смернице и путоказ развоја београдске модерне, док с друге, архитектура просечних није могла да се ослободи класичног приступа у компоновању и стилској обради, карактеристичне симетрије и пластике.

Објекти из овог периода настоје у највећој мери да унесу нове, препознатљиве естетске елементе београдске модерне, као што су кружни прозор и хоризонталне траке прозора на фасадама, али се у композицији и геометрији фасаде и даље осећа класичан приступ (симетрична организација и масивни склоп). Ипак, по питању прочишћености од декоративних елемената, фасаде постају растерећене ових детаља.

Зрелу фазу модерног правца чине године од 1933. до 1937, када у стамбеној архитектури доминирају пројекти младих архитеката (ГАМП-а); Белобрка, Брашована, Секулића...

Модерни приступ је јасно изражен у волуметрији; прочишћеним фасадама, одсуством декорације и пластике, максималном геометризацијом и апстракцијом. Такође, размишља се и о секундарним фасадним елементима, као што су врата, терасе, прозори, где се утврђују нова решења, специфична за београдску модерну (прозори кружног облика, улазна врата), по којима ће се у наредном периоду ова епоха препознавати. Модерна концепција форме стамбених зграда обухватала је примарне пластицистичке, кубичне форме, ретко равне кровове и једноставност решења кубуса на углу. Геометријски принцип вођен функционалном шемом самог објекта резултира модерном формом. Артикулацијом маса, одузимањем од примарног кубуса функционално непотребних волумена и скелетном конструкцијом градња се ослобађа мртве кубатуре непотребног и скупог материјала. Хармоничним компоновањем маса постизан је миран и пријатан ефекат. Изражена је градација форме по висини. Конзоле су избачене на велике удаљености. Присутно је формалистичко означавање модернизма јарболом за заставу и кружним прозорима, који су употребљавани функционално – за осветљење споредних просторија, и који постају препознатљив стилски потпис београдске модерне.

Равнотежа пуног и празног акцентована је материјалима и бојом. Непрекидне су поделе по принципу златног пресека и модуларне координације у архитектонској композицији. Траке фасадних елемената и конструктивни склоп појачани су профилацијом малтера. Распоред фасадних елемената заснива се на њиховој функционалној хијерархији. Прозорски отвори у потпуности се прилагођавају намени унутрашњег простора (изражавају функцију сервисног, салонског, радног и других простора). Поштују се трајност, сврсисходност, економска оправданост и постојаност форме, без потребе за декорацијом. Одбачене су сложене профилације и бујне романтичарске орнаментације фасаде. Архитектура се ослобађа свега што није непосредном материјом условљено. Декоративни елементи ранијих стилова замењени су ефектима остварeним помоћу самог материјала који се истовремено и корисно употребљава као зидно платно и конструктивно има своју функцију. Момент праве линије подразумевао је критеријум дефинитивне упрошћености и потпуног поједностављења.

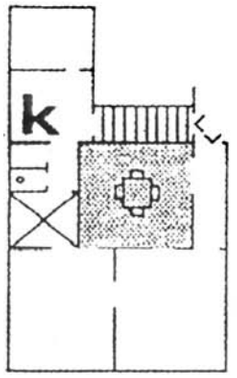

а.

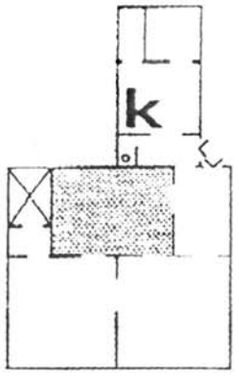

б.

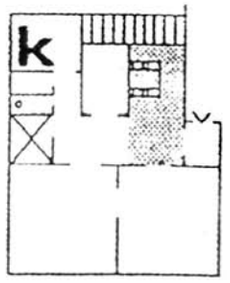

в.

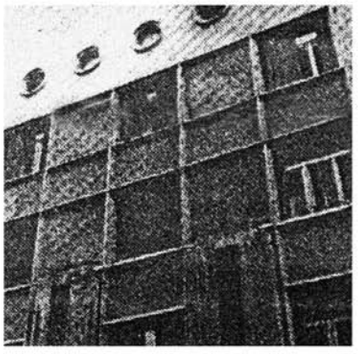

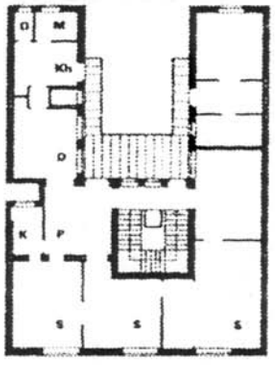

П. Бригада 39,
арх. браћа Крстић, 1932.

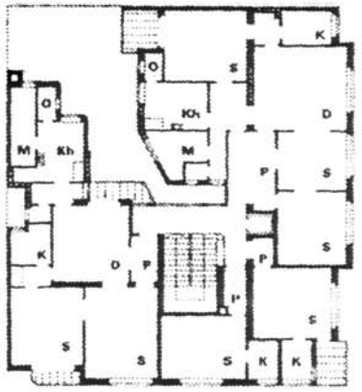

Његошева 19а,
арх. М. Белобрк, 1938.

Господар Јевремова 46,
арх. А. Симић, 1934.

Сл. 10. Овде су приказане три варијанте:

а. варијанта с пролазном, заједничком собом, званом трпезарија, и кухињским делом – домаћинством у који је омогућен непосредан улаз са степеништа преко отвореног балкона;

б. јавља се у каснијим годинама пред Други светски рат и представља савременију и разрађенију концепцију претходног типа;

в. представља компактнију варијанту у условима мањег стандарда и веома ретко се јавља у Београду

(типологија и илустрације преузети су из публикације „Стан у Београду“, проф. Мате Бајлон, Архитектура и урбанизам, 74–77, Београд, 1975, стр. 23, 42)

Наведене особине биће академизоване и установљене као препознатљиве црте модерног архитектонског језика. Пројектанти ових објеката су углавном били припадници ГАМП-а, те према томе ове грађевине представљају најчистије примере идеја ове младе групе архитеката. Стамбене зграде арх. Драгише Брашована из 1933. године – зграда Пензионог фонда Београдске фабрике цемента у ул. Браће Југовића 21, затим стамбена зграда у Призренској ул. бр. 7 из 1937. године арх. Бранислава Којића, и многе друге које овде нису анализиране, а које припадају периоду зреле модерне, одају утисак апстрактне скулптуралности, чиме се архитектура приближава пластичном моделовању.

Композиција стамбених зграда из периода након 1938. до 1941. године има све карактеристике компоновања фасада и волумена у претходној, развијеној фази модерне, са битном разликом да, с обзиром на то да се правац академизује и званично подржава на Универзитету и у стручној јавности, овакав приступ композицији постаје *mainstream.* Хронолошком анализом

Сл. 11. Пример надоīрадње сīамбене зīраде архиīекīуре модерне у Госīодар Јевремовој улици (извор: Дијана Милашиновић-Марић, „Водич кроз модерну архиīекīуру Беоīрада“, Беоīрад, 2002)

проучаваних објеката, раздобље од 1938. до 1941. године није толико присутно у стамбеној изградњи, јер, као што је већ поменуто, интересовање и потребе за стамбеним простором опадају. Изграђени су тек појединi стамбени објекти, јер су архитекти модерне у међувремену добили прилику да после руских академичара и припадника старије генерације архитеката пројектују и јавне зграде. Након Другог светског рата, као и у пројектовању просторне организације стамбених јединица, тежи се универзалности; и у пројектовању фасада и у композицији и у волуметрији објеката. Полако се губи интересовање архитеката за асиметрични приступ композицији и приступа се принципу Ле Корбизјеове архитектуре – пројектовању куће као машине за становање.

Са друге стране, педесетих и шездесетих година, опште правило индустријске производње, да само велике производне серије могу да буду исплативе, у стамбеној изградњи и на свим пољима архитектуре добија своју подршку и оправдање. Тако се модерна отвара у правцу пројектовања по модуларној координацији, и сваки елеменат у изградњи налази своје модуларно правило. Основни модул у стамбеној изградњи, али и шире, износи 60 цм. Тако се димензије станова и композиције фасаде могу прочитати кроз овај модул који се умножава. Такође, фасаде све чешће добијају изглед равне површине са хоризонтално и вертикално једнако распоређеним прозорским отворима или балконима.

Из ове синтезе композиције објеката анализираних стамбених зграда очигледно је да се њихов развој у великој мери подудара с развојем у организацији простора станова. То потврђује да су функционална организација стана и композиција волумена и фасаде неодвојиво повезане и једна другој условљавају обликовање.

Целовита и делимична примена модерне у стамбеној архитектури Београда

Могло би се закључити да се модерна у својој потпуности јавља тек у развијеној или зрелој фази од 1933. године, када се дефинитивно одбацује целокупно наслеђе историзма, које се преносило у виду декоративне пластике на фасадама и у унутрашњости, затим долази до рекомпоновања форми и остваривања нових волумена објеката у градској средини, нових конструктивних карактеристика и, најзад, преовладава функционализам у пројектовању станова и просторија у њему.

Након Другог светског рата потврђује се тежња да се архитектура мора бавити савременим проблемима становања, па стога у том раздобљу долази до интензивирања изградње стамбених објеката, кроз обнову разорених зграда у рату, а поготово ако се узме у обзир подизање нових насеља – Новог Београда и рубних делова града.

Предлог вредновања и унапређења стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

Постоји проблем како вредновати стамбену архитектуру модерне и по којим критеријумима. С обзиром на то да се као феномен код нас јавља 1927. године, она није била реализована са свим својим особеностима, већ се пробијала појединачним елементима архитектуре, најпре кроз елиминацију декорације, па композиционо итд. Да би се неки објекат вредновао као архитектура модерне, можда је најбоље најпре проценити који су њени елементи присутни на њему. Тако разазнајемо у којој је мери грађевина аутентично дело модернизма.

Савремени теоретичари и научници дефинисали су методе вредновања градитељског наслеђа, узимајући у обзир параметре и критеријуме који се раније нису разматрали. Поред тога, 2007. године усвојена је Стокхолмска декларација (*Stockholm Declaration on Architecture of the Modern Movement As an Integral Part*

of Europe's Cultural Heritage), која модерну архитектуру дефинише као наставак историјског развоја градитељства и даје препоруке за заштиту грађевина из периода модерне и са њеним обележјима. Према томе, у вредновању неког објекта могло би се поћи отуда што би се исцрпно документовали историјски, технички и административни подаци о њему, затим колико је дело у свим својим елементима аутентично припадало неком правцу, а колико у себи поседује утицаје других стилова. У односу на тај закључак, објекат може бити адекватно вреднован.

У покушају да се допринесе истраживањима и вредновању стамбене архитектуре модерне диференцирали су се редом критеријуми: просторна организација, архитектонски склоп, композиција фасада, конструкција грађевине, однос према урбаном контексту итд. Међу њима се превасходно истичу елементи просторне организације, који се градуирано уводе током развоја правца и елементи архитектонске композиције карактеристичне за модернизам. Критеријуми за просторну организацију били би – ишчезавање „архетипа“ средишње собе традиционално пројектованог *београдског стана*; затим функционализам, и у којој мери се препознаје и повезује са евентуалним утицајима Ле Корбизјеове архитектуре, или утицајима са конгреса *CIAM*-а о становима за минимум егзистенције; постепено редефинисање и одвајање зона – индивидуалних радних наспрам заједничких или економских/боравишних или дневних/ноћних итд.

Елементи архитектонске композиције који се постепено развијају и који би послужили као основи за формирање критеријума налазе се пре свега у редефинисању кубуса зграде, променама односа и промишљања о симетрији, а затим и у одбацивању декоративне пластике. У приказу појединачних стамбених објеката који већ уживају статус споменика културе види се да су мере заштите формулисане као правни акт и да нису срочене на појединачном нивоу већ се проглашавањем споменика културе оне подразумевају. Мере заштите самог објекта односе се пре свега на техничку заштиту и одржавање, као и на забрану промене намене. Мере заштите околине односе се у првом реду на спречавање деградације и прљања простора.

Оцена постојећег стања стамбене архитектуре модерне у историјском језгру Београда

У последњих двадесет година свеукупне политичке, друштвене и економске кризе неминовно је дошло и до тешког стања у грађевинарству, што се осетило кроз пад квалитета и стандарда, али и у самој професији у смислу професионалних и моралних кодекса и начела. Из тог разлога, услед недостатка поштовања закона и лошег, немарног односа људи према окружењу, среће се проблем бујања непланске и бесправне градње, затим надзиђивања и надоградње стамбених објеката свих стилова, а што је најгоре, најчешће веома нестручно изведених. Услед недостатка стамбеног простора, велики број инвеститора одлучио се да мимо закона надгради кровове стамбених зграда.

Наиме, готово целокупно наслеђе модерне одликује се типичним равним крововима. Такође, тај принцип близак је и Ле Корбизјеовим принципима.[20] С обзиром на недостатак финансијских средстава, а пре свега на помањкање ентузијазма и културе становања да би се стамбене зграде адекватно одржавале, с временом је дошло до пропадања и хабања слојева кровних покривача и хидроизолације, а самим тим и до прокишњавања[21], равни кровови су затим надограђивани поткровним етажама и косим крововима и услед свега тога је дошло до великих оштећења и пукотина на многим зградама. Тако је једно карактеристично наслеђе периода модерне неповратно деградирано. Са друге стране, армирани бетон као доминантан материјал у изградњи модерне архитектуре, није дуговечан, и процењује се да после мање од једног века, дејство арматуре и бетона почиње да слаби и престаје.

Разматрање могућности унапређења

Због свега тога, неопходно је указати на неодговарајуће реконструкције многих објеката стамбене намене који чине суштину архитектонског наслеђа XX века и који неповратно нестају под ударом наглих и неконтролисаних процеса.

Према мишљењу др Љиљане Благојевић[22], назначене појаве резултат су неадекватне законске заштите објеката о којима је овде реч. У овом тексту се, стога, идентификују основна питања и проблеми заштите архитектуре модерне. Прво и најважније питање односи се на евиденцију стамбених зграда и систем њиховог документовања у постојећи, важећи систем заштите. Упркос великом броју објеката стамбене архитектуре модерне, који су изграђени у Београду између два светска рата а нарочито након Другог, званичним регистром *Непокретних културних добара на подручју Београда* Завода за заштиту споменика културе града Београда обухваћено је, и тиме заштићено одговарајућим законским одредбама, мање од десет стамбених зграда за које се оквирно може сматрати да су у духу модернистичког правца. Велики број модернистичких дела од изузетне вредности изостављен је из овог регистра, као што су стамбене зграде Милана Злоковића, објекти радничких склоништа и стамбене зграде архитекте Јана Дубовија,

стамбене зграде и виле Момчила Белобрка, Душана Бабића, Бранислава Којића, Бранислава Маринковића, браће Бранка и Петра Крстића и других актера модернизма. У истраживањима ове проблематике и публикованим радовима указивано је на вредности и значај бројних модернистичких објеката и урбаних комплекса који не поседују статус споменика културе. Поред објеката обухваћених званичним регистром, у систему заштите постоји и категорија добара која уживају претходну заштиту, односно објеката и просторних целина који имају споменички потенцијал, али њихово укључивање у систем захтева додатну процедуру обраде документације и проглашавања за непокретно културно добро.

Иначе, у Урбанистичком заводу Београда је уз Преднацрт ГУП-а Београда 2021, који је званично усвојен, приложен и *Списак објеката савремене архитектуре*, који обухвата 208 објеката изграђених у периоду од 1907. до 2000. године.[23]

У оквиру међународних организација које су подстакле активности за очување и заштиту градитељског наслеђа XX века и посебно заштиту архитектуре модерне – издвајају се две иницијативе: прву је подстакао и водио Савет Европе, а другу међународна радна група за документацију и конзервацију објеката, целина и комплекса архитектуре модерне, позната под скраћеним називом *DOCOMOMO (International Working Party for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighborhoods of the Modern Movement)*. Основна функција ове групе је да сарађује са званичним и добровољним организацијама у потпори циљева:

1. да се значај покрета модерне стави у центар пажње јавности, локалних власти, стручне јавности и образовних заједница које се баве изграђеном средином;
2. да се идентификује и промовише протокол дела архитектуре модерне који ће се састојати од регистровања, графичких прилога, аутентичних фотографија, архивског материјала и других докумената;
3. да се пружи подршка развоју одговарајућих техника и метода конзервације и да се проширују знања и проучавања у разним професијама (историја уметности, архитектура, грађевина, технологија, метеорологија...);
4. да се оштро супротстави рушењу и изобличавању значајних дела;
5. да се пронађу и привуку финансијска средства за документацију и конзервацију,
6. да се модернизам у архитектури истражује и да се проширују информације о њему.

Стиче се утисак да је архитектура модерне у Београду и Србији неодвојив део студија европске културе XX века, и укљученост наше средине у савремени међународни историјско-теоријски дискурс о модернизму представља још један од приоритета.

Развијањем стратегија за ефикасно прикупљање документације, грађе, и информација за идентификацију дела и формирање регистра, као и за подстицај и подршку издавачке делатности, организацију изложби, стручних и научних скупова помогло би се очувању стамбене архитектуре модерне. Ови пројекти морају да се заснивају на учешћу свих релевантних актера, архитеката, урбаниста и планера, учесника у образовању и заштити, као и одговорних особа у свим административним структурама и институцијама, и посебно на активном укључивању шире друштвене заједнице. Подизање свести шире јавности неопходно је да станари и други корисници простора у објектима који још нису обухваћени заштитом не би иницирали, подржавали или допуштали деградације својих стамбених зграда, што је, нажалост, чест случај.

Још чешћи случај нарушавања примарне форме наслеђа модерне огледа се у променама у просторним структурама и функцији стамбеног простора. Наиме, услови живота, намена и потребе корисника ових простора навеле су људе на адаптације станова без размишљања о евентуалној архитектонској и историјској вредности овог наслеђа.

Остаје дилема – да ли станови треба да буду враћени у првобитно стање, јер тако одражавају изворни стил, или треба да буду адаптирани новим наменама. Постоје разлози и аргументи који оправдавају промене намене и структуре простора ових стамбених зграда, као и они који то не дозвољавају. Обе опције требало би узети у обзир. Став о променама које је време неминовно донело ипак би требало заузети на општем нивоу. То је потребно због тога што би се у случају појединачног вредновања или процене изгубила објективност (која је од великог значаја за вредновање и процену градитељске баштине).

На пример, објекат Момчила Белобрка у Светогорској улици 6–8, који је у целини модернистички, требало би очувати у целини и не дозволити ни најмање одступање од архитектуре која обележава овај период. Док стамбени објекти који имају елементе модерне на фасади, али су станови организовани у духу претходних стилова, не морају стриктно да буду чувани у целини, већ само њихов ентитет – нпр. заштита и очување фасаде или забрана заграђивања и застакљивања балкона, док би се власницима и корисницима станова дала слобода организације сопствених простора.

Наведени метод је само један од могућих од којих би се пошло у намери очувања наслеђа модерне. У начелу, када се говори о архитектури која је заштићена, а то су готово све наведене анализиране грађевине, онда економски фактор није примаран, јер се штити вредност споменика културе.[24]

Закључна разматрања

Може се закључити, и то је у раду више пута наглашено, да архитектуру модерне карактеришу спора промена просторне структуре, као и њена ликовност, употреба нових материјала и начин како се користе нове инфраструктуре (економски лифтови и сл.), и такође и габарит и однос према архитектури историзма. Анализирајући у раду стамбене објекте модерне примећују се велика одступања архитеката од устаљених шема дотадашње изградње стамбених зграда. То није увек било лако јер услови за остваривање захтева и могућности модернистичке архитектуре нису били повољни. Основни задатак архитеката при пројектовању јесте брига за човека као субјекта простора, а идеја водиља била је толико јака да ни најбескрупулознији[25] профитерски захтеви нису могли да преовладају. Како реализација архитектонског остварења зависи од материјалних могућности, а намере од стваралачке инвентивности и мисаоног досезања, разумљиво је да је само део пројеката ових архитеката био реализован. У раду је посвећена пажња модерној архитектури између два рата, не занемарујући соцреалистичку архитектуру након Другог светског рата, јер она представља даљи развој модерне, модификоване према захтевима друштва и времена. Донети закључак о неком раздобљу немогуће је без целокупног увида у наслеђе, а то подразумева да је неопходно истражити нереализоване пројекте који због материјалних немогућности или околности а често и због случаја нису изведени, или због тога што су носили идеје које средина још није била спремна да прихвати. У међуратној и послератној архитектури то је било посебно изражено. Многе изванредне идеје нису реализоване, а данас су познате из публикација о архитектонским конкурсима и из биографија појединачних архитеката.

Када се посматра однос према наслеђу, примећује се да су архитекти много градили у старим урбаним језгрима градова, дефинисаним крајем XIX века, па је потребно критички се осврнути на њихов однос према постојећој урбаној матрици, тј. ситуацији коју им је оставило наслеђе. Њихов однос према постојећој архитектури био је различито условљен. Пре свега, њихова жеља за спровођењем нових начела модерне архитектуре, те жеља за стварањем нових хуманих и социјалних односа у тој архитектури, затим захтеви инвеститора и већ постојећи спорни односи изградње с почетка века нису више допуштали много варијација и могућности просторног склада са старим градским језгром. У тежњи за обликовањем града није се много водило рачуна о вредностима наслеђеног простора. Жудња за новим и експанзија нових принципа престају потребу за логичним дијалогом с наслеђеним градским просторима. Томе придоносе друштвено-економски односи развоја приватног капитала и потпуно другачији друштвени систем после Другог светског рата, убрзавајући тај процес свако на свој начин. О смишљеним интерполацијама није се размишљало, а нове градње су све мање признавале старе урбане структуре.

Данас још остаје питање валоризације те архитектуре, с обзиром на интерполације које су у том времену биле честе, а које су за неке истраживаче и даље под знаком питања. Данашња валоризација би морала узети у обзир сву компликованост и сложеност ситуација у којима је та архитектура настајала у мислима и у делима. Функција и функционалност, конструкција и технологија које се у раду помињу, према Томиславу Премерлу означавају „естетски функционализам и креативни конструктивизам“, који обухватају јединствен метод стварања, али специфичну за сваки појединачни задатак. У свакој концепцији архитектура је одговарала хуманизму новог времена и захтевима савременог живота. Та размишљања, нови грађевински материјали, техника и технологија носили су у себи и адекватну просторну мисао, остваривану и доказивану равнотежом композиције волумена и прочеља.

Задовољавајући све просторне, функционалне, конструктивне и естетске токове свог времена, наша архитектура је показала исправан однос према функцији као зачетку градитељског чина, издижући је у својим делима на виши ниво. Техника и технологија грађења схваћене су као стваралачки медијум.

Искристалисани проблеми који се срећу почетком XXI века, а који се односе на деградирање наслеђа стамбене архитектуре модерне, указују на неопходност увођења одговарајућих мера заштите. У раду су наведени кључни проблеми и неки од метода од којих би се пошло у циљу остваривања заштите. Засигурно постоје и боље осмишљени и разрађени методи и начини очувања градитељског наслеђа и важно је да се с конкретним акцијама што пре отпочне.

НАПОМЕНЕ:

1] Термин је преузет из дела Уроша Мартиновића, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два рата*, Београд, 1972.

2] Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда*, Музеј града Београда, Београд, 1980.

3] Којић Бранислав: „… архитекти више нису плаћеници појединих апсолутиста, већ слободни грађани који носе одговорност“, цитат преузет из дела: Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, ГК, Београд, 1999.

4] Хенри Расел Хичкок и Филип Џонсон, *Интернационални стил*, Грађевинска књига, Београд, 2000.

У Музеју модерне уметности у Њујорку, у оквиру једне велике изложбе тога времена 1932. године, констатовано је да се јавља нов „стил“ и да је он „интернационалан“ – чиме су постављени темељи једне терминолошке формуле чији би живот и историја, начин разумевања и сталне промене значења али и схватања били слика развоја и промена архитектуре и друштва.

5] Ново грађење (*Neues bauen,* што је немачки назив) или *Congres Internationaux d'Architecture Moderne – CIAM* (француски назив) одржавали су се са сврхом борбе за „животна права“ савремене архитектуре која се супротставља јаким антагонистичким снагама академизма, а који је у то време владао над целим подручјем грађења. „Izraz *Neues bauen* (ново грађење) означавао је одрицање од *Architektur*, уметности грађења, и прихватање крајње рационалне грађевинске технике. Израз *L'Architecture Moderne* садржао је пак жељу да се остане у оквирима градитељске уметности, али уз примену модерних средстава“: Драгана Мецанов, *Архитектонски конкурси на Новом Београду од 1947. до 1970. године*, Наслеђе, X, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2009, стр. 114 (према: Ауке ван дер Вуд, *Историја модерне архитектуре: Кристализација модернизма и други модернизам*, Милош Р. Перовић, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2005, стр. 150.

6] Урош Мартиновић, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два рата*, Београд, 1972.

Критичар Коста Страјнић је у једном свом приказу о стању у савременој архитектури у Југославији (цитираном из прашког часописа *Архитект*, Праг, бр. 10, из 1930) рекао: „Београд је нажалост у архитектури веома заостао. Он није имао срећу да у његовој средини делују способни и модерно васпитани архитекти [...] београдска архитектура се није до сада могла ослободити провинцијског обележја. [...] Она истиче или еклектички стил конзервативних професора и често неукусно, подражавање архитектонског облика српских средњовековних црквених споменика... Архитектуру Београда требало би безусловно поверити најспособнијим југословенским архитектима... Пошто се његова изградња препустила домаћим дилетантима и странцима најпросечнијих квалитета, није никакво чудо што је архитектура Београда врло заостала.“ Архитекта Јан Дубови истицао је: „Подизање Београда почело је да се изводи одмах после Првог светског рата у најтежим приликама када су већином зграде које су преостале биле делом порушене или оштећене услед бомбардовања. У таквим приликама није се могло мислити на подизање зграда које ће и у спољњем облику одговарати извесним прописима. [...] Технички развој и архитектонско стварање одмах после рата бележи се као период једног несрећеног техничког тражења... Код нас у то доба није било јаких неимара. Они су се тек стварали у самом раду. Зато видимо у архитектонском стварању хаос и немар. Зато видимо разноликост форми, копије свих могућих стилова, неукус, примитивизам.“

7] Мисли се на период после Првог светског рата.

8] Урош Мартиновић, *Модерна Београда, Архитектура Србије између два светска рата*, Београд, 1972.

9] Формирање ове групе означиће кључни тренутак у борби за нова кретања у архитектури Београда и Србије. Групу архитеката модерног правца формирали су архитекти Бранислав Којић, Милан Злоковић, Душан Бабић и Јан Дубови, а нешто касније прилазе јој и многи други архитекти, тако да је 1932. године група бројала дванаест чланова. Између осталих, ту су били и Драгиша Брашован, браћа Петар и Бранко Крстић, Момчило Белобрк, Максимовић, Симић, Секулић и други. Врло активна у јавном животу, група је одиграла истакнуту улогу у борби против официјелног конзервативизма и отворила је пут продору савремених схватања у архитектури кроз афирмацију нових принципа на јавним архитектонским конкурсима за важне објекте Београда, кроз изложбе савремене београдске архитектуре (1929, 1930, 1931), као и покретањем првог југословенског часописа за модерну архитектуру (*Arhitektura*, Љубљана). Модерна архитектура постаје предмет јавних протеста. Објекти су критиковани као мануфактурне галерије простора, произвољне и неукусне форме.

Тридесетих година модерни покрет у Србији је у великој мери доминирао и бива општеприхваћен, те тада и настају најрепрезентативнија дела ове групе. Победа модернизма постаје очигледна и борбени дух убрзо почиње да јењава, те су 1931. године видљиви и први знаци стагнирања модернистичког покрета. Већ 1932. године група запада у кризу, али на преласку из треће у четврту деценију у Београду настају многе модерне грађевине, међу којима Бранислав Којић истиче Опсерваторију на Звездари архитекте Јана Дубовија, као „први споменик чистог модернизма у Београду“. Група се убрзо распада, 1934. године. То је било време касног модернизма. Сва идејна питања била су разрешена и стил почиње да се академизује. Српски модернизам ће у читавој четвртој деценији осцилирати између два супротстављена утицаја са стране, који донекле изненађују – класичне италијанске рационалистичке традиције и динамизма чешког конструктивизма.

10] На *CIAM*-овим конгресима 1928. у Ла Саразу и 1929. у Франкфурту, као и 1930. године у Бриселу преовладавале су теме везане за проблематику становања, тј. архитектуру стамбених зграда и насеља. Такође, скренута је пажња на материјале, нове конструкције и нове методе производње. Тема другог конгреса била је „Стан за минимум егзистенције“, а Ле Корбизје је говорио о примени бетона, гвожђа и новим грађевинским методима, као и о својих пет принципа архитектуре. На четвртом конгресу су између осталих учествовали и архитекте из Југославије Ернест Вајсман (*Ernest Weissmann*), Владо Антолић и Драго Иблер.

11] У једном броју часописа *The Architects' Journal*, из априла 1928. године, објављен је текст о новој архитектури Београда. Материјал је аутору чланка Филипу Мортону Шанду послао Бранислав Којић. Шанд је са фотографија Београда из 1927. године добијених од Којића успео да ишчита „архитектуру југословенских следбеника Ле Корбизјеа, Дудока и Валтера Гропијуса“. Као илустрација те тврдње, на последњој страници чланка одштампана је фотографија тада тек завршене стамбене зграде Војислава Заћине у Иванковачкој улици бр. 22. Упадљиви су декоративни детаљи на парапетима и скулптурална декорација уз редуковани венац зграде. Пример који је Којић проследио Шанду вероватно је најверније приказ нових ликовних тенденција о којима се у Београду у уским круговима сарадника расправљало, али који још нису били сагрђени.

12] Милош Р. Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2004, стр. 82–83.

13] То су:

- груписање просторија стана с непосредним улазом у сваку од три основне групе стана (индивидуални боравак, заједнички боравак, домаћинство);
- груписање са пролазном собом за заједнички боравак;
- свака просторија има обезбеђен директан улаз са заједничког простора за комуникацију – ходника.

Од поменутих полазних шема у периодима који су надолазили, по заступљености и обиму изградње, највећу еволуцију доживела је основа под бројем 2. Веома слично конципирани су и станови у згради Бранислава Којића, у улици Мајке Јевросиме бр. 16.

Типологија и илустрације преузети су из публикације *Стан у Београду*, проф. Мате Бајлон, Архитектура и урбанизам 74–77, Геокарта, Београд, 1975, стр. 23, 42.

14] Према Томиславу Премерлу и Жељки Чорак, чињеница је да се слична шема у овом периоду може наћи и у неким европским градовима (Будимпешта, Берлин), а и наизглед сличну можемо уочити у загребачкој архитектури истога раздобља, која ће имати и одређени утицај на развој стамбених организација региона после Другог светског рата.

15] Површина кухиње је смањена на минимум и своди се на издужени радни простор, а дневна соба и трпезарија се не одвајају, већ је то једна заједничка просторија.

16] Сви наведени подаци преузети су из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

17] Цитат преузет из књиге: *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Encyclopaedia architectonica, Грађевинска књига, Београд, 1999.

18] Милош Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет, Београд, 2004, стр. 151.

19] Сви наведени подаци преузети су из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

20] Пет принципа су: хоризонталне прозорске траке, објекат издигнут на стубове, кровна башта, слободни распоред унутрашњих преградних зидова и слободна фасада.

21] Сматрајући да је кључни узрок томе раван кров, немали број станара зграда уступао је простор крова инвеститорима (дајући им при том на располагање и постојећу инфраструктуру зграде), који су надзиђивали и по два или три спрата и стављали их под косе или мансардне кровове, са дозволом за извођење или без ње, а за узврат су нпр. инвестирали у бојење зидних површина заједничких простора комуникација. Није редак случај да извођач радова није извршио статичко ојачање темеља, без обзира што је то у оваквим случајевима неопходно.

22] Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду: прилог новој политици заштите*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2003, стр. 35–41.

23] Поред недефинисаних критеријума на основу којих је извршен избор и унеколико произвољне класификације објеката, највећи проблем оваквог документа јесте то што он не представља елаборат с неопходном документацијом, већ само списак.

24] Са друге стране, од економског фактора умногоме зависи реализација планова за очување градитељског наслеђа модернистичке баштине. Без намере дубљег залажења у тему извора финансирања, неминовно је приметити да постоје бројне могућности прикупљања материјалних и новчаних средстава у циљу заштите. Наиме, с обзиром на то да је стамбени простор у централном језгру града веома тражен, његова цена је често неоправдано висока, стога би део овог фонда могао да се улаже у рестаурацију оронулих фасада, санацију равних кровова због застарелости слојева кровних покривача, а сасвим мали део у промоцију и јавно излагање или публикацију квалитета стамбеног простора тих објеката.

25] Према Томиславу Премерлу.

ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА ИЗ ПЕРИОДА МОДЕРНЕ

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Совра Барачковић, *Југословенска уметност XX века: Збирка, Српска архитектура 1900–1970*, Музеј савремене уметности, Београд, 1992.
2. Љиљана Благојевић, *Модерна кућа у Београду*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000.
3. Ljiljana Blagojević, *Modernism in Serbia: The Elusive margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2003.
4. Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду: Прилог новој политици заштите*, Друштво конзерватора Србије, бр. 27, str. 35–41, Београд, 2003.
5. Željka Čorak, *U funkciji znaka: Drago Ibler između dva rata*, Društvo za povijest umjetnosti, Zagreb, 1981.
6. Јерко Денегри, *Теме српске уметности: педесете*, Светови, Нови Сад, 1993.
7. Марина Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996.
8. Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Музеј града Београда, Београд, 1981.
9. Кенет Фремптон, *Модерна архитектура: критичка историја*, Орион арт, Београд, 2004.
10. Сигфрид Гидеон, *Простор, време, архитектура*, Грађевинска књига, Београд, 2002.
11. Хенри Расел Хичкок и Филип Џонсон, *Интернационални стил*, Грађевинска књига, Београд, 1999.
12. Александар Игњатовић, *Архитектонски почеци Драгише Брашована 1906–1919*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2004.
13. Јуку Јукилето, *Аспекти аутентичности*, Гласник ДКС, бр. 26, Београд, 2003, стр. 11–16.
14. Јуку Јукилето, *Конзервација и развој у историјским урбаним просторима*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2004, стр. 9–14.
15. Јуку Јукилето, *Конзервација између праксе и теорије*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, стр. 9–14.
16. Јуку Јукилето, *Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 9–14.
17. Јуку Јукилето, *Планирање насеља и конзервација*, Гласник ДКС, бр. 28, Београд, 2004, стр. 23–26.
18. Јуку Јукилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 14–21.
19. Juku Jokilehto, *A History of Architectural Conservation***,** Bh, Oxford press, 1999.
20. Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996.
21. Ле Корбизије, *Ка правој архитектури*, Грађевинска књига, Београд, 1999.
22. Зоран Маневић, *Архитектура XX века*, Просвета, Београд, 1986.
23. Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Encyclopaedia architectonica, Грађевинска књига, Београд, 1999.
24. Зоран Маневић, *Појава модерне архитектуре у Србији*, докторска дисертација, Београд, 1979.
25. Зоран Маневић, *Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Ђокић*, Филозофски факултет, Београд, 1990.
26. Урош Мартиновић, *Модерна Београда, архитектура Србије између два рата*, САС, Београд, 1981.
27. Дијана Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, CLIO, Београд, 2002.
28. С. М. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1980.
29. Јован Нешковић, *Ревитализација споменика културе*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1986.
30. Wolfgang Pehnt, ed., *Енциклопедија модерне архитектуре*, Грађевинска књига, Београд, 1970.
31. Милош Р. Перовић, *Анатомија Београда*, Плато, Београд, 2002.
32. Милош Р. Перовић, *Искуства прошлости*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1985.
33. Милош Р. Перовић и Крунић Спасије, *Никола Добровић, есеји, пројекти, критике*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Музеј архитектуре, Београд, 1998.
34. Милош Р. Перовић, *Српска архитектура XX века*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004.
35. Данијел Пинсон, *Архитектура и модерна*, CLIO, Београд, 2001.
36. Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
37. M. Steimann, *CIAM Dokumente 1928–1939*, ETH/GTA 11, Basel und Stuttgart, 1979.
38. Херб Стовел, *Интегративни приступи урбаној и просторној конзервацији*, Гласник ДКС, бр. 25, Београд, 2001, стр. 21–24.
39. Херб Стовел, *Мониторинг културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 26, Београд, 2002, стр. 26–29.
40. Херб Стовел, *Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, стр. 14–20.
41. Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Грађевинска књига, Београд, 1998.
42. Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Драганић, Београд, 2003.
43. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, елаборати појединачних објеката и елаборати просторних целина
44. http://www.docomomo. com (download-ovan 1. marta 2010. godine)

Summary: DRAGANA MECANOV

ON THE ARCHITECTURAL ASSESSMENT OF RESIDENTIAL BUILDINGS FROM THE PERIOD OF MODERNISM

The beginnings of modernist residential architecture can be traced back to the latter part of the 1920s. At first mostly characterized by omission or rejection of façade ornamentation, modernism was not readily recognizable as a distinctive trend because of the strong tradition of historical styles in façade composition and even more in the organization of interior space, and it was only in the subsequent phases of its evolution that modernism became more prominent in residential architecture. Symmetry and traditional façade compositions were gradually abandoned, increasingly giving way to structures composed of cubical, asymmetrically arranged volumes and shapes. It was only in the mature phase of modernism that the design of living spaces became fully responsive to the functional requirements of its age and that modernist architecture came to predominate in all of its elements.

The paper focuses on the problem of assessing the value of residential architecture within the historic core of Belgrade. The analysis, based on a selection of particular residential buildings designed by eminent architects in the interwar period and in the considerably changed political and social circumstances after the Second World War, seeks to identify their analogies and possible models as a helpful tool for assessing their architectural merits.

Modernist residential architecture is analyzed in terms of: the relationship to the surroundings, the organization of space, construction, composition etc. The analysis of individual examples is followed by suggestions for a possible upgrading of modernist residential buildings in the historic core of Belgrade.

Upgrading the built environment and residential space is inevitable and necessary because residential space reflects the lifestyle, daily needs and dwelling culture of a particular environment, the individual's social status and the relationship between the individual and the community. In addition, the attitude of the designers of these buildings towards the heritage is also identifiable, as well as the current attitude of institutions and society towards the legacy of modernism.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Belgrade master plan of 1867 (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 2 Architect Vojislav Zadjina, Residential building, 22 Ivankovačka Street (1928) (photo source: Miloš R. Petrović, *Srpska arhitektura XX veka*, Belgrade 2004)

Fig. 3 Architect Branislav Kojić, Residential building of Svetozar Milojević, 16 Majke Jevrosime Street (1930) (photo source: Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 4 Architect Branislav Kojić, Residential building, 28 Mačvanska Street (1932) (Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 5 Architect Dragiša Brašovan, Mixed office/residential building of the Beočin Cement Factory Pension Fund, 21 Braće Jugovića Street (1934) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 6 Architect Branislav Kojić, Residential building of Dr Dragutin Djurić, 7 Prizrenska Street (1933–37) (photo source: Snežana Toševa, *Branislav Kojić*, Belgrade 1998)

Fig. 7 Architect Momčilo Belobrk, Residential building of Ljubomir Miladinović, 6–8 Svetogorska Street (1938) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

Fig. 8 Architect Milorad Macura, Residential building, 53–55 Krunska Street (1955) (photo source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda, Belgrade 2002)*

Fig. 9 Architect Milorad Macura, Residential building of Voćar Company, corner of Katićeva and 37 Birčaninova streets (1956) (photo by the author, May 2004)

Fig. 10 Three variants are shown here:

A – Variant with a pass-through family room termed dining room and a kitchen section, accessed from the stairway via an open terrace

B – Variant appearing later in the interwar period as an updated and elaborated version of Type A

C – Compacted variant as a result of a lower standard of living, rarely occurring in Belgrade

(typology and illustrations from: "Stan u Beogradu", Prof. Mate Bajlon, 1975 – *Arhitektura-Urbanizam* 74/77 – (Belgrade 1975), pp. 23 and 42)

Fig. 11 Example of additions to a modernist residential building, Gospodar Jevremova Street (source: Dijana Milašinović-Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda*, Belgrade 2002)

УДК 728.37(497.11)

МИОДРАГ А. ДАБИЖИЋ

КУЋА АКАДЕМИКА ЈОВАНА КАРАМАТЕ СА СПОМЕН-ПЛОЧОМ У ЗЕМУНУ

У једној од најстаријих улица у Старом језгру Земуна, у подножју брда Гардош, у зидном платну Његошеве улице (некад Светониколајевска), од Фрушкогорске (некад Пробусова) и Гајеве (некад Рачја, па Таурунска), под бројем 18 налази се једноспратница академика Јована Карамате. Остале зграде с парним бројевима на јужној страни улице припадају XIX веку. Најстарија је угаона приземница с двосливним кровом и дрвеним забатима, у којој се налазила позната кафана „Код плаветне штуке“ (краће „Код штуке“), која је саграђена на прелазу XVIII у XIX век. Треба поменути да је у делу засведеног подрума сачувана леденица.[1] На другом крају платна је типично малоградска, једноставно обликована, првенствено стамбена једноспратница с почетка XIX века, која се води под бројем 24 у Гајевој улици, јер се једини улаз у кућу и двориште налази у тој споредној улици. У данас оронулој кући налазио се некада угоститељски па ситничарски локал „Код рака“ (*Beim Krebse*).[2] Од осталих зграда у платну, четири партерне саграђене су у другој половини XIX века, док се за повећу приземницу с двосливним кровом говорило, кад је рушена, да је столетна. Она је дуже време била власништво тада познатог и имућног папуџијског мајстора с радионицом Милана Живановића († Земун, 1917). Потоњи власници су кућу продали др Јовану Карамати, коме су одговарале локација и прилика да буде у непосредном суседству старе, барокне породичне куће Караматиних. Наиме, дно дворишта приземнице граничило је с пространим двориштем брата Озрена († 1973).

Пуристичка једноспратница

С намером су поменуте све куће у зидном платну до 1933. године, кад је у низ и амбијент древне улице „улетела“ зграда потпуно савремено обликована. Инвеститор, тада доцент Филосовског факултета

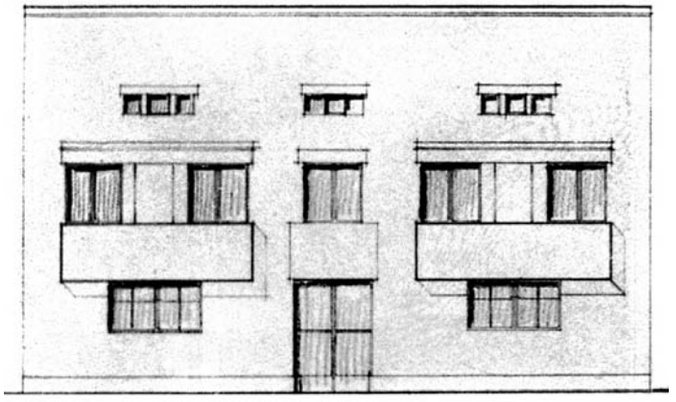

Сл. 1. Општи изглед спратне куће Јована Карамате (према пројекту)

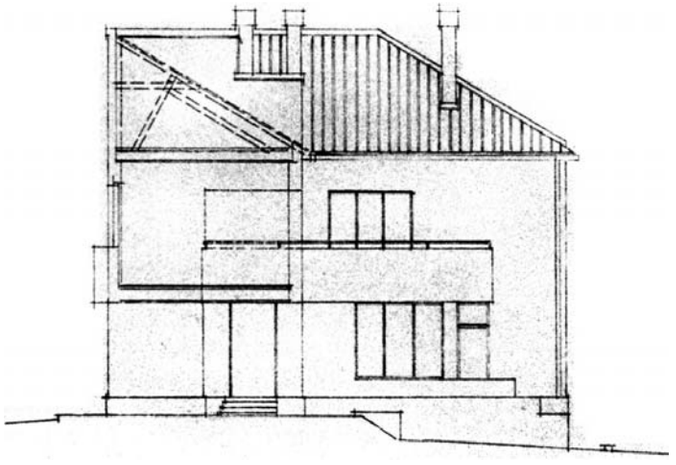

Сл. 2. Изглед изграђеног крила из дворишта

Сл. 3. Изглед из дворишта (према пројекту); остварен је леви део

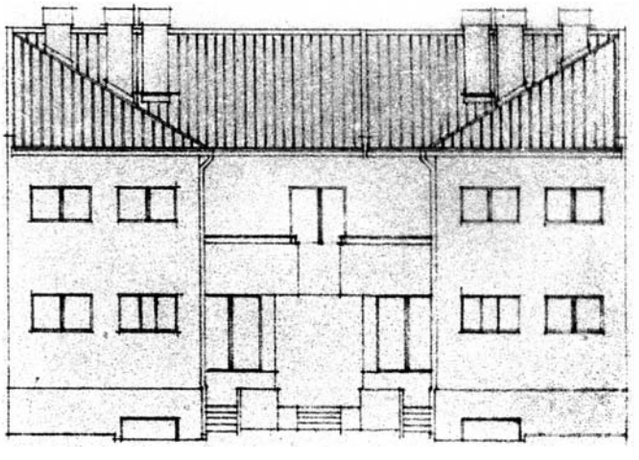

Универзитета у Београду Јован Карамата, за израду планова своје спратне зграде обратио се земунском инж. арх. Фрањи Јенчу, искусном пројектанту и практичару, који је новоградњу конципирао у модернистичком, пуристичком духу. Тај дух се огледа у прочишћеној форми, безорнаменталности, па и у погледу обојености. Зграда у целини, с уличне и дворишне стране, задржала је природну боју малтера/песка. Занимљиво је поменути да је у биографији забележено да је академик Карамата приликом грађења уносио „значајне промене у план инжењера Јенча". У пројекту куће као извођач радова наведено је Грађевинско предузеће инж. Александра Сахарова, што је потврђено жигом и потписом инж. Генриха Ридеља.[3] Подизање породичне куће трајало је од 1933. до 1935. године. Међутим, треба нагласити да она није сграђена према предвиђеном пројекту, што потврђује приложена илустрација *Главни изглед*. Изграђено је лево крило с прочељем, на којем су по два прозора у високом приземљу и на спрату, до планираног, неизведеног, средишњег улаза у зграду. На *Варијанти оригиналног плана из 1935. године* је други идентичан део с улазом поништен жигом и пројектант Ф. Јенч је изнад *Главног изгледа* записао: „Види нову фасаду".[4] Такво стање објекта остало је и данас. Због неизграђеног дела, остала је већа површина дворишта које је према улици ограђено високим зидом с гвозденом капијом за кола и пешаке.

У опремљене просторије куће власник се уселио са члановима породице (супруга и два сина, касније и две ћерке) и у њима је боравио до 1950. године, кад се одазвао позиву Универзитета у Женеви да преузме катедру за математику на Природно-математичком факултету.

Нека буде поменуто да је изграђени део зграде имао довољан број просторија које су задовољавале потребе корисника. Према основи темеља и подрума, у том делу су се налазили: перионица, дрварница и подрум. У основи приземља: кухиња, тоалет, остава, дворана (*Halle* у плану), соба и предсобље. У основи првог спрата: млађи (за послугу), купатило, дворана (*Halle*) и спаваћа соба. У плану је и кровиште са пресецима *АБ* и *ВГ*.

Додајмо да је у дворишту подигнута мања привремена радионица за израду првенствено утилитарних и уметничких предмета од кованог бакра и гвожђа (свећњаци, лустери, окови за столарију, гитери, прибор за камине и друго), највећим делом исковани према нацртима Јована Карамате. Међу урађеним предметима је и поменута капија зграде. Од радника издвајамо искусног мајстора Гаврила Ивичића (мајстор Гавра), који је у ковачници повремено израђивао мање предмете и после одласка власника у Женеву.[5]

Сл. 4. Ђеīошева бр. 18: кућа Јована Караматe (снимио Зденко Штромар)

Сл. 5. Сīомен-īлоча на фасади куће Јована Караматe (снимио Зденко Штромар)

Предлози о чувању успомена на рад академика

Академик Јован Карамата умро је 1967. године у Женеви. Српска академија наука и уметности и њено Одељење природно-математичких наука оправдано су настојали да се друштвена заједница и установе културе примерено одуже свом истакнутом члану. Године 1986. била је повољна прилика да се жељено оствари, пошто је Српска академија наука и уметности обележавала стогодишњицу постојања и рада. Академици Миодраг Томић (Караматин ученик) и Слободан Аљанчић, којима је Јован Карамата 1950, односно 1953. године био ментор при изради докторских дисертација, позивајући се на предлог Извршног одбора Председништва САНУ, упутили су допис Одељењу природно-математичких наука да се умоле Скупштина града Београда и Скупштина општине Земун да се на кући у којој је живео и радио Јован Карамата „постави спомен-плоча“ и да „једну од улица у Земуну назову именом бившег сугрђанина академика Јована Карамате“.[6] Предлог није решен, али је у међувремену улици (Матије Гупца) у којој се налази стара кућа породице Карамата (из 1763) враћен назив Караматина, који је она имала од 1897. до ратне, окупацијске 1942. године.

Покретачи предлога били су у сталној вези с потомцима Јована Карамате, синовима инж. арх. Владимиром и проф. др Димитријем, који живе у Швајцарској. У њиховом власништву сачуван је очев портрет „у облику бронзаног медаљона“, рад бугарско-италијанског уметника Асена Пеикова, који је 1938. године боравио у Београду. Они су омогућили да се лик академика на предвиђеној спомен-плочи „излије према медаљону“.[7]

Кад су све припремне радње биле завршене, САНУ је заказала дан свечаног откривања бронзане спомен -плоче „у знак сећања“ на академика и оно је обављено 23. априла 2008. године испред куће у Његошевој улици бр. 18, уз пригодно слово председника САНУ академика Николе Хајдина, који је спомен-плочу и открио, и проф. др Миодрага Матељевића, декана Математичког факултета у Београду.[8]

Бронзано обележје (69,4 цм x 41,7 цм) постављено је на десној страни фасаде високог приземља. У горњем делу правоугаоне плоче у плитком рељефу налази се лик научника, дат у профилу, и потпис (д. д.) аутора: Assen Peikov /MCMXXXVIII/ Zemun. Испод рељефа је пригодни текст:

„ЈОВАН КАРАМАТА
Загреб 1902 – Женева 1967.
академик
у свету признати
српски математичар
подигао је ову кућу
и у њој живео и радио
од 1935. до смрти“.

На крају свечаности најстарији члан породице Карамата, академик Стеван (Земун, 1926), захвалио је организаторима и присутним грађанима и позвао их на пријем у старој породичној кући.[9]

Постављањем спомен-обележја у списак земунских знаменитости уписана је и једноспратна зграда академика Јована Карамате, коју карактеришу вредности доследно спроведеног модернистичког концепта карактеристичног за четврту деценију прошлог века, кад се у архитектонском изразу тежило ка једноставности и чистоти форме.

Овај прилог може се завршити питањем, односно предлогом за размишљање. Извесно је да ће се потомци/синови Јована Карамате с проширеном породицом вратити у завичајно место у кућу рођења, која неће задовољити њихове стамбене потребе. Надлежни органи власти и стручне службе одлучиваће да ли ће се у блиској будућности остварити пројект инж. арх. Фрање Јенча – у целини.

***

Инж. арх. Фрања Ф. Јенч (Земун, 1897 – Пријепоље, 1976) потиче из градитељске породице. Деда Франц (†Земун, 1920) био је зидарски мајстор (*Maurermeister*), отац Фрања (†Земун, 1967) грађевински предузимач (*Baumeister*). Инж. Фрања завршио је основну школу и Реалну гимназију у Земуну, док је високо стручно образовање стекао на факултету у Чешкој. Радио је као самостални пројектант у Земуну. После 1944. године, технички је руководилац у земунском погону београдског „Конграпа“, а од 1947. године у ГП „Нови град“. Око 1950. прелази у Фабрику аутомобилских делова у Пријепољу. Пројектовао је и извео низ грађевина у Земуну, Београду, Пријепољу, Прибоју и Новој Вароши.[10]

НАПОМЕНЕ:

1] Миодраг Дабижић, *Сачувати стару приземницу, њене подруме и леденицу*, Ликовни живот, бр. 79/80, Београд–Земун, 1999, 72; Жељко Шкаламера, *Старо језгро Земуна*, књ. II, Београд, 1967, 28.

2] Документација ЗЗЗСКГ Београда, објект Рак и копија плана из 1919; *Попис кућа у граду Земуну*, Земун, 1906, 11.

3] Архива ЗЗЗСКГБ, *Кућа академика Јована Карамате и варијанта оригиналног плана из 1935*. (копија). Ж. Шкаламера је уписао да је грађевинске радове извео предузимач Јован Блажић († Земун 1967).

4] *Зборник Јован Караматa, разни проблеми и анализе*, сабрана дела, књ. 3, приредили Жарко Мијајловић и Татјана Острогорски, изд. Завод за уџбенике, Београд, 2007, 573.

5] *Исто*, 577; *Архива породице Карамата*, Запис о мајстору Гаври.

6] Факсимил дописа с образложењем. *Зборник Ј. Карамата*, 609–610; Зоран Максимовић, *О Јовану Карамати* (рукопис), Земун, 23. 4. 2008.

7] Податке потврдили Димитрије и Владимир Карамата.

8] Штампана позивница председника САНУ академика Николе Хајдина.

9] Позивница академика Стевана Карамате.

10] М. Дабижић, Ж. Шкаламера, *Земунски градитељ Фрања Јенч*, изд. МГБ, Београд, 1968, 8, 10 и 15.

КУЋА АКАДЕМИКА ЈОВАНА КАРАМАТЕ СА СПОМЕН-ПЛОЧОМ У ЗЕМУНУ

Summary: MIODRAG DABIŽIĆ

THE ZEMUN HOUSE OF JOVAN KARAMATA WITH A MEMORIAL PLAQUE

In the historic core of Zemun, once a town and now one of Belgrade's boroughs, between the houses dating from the late 18th century, was constructed in 1935 one half of the family house of Jovan Karamata, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts. It was designed by the architect Franjo Jenč in the purist style of modern architecture. The Karamata family lived there until 1950, when Jovan Karamata assumed the position of Chair of Mathematics at the University of Geneva, where he died in 1967.

Paying tribute to its distinguished member, the Serbian Academy of Sciences and Arts had a bronze memorial plaque mounted on Karamata's family house in Zemun. It was unveiled April 23, 2008 by Nikola Hajdin, President of the Academy. The plaque shows Karamata's portrait in relief (by the Bulgarian sculptor Asen Penkov) and the text (in Serbian Cyrillic): Jovan Karamata / Zagreb 1902 – Geneva 1967 / world-recognized Serbian mathematician / had this house built / and lived and worked in it / from 1935 until his death

Jovan Karamata was buried in the Zemun cemetery. His sons, currently living and working in Switzerland, are likely to return to Zemun. The question is whether or not the other wing of the family house will be built.

The architect Franjo F. Jenč (Zemun 1897 – Prijepolje 1976) completed elementary and secondary education in Zemun and was trained in architecture in Bohemia. He designed and constructed a number of buildings in Belgrade and elsewhere in Serbia.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Front elevation (according to the design)

Fig. 2 Courtyard elevation

Fig. 3 Planned courtyard elevation (only the left wing was executed)

Fig. 4 18 Njegoševa Street: House of Jovan Karamata, photo Zdenko Stromar

Fig. 5 Memorial plaque on the front of Jovan Karamata's house, photo Zdenko Štromar

УДК 728.3(497.11)

КСЕНИЈА ЋИРИЋ

КУЋА У НЕМАЊИНОЈ БР. 38

Данас, када Београд трпи убрзану архитектонско-урбанистичку трансформацију, која у великој мери занемарује вредност и значај постојећег градитељског наслеђа, као најатрактивније локације нападнуте су прометне градске улице и тргови. Свакодневно на њима ничу нови пословни објекти који често превеликим масама, неадекватним обликовањем и непримереним материјалима нарушавају постојеће градске амбијенте. У овом процесу страдају улице и тргови који носе печат једног времена као своју најрепрезентативнију одлику. У још већој мери на мети инвеститора налазе се они потези и тачке који садрже дотрајали грађевински фонд извесно замењив и лаички, недостојан пажње. Трг Славија, који и данас садржи материјална сведочанства београдског градитељства с краја 19. века, у том смислу се сам по себи намеће, будући да својим укупним обликовањем не задовољава основне естетске захтеве и принципе целовитости. Стога ће у наредним годинама и деценијама овај простор свакако бити подвргнут великим изменама. Конкурс из 2005. године[1] показао је да се у новопланираном архитектонско-урбанистичком концепту трга подразумева уклањање грађевинског фонда с краја 19. и почетка 20. века, као и објекта у Немањиној улици бр. 38, који својом спратношћу и ликовношћу не одговара новој, модерној визији Славије. Тачна ауторизација овог објекта је неопходна, с обзиром на то да он ускоро више неће постојати као материјално сведочанство развоја београдске архитектуре и биће заборављен не само у свести грађана већ и међу истраживачима архитектуре.

План за нову зграду гђе Ернестине Сонтаг на углу Немањине бр. 44 и Краља Милутина бр. 75 потписао је архитекта Милутин Борисављевић.[2] Промена нумерације, коју је условила каснија изградња не поштујући уситњену парцелацију овог простора, довела је до проблема са ауторизацијом објекта. Бројни проучаваоци архитектуре, занемарујући велику разлику у стилу

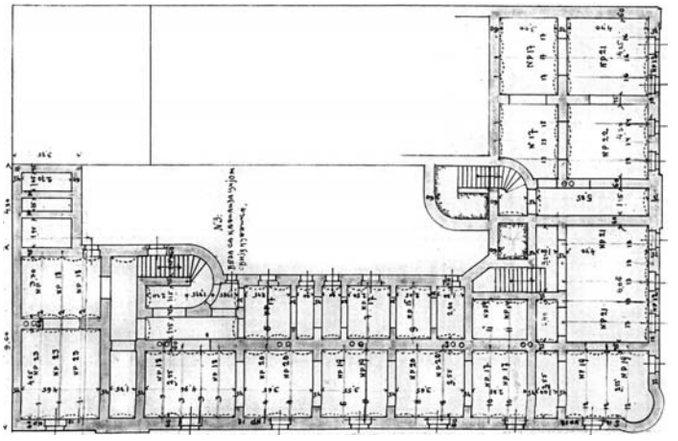

Сл. 1. Пројекат куће Франца Штибнера, основа (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Градитељи Београда 1815–1914“, Београд, 2009, 105)

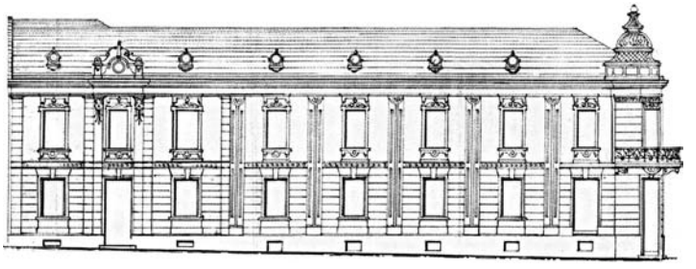

Сл. 2. Пројекат куће Франца Штибнера, изглед из Краља Милутина (извор: Дивна Ђурић-Замоло, „Градитељи Београда 1815–1914“, Београд, 2009, 107)

грађевине и целокупног опуса Саве Димитријевића, већ деценијама овај објекат називају кућом Франца Штибнера, наводећи је чак као најбоље остварење овог аутора.[3] Припадајући двема генерацијама београдских градитеља и на различите начине стичући стручно образовање, архитекте Сава Димитријевић и Милутин Борисављевић следили су другачије узоре и афирмисали битно различите тенденције у свом стваралаштву, што се врло очигледно очитује у обликовању двају објеката који су некада стајали један наспрам другог у једној од најпрометнијих београдских улица. Кућа архитекте Димитријевића срушена је, нажалост, пре више од седамдесет година.

Према пројекту архитекте Саве Димитријевића, кућа Франца Штибнера подигнута је 1914. године на углу Немањине и улице Краља Милутина. Дотадашња изградња Славије, мада на периферији београдске вароши, поставила је стандарде које је ваљало пратити. Архитекта Димитријевић, који је у Београду до тог времена већ подигао више стамбених објеката, морао је да одговори не само жељи наручиоца него и постављеним изазовима. Осамдесетих година 19. века подигнути су стари хотел „Славија“, према пројекту Франтишека Неквасила, и чувена „Сала мира“, према пројекту Светолика Поповића. Димитрије Т. Леко је још 1893. године на почетку парне стране Делиградске улице подигао кућу породице Вучо, док је наспрам ње 1907. године Никола Несторовић пројектовао кућу Сретена Алексића. Архитекти попут Стојана Вељковића, Милорада Рувидића и Стојана Тителбаха такође су до тада дали свој допринос у изградњи ширег простора Славије. Академизам и сецесија смењивали су се у обликовању уличних фасада нових приземних и спратних породичних кућа, стварајући лепшу слику ове београдске периферије.

Кућа Франца Штибнера саграђена је као спратни објекат стамбено-пословног карактера. Дужом страном оријентисана према улици Краља Милутина, имала је академски конципиране уличне фасаде, богато декорисане, с рустично третираним приземљем. Угаона партија била је наглашена потковичастом основом, балконом првог спрата с раскошно обрађеном оградом, као и звонастим кубетом. Вертикале бочних улаза биле су дискретно наглашене декоративном атиком изнад кровног венца, док су декоративно били решени и кружни кровни прозори. Мада објекат данас не постоји, може се закључити да је својим пропорцијама, елегантном куполом и богатом декорацијом врло репрезентативно деловао у тадашњем амбијенту Славије. Достојан пажње Београђана и истраживача архитектуре, објекат је, нажалост, већ након две деценије срушен.

Удовица Франца Штибнера, госпођа Тереза, 1921. године продала је имање са кућом Антонију Јовановићу и Спасоју Мајковићу. Након још једне промене власника, 1933. године, цели посед је купио грађевинар и рентијер Иван М. Ивановић, 23. фебруара 1934. године.[4] Он је у марту исте године порушио најпре део грађевине у горњем делу парцеле, где је, према пројекту Ђуре Борошића, подигао стамбену петоспратницу која се данас води на адреси ул. Краља Милутина бр. 28. Тек две године касније, 1936, после рушења и другог дела куће, према пројекту Јована Бјеловића, Иван М. Ивановић подигао је објекат исте спратности у Немањиној бр. 36. Вероватно је услед великог прилива становништва и стамбене кризе у Београду тог времена новом власнику било довољно исплативо да постојеће здање сруши да би на његовом месту изградио нове зграде према тада модерним стандардима градње и обликовања.

На супротном углу, кућа Ернестине Сонтаг, супруге београдског трговца Луја Сонтага, налази се на почетку архитектонског опуса Милутина Борисављевића у Београду.[5] Подигнута је 1927. године на месту

старије приземнице, као једноспратни објекат с пословним просторијама у приземљу а стамбеним на спрату. У спољном обликовању аутор се, као и у бројним каснијим примерима породичне куће и виле, угледао на архитектуру француског ренесансног стила. Насупрот једноставним правоугаоним отворима приземља, прозори на спрату су завршени лучно и украшени гирландама. Угаона партија је наглашена благим повлачењем у односу на раван уличних фасада и балконом на спрату, док је у зони крова, где се изнад класичног венца уздиже балустрада, угао истакнут украсима у облику урни. Конвексно решена угаона партија свакако је представљала одговор на конкавни угао куће Франца Штибнера.

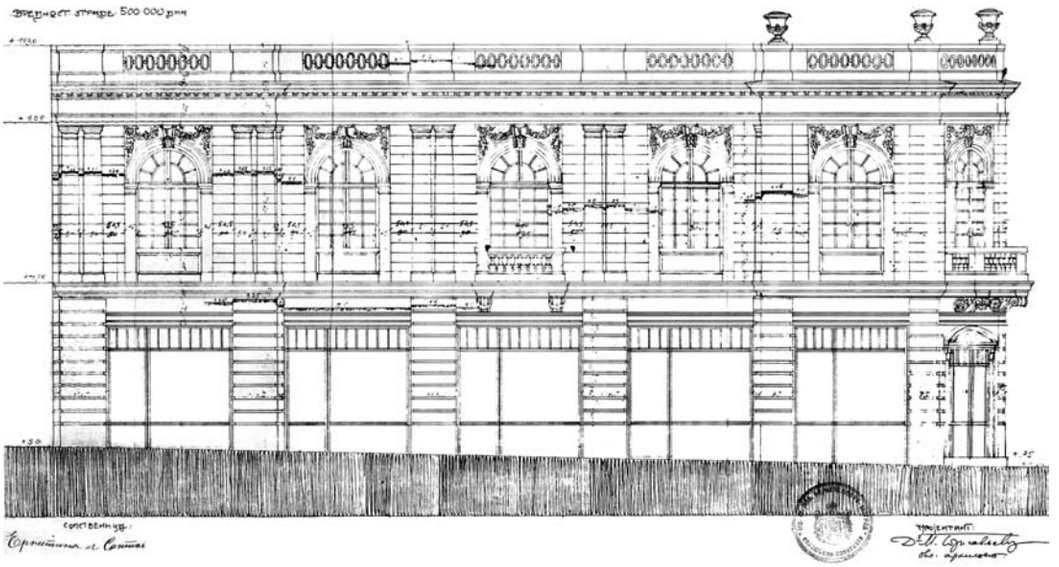

Сл. 3. Пројекат куће Ернестине Сонтаг, изглед из Немањине (извор: ТД-ИАБ, Ф-12-91-1924)

Сл. 4. Кућа Ернестине Сонтаг (фотографија Снежане Неговановић)

Две године након подизања објекта, такође према пројекту архитекте Борисављевића, подигнуто је ново крило из улице Краља Милутина с тежњом да се усклади са основном композиционом схемом и декоративним аранжманом првобитног објекта.

Кућа је у денивелацији, али је сама парцела спуштена у односу на Немањину улицу, чиме је створен утисак „објекта у рупи“. Још пре подизања Борисављевићевог објекта Ернестина Сонтаг жалила се градским властима да је приликом нивелације Немањине улице 1912. године, издизањем њене нивелете, стара улична зграда, заједно са тротоаром који јој припада, остала готово метар нижа од околних уличних тротоара. Данас не знамо како је нова кућа деловала у аутентичном окружењу, али је каснија изградња вишеспратница у непосредном суседству свакако допринела појачању оваквог визуелног утиска. Оронула фасада, грађевинске промене и тенде додатно наружују Борисављевићево остварење које ће мало коме недостајати када ускоро на овом месту буде никло ново здање.

НАПОМЕНЕ:

1] Конкурс су расписали Скупштина града Београда, Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда, Друштво архитеката Београда и Друштво урбаниста Београда 29. 1. 2005. године. Жири са председником Ђорђем Бобићем доделио је прву награду раду аутора Тамаре Петровић, д. и. а., и Милоша Комленића, д. и. а.

2] ТД-ИАБ, Ф-12-91-1924.

3] Гордана Гордић, у оквиру Каталога архитектонских објеката на подручју града Београда 1690–1914. (*Архитектонско наслеђе града Београда I*, Саопштења, свеска 6, Београд, 1966, 86) наводи да је кућа Франца Штибнера у Немањиној улици бр. 38 подигнута према пројекту архитекте Саве Димитријевића у стилу необарока. Уз текст, ауторка прилаже попречни пресек објекта и изглед фасаде из улице Краља Милутина, као и фотографију куће Ернестине Сонтаг која се данас води на тој адреси. Вероватно не уочавајући ову погрешку, Дивна Ђурић-Замоло у својој монографији *Градитељи Београда 1815–1914*. (Београд, 1981, 34–35), која представља полазиште за истраживање опуса београдских архитеката до Првог светског рата, као најбоље остварење Саве Димитријевића издваја кућу Франца Штибнера на углу Немањине бр. 38 и Краља Милутина, из 1914. године. Опис објекта очигледно почива на анализи сачуване и овде приложене пројектне документације. Међутим, она о објекту говори као о постојећем, нигде не наводећи да је срушен и да су на његовом месту тридесетих година 20. века подигнуте нове зграде. То ће створити забуну међу потоњим истраживачима, који објекат на супротном углу улице, кућу Ернестине Сонтаг, почињу да приписују Сави Димитријевићу. Слободан Гиша Богуновић у *Архитектонској енциклопедији Београда XIX и XX века* (Београд, 2005, 758–759) прилаже и фотографију, истичући да је главни висински мотив у првобитном стању представљало кубе на углу двеју улица и балкон првог спрата са оградом барокне обраде. Међутим, на овом Борисављевићевом објекту изведеном према сачуваној пројектној документацији, кубе није било ни предвиђено. У другом, измењеном издању *Градитељи Београда 1815–1914.* Дивне Ђурић-Замоло из 2009. године – грешка је поновљена.

4] ТД-ИАБ, Ф-2-15-1934.

5] О градитељској делатности Милутина Борисављевића видети: З. Маневић, *Наши неимари. Милутин Борисављевић,* Изградња, 12, Београд, 1980, 47–48; Љ. Милетић-Абрамовић, *Милутин Борисављевић,* ГГБ, XXXIII, Београд, 1986, 63–85; С. Г. Богуновић, *Естетичка теорија, критичка делатност и архитектонска пракса др Милутина Борисављевића*, Комуникација, 89, Београд, 1995, 4–19; И. Ковачић, *Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића: Породична кућа и вила*, Наслеђе, IV, Београд, 2002, 89–111.

Summary: KSENIJA ĆIRIĆ

THE BUILDING AT 38 NEMANJINA STREET

From the perspective of architecture and urban planning, Slavija is one of the most chaotic squares in Belgrade. The inevitable process of its transformation entails the removal of several ground-floor and multi-storey buildings as incompatible with the vision of a modern city square. These include the house of Ernestina Sonntag, 38 Nemanjina Street, designed by the architect Milutin Borisavljević, but previously misattributed to Sava Dimitrijević. Correct authorship attribution is required because the two architects, equally important for the architectural development of Belgrade, are separated by a chronological distance of nearly twenty years.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Design for the house of Franz Stribner, floor plan (source: Divna Djurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Belgrade 2009, p. 105)

Fig. 2 Design for the house of Franz Stribner, elevation facing Kralja Milutina Street (source: Divna Djurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815–1914*, Belgrade 2009, p. 107)

Fig. 3 Design for the house of Ernestina Sonntag, elevation facing Nemanjina Street (source: TD/IAB, F-12-9101924)

Fig. 4 House of Ernestina Sonntag (photo: Snežana Negovanović)

УДК 726.54(497.11)"199"

АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ

ТРИ НОВИЈЕ ЦРКВЕ БЕОГРАДА – ТРИ ПОДСТИЦАЈА РАЗВОЈУ СРПСКОГ САКРАЛНОГ ГРАДИТЕЉСТВА

Од давнина познат као значајни урбани, политички и културни центар југоисточне Европе, Београд је у својој историји увек представљао и важно верско средиште.[1] Започето у ранохришћанској епохи, настављено у позном средњем веку, током дуготрајне турске владавине одлучно онемогућавано,[2] грађење хришћанских богомоља у Београду је оживело у раздобљу вазалне Кнежевине Србије, када су подигнуте цркве св. Петра и Павла (1832–1834) у Топчидеру, св. Марка на Ташмајдану (1835) и Саборни храм св. архангела Михаила (1837–1840).[3] Константно демографско увећавање и урбанистичко проширивање града, предузимано у раздобљу до Првог светског рата, изискивало је изградњу додатних храмова. Иако је сакрално неимарство одражавало скромне техничке и материјалне услове престоничке средине, правовремено се прилагодило стилској трансформацији и незаустављивој европеизацији њеног градитељског фонда.[4] Обликовани у различитим европским стиловима; од романтизма, ханзенатике до академизма – нови храмови (Вазнесењска црква, капеле Петровић и Јовичић на Новом гробљу, првобитни храм св. Саве, католичка капела Христа Краља и др.), недвосмислено су потврђивали привржености новој културној оријентацији.[5]

Златно доба хришћанске архитектуре у Београду наступило је у краткотрајном раздобљу између два светска рата (1918–1941),[6] када је изграђено двадесетак храмова знатних силуетних вредности у визуелној презентацији града.[7] Распоређени на широј територији увећане југословенске престонице, задовољили су потребе верника, свештенства и државних власти. Осим самосталних богомоља уоквирених портама, изграђено је и мноштво капела у склопу постојећих или нових профаних објеката. На успон црквеног градитељства осетно је утицало и јачање друштвене улоге Српске православне цркве, од 1920. уједињене у патријаршијску

организацију.[8] За разлику од претходних периода, када су у грађењу престоничких храмова ретко учествовали најистакнутији домаћи архитекти (са изузетком Светозара Ивачковића и Јована Илкића), у међуратном раздобљу првенство преузимају специјалисти из државних бироа (Момир Коруновић и Василије Андросов),[9] затим наставници Архитектонског факултета (Петар Поповић, Александар Дероко, Богдан Несторовић и Григорије Самојлов),[10] као и продуктивни пројектанти из приватног сектора (Петар и Бранко Крстић, Михајло Радовановић, Виктор Лукомски, Андреј Папков и Иван Рик).[11] На квалитет изведених храмова утицао је и успон византологије, којим је омогућен прецизнији увид у склопове традиционално најпопуларнијих рановизантијских и српских средњовековних узора новог црквеног неимарства.[12] Отуд разноврсне, инвенцијом надграђене евокације и парафразе елемената медиевалне источнохришћанске архитектуре уочљиво преовлађују на сачуваним објектима, пројектима, конкурсним и студентским радовима домаћих градитеља.[13] Успон монументализма је крајем раздобља кулминирао храмовима св. Саве и св. Марка,[14] док се ауторски ток неоморавског смера оваплотио у црквама на Чукарици, Дорћолу, Смедеревском Ђерму, Сењаку и Булбулдеру.[15] У четвртој деценији подигнут је и импресиван постсецесијски католички храм св. Антуна Падованског, који је пројектовао најугледнији архитекта с јужнословенских простора Јоже Плечник (1872–1957).[16]

Бомбардовањем Београда априла 1941. године и фашистичким распарчавањем Југославије, прекинуто је плодотворно раздобље црквеног градитељства. По ослобођењу земље од окупатора и увођењем новог социјалистичког друштвеног поретка, подизање монументалних храмова је из политичких разлога задуго обустављено. Идеолошки непожељна, непримерена циљевима једнопартијског естаблишмента, изградња нових објеката за потребе цркве је од 1945. до краја осамдесетих година прошлог века систематски ометана. Атеистички опредељена власт се игнорантски односила према верским потребама милиона православних хришћана у вишенационалној држави, плашећи се ревизионистичког утицаја Српске православне цркве.[17] Подстицала је масовну еманципацију младих од православља и потхрањивала поделе међу свештеницима.[18] Да би умањила друштвену улогу цркве, одузела јој је знатан део непокретне имовине, укинула верску наставу у школама и изузела Богословски факултет из официјелног универзитетског система.

Ослабљена и осиромашена, више од других верских заједница страдала у рату, црква се нашла под снажним притиском репресивне државе. Десеткованог свештеничког кадра и редукованих просторних капацитета, православље је губило значај друштвене снаге и животне оријентације појединаца. Нови властодршци, ослоњени на ефикасни идеолошко-пропагандни и репресивни апарат, веровали су да ће постепено успети да искорене религијска осећања грађана, или да их барем сведу на занемарљиву меру. Но, нити је религија сасвим нестала, нити је угушен отпор у црквеним редовима.[19] Иако немоћно да се одлучније одупре декретима државе, свештенство је уз помоћ верника из дијаспоре и лојалних грађана у матици успевало да опстане.

Ефикасно успоравајући изградњу нових, држава је дозвољавала, а понекада и помагала, обнову парохијалних богомоља девастираних у светском рату. Међутим, у непосредном окружењу најупадљивијих и некада најпопуларнијих градских храмова, није санкционисала подизање наметљивих објеката који су умањивали визуелни значај црквених здања (еклатантни примери те злоупотребе забележени су у непосредном суседству Храма св. Саве).[20] Слично маргинализовање, поновљено у градовима широм Србије, задесило је и десетине спомен-обележја ослободилачких ратова (1912–1918),[21] која су, уз меморијалну, најчешће имала и култну намену.

Стрепећи од буђења српског национализма и обнове потиснутог религијског живота, једнопартијска власт је изградњу православних цркава константно доживљавала као претњу за своје повлашћене идеолошке позиције. Док се са грађењем храмова у матици скромно наставило захваљујући арх. Драгомиру Тадићу и патријаршијском пројектном бироу, амбициознији подухвати су покретани у далекој прекоокеанској дијаспори (САД, Канади и Аустралији). Тамо су преовлађивала два дијаметрално супротна концепта – некритичко подражавање древних националних узора и њихово грубо, инстантно модернизовање. Претерано импровизаторско *осавремењивање* старих облика често је резултирало органски неодрживим и нескладним градитељским творевинама, где је калемљењем најразличитијих мотива, па и оних супротних православној традицији, деградирано сопствено наслеђе. Сем у ретким случајевима, примена популарних апстрактних неисторијских форми и других елемената асоцијативног типа, понекад наметнута и законима земаља дијаспоре, донела је скроман уметнички резултат.[22]

У периоду између светских ратова, стваралачки развијено, православно црквено градитељство у матици је од 1945. године до почетка деведесетих година принудно стагнирало. Време монументалних и репрезентативних храмова, због вишеструко неповољних друштвених околности и недостатка финансијских средстава, неповратно је прошло. И у ужим стручним

круговима сакрална архитектура је сматрана превазиђеном. Искључена је и из наставе на Архитектонском факултету у Београду, где је у претходним раздобљима представљала важну стилску и типолошку дисциплину. Поред тоталитарне блокаде коју је спроводио једнопартијски естаблишмент, развој црквеног неимарства ефикасно је онемогућавала и дуга владавина идеологије архитектонског модернизма,[23] чији су протагонисти испољавали незаинтересованост за православно градитељство, или су чак гајили и нескривени анимозитет према њему.

Стање се знатно поправило средином осамдесетих година, када су идеолошке и бирократске стеге у држави ослабиле. Пресудан догађај који је означио заокрет у верској политици власти према Српској православној цркви била је одлука да се дозволи довршење градње храма св. Саве на Врачару у Београду, донета јуна 1984. године, после многобројних молби патријарха Германа. Деценијама спутавано, грађење тог највећег православног храма у региону, претворило се у прворазредни културни подухват.[24] И постепени уплив постмодернизма у српску културу такође је поспешио обнову религијске свести и концепција црквене архитектуре.[25]

Стратегије и усмерења новог српског црквеног неимарства

Са гашењем једнопартијског политичког система у Југославији, увођењем вишестраначја, буђењем националне свести и јачањем друштвене улоге цркве, подизање православних храмова почетком деведесетих година доживљава неминован процват. Инсуфицијенција богомоља у односу на знатан пораст популације и промене урбане структуре изискивали су подизање већег броја градских храмова.[26] У појединим епархијама, попут шумадијске,[27] грађење цркава је масовно захватило и развијеније сеоске средине.

Од почетка деведесетих година до данас, широм Републике Србије, Републике Српске, Републике Хрватске и Републике Црне Горе сграђено је преко четири стотине православних цркава различитих структура, док је стотинак богомоља, незавршених деценијама – успешно довршено. Подизање цркава је, након дуготрајног јавног игнорисања, медијски здушно популаризано и правовремено коментарисано. Већа пажња поклањана је изградњи храмова у српским земљама, него у далекој дијаспори.

Враћено достојанство Цркви и градитељима богомоља, уз покретање архитектонских бироа специјализованих за ту област, повећало је занимање јавности за изградњу храмова. При томе се није развила темељно *нова,* оригинална идеолошко-естетска матрица уједначеног, програмски дефинисаног градитељског стила, већ су се подстицаји, више него у ранијим епохама, тражили на различитим странама, у традицији, машти, слободном тумачењу црквених канона, ауторским предилекцијама, укусу свештенства и донатора на терену. Отуд су и плодови предузете градитељско-религијске обнове умногоме оптерећени импровизаторством аутора и мегаломанијом наручилаца, најчешће површно упознатих с литургијским и историјским основама источнохришћанског неимарства.

На низак уметнички ниво већине изграђених храмова утицала је и пословична журба црквених наручилаца, одлучних да за кратко време својим срединама „подаре“ што већи и пространији храм. Извођаче су додатно притискали нестрпљиви приватни донатори, међу којима су се, неочекивано, нашли и контроверзни бизнисмени, транзициони предузетници, банкари и индустријалци чији капитал није увек био легално стечен, као и „хероји“ и „патриоти“ из последњих ратова. Уз то, већина реализованих архитектонских склопова није добила правовремено, естетски усаглашено унутрашње уређење (мобилијара, пластичног украса, живописа и иконописа). Ипак, демократизација друштвених односа допринела је да црквене власти много толерантније доживљавају улогу ангажованих пројектаната, међу којима је било све више жена и аутора за које се знало да нису доследно посвећени строго хришћанском начину живота.

Од средине осамдесетих година прошлог века, историчари архитектуре су покренули кореniту научну рехабилитацију новијег српског црквеног неимарства, вреднујући опусе његових историјских предводника.[28] Њихово дело, узорно и подстицајно за савремене градитеље, монографски је представљано у исцрпним студијама и на повременим стручним изложбама. Од великог значаја за актуелизацију те запостављене историјске проблематике, као и за кристалисање темељних принципа новог сакралног неимарства, био је симпозијум *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, одржан 1994. у београдском Музеју примењених уметности, пропраћен истоименим зборником радова.[29] У њему су размотрени духовни подстицаји, теоријски и историографски приоритети, критиковано је погрешно позиционирање цркава у простору, преиспитиване су смернице за пројектовање нових храмова, расправљани проблеми техничке реализације објеката, предложене идеје и скице којима се раскидало с вишевековном традицијом.

Подстицај за развој новог сакралног сликарства, вајарства и архитектуре представљала је и изложба одржана у истом музеју наредне године, под насловом *Савремена православна српска уметност*, кустоса Душана Миловановића.[30] У њеном каталогу је истакнут

програмски став поглавара СПЦ патријарха Павла да ларпурлартизам и распрострањена произвољност у пројектовању цркава нису пожељни. Заложио се за смерност и анонимност градитеља, апеловао да делују ненаметљиво и скромно, да верске каноне респектују у стручном раду и личном животу. Напоменуо је да је много боље градити цркве по узору на главне споменике српског средњовековног градитељства (Грачаницу, Каленић и Лазарицу) „док се не дође до новог, за Православље прихватљивог стила“.[31]

Истовремено са цивилизацијским настојањем СПЦ да надокнади квалитативни заостатак у архитектури храмова и увећа расположиве просторне капацитете, на простору дезинтегрисане вишенационалне заједнице одвијао се грађански рат (1991–1995, 1998–1999), у којем су сукобљене стране из некадашњих уједињених република силом настојале да остваре максималистичке циљеве. Уз борбу за територије и политичку доминацију, најчешће обележену етничким чишћењем, сукобљене нације су водиле и тихи верски рат, рушећи и скрнавећи сакралне објекте непријатељских конфесија. У том антицивилизацијском стремљењу нису поштеђени ни најстарији споменици, које су у социјализму деценијама штитиле службе заштите споменика културе.[32] После главног рушилачког похода, девастација православних богомоља се ефикасно наставила на простору Косова и Метохије (од 1998. године до данас), о чему сведоче многобројни доступни извори.[33]

Деценијама потискивано, а од 1990. полетно и разгранато, ново српско црквено градитељство се нашло пред веома захтевним цивилизацијским задатком. Јавила се потреба за његовом стваралачком обновом, колико и за коренитим прилагођавањем тежњама просвећених верника с краја двадесетог века. Стимулисано финансијским средствима локалних и републичких власти, домаћих и иностраних донатора, концепцијски је задовољавало интересе двеју примарних стратегија: распрострањене конзервативне *миметӣчко-монументалистӣчке* опције, условљене мегаломанијом нестрпљивих, деценијама фрустрираних верника, и ауторски *слободније* струје, подржане од либералне интелектуалне мањине, колико и од формалистичких стега дистанцираних градитеља. Дословно и искључиво угледање на сопствене средњовековне градитељске узоре, карактеристично за први, традиционалистички усмерен пројектантски ток, проистекло је и из наметнуте културно-политичке изолованости српског друштва током деведесетих година прошлог века, када оно није могло да се правовремено упозна са актуелним светским стремљењима и самим тим трансформише и радикалније окрене симболичним формама изражавања у сакралној архитектури.[34]

Већина примера обеју стратегија показује да су њихови носиоци доследно поштовали идеолошки предуслов црквених власти – националну препознатљивост новоизграђених храмова.[35] Отуд је и структурално-морфолошки концепт њихових остварења био усмерен ка повраћају дуго занемареног националног идентитета Срба у социјалистичкој Југославији. Храмови су добили упадљиво национално и регионално геополитичко обележје, изражено у евокативно уобличеним силуетама истористичких композиција прожетих цитатима.[36] Важно је нагласити да слојевита верско-естетичка обнова није била искључиво једносмерна и нагла, као се то може учинити на први поглед, нити је имала адекватно разумевање (сем финансијске помоћи) владајућих политичких руководстава на свим територијама на којима су Срби живели, већ је превасходно каналисана у кругу цркве, и од предузимљивих културних и интелектуалних посленика.

Као вид означавања новоосвојених територија и потврде права на повраћене матичне области, грађење цркава је у ратним годинама понекад имало и националистичко-популистичку димензију. Није само задовољавало легитимна историјска права током ратних сукоба већ је ажурно употпуњавало извојеване победе и следило војна напредовања, да би се након повлачења са одређених простора прво нашло на удару непријатељских формација.

Евоцирањем облика с најпознатијих споменика српског средњовековног неимарства, новим црквама је успостављан континуитет с минулим епохама националне културе, чиме се опирало и агресивним глобализацијским процесима тог времена.[37] Примењени концепти су по епархијама програмски проистицали из носталгичних аспирација агилног свештенства на терену, углавном старешина цркава и манастира, као и епископа заинтересованих за стилистику храмова. Исто тако, просторне, техничке и материјалне могућности одређивале су функционални карактер сваког подухвата понаособ, чији би крајњи резултат, након прикупљања релевантних извора, требало обухватније сагледати. Махом је негован репродуктивни еклектички неосредњовековни приступ, док су стваралачки настројени градитељи развили евокативно разноврснији историзам, базиран на акумулираним научним сазнањима о архитектури старих узора, прихватајући употребу нових грађевинских материјала.

Умногоме антиглобализацијски и миметички усмерен, нови историзам се подједнако угледао на све појединачне школе српске средњовековне архитектуре, а забележени су и покушаји њиховог интегралног парафразирања и транспоновања. Као и током међуратног раздобља, елементи националног медиевалног

наслеђа често су комбиновани с ранохришћанским и старовизантијским.[38] Просторно је задовољавана норма уређења ентеријера изведена из српске средњовековне традиције, која се још од средњег века структурно није значајније мењала (припрата, наос, олтарски простор, бочне капеле, понекад параклиси и звоник на западној страни), али се у богослужбеном погледу понешто транс формисала крајем осамнаестог столећа и додатно осавремењивала (смањивање простора припрате, увођење хорских галерија, свођење певничких простора и др.).[39] Узори су, како је напоменуто, налажени у провереним склоповима средњовековне, али све више и међуратне епохе сакралног градитељства, док је део амбициозних градитеља покренуо слободније тумачење спољне архитектуре, за разлику од унутрашње, која се чврсто држала средњовековне традиције.

Сви важнији конкурси за цркве, организовани од 1990. године до данас (Приштина, Београд, Ниш, Крушевац, Алексинац и др.), као и мноштво евидентираних реализација, уверљиво указују на тешкоће савремених градитеља да продубе и осавремене интерпретације сакралне архитектуре, превасходно произашле из стваралачког конформизма, неискуства и незнања. Пет деценија модернистичке амнезије оставило је дубоке празнине у теорији и пракси те осетљиве градитељске дисциплине. Ипак, захваљујући предузимљивости посвећених специјалиста, као и подстицајног уплива водећих градитеља из домена профане архитектуре, пројектантска струка је постепено успела да превазиђе кадровске недостатке и понуди савременије погледе на традицију. Допринос је дала и Академија за уметност и конзервацију СПЦ, чији су наставници разрадили програм канонски прихватљиве уметничке обраде црквених ентеријера.

Одлучни да пруже ауторски допринос, протагонисти савременог српског црквеног градитељства, неједнаких компетенција и опуса – Предраг Ристић (који је после Драгомира Тадића први почео да гради цркве упркос противљењу власти), Бранко Пешић, Миладин Лукић, Михајло Митровић, Зоран Бундало, Љубица Бошњак, Љубиша Фолић, Радослав Прокић, Бранислав Митровић, Борис Подрека, Благота Пешић, Светолик Танасијевић, Драган Живковић, Саша Буђевац, Спасоје Крунић, Предраг Вертовшек, Предраг Цагић, Игор Марић, Небојша Поповић, Мирјана Лукић, Милан Томић, Миодраг Младеновић, Небојша Станковић, Татјана Поповић, Јанко Крстић, Вељко Младеновић, Даринка Лукић, Новица Муица, Дарко Делале, Војислав Девић, Јелена Шаровић, Сањин Грбић, Јован Јовановић, Снежана Игњатовић, Војислав Миловановић, Тања Пурић-Зафироски, Татјана Јабланов, Драган Бобић, Србољуб Роган, Божидар Манић, као и Радован Пејовић, Предраг Владимовић, Милан Гордић (у САД и Канади) – афирмисали су концепције нове сакралне архитектуре.

Носталгична естетика епохе постмодернизма упадљиво повезује *три* смера савремене српске црквене архитектуре, који се због моделистичко-морфолошких разлика могу јасно диференцирати.[40] У сваком од њих остварено је више запажених дела, која су углавном прихваћена са одобравањем у срединама у којима су изграђена. Унутар *првог*, преовлађујућег правца, устаљени, конзервативни евокативно-парафразирајући приступ проистекао је из дубоког респекта према „неприкосновеним“ древним узорима националног медиевалног градитељства (цркве Предрага Ристића, Радослава Прокића, Љубише Фолића и већег броја осталих аутора), док је у *средњем* он мање дословно и слободније разрађен (храмови Михајла Митровића, Миладина Лукића и Небојше Поповића), а у *трећем* потпуно напуштен (дела Бранислава Митровића, Бориса Подреке, Спасоја Крунића, Саше Буђевца, Благоте Пешића, Драгана Живковића и Божидара Манића). Упадљиво је да на новим црквама видно преовлађују централна просторна решења, а посебна пажња се поклања улози светлости у сакралним ентеријерима.

Искуства показују да унутар три издвојена тока, уз тежње надахнутих појединаца, стваралачку иницијативу све више показују крупни ауторски тимови, најчешће експонирани на великим конкурсним надметањима. За критичаре и историографе то почиње да представља велики проблем, понекад нерешив у настојању да измере ауторски допринос унутар колективног процеса пројектовања.

Дело градитеља нових српских цркава, због одсуства адекватне историјске дистанце (од минимум 25 година),[41] у историографији није подробно проучено, а ни темељито коментарисано. Рачунајући и малобројне исцрпне, досадашњи осврти претежно имају промотивни, фактографско-дескриптивни карактер, док мањина обрађује проблемска и типолошка питања.[42] Међу њима се слојевитошћу издвајају радови Александра Миленковића, Владимира Митровића, Божидара Манића, Миодрага и Зорана Јовановића. Позитивно је што се пажња све више поклања и урбанистичким аспектима новијег сакралног неимарства.[43] Важно је нагласити да су, због скромних истраживачких буџета, изостала опсежнија разматрања послератних храмова изграђених ван граница бивше СФРЈ. Тај значајан сегмент изведеног корпуса, осим у неколико наговештаја, није ни иницијално осветљен.

Унутар средње струје новог сакралног неимарства, која на одржив начин обједињује елементе националног историзма и потребе за савременијим уметничким изразом, у амбијенту српске престонице квалитетом

су се издвојила три парохијална храма. По својим ликовним особеностима и деловању у простору, они на најбољи начин презентују идеје својих стваралаца, пре свега концептуални нерадикализам у погледу традиције и иновативности. Уважавајући чињеницу да СПЦ опстоји у свом посебном времену, у којем значај древних парадигматских схватања са сменом културно-историјских епоха не јењава, формом својих храмова нису ни покушавали да га нагло „убрзају“, нити да канонску традицију замене симболима актуелних глобализујућих тежњи. Успешно су анулирали и стеге распрострањеног конзервативизма, одбијајући да пројектовање цркава рутински сведу на избор висина и волумена подражаваних узора. Отуд је њихов нерадикални пројектантски метод евидентно одржив, ослоњен на традицију колико и на постмодерна уметничка искуства. Експериментализам ових аутора није неспутан, већ промишљен и обуздан, прихватљив с различитих становишта, понајвише критеријума реалистички сагледаног духа времена у којем обитава савремено српско друштво.

Након дугог игнорисања иницијативе црквених великодостојника и малобројних урбаниста (Бранко Бојовић), београдска власт је тек средином деведесетих година прошлог века уважила апеле о неопходности подизања нових цркава у главном граду. Међу дванаест одабраних локација, које је Урбанистички завод оценио приоритетним, издвојене су оне у којима уопште није било цркава (попут Новог Београда), или их је било недовољно, нарочито у ободним, многољудним сателитским насељима разуђене периферије. Управо су у тим деловима града, до 1941. године слабо настањеним и неуређеним а касније изграђеним на начелима модерне архитектуре и урбанизма, подигнуте три цркве од великог значаја за развој сакралног неимарства.

Храм св. Луке

Прва у том подстицајном низу била је *црква св. Луке* (1995–1999), архитекте и конзерватора Миладина Лукића (1956),[44] победника на великом стручном натечају. Изграђена је на широкој парцели у улици Кнеза Вишеслава 100, између Скојевског насеља и Филмског града, лоцираних на југозападном ободу Београда. Јавни конкурс за подизање те богомоље у јануару 1995. године расписала је „Станком корпорација“ (ктитор и инвеститор) у сарадњи са Архиепископијом београдско-карловачком и Друштвом архитеката Београда. Жирију, у којем је било и архитеката и историчара уметности,[45] председавао је епископ бачки Иринеј.[46]

Пропозицијама и урбанистичким условима одређено је да храм представља визуелно-функционалну доминанту композиционе целине комплекса, да буде оријентисан у правцу запад–исток, са ограђеном портом и опходном површином од пет метара за потребе литија. Тражена је сагледљивост олтара из свих делова наоса, његово смештање у унутрашњу апсиду, док је у погледу обликовања препоручено „некопирање

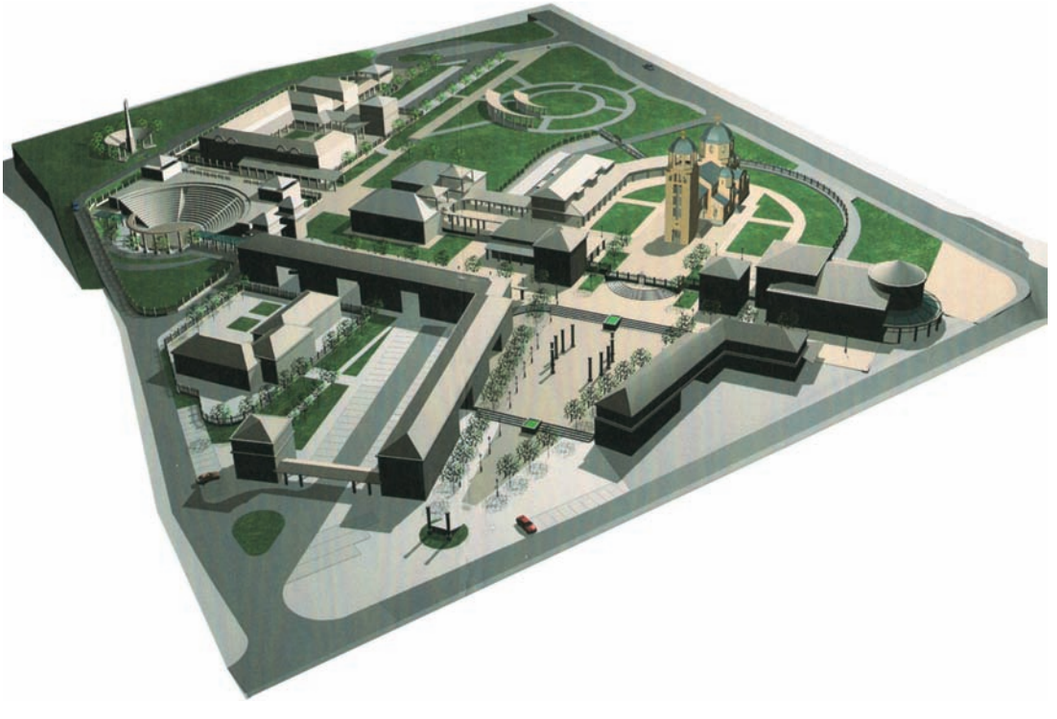

Сл. 1. Миладин Лукић, Урбанистички пројекат храма св. Луке са пратећим објектима (из техничке документације арх. М. Лукића)

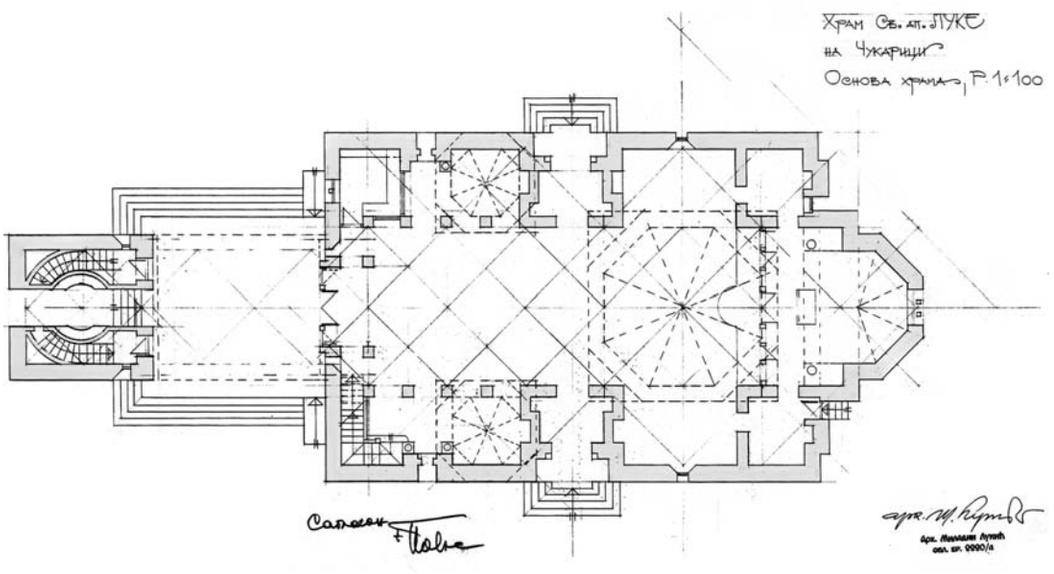

Сл. 2. Основа храма из извођачког пројекта са потписима патријарха Павла да се са њим сагласава, као и пројектанта Миладина Лукића (из техничке документације арх. М. Лукића)

постојећих наших цркава, већ инспирисање њиховим уметничким облицима у тежњи да се уклопи у развојну линију православних храмова и при томе удахне свеже, живо и лепо, тако да се постепено може доћи до новог, за православље прихватљивог стила".[47]

Просторни програм једнокуполног храма подразумевао је презвитерион са олтаром, проскомидијом и ђаконикоником, а уз њих и јужним и северним пастофорионом; солеју, са бочним певницама, наос са местима за седење дуж зидова и два бочна улаза; пронаос, са две капелице (северном за прислуживање свећа и јужном за крстионицу и исповедаоницу), црквеном продавницом и везом са галеријом хора. У склопу улазне партије, предвиђен је и ветробран. Звоник је планиран као самосталан или као интегрисан са храмом.

По завршетку конкурса, на који је пристигао 31 рад, додељене су три награде, четири равноправна откупа и једна награда ван услова. Од осам награђених

Сл. 3. Храм св. Луке, данашњи изглед са југа (снимио Александар Кадијевић, 2010)

Сл. 4. Храм св. Луке, звоник, детаљ
(из фотодокументације арх. Миладина Лукића)

Сл. 5. Храм св. Луке, део јужне фасаде
(из фотодокументације арх. Миладина Лукића)

и откупљених радова, шест је замишљено у духу евокативног постмодерног историзма. Међу њима се као ауторски најпрегнантнији и функционално најадекватнији истакао пројекат Миладина Лукића. Међу награђеним и откупљеним радовима нашло се и потпуно нетрадиционално решење Благоте Пешића. Издвојени су и радови Милана Палишашког, ауторских тимова Тасовац–Јанић, Јевтић–Кривокапић–Јовановић, Ралевић–Ђукић–Лашић–Митровић–Поповић–Сушић и Прокић–Ненковић–Дрндаревић.[48]

Храм је изграђен уз знатну финансијску помоћ преко 50 донатора, првенствено познатог мецене Веселина Бошковића, под надзором протојереја Милана Виленице. Истовремено је задовољио традиционалистички укус и функционалне захтеве црквених наручилаца, колико и амбиције либералних стручних кругова да искораче из оквира догматичног пројектовања (патријарх Павле га је оценио као „веома занимљив“).

У целини и фрагментима Лукићев храм представља својеврсни омаж читавој рашкој стилској групи древних споменика, најстаријој и утемељитељски фундаменталној за укупан развој српског средњовековног црквеног градитељства. Евокације тог древног корпуса, у нашој новијој сакралној архитектури биле су веома ретке. По просторном концепту, спољној обради, општој композицији и силуети, храм подсећа на најрепрезентативније храмове из тринаестог века, као што су манастирске цркве у Жичи, Сопоћанима и Градцу, карактеристичне по особеној романско-византијској морфолошкој синтези. Изграђен је у масивном конструктивном систему, јер су зидови изведени од пуне опеке са армиранобетонским ојачањима. Споља је обложен плочама травертина, дебљине 8 цм. Храм има 288 квадратних метара унутрашње корисне површине, иако изгледа знатно већи.

Препознатљива рашка матрица, евокативно и асоцијативно наглашена, надграђена је оригиналним композиционим акцентима и ефектним пластичним детаљима у благом неоекспресионистичком маниру. Геометријски чисте форме, обогаћене су снажним контрастима светла и сенке, пуног и празног, сферних и кубичних форми, разломљених и равних површина. Поред

пластички рашчлањених, динамичних бочних компартимената подужног волумена, његову експресивност појачавају профилисани оквири отвора, као и испупчени централни део зидне масе симетричног спрата моста који спаја храм са звоником. Важно је нагласити да композиција целине није замишљена еклектички, јер су древни елементи престилизовани и трансформисани језиком постмодерне архитектуре с краја двадесетог века.

Подужна контура једнобродног и једнокуполног крстообразног храма ефектно је интегрисана са корпусом високог звоника на западној страни, стилски сагласног са базичном целином и визуелно олакшаног отвореном лантерном. Традиционални значај главне куполе над наосом је очуван, упркос истицању нижих куполица и калканских зидова бочних партија, којима је ефектно пресечена пседотробродност основне масе храма.

Инспирисан сопоћанском псеудобазиликалном силуетом главног корпуса, као и контуром витког звоника и лучним сегментом који их повезује, аутор је прегнантно оформио нову, оригиналну целину. Комбиновањем стилизованих крстастих и полукружних отвора, успешно је оживео фасаде традиционално масивног храма. Вајањем форме, изједначавањем пречника куполе са ширином брода и контрастима снажних калканских зидова источног корпуса, успостављен је симболичан естетички дијалог са придворним храмом св. Андрије на нешто нижем, оближњем Дедињском платоу.[49]

Разуђеност подужних маса цркве и њихово наизменично каскадно низање, које није заступљено само по вертикали него и по хоризонтали, оставља веома изражајан динамички утисак. Византијски елементи, бочне конхе параклиса наткривене куполицама (што није било примењено у средњовековној архитектури), усложњавају динамичку структуру, али је не чине нечитком и оптерећеном. Суптилним балансирањем између водоравних и вертикалних акцената остварено је композиционо и стилски хомогено дело, без претходнице у последњим деценијама. И у текстури фасада испоштована је традиција облагања хоризонталним квадерима.

На странама припрате, изнутра су постављена по четири масивна стуба, док два фланкирају улаз на западној страни. Свод подужног пронаоса и наоса је полуобличаст, а истим методом су засведене и певнице. Прелаз из кружне основе споља степенастог тамбура у осмоугаоно кубе, обезбеђен је путем тростепених тромпи. Олтар има троделну сводну конструкцију.

Изведена у мањим размерама него што је планирано, с парцијално остваренim урбанистичким решењем,[50] црква у Филмском граду је подстакла одступања од конзервативних, најчешће миметички осмишљених композиционих решења и веће интересовање академских стручњака за ново сакрално неимарство. Велико конзерваторско искуство њеног пројектанта, уз ерудитско познавање древних узора, омогућили су остварење не дословно евокативног капацитета, али карактеристично по особеној ликовној чистоти, визуелној јасноћи и обузданој експресивности, без премца у савременој српској архитектури. Петоспратни звоник са отворима који се од приземља ка врху умножавају нема пандан у српском средњовековном градитељству, што додатно сведочи о оригиналности укупне концепције. Током процеса пројектовања храма, неимар је, за разлику од већине данашњих аутора, архитектонске планове исцртавао класичном методом на радном столу, не користећи компјутерске програме.

Сл. 6. Храм св. Луке, поглед на куполни простор (снимио Александар Кадијевић, 2010)

Храм св. Василија Острошког

Храмом св. Василија Острошког (1995–2000) изграђеним у улици Партизанске авијације 21а, на Бежанијској коси, северозападном предграђу Београда, водећи аутор старије генерације Михајло Митровић (1922) успешно се опробао у области новог сакралног градитељства.[51] Новији део насеља Бежанијска коса, који датира из осамдесетих година прошлог века, до 2001. године парохијски је припадао бежанијској цркви светог великомученика Георгија. На предлог протојереја Петра Илића, крајем 1993, образован је Иницијативни одбор за подизање нове богомоље, састављен од неколико угледних грађана, који је поднео захтев Скупштини града Београда за добијање локације.[52] Захваљујући њиховој упорности, од Скупштине града је након две године добијена локација за изградњу цркве, површине 56 ари, у самом центру насеља. За разлику

Сл. 7. Храм св. Василија Остр̄ошкоī, изīлед са запада

од храма св. Луке, изграђеног на маркантној издвојеној парцели Кошутњачког виса, Митровићев представља мању ликовну доминанту у свом урбаном окружењу. Прилагођен је амбијенту војвођанске равнице, постављен уз низ стамбених и комерцијалних објеката.

Сл. 8. Храм св. Василија Остр̄ошкоī, īоīлед на звоник

Идејни пројекат нове цркве свесрдно су прихватили патријарх Павле и Свети архијерејски синод СПЦ. Пројекат је подржан са образложењем да „не само ова, већ ни друге цркве, не би требало да копирају постојећа визуелна решења, већ треба да понуде нешто ново и атрактивно, примерено околној архитектури, али и у потпуном складу са канонима Православне Цркве“.[53] За изградњу је био задужен новоформирани Грађевински одбор.[54]

Патријарх Павле је 9. јула 1996. године извршио освећење крста и земљишта, благословивши изградњу новог храма посвећеног св. Димитрију Солунском, и то у присуству грчког амбасадора.[55] Иако је жеља становника Бежанијске косе, међу којима су многи пореклом из Херцеговине и Црне Горе, била да се храм посвети острошком чудотворцу, патријарх је желео да храм посвети св. Димитрију, као израз захвалности грчком народу „за показану хришћанску љубав према Србима и помоћ пружену у најтежим данима“. Чак је и преко медија пронесена вест о изградњи цркве св. Димитрија, да би пред само освећење темеља, одлука, без образложења, била промењена. Од Грађевинског одбора, формираног при храму, затражено је да предложи друго име. Ускоро је прихваћено да црква на Бежанијској коси буде посвећена св. Василију Острошком Чудотворцу.[56]

До краја 1997. године реализоване су конструкције цркве и звоника, а обимни радови су настављени и током 1999, упркос бомбардовању НАТО. Приликом ваздушног напада на главни далековод на Бежанијској коси, део бомбе је пао испред саме цркве, али је није оштетио. Упркос ваздушној опасности, патријарх Павле је служио Свету архијерејску литургију поводом храмовне славе, у препуној цркви и порти. Радови на фрескописању храма поверени су сликару Драгомиру Марунићу, који је 2003. године завршио осликавање хиљаду квадратних метара зидова. Црква је украшена и многобројним витражима у српско-византијском стилу, које је израдио атеље „Станишић“ из Сомбора. На великим прозорима представљени су јеванђелисти, а на лучним орнаментика. Лукове изнад улазних врата у мозаику и икону св. Николе, такође у мозаику, изнад врата на звонику – израдио је Владо Тодоровић.

Поруџбину од инвеститора пројектант је добио по позиву, „пошто је својевремено подигао један парохијски дом, којим је свештенство било веома задовољно“.[57] Храм је настао у оквиру сарадње с пројектантском организацијом „Делта инжењеринг“, у којој је пројекат израђен бесплатно. Статичке прорачуне припремио је инж. Александар Малић, док је извођење (1996–2000) поверено београдском предузећу „КМГ Трудбеник“ .

Пројектант је у новом задатку видео посебан стваралачки изазов: „То је за мене била велика шанса да оправдам или, пак, не оправдам критику коју упућујем онима који су градили анонимне и рутински пројектоване цркве“, напомињући да је током пројектовања наишао на потпуно разумевање црквених кругова, али и на отпор монополиста у грађењу храмова.[58] У склопу комплекса изграђен је и нови парохијски дом, такође према Митровићевом пројекту.

Иако у поодмаклим стваралачким годинама, Митровић наступа као пионир новообновљеног градитељског типа, дајући снажан подстицај његовом одрживом осавремењењу. Као много пута раније, успешно афирмише свој романтичарски неконвенционалан и недогматичан пројектантски метод, примењен на већем броју објеката широм Србије, који је и овде резултирао неконтекстуалним решењем. За разлику од Лукића, Митровић пласира једноставнији просторни програм, опредељујући се за основу централног кружног типа. У складу са својим вишедеценијским опредељењима, потенцира визуелни ефекат храма у простору, развија динамику маса и отвора по ширини и висини. Евидентно се уклапа у средњу, одрживу и нерадикалну линију новог црквеног градитељства, у којој су евокативност и ослањање на традицију обогаћени елементима новог духа времена.

Митровић је у овом подухвату одступио од сложенијег концепта који је презентовао на симпозијуму „Традиција и савремено српско црквено градитељство“ (1994),[59] акцентујући масивни ваљкасти кубус храма. За архитектонску критику, формирање ротонде као главног корпуса представљало је најважнију идејну новину.[60] Ротонду прате нижи анекси – лучни трем на западу, тролисна олтарска апсида на истоку и витки четвороспратни звоник на југу. Унутрашњи зидови храма су компоновани осмострано, док је споља црква доследно кружно обликована. Звоник и храм су повезани засведеним тремом, чиме се наставља специфичан композициони манир, успешно примењен на више српских новијих богомоља.[61]

Централно изведен кружни простор потпуно је неомеђен потпорним елементима. Уска и релативно мала купола, наткриљује плафонско средиште, пружајући му обиље дневне светлости пропуштене кроз бројне прозоре. Изнад широко развијене лунете декоративног портала, плитко истуреног упоље, налази се главни композиционо-декоративни мотив – равнокраки грчки крст у окулусу. Фланкиран је бифорама обухваћеним повишеним полукружним луком. Купола над наосом и слепе калоте апсидалних куполица ближе су традицији нововековних кубета. Бочни портали издубљени су у плитким полукружним нишама. Ликовно наглашен средњи део прочеља доминира над осталим зонама масивног храма. Звоник на јужној страни се стилски надовезује на текстуру ротонде и завршава калотом сведеног облика.

Архитектонска критика је аутору замерила због пропорцијске подређености вертикалног куполастог наставка ротонде структури базичног волумена, чиме је умањено висинско стремљење контуре („чему купола превасходно служи“), као и због претераног истицања необичних и конвенционално непрепознатљивих детаља.[62] Уистину, Митровић пласира четири врсте прозора, међу којима се истичу масивни окулуси на свим странама света, затим издужене бифоре, мањи прозори под венцем и крстасти отвори на поткуполном тамбуру. Јевтић сматра да бифоре делују неусаглашено, јер целину подређују детаљима.[63] Опека и натур-бетон, као и код многих ранијих Митровићевих дела, имају фундаменталну градивну улогу текстуре маса. Опекама смањене висине и ширим спојницама постигнута је живахнија структура од уобичајеног склопа од опеке уз асоцијативно чвршће везивање за традицију. Звоник је обликован маштовито и стилски доследно.

Према изјави пројектанта, он се на овом подухвату, за који је одликован Орденом св. Саве, инспирисао „читавом традицијом српско-византијског средњовековног градитељства“, радећи без посебно одређеног теолошког програма, задовољивши устаљене канонске пропозиције наручилаца.[64] Осим конвенционално непрепознатљивих, измаштаних романтичарских облика, на фасадама има и престилизованих моравских розета, евокација рашког украса, ранохришћанских, византијских и романских наноса, али и модернистичког свођења и заводљивог постмодерног енциклопедизма. Трагајући увек за различитим, непоновљивим, непредвидивим, па и неретко шокантним склоповима, Митровић и овде инсистира на пластичком богатству форме. Остварује слојевит композиционо-пластички дијалог са Плечниковим кружним храмом св. Антуна Падованског и Дероковом сарајевском Преображењском црквом.[65]

Недуго по завршетку грађења бежанијског храма, уз Јевтићеву конструктивну критику, и други тумачи савремене архитектуре су поздравили Митровићев просвећени историзам. Дијана Милашиновић-Марић је истакла да храму посебно обележје утискују природни материјали, печена опека црвене боје, натур-бетон и евокације на моравско градитељство.[66] Према М. Р. Перовићу, „апстрактне форме“ цркве св. Василија упадљиво одишу снагом. Напоменуо је да су регионални облици овог храма сведени само на обрисе и да он пре подсећа на цркве у Ломбардији него на српске или грчке средњовековне манастире.[67] У својој експликацији, Слободан Богуновић га је с правом сврстао међу

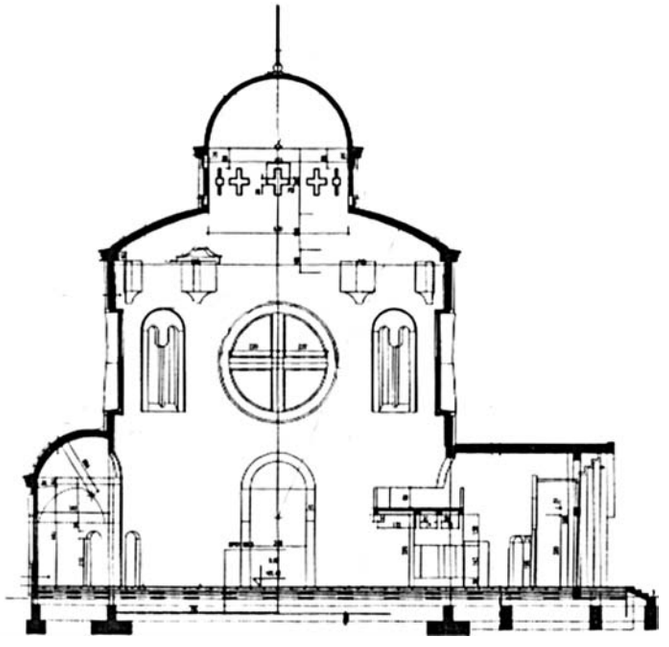

Сл. 9. Храм св. Василија Острошког, попречни пресек

најбоље домаће примере сакралне архитектуре с краја прошлог столећа,[68] истичући његову вишеслојност, изузетну обликовну чистоту и изврсно позиционирање мотива, „умногоме одређено просторном напетошћу између ротонде под куполом и издвојеног звоника, а стилски самосвојно у еквидистанци спрам ранохришћанске традиције колико и бучне постмодернистичке савремености“.[69] Бранислав Миленковић је посебно нагласио

Сл. 10. Храм св. Василија Острошког, тролисна олтарска апсида, спољни изглед, (снимио Иван Р. Марковић)

урбанистички и визуелни значај Митровићевог храма, „уз Плечниковог јединог успелог решења у београдској архитектури у контексту грађевина звоник, који истински обогаћује градску слику и подиже је на виши степен“.[70] Миодраг Јовановић га сматра ретким по типу у српској новијој црквеној архитектури, и у њему види подсећање на „ханзенатски искорак у Панчеву Ивачковића крајем XIX века или на концепте Дерока у Сарајеву и Плечника у Београду тридесетих година XX века“.[71] Посматрајући га у контексту новијег сакралног неимарства, Љиљана Милетић-Абрамовић 2007. године храму приписује улогу „знаковитог остварења“, карактеристичног по „иновативности употребе апстрактне, геометријски транспоноване форме крста“.[72] У запаженом критичком огледу из 2009. године, Владимир Митровић цркву на Бежанијској коси сматра искораком, али релативно скромним и не превише револуционарним, у правцу савременијег моделовања православних храмова,[73] залажући се за већи радикализам у правцу форме.

Сл. 11. Ј. Плечник, храм св. Антуна Падованског у Београду

Храм св. великомученика Димитрија Солунског

Историјски значај парохијалног *храма св. великомученика Димитрија Солунског* на Новом Београду (изведен у Блоку 32 од 1998. до 2001), огледа се у чињеници да је први који је сагрђен у тој модернистички осмишљеној архитектонско-урбанистичкој целини,[74] познатој по непрегледним стамбеним блоковима, управним, услужним и пословним здањима. Извођењу је претходио јавни конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење, који је 1997. године расписала Архиепископија београдско-карловачка, Друштво архитеката и Друштво урбаниста Београда. Жирију, у којем је било више историчара архитектуре и пројектаната, председавао је патријарх Павле.[75]

У пропозицијама је напоменуто да би храм требало да буде пројектован „са ослонцем на традицију, у српско-византијском стилу, централног типа, без стубова у поткуполном простору“, са ширином стазе око храма од четири метра и звоником стопљеним са храмом или издвојеним. Учесницима је, уз конкурсну документацију, препоручена и стручна литература (*Православна литургика* Лазара Мирковића и поменути зборник радова о традицији и савременом црквеном градитељству из 1994. године). Храм је требало да буде троделан, подељен на пронаос, наос и олтарски простор. Напоменуто је да степениште за галерију хора може да буде и у улазном делу и у пронаосу, а створена је и дилема о просторном склопу западног дела храма, јер је тиме сугерисано да пронаос није и улазни део. Важна напомена тицала се и дефинисања позиције иконостаса, с тим да његова висина омогући јединствен доживљај простора и сагледавање зидних слика у олтару.[76]

Од 47 приспелих нацрта појединаца и тимова, одабран је рад арх. Небојше Поповића (1950–1998),[77] као најбољи са становишта функције и употпуњавања амбијенталне целине. Његов централно замишљен просторни концепт, наглашен блоковском обрадом фасада, нема ближег пандана у савременој српској црквеној архитектури. Четири рада су откупљена, а додељена су и три специјална признања. Уз већину нацрта у традиционалном духу, запажено је неколико радикалних дезисторизујућих савремених приступа (Благоте Пешића, тимова Игњатовић–Ивановић и Брајковић–Шарић–Брајковић), лишених директних спона са српским средњовековним сакралним градитељством. Посматран у целини, конкурс је подстакао даља раслојавања у области моделистике, урбанизма, схватања форме и функције савремених српских цркава.

Из Поповићевог образложења основне идеје, урбанистичког решења и архитектонског склопа првог новобеоградског храма, стиче се потпунија слика о његовим ликовним преокупацијама и инспирацијама. Подстакнут житијем св. Димитрија, превасходно чувеним „Леонтијевим путем“, којим се ширио светитељев култ од Солуна преко Сирмијума до Равене, основне одреднице за своје решење преузео је из „старохрквених прича“.[78] Отуд и предвиђени троделни распоред јединица новобеоградског сакралног комплекса представља просторну интерпретацију легенди о путешествију префекта Илирика Леонтија.[79] План укључује „Велику воду“ (река Сава и зона парка с водом), крстионицу, воћњак и оранжерију која подсећа на Медитеран. У даљем излагању аутор истиче да се подједнако инспирисао архитектуром храмова св. Димитрија у Солуну, Сирмијуму и Равени: „Својим решењем, обликом, преузетим мотивима и просторном логиком, новопројектовани храм у својој идеји дубоко се ослања на корен својих претходника. Из њихове давне историје он црпе елементе за сопствено рађање.“[80] Композицију равних, уједначено глатких фасада са уским прозорима такође изводи престилизовањем традиције. Урбанистичку целину одељује на два сегмента – већи, западни, намењен парку, храму и пратећим садржајима, и на источни, намењен становима свештеника и паркирању (данас је у продужетку тог дела порте уређен парк за децу). Предвидео је и свечану салу, учионице, библиотеку и трпезарију у посебним објектима, који би такође подсећали на догађаје везане за ширење култа св. Димитрија.

Грађење цркве започето је априла 1998, с прекидом од септембра 1998. до јуна 1999. године. Димензије једнокуполног храма, чија је основа замишљена у облику сажетог уписаног крста, су 29 м х 23 м, а корисна површина износи око 500 квадратних метара. Врх куполе је на висини од 29 метара, а откад је на њега подигнут крст 25. марта 2002. године, виши је за још три метра. Конструктивни систем је састављен од армиранобетонских стубова и греда, обавезних због поштовања сеизмичких услова. Носећи елементи конструкције су извучени на фасаду, што је помогло „уклапању храма у амбијент Новог Београда“.[81] Конструкција има улогу рама за зидне испуне сложене у традиционалном маниру од опеке, пешчара, лончића и дебелих малтерских спојница. Обраде зидова замишљене су илустративно, у форми „изложбе урамљених слика или ћилима са елементима керамопластике који су нам вековима блиски“.[82] Као и на већини новијих српских цркава, унутрашње уређење и спољно облагање новобеоградског храма до данас није довршено.

Поповићев објекат представља пластички сегментирану, оштро разграничену геометризовану целину са изразито глатким фасадама (још увек рустичним због непокривености плочицама). Сведеном композицијом кубичних маса, централно груписаних и пирамидално

Сл. 12. Храм св. Димитрија, изглед из птичје перспективе (снимак са интернета)

Сл. 13. Храм св. Димитрија, изглед са североистока (снимак са интернета)

степенованих, завршених „српским“ куполама храма и звоника, целина се донекле уклопила у модернистички, апстрактни урбани пејзаж Новог Београда. Због поштовања традиционалне оријентације олтарског дела храма према истоку, са главне саобраћајнице (Булевар Зорана Ђинђића) било је немогуће обезбедити директан приступ његовом главном западном улазу, чиме је он понешто изгубио на значају у урбаном окружењу.

Изграђен на непогодном месту, које му не обезбеђује репрезентативност и сагледивост из свих праваца, храм је визуелно подређен доминантнијим новобеоградским зданима, пре свега кулама Западне капије Београда.[83] Ипак, све популарнији и привлачнији, прерастао је у кључни симбол редефиниције урбаних функција Новог Београда.[84]

Након Поповићеве изненадне смрти, звоник храма је изведен издвојено уместо интегрисано, како је првобитно планирано. Ту импровизацију у стручним гласилима оштро је критиковао арх. Бранислав Миленковић, један од чланова конкурсног жирија.[85] С неверицом је запитао „како су звона, према првобитном пројекту, са овог здања нестала и преселила се у посебну зграду“.[86] Замерио је на гомилању елемената и невештом следу облика са главне зграде, назвавши га „композиционим хибридом“, производом „насилне интервенције“ и неукуса.

Наследнике тима Небојше Поповића критиковао је због конкурентног положаја звоника у односу на главну грађевину, чија је повећана маса лишена потребне неутралности, деловањем различитих простора по вертикали. „Традиционалан или модеран звоник се изгубио и да није додатне капе – мале куполе на њему – више бисмо мислили да се ради о привременој згради која ће нестати када се композиционо добро регулисана зграда заврши. Истинска вредност самог храма се у оваквом ансамблу умањује. Ова маса материјала као неорезано, запуштено дрво само је сметња читавој композиционој слици. Још једном је пропуштена прилика да се градска

Сл. 14. Храм св. Димитрија, изглед са запада (снимио Тадија Стефановић)

слика оваквим просторним склоповима обогати и подигне на степен жељене вредности".[87] Критиковао је и накнадно уређење мобилијара цркве.[88]

Подржавајући Поповићева настојања, тумач новије београдске архитектуре Слободан Богуновић је 2005. године храм св. Димитрија с правом сврстао у најбоље примере сакралног градитељства с краја двадесетог века.[89] У својој анализи, Божидар Манић га повезује с ханзеновски схваћеном интерпретацијом традиције, истичући постмодерни приступ решавању фасада, које представљају „изложбу традиционалних мотива у раму од конструктивних елемената истакнутих на површину".[90] Критички је прокоментарисао и остале награђене конкурсне нацрте.[91]

Досадашњим запажањима се могу придодати и утисци о стилски хетерогеној, али композиционо компактној структури спољних маса храма, у којој су, поред уочљивих елемената постмодерног ретроспективизма и евокација на дело Ханзенових српских ученика,[92] присутни и благи одјеци бруталистичког конструктивизма (што пројектант у свом образложењу и не крије), као и елементи нео-ар-декоа,[93] изражени у степеновању згуснутих маса и профилацији разуђених тупих тимпанона. Упадљиви наноси неовизантијског историзма,[94] престилизовани постмодерним обликовним поступком, мање се моделистички ослањају на помињане базилике св. Димитрија, а знатно више на једнокуполне крстообразне кубичне храмове средњовизантијске епохе.[95]

У погледу унутрашње архитектуре, храм је веома функционалан, захваљујући импозантном, широком и слободном поткуполном простору, испуњеном постмодернистичким стилизованим детаљима, међу којима се издваја апстрактна пластика пандантифа. Чини се да је можда превелик просторни и визуелни значај дат хорској галерији. Будући да радови на унутрашњем уређењу и спољном облагању храма још увек трају, може се закључити да потпуније историографско вредновање Поповићевог остварења тек предстоји.

Духовни антипод ономе што се архитектуром Новог Београда донедавно саопштавало свету, као оаза потиснуте „вере и наде", симбол повраћеног националног и културног идентитета, храм св. Димитрија знатно оплемењује отуђени урбанистички амбијент који га окружује, употпуњујући га функционално и естетски.

Закључак

Свесни историјске одговорности, колико и стварног утицаја духа времена у којем српско друштво и црква у последње две деценије опстоје, аутори су се одрекли предности дезисторизујућих глобалистичких приступа и неомодернистичке асоцијативне апстракције у корист слојевитијих, евокативно и наративно разрађенијих решења. Иако материјализација њихових дела није изведена потпуно према планираним нацртима, може се закључити да су успели да утемеље реалан, на традицији и умереној трансформацији одржив концепт сакралног неимарства, прихватљив најширој публици колико и строгим експертима. Афирмација који су тим делима стекли у домаћој и међународној јавности, показује да су изабрали најбољи пут реформе једног запостављеног градитељског типа.[96]

Нема сумње да ће дужа историјска дистанца, неопходна за објективније просуђивање значаја ових дела, ићи у прилог тројици аутора. Њихове различите и умногоме оригиналне приступе, од слојевите пластичке ремоделације традиционалног лонгитудиналног плана (Лукић), преко студије ротонде (Митровић), до неовизантијског конструктивизма (Поповић), није препоручљиво следити у облицима, већ у полазишним начелима. Као непоновљива и подстицајна, ауторски утемељена, њихова остварења ће задржати пионирску улогу унутар свог типа.

НАПОМЕНЕ:

1] Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 1994; *Историја Београда* (ур. З. Антонић), Београд, 1995; Б. Вујовић, *Српске цркве и манастири Београда*, Београд, 1995; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд, 2007.

2] D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd, 1977; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд, 1984.

3] Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд, 1986, 110, 112–126; Исти, *Српске цркве и манастири Београда*, 12–13, 28–29; Исти, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996; З. Јаковљевић, *Фасаде Саборне цркве – предлог реконструкције*, Наслеђе, III, Београд, 2001, 141–154; Б. Шекарић, *Београд, Саборна црква*, у: Споменичко наслеђе Србије, Београд, 2007, 123; М. Јовановић, *нав. дело*, 62, 64, 83–84; К. Митровић, *Топчидер – двор Кнеза Милоша Обреновића*, Београд, 2008, 92–114.

4] Z. Manević, *Sto i prva evropeizacija*, Čovjek i prostor, 10, Zagreb, 1969, 14–15; А. Митровић, *Србија у новом историјском добу*, у: Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. (зборник радова), Крагујевац, 1996, 11–18; Исти, *Европеизација и/или модернизација. Десет теза*, Годишњак за друштвену историју, 2, Београд, 1994, 143–145; Д. Ст. Павловић, *Утицаји истока и запада на српску грађанску архитектуру XIX века,* Наслеђе, II, Београд, 1999, 161–170; Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, 2006.

5] М. Јовановић, *Теофил Ханзен, „ханзенатика“ и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУ Матице српске, 21, Нови Сад, 1985, 235–260; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд, 2005, 291–418; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 219–251; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914,* Београд, 2009.

6] О развоју београдске и српске црквене архитектуре у међуратном раздобљу видети: Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила“ у архитектури*, ЗЛУ Матице српске, 5, Нови Сад, 1969, 225–232; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд, 1990, 8–12; В. Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XXI, Нови Сад, 2004, 38–54; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 2007, 181–330; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба,* Београд, 2007, 188–213; В. Обреновић, *Српско црквено градитељство 1918–1941, токови и обележја* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета), Београд, 2008.

7] Осим донекле монументалних храмова св. Марка, св. Саве и св. Антуна Падованског, остале цркве су с временом знатно маргинализоване у визуелној слици Београда, због чега он све више личи на дехристијанизовани град. Поред ратних и мирнодопских девастирања градских блокова, томе је највише допринео неградотворан, распрострањени манир неконтекстуалног ауторског употпуњавања градских потеза од стране домаћих пројектаната модерне оријентације, при чему је затечени рељеф умногоме остао неискоришћен, лишен довољног броја препознатљивих репера. Визуелна маргинализација храмова спроведена је објектима високоградње (стамбени солитери, вишеспратна здања управне и пословне намене), масовно грађеним у њиховом суседству. Видети: В. Bojović, *Vizuelna organizacija i prezentacija Beograda*, Izgradnja, 9–10, Beograd, 1984, 57–62; Исти, *Crkva u slici grada*, DaNS, 20–21, Novi Sad, 1997, 56–57; A. Kadijević, *Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi*, у: Čist izraz, 13. bijenale umetnosti (ur. D. Jelenković), Pančevo, 2008, 14–22; Исти, *Интерполације у београдској новијој архитектури. Неомодернистичка ауторска интерполација у Таковској улици (2003–2008)*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 203–208.

8] Видети споменицу: *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971, 11–252.

9] Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила“ у архитектури*..., 228–231; Z. Manević, *Naši neimari. Momir Korunović*, Izgradnja, 6, Beograd, 1981, 49–54; A. Kadijević, *Momir Korunović (1883–1969). Povodom dvadeset godina od smrti*, Moment, 16, Beograd, 1989, 104–109; З. Маневић, *Романтична архитектура*..., 10–12; А. Кадијевић, *Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини*, Лесковачки зборник, XXXV, Лесковац 1995, 75–79; Исти, *Момир Корунović*, Београд, 1996; Н. Пешић-Максимовић, *Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће*, Саопштења РЗЗЗСК, XXXIV, Београд, 2002, 413–417; З. Јовановић, *Зебрњак, у трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд – Горњи Милановац, 2004; А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов (1872–1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги,* Ужички зборник, 29, Ужице, 2005, 199–224; Д. Ст. Павловић, *Унижени пројектант Момир Коруновић*, Архитектура и урбанизам, 14–15, Београд, 2004, 119–120; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*..., 204–207; З. Маневић, *Андросов Василије*, *Коруновић Момир*, у: Лексикон неимара, Београд, 2008, 4, 203–208.

10] З. М. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд, 1991; А. Кадијевић, *Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца*, Лесковачки зборник, XXXIII, Лесковац, 1993, 197–203; М. Миловановић, *Архитекта Григорије И. Самојлов*, у: Руска емиграција у српској култури XX века, књ. 1, Београд, 1994, 308–314; А. Кадијевић, *Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата*, у: Манастир Жича (зборник радова), Краљево, 2000, 341–356; A. Kadijević, *Deroko Aleksandar*, in: Saur Allgemeines Kunstler-Lexikon, Band 26, Munchen–Leipzig, 2000, 278–279; М. Просен, *Прилог проучавању београдског опуса Григорија И. Самојлова,* Наслеђе, III, Београд, 2001, 89–104; S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, t. II, Beograd, 2005, 750–757, 1006–1012, 1046–1050, 1071–1076; М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд, 2006; З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*..., 89–96, 296–299, 330, 349–350.

11] З. Маневић, *Браћа Крстић,* Београд, 1984; М. Миловановић, *Андреј Васиљевич Пајков*, у: Руси без Русије, Београд, 1994, 266–272; М. Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд, 1996; А. Кадијевић, *Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920–1946)*, ГГБ, XLV–XLVI, Београд, 1998–1999, 115–132; Исти, *Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата,* Саопштења РЗЗЗСК, XXX–XXXI, Београд, 1998–1999, 233–237; М. Ђурђевић, *Архитект Андреј Васиљевич Пајков*, ГГБ, LII, Београд, 2002–2003, 131–143; М. Церанић, *Делатност архитекте Андреја Васиљевича Пајкова у Београду (1921–1951)*, Наслеђе, VIII, Београд, 2007, 71–85; З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 234, 315, 338, 386–392; Т. Стефановић, *Спомен црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу,* Лазаревац, 2010.

12] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*..., 189–190.

13] О томе подробније видети: D. Marić, *'Bysantium' in Belgrade*, Архитектура и урбанизам, 2, Београд, 1995, 85–88; А. Кадијевић, *Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, у: Ниш и Византија II (зборник радова), Ниш, 2004, 381– 394.

14] Исти, *Прилог проучавању архитектуре цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану*, Наслеђе, 1, Београд, 1997, 75–80; В. Штрбац, *Историцизам или пастиш*, Наслеђе, VI, Београд, 2005, 55–75; М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд, 2007.

15] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века),* Београд, 2007, 252–313.

16] Д. Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд, 2002, 101; Т. Дамљановић, *Два храма за две конфесије: трагање за модерно-византијским*, Наслеђе, VI, Београд, 2005, 77–84; П. Кречић, *Црква Св. Антуна Падованског у Београду – оцена заштите споменика и смернице обнове*, Наслеђе, VI, Београд, 2005, 195–210.

17] Видети: *Српска православна црква*..., 253–288; D. Živojinović, *Srpska pravoslavna crkva i nova vlast 1944–1950*, Beograd, 1998; R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Beograd, 2002; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 342–345.

18] R. Radić, *Uticaj razvoja Srpske pravoslavne crkve na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji, u:* Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Beograd, 1994, 351–352.

19] *Исто*, 352.

20] В. Bojović, *Crkva u slici grada*…, 56–57; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 224–225.

21] *Споменици и гробља из ратова Србије 1912–1918*, Београд, 1976; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996; *Споменичко наслеђе Србије*, Београд, 1998; У. Рајчевић, *Затирано и затрто* (књ. 1), Нови Сад, 2001; *Заштита спомен-обележја из ратних периода*,

Београд, 2003; З. М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд – Горњи Милановац 2004; У. Рајчевић, *Затирано и затрто* (књ. 2), Нови Сад, 2007.

22] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*..., 214–215; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 343–344.

23] А. Бркић, *Знакови у камену*. *Српска модерна архитектура 1930–1980*, Београд, 1992; А. Кадијевић, *Терминологија српске архитектонске историографије: Модерно, модернизам, модернизација*, Архитектура, 88, Београд, 2005, 12–13.

24] Б. Пешић, *Спомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895–1988*, Београд, 1988; С. Милеуснић, *Патријарх Герман – задужбинар и градитељ*, Српска православна црква – њена прошлост и садашњост, 7, Београд, 1989, 8–13; М. Јовановић, *Храм Светог Саве у Београду*, Београд, 2007; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 213–225.

25] О утицају постмодернизма на српску архитектуру видети: D. Milašinović-Marić, *The Context*, *Continuity, Identity in the Serbian Architecture of Post-Modern Period,* in: Architecture and urbanism at the turn of the II millennium, Belgrade, 1996 (vol. 1), 453–460; M. R. Perović, *Srpska arhitektura poslednje decenije XX veka* (zbornik radova), Arhitektonski fakultet, materijali, sv. 75, Beograd, 1998, 145–165; Д. Милашиновић-Марић, *Београдска архитектура последњих деценија двадесетог века*, Архитектура и урбанизам, 6, Београд, 1999, 51–65; M. Mladenović, *Umetnost „devedesetih" i naša arhitektura / O aktuelnosti*, u: Projekti vizuelnih umetnosti (ur. D. Jelenković), Pančevo, 2006, 108–121; Љ. Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти. Српска архитектура 1980–2005*, Београд, 2007.

26] А. Миленковић, *Come-back сакралне архитектуре*, у: Architectura – politica ultra, Београд, 1996, 106.

27] Видети: *Српска православна епархија шумадијска*. *Шематизми 1947–1997, 1998, 1999*. (св. 1–3), Крагујевац, 1997–2000.

28] М. Јовановић, *Теофил Ханзен, „ханзенатика" и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУ Матице српске, 21, Нови Сад, 1985, 235–260; Z. Manević, *Crkvena arhitektura u Srbiji*, Čovjek i prostor, 10, Zagreb, 1987, 22; М. Јовановић, *Опленац*, Топола, 1989; A. Kadijević, *Momir Korunović (1883–1969). Povodom dvadeset godina od smrti,* Moment, 16, Beograd, 1989, 104–109; З. Маневић, *Романтична архитектура*, Београд, 1990; Исти, *Александар Дероко,* Београд, 1991; З. М. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд, 1991; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 1994; Исти, *Српске цркве и манастири Београда*, Београд, 1995; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996; М. Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд, 1996; К. Грчев, *Црковното градителство во Македонија 1918–1940*, Скопје, 1998; A. Kadijevic, *Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov,* Зограф, 27, Београд, 1998–1999, 167–176; Д. Станчић, *Архитект Владимир Николић*, Нови Сад, 1999; А. Кадијевић, *Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата*, у: Манастир Жича (зборник радова), Краљево, 2000, 341–356; Д. Џалто, *Преображењска црква у Новом Сарајеву архитекте Александра Дерока*, Новопазарски зборник, 26, Нови Пазар, 2002, 247–252; Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић*, Београд, 2004; А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов (1872–1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги*, Ужички зборник, 29, Ужице, 2005, 199–224; М. Јанакова-Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875–1937)*, Београд, 2006; М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов,* Београд, 2006; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века),* Београд, 2007; A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд, 2007; М. Церанић, *Живот и дело архитекте Светозара Ивачковића* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета), Београд, 2008; В. Обреновић, *нав. дело*.

29] Б. Стојков – З. Маневић (ур.), *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд, 1995.

30] Д. Миловановић, *Савремена православна српска уметност*, Београд, 1995.

31] *Исто*, 9.

32] Д. Давидов, Р. Станић, М. Тимотијевић, *Ратна страдања православних храмова 1991. Српске области у Хрватској*, Београд, 1992; Б. Поповић, *Служба заштите у светлу ратних разарања и пропагандног рата*, Гласник ДКС, 17, Београд, 1993, 8–12.

33] Издвајамо: Љ. Фолић, *Распето Косово*, Београд, 1999; З. Гарић (ур.), *Обнова културне баштине на Косову и Метохији 2005–2008*, Лепосавић–Београд, 2008.

34] Ј. Миленковић, *Духовност на испиту*, Гласник ДКС, 19, Београд, 1995, 54–56.

35] А. Миленковић, *Верски објекат као знак геополитичког одређења*, у: Традиција и савремено српско црквено градитељство, 271–279.

36] О феномену историзма који се испољио и у српској сакралној постмодерној архитектури в.: Б. Лазаревић, *Историзам и антиисторизам*, у: Филозофија и социологија уметности, Врњачка Бања, 1978, 139; Č. Dženks, *Jezik postmoderne arhitekture*, Beograd, 1982; М. Јовановић, *Историзам у уметности XIX века*, Саопштења РЗЗЗСК, XX–XXI, Београд, 1988/1989, 275–284; А. Кадијевић, *Историзам*, Архитектура, 92, Београд–Подгорица, 2005, 14; Исти, *Естетика архитектуре академизма*..., 74–76.

37] О глобализацији светске и српске архитектуре видети: Д. Тошковић, *Глобализација и град, визије као одговор на изазове времена,* Архитектура и урбанизам, 16–17, Београд, 2005, 109–112; R. Bogdanović (ur.), *Nova urbanost, globalizacija–tranzicija (zbornik radova)*, Beograd, 2007; A. Stupar, *Grad globalizacije,* Beograd, 2009.

38] Ж. Шкаламера, *нав. дело*; D. Milašinović-Marić, *'Byzantium' in Belgrade*, Архитектура и урбанизам, 2, Београд, 1995, 85–88; А. Кадијевић, *Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, у: Ниш и Византија II (зборник радова), Ниш, 2004, 381– 394; С. Михајлов, *Неовизантијски елементи у архитектури Рајка Татића (1900–1979)*, у: Ниш и Византија II, 425–436; М. Церанић, *Неовизантијски елементи у архитектури храма св. Саве на Врачару*, у: Ниш и Византија III (зборник радова), Ниш, 2005, 397–412; М. Просен, *Неовизантијски елементи у стваралаштву архитекте Григорија Самојлова*, у: Ниш и Византија IV (зборник радова), Ниш, 2006, 443–464.

39] З. М. Јовановић, *Храм*, у: Азбучник православне иконографије и градитељства, Београд, 2005, 426–436.

40] *Моделистика* – област савремене архитектонске историографије која истражује историјске узоре нових градитељских дела.

41] Видети: F. Kritovac, *Povijesne distance i arhitektura*, De Re Aedificatoria 1, Beograd, 1990, 33–41; А. Кадијевић, *Историјска дистанца*, Архитектура, 96, Београд–Подгорица, 2005, 11; Исти, *Историјско дистанцирање*, у: Видови дистанцирања од појава током њиховог тумачења у историографији, Наслеђе, X, Београд, 2009, 243–247.

42] М. Јовановић, *Критеријуми српске црквене уметности*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 15, Нови Сад, 1994,

11–15; Б. Стојков – З. Маневић (ур.), *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд, 1995; Д. Миловановић, *Савремена православна српска уметност*, Београд, 1995; M. P. Rakocevic – Z. M. Nikezic, *Influence of Daylight in the Design Alterations of Orthodox Churches,* in: Architecture-Urbanism at the turn of the III Millennium, Belgrade, 1996, vol. 2, 209–212; T. Damljanovic, *The Orthodox Temple in Contemporary Context,* in: Architecture-Urbanism at the turn of the III Millennium, Belgrade, 1996, vol. 1, 537–539; А. Миленковић, *Come-back сакралне архитектуре*, у: Architectura – politica ultra, Београд, 1996, 105–110; Б. Миленковић, *Морфолошке белешке*, Гласник ДКС, 20, Београд, 1996, 51–55; *Српска православна епархија шумадијска 1947–1997. Шематизам,* Крагујевац, 1997; *Српска православна епархија шумадијска 1998. Шематизам*, Крагујевац, 1998; *Српска православна епархија шумадијска. Шематизам 1999*, Крагујевац, 1999; A. Kadijević, *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*, Beograd, 1999, 144–147, 189; Љ. Фолић, *Распето Косово*, Београд, 1999; М. Јовановић, *Менталитет епохе и формализовање идеја,* Зборник радова Филозофског факултета, XXXI, Косовска Митровица, 2001, 269–274; A. Kovenc-Vujić (ur.), *50 beogradskih arhitekata (rođenih posle 1945)*, Beograd, 2002; R. Sarić, *Intervju sa prof. Mihajlom Mitrovićem*, Forum +, 44, Beograd, 2002, 16–18; Д. Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд, 2002, 161; А. Драгојловић-Стевановић, *Репродукција споменичког наслеђа – Нови Каленић у Канбери*, Гласник ДКС, 26, Београд, 2002, 66–68; И. Рашковић – М. Медар, *Конкурс за парк и цркву у Алексинцу*, Архитект, 12, Ниш, 2003, 3–5; M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka*, Beograd, 2003, 224, 382–385; V. Mitrović, *Svetionik vere na Dunavu*, DaNS, 47, Novi Sad, 2004, 33–35; М. Х. Јевтић, *Критички рефлекси*, Београд, 2004; М. Јанакова, *Предраг Ристић: Градња цркве је део молитве*, Архитектура, 92, Београд–Подгорица, 2005, 4–5; Исти, *Миодраг Јовановић: Национални симболи у архитектури (интервју),* Архитектура, 94, Београд–Подгорица, 2005, 4–5; S. G. Bogunović, *Crkva*, u: Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, t. III, Beograd, 2005, 1226–1230; *Конкурс за израду идејног архитектонског решења православног спомен храма са пратећим садржајима на Баїдали у оквиру комплекса парка „Баїдала“ у Крушевцу*, Архитектура и урбанизам, 16–17, Београд, 2005, 105; З. Маневић – М. Јанакова, *Архитект Саша Буђевац* (мултимедијално монографско издање), Београд, 2006; *Boris Podrecca*, Beograd, 2006; З. Маневић, *Интервју: Радован Пејовић. Чикаго између уметности и профита,* Архитектура, 104, Београд–Подгорица, 2006, 4–5; М. Јанакова, *Аутори, дела, методи у српској архитектури на прелому векова,* Београд, 2006 (мултимедијално електронско издање), VIII–IX; M. Mladenović, *Umetnost „devedesetih“ i naša arhitektura / O aktuelnosti*, u: Projekti vizuelnih umetnosti (ur. D. Jelenković), Pančevo, 2006, 117; З. Маневић, *Храм Св. Пантелејмона у Миријеву*, Архитектура, 118, Београд–Подгорица, 2007, 2; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури, средина XIX – средина XX века),* Београд, 2007; З. М. Јовановић, *Између кризе критеријума и нових визија у сакралном градитељству Српске православне цркве на примеру капеле на Бубњу код Ниша*, Лесковачки зборник, XLVII, Лесковац, 2007, 187–208; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијеї доба*, Београд, 2007; Љ. Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти. Српска архитектура 1980–2005*, Београд, 2007; V. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost,* u: Nova urbanost..., 251–266; З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Београд, 2008; V. Mitrović, *Od tradicije do političke korektnosti. Savremeno srpsko sakralno graditeljstvo*, DaNS, 66, Novi Sad, 2009, 48–51; Б. Ј. Манић, *Приступ проучавању новије сакралне архитектуре у Србији – анализа моїућности развоја модела православноїа храма* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Архитектонском факултету), Београд, 2009; I. R. Marković, *(R)Evolucija estetike brutalizma. Razgovor sa arh. Mihajlom Mitrovićem,* Kvart, 15, Beograd, 2009, 74–81; A. Kadijević – M. Pantović, *The Concepts and Identity of the New Serbian Orthodox Ecclesiastical Architecture (1990–2009)*, акта симпозијума *Arcqitectura Religiosa Contemporenea,* Ourense, Шпанија, 2009 (http://www.arquitecturareligiosa.es/historial_congresos/congreso01_2009/documentos/lectura/36.pdf); Zoran M. Jovanovic, *Between Criteria Crisis and Possible New Visual Identities of Christian Sacral Architecture on the Example of Contemporary Tendencies in Construction Engineering of the Serbian Orthodox Church* (http://www.arquitecturareligiosa. es/historial_congresos/congreso01_2009/documentos/publicacion/63.pdf); А. Кадијевић, *Савремено српско црквено градитељство – токови, истраживање и вредновање*, Новопазарски зборник, 32, Нови Пазар, 2009, 149–163; Каталози *Салона архитектуре* (Музеј примењене уметности, Београд), 1990–2010.

43] В. Bojović, *nav. dela*; V. Ćerimović, *nav. delo*.

44] С. Т., *Лукић Миладин*, у: Лексикон неимара (ред. З. Маневић), Београд, 2008, 233.

45] Издвајамо архитекте Боривоја Анђелковића, Бранка Бојовића, Драгомира Манојловића, историчаре уметности Марицу Шупут и Слободана Милеуснића, књижевника Милорада Павића.

46] *Конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење православноїа храма са пратећим објектима на подручју Чукарице*, Форум (посебни број), Београд, јун 1995; Б. Ј. Манић, *нав. дело*, 150.

47] Б. Ј. Манић, *исто*.

48] *Исто*, 152.

49] Видети: Г. Гордић – В. Павловић-Лончарски, *Црква св. Андрије*, у: Руски архитекти у Београду, Београд, 1998, 20–21.

50] В. Bojović, *Crkva u slici grada*..., 52.

51] З. Маневић, *Михајло Митровић*, Београд, 1991; A. Kadijević, *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*, Beograd, 1999.

52] Поред протојереја Петра Илића, Иницијативни одбор су сачињавали: Душан Јајчанин, машински инжењер, Лазар Кнежевић, лекар, и Јовица Табашевић, архитекта.

53] Видети сајт храма на интернет адреси: *www.crkvasvvasilije.org.rs.*

54] Одбор су сачињавали протојереј Петар Илић, Душан Јајчанин, у функцији председника; Бранислав Ћириловић, грађевински инжењер; Рајко Ђурђевић, адвокат; Милан Павловић, архитекта; Александар Поповић, архитекта; Срђан Вујовић, дизајнер; Владо Пјанић, економиста, и Велибор Стевановић, грађевински инжењер.

55] М. Кубуровић, *Патријарх Павле освећује крст за нови храм*, Политика, 9. 6. 1996.

56] Ј. Лазић, *Црква Светоїа Василија Острошкоїа на Бежанијској Коси*, Православље, 996, Београд, 15. 7. 2008.

57] A. Kadijević, *Mihajlo Mitrović*..., 144–147.

58] „Oni što haraju i manipulišu crkvenim građevinama sve su učinili da spreče realizaciju mog projekta hrama na Bežanijskoj kosi“ (R. Sarić, *nav. delo*, 18).

59] Видети: *Традиција и савремено српско*..., 294–297.

60] М. Х. Јевтић, *На новој стази*, Нин, Београд, 9. 8. 2001. (објављено и у: М. Х. Јевтић, *Критички рефлекси*, Београд, 2004, 176–178).

61] Видети храмове Преображења у Панчеву, Рођења св. Јована Крститеља у Вучју, св. Андрије на Дедињу, св. Саве у Дрвару и др. анализиране у: А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 2007.

62] М. Х. Јевтић, *На новој стази*..., 177.

63] *Исто*.

64] Изнето у разговору са аутором овог прилога 2005. године.

65] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*..., 211, 213; Д. Милашиновић-Марић, *нав. дело*, 101; Т. Дамљановић, *Два храма за две конфесије: Трагање за модерно-византијским*, Наслеђе, VI, Београд, 2005, 77–84.

66] Д. Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд, 2002, 163.

67] M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do Drugog modernizma*, Beograd, 2003, 224, 382–385.

68] S. G. Bogunović, *Crkva*, u: Arhitektonska enciklopedija Beograda..., t. III, 1230.

69] Исти, *Mitrović Mihajlo*, u: Arhitektonska enciklopedija..., t. II, 986.

70] Б. Миленковић, *Одакле звона звоне*?, Гласник ДКС, 31, Београд, 2007, 36.

71] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*..., 218–219.

72] Љ. Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти*..., 83, 140.

73] V. Mitrović, *Od tradicije do političke korektnosti. Savremeno srpsko sakralno graditeljstvo*, DaNS, 66, Novi Sad, 2009, 51.

74] Све до средине деведесетих година власти су упорно одбијале да одобре грађење цркава на подручју Новог Београда (видети: А. Миленковић, *Come-back сакралне архитектуре*, у: Architectura politica ultra, Београд, 1996, 105).

75] Издвајамо следеће стручњаке: Јована Нешковића, Миодрага Јовановића, Доброслава Ст. Павловића, Бранислава Миленковића, Александра Стјепановића, Бранка Бојовића и Бранку Поповић (видети: M. Birovljev, *Konkurs za arhitektonsko-urbanističko rešenje hrama na Novom Beogradu,* DaNS, 20–21, Novi Sad, 1997, 54; *Конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење православног храма Светог великомученика Димитрија*, Форум, 40, Београд, 1997, 28–33); B. Milenković*, Teorija potreba II*, zbornik radova, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Poslediplomske studije, kurs „Arhitektonska organizacija prostora“, 1997–1998, materijali, sveska 75, Beograd, 1998, 18.

76] *Конкурс за идејно*..., 28; Б. Ј. Манић, *Приступ проучавању новије*..., 154.

77] Уз Поповића, главног аутора, као сарадник на конкурсном раду „Леонтијев пут“, насталом у пројектантском предузећу „БК Аероинжењеринг“, наведен је Миодраг Тодоровић (в.: *Конкурс за идејно*..., 29). Поповић је дипломирао на Архитектонском факултету у Београду 1976. године. Радио је у Заводу за изградњу града (1978–1993), предузећу „Сити инжењеринг“ (1994–1996) и „БК Аероинжењерингу“ (од 1996. до смрти). Учествовао је на више архитектонских и урбанистичких конкурса, излагао на Салонима архитектуре у Београду. В.: З. Маневић, *Поповић Небојша*, у: Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд, 1999, 151; Исти, *Поповић Небојша*, у: Лексикон неимара (ред. З. Маневић), Београд, 2008, 328.

78] N. Popović, *Crkveni hram na Novom Beogradu,* DaNS, 20–21, Novi Sad 1997, 5.

79] Прва је зона храма, друга зона парка с водом и трећа зона пратећег садржаја. Средишна је замишљена као велика парковска површина са дијагонално постављеном зеленом површином која евоцира реку. Пратећи садржаји формирају се око две грађевине са простором оранжерије и фонтанама, који се образује дијагонално у односу на подужну осу блока (В.: Н. Поповић, *Леонтијев пут. Урбанистички концепт. Идејно архитектонско-урбанистичко решење православног храма Светог Великомученика Димитрија*, Форум, 40, Београд, 1997, 29).

80] N. Popović, *Crkveni hram*..., 5.

81] *Исто.*

82] *Исто.*

83] О архитектури и симболици београдске Западне капије в.: А. Бркић, *Знакови у камену*..., 222–227; A. Kadijević, *Mihajlo Mitrović*..., 69–76, 85–93; М. Х. Јевтић, *Између монумента и гротеске*, у: Критички рефлекси..., 81–82.

84] У светлу нових друштвених и културних опредељења новобеоградских власти не би требало занемарити чињеницу да је од априла 1994. године општина Нови Београд специјалном повељом побратимљена са грчком општином Ксанти (в.: И. Етеровић, *Нови Београд изблиза*, Нови Сад, 2001, 159).

85] Б. Миленковић, *Одакле звона звоне*, Гласник ДКС, 31, Београд, 2007, 34–36; Исти, *Поруке филозофа Божидара Кнежевића*, Гласник ДКС, 32, Београд, 2008, 52.

86] Б. Миленковић, *Одакле звона*..., 35.

87] *Исто*, 36.

88] „За жаљење је да се истинска вредност самог храма у оваквом ансамблу умањује, а то се чини и у самом храму чија је јединствена слика сагласја четири димензије простора – нарушена неуким постављањем потребног црквеног мобилијара. Унутрашњој вредности квалитета храма као и квалитету његове спољне масе не доличе украси јефтине израде од пластичног материјала. То помањкање осећања мере, колико штети достојности простора говори и о власнику као институцији“: *исто*.

89] S. G. Bogunović, *Crkve,* u: Arhitektonska enciklopedija Beograda..., t. III, 1230.

90] Б. Ј. Манић, *нав. дело*, 155.

91] *Исто*, 155–57.

92] М. Јовановић, *Теофил Ханзен*..., 235–260; А. Кадијевић, *Један век тражења*..., 69–112*;* Н. Макуљевић, *Црквена уметност*..., 224–231.

93] A. Duncan, *Art Deco*, London, 1988; P. Bayer, *Art Deco Architecture*, London, 1992; B. Hillier – S. Escritt, *Art Deco Style*, London – New York, 1997.

94] О коренима савременог неовизантинизма в.: J. B. Bullen, *Byzantium Rediscovered*, New York, 2003; А. Кадијевић, *Историчке основе неовизантијске архитектуре у XIX веку*, у: Ниш и Византија III, Ниш, 2005, 383–396.

95] В. Корać – М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд, 1998, 135–284.

96] R. Sarić, *нав. дело*; А. Кадијевић, *Други међународни конгрес савремене религијске архитектуре*, Гласник ДКС, 34, Београд, 2010, 299–301.

* ПОСЕБНА НАПОМЕНА: Овај рад је проистекао из истраживања спроведених на пројектима *Програмске основе српске уметности 20. века* (у Министарству науке и животне средине Републике Србије) и *Српска архитектура у 19. и 20. веку* Матице српске.

Summary: ALEKSANDAR KADIJEVIĆ

THREE RECENTLY BUILT BELGRADE CHURCHES: THREE IMPULSES FOR A TENABLE DEVELOPMENT OF SERBIAN RELIGIOUS ARCHITECTURE

Belgrade, since ancient times known as an important urban, political and cultural centre of South-East Europe, has always been an important religious centre as well. The demise of the mono-party system in Yugoslavia, the introduction of multipartism, a national revival and an increasing role of the Church in society, inevitably led to a resurgence of construction of Orthodox churches in the early 1990s. A significantly increased population and changes in urban structure called for a larger number of churches.

Within the middle stream of this new religious architecture, which tenably combines elements of national historical styles and a more modern artistic expression, three parish churches in the capital city stand out for their architectural merit. In terms of visually distinctive features and presence in space, they are the best possible statements of their designers' outlooks, especially of their non-radical attitude to tradition and innovation. Acknowledging the fact that the Serbian Orthodox Church has subsisted in a time of its own, where the importance of ancient paradigms does not dwindles with the succession of epochs, the designers opted for forms which do not even try to "speed up" the time or to replace the canonical tradition with symbols of the current globalizing tendencies. Moreover, they effectively annulled the constraints of widespread conservatism, refusing to reduce the design method to merely varying the height and volume of the emulated models. Hence the obvious tenability of their non-radical design method, inspired as much by tradition as by postmodern experiences.

The Church of St Luke

The first in this inspiring group is the Church of the Apostle Luke (1995–99), designed by the architect and conservator Miladin Lukić (b. 1956). It sits on a wide lot, 100 Kneza Višeslava Street, between two of Belgrade's neighbourhoods, Skojevsko Naselje and Filmski Grad, on the city's south-western fringe. The design won the competition launched in January 1995 by Stankom Corporation in concert with the Archbishopric of Belgrade-Karlovci and the Association of Architects of Belgrade.

Lukić's design, on the whole and in parts, is a sort of homage to the group of churches in the so-called Raška style, the earliest in medieval Serbian church architecture and fundamental for its entire subsequent development. Evocations of that ancient corpus have been very rare in Serbian architecture. In terms of spatial pattern, exterior treatment, composition and silhouette, the edifice evokes the foremost 13th-century churches, such as the monastery churches of Žiča, Sopoćani and Gradac, characterized by a distinctive blend of Romanesque and Byzantine forms.

The recognizable Raška prototype, emphasized evocatively and associatively, is enriched with original compositional accents and effective plastic details in a mild neo-Expressionist manner. It should be noted that the composition is not conceived as eclectic given that the ancient elements are restyled and modified in the language of late-20th-century postmodernism.

Although smaller in size than the original design and with an only partially executed urban design solution, the church has encouraged divergence from conservative and usually mimetic composition modes and aroused the interest of academics in this new church architecture. The designer's great experience in conservation and erudite knowledge of ancient architectural models have helped him produce a work of non-literal evocative capacity, pictorial purity, visual clarity, and controlled expressivity unparalleled in contemporary Serbian architecture.

The Church of St Basil of Ostrog

The Church of St Basil of Ostrog built in 1995–2000 at 21a Partizanske Avijacije Street in Bežanijska Kosa, a north-eastern neighbourhood of Belgrade, is a successful essay in church design by a leading representative of the senior generation, Mihajlo Mitrović (b. 1922). Although at an advanced age, Mitrović enters the scene as a pioneer of the church architecture revival and gives a strong impetus to its tenable modernization. As many times before, he adeptly promotes his romantically unconventional and unbiased design method, applied to a number of buildings across Serbia, resulting here in a non-contextual solution. Unlike Lukić, Mitrović offers a simpler spatial pattern and opts for a central plan, a rotunda. True to his long-held views, he emphasizes the visual effect of the building in space and develops a lengthwise and widthwise dynamic of masses and openings. His design obviously fits into the non-radical and tenable middle stream of contemporary church architecture where evocativeness and reliance on tradition are enriched with elements attuned to the times.

The Church of St Demetrios

The historical importance of the Church of St Demetrios in New Belgrade (Novi Beograd, Block 32) constructed in 1998–2001 resides in the fact that it is the first church ever built in this modernist-styled superblock. The architectural-urban design competition was launched in 1997 by the Archbishopric of Belgrade-Karlovci, the Associations of Architects and of Town Planners of Belgrade. The jury was presided by Patriarch Pavle.

Of 47 designs submitted by individuals and teams, the one of Nebojša Popović (1950–1998) was selected as best from the perspective of function and context awareness. Its central plan accentuated by block façade treatment has no closer analogies in Serbian post-war religious architecture. Inspired by the Life of St Demetrios, especially by Leontius' famous journey which helped the spread of the saint's cult from Thessalonica to Ravenna via Sirmium, Popović relies on "ancient church stories" for the reference points of his design. Thus his layout of the church complex is a spatial interpretation of the journey of Leontius, Roman prefect of Illyricum, as it includes a "large body of water" (Sava river), a baptistery, an orchard and an orangery reminiscent of the Mediterranean. In his further explication, Popović cites as his inspiration the churches of St Demetrios in Thessalonica, Sirmium and Ravenna.

Popović's design is a plastically segmented and sharply delineated geometricized entity with markedly smooth façades (still awaiting their tile facing and therefore rustic). An austere composition of cubic masses centrally arranged as stepped pyramidal setbacks, topped with "Serbian" domes above the church body and the belfry, the edifice is more or less fitted into the modernist, abstract urban landscape of Novi Beograd. The traditional orientation of the altar apse to the east made it impossible to provide direct access to the main, western, entrance from the main thoroughfare (Zorana Djindića Blvd.), which somewhat reduces the building's importance in the urban setting. Even so, ever more attractive and popular, it has come to epitomize a redefinition of Novi Beograd's urban functions.

It seems unquestionable that all three designers will profit from the passing of time, from the historical distance necessary for a more objective assessment of architectural merit. Their different and largely original approaches, from a multi-layered plastic remodelling of the traditional longitudinal plan (Lukić) and a rotunda study (Mitrović) to a neo-Byzantine constructivism should be followed in terms of underlying principles rather than form. Unrepeatable and inspiring, their works will retain a pioneering role within the type.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Miladin Lukić, Urban design for the church of St Luke and associated structures (from the technical documentation of architect M. Lukić)

Fig. 2 Church plan after the construction project with the signatures of approval of Patriarch Pavle and the designer (from the technical documentation of architect M. Lukić)

Fig. 3 Church of St Luke, view from the south (photo Aleksandar Kadijević, 2010)

Fig. 4 Church of St Luke, belfry, detail (photo-documentation of architect Miladin Lukić)

Fig. 5 Church of St Luke, south façade (photo-documentation of architect Miladin Lukić)

Fig. 6 Church of St Luke, central bay (photo Aleksandar Kadijević, 2010)

Fig. 7 Church of St Basil of Ostrog, view from the west

Fig. 8 Church of St Basil of Ostrog, view of the belfry

Fig. 9 Church of St Basil of Ostrog, cross section

Fig. 10 Church of St Basil of Ostrog, trefoil eastern apse (photo Ivan R. Marković)

Fig. 11 Plečnik, Church of St Anthony of Padua in Belgrade

Fig. 12 Church of St Demetrios, bird's-eye view (Internet photo)

Fig. 13 Church of St Demetrios, view from the northeast (Internet photo)

Fig. 14 Church of St Demetrios, view from the west (photo Tadija Stefanović)

Истраживања

УДК 725.96(497.11)

МАРКО ПОПОВИЋ

ТРАГОВИ РЕЗИДЕНЦИЈАЛНИХ ЗДАЊА СРЕДЊОВЕКОВНОГ БЕОГРАДА

Трагања за сазнањима о средњовековном Београду, посебно о његовим ишчезлим урбаним структурама, трају већ више деценија. Углавном су била усмерена на просторе данашње Београдске тврђаве, односно на некадашње средиште града.[1] Изван тог ареала приградске структуре нису истраживане. До веома оскудних података о средњовековним београдским предграђима дошло се приликом заштитних археолошких истраживања веома малог обима,[2] а често и захваљујући случајним налазима.

Вишегодишња археолошка истраживања, која су започета још средином 20. столећа, омогућила су да се у великој мери проучи урбани развој града и допуне ранија сазнања заснована искључиво на подацима из сачуваних историјских извора. Ту најпре ваља истаћи открића која су омогућила праћење развојних токова насеља крај ушћа Саве у Дунав, од првог словенског насељавања све до позних раздобља средњег века. У том смењивању успона и падова у развитку насељеног места, коме је основни значај давао геостратешки положај, фортификације су дуго биле на првом месту. За разлику од бројних урбаних насеобина тога времена, основни привредни ресурс средњовековног Београда, посебно у његовим ранијим раздобљима, представљао је приход од војске, односно посаде која је била стационирана у утврђењу изнад ушћа Саве. Међутим, колико год је то био у неку руку развојни чинилац, за даљу еволуцију насеља то је истовремено представљало и својеврсну кочницу. Мирна времена на дунавској граници и опадање стратешког значаја, за Београд су значила раздобља стагнације. До радикалне промене која је утицала на даљу судбину Београда дошло је тек почетком 15. века, када је, по споразуму са угарским краљем, у граду успостављена српска власт. Стање на Централном Балкану и питање даљег опстанка Србије утицали су на далекосежну одлуку деспота Стефана да на северној, тек

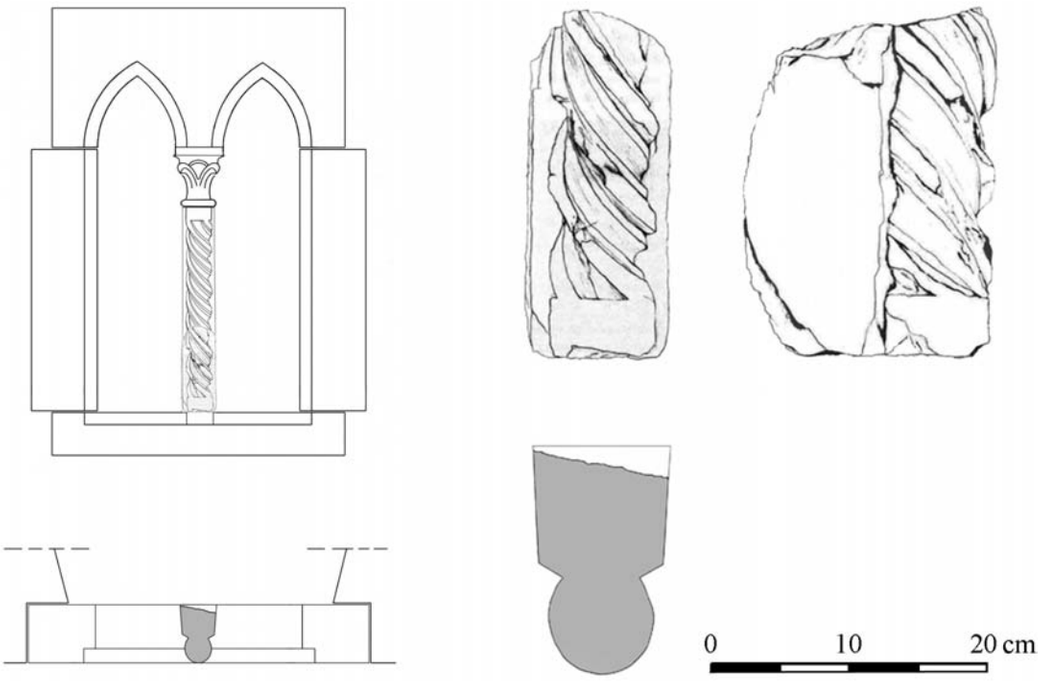

Сл. 1. Фрагмент стубића (R-1:5) и замишљени положај у оквиру бифоре

успостављеној граници, изгради нову престоницу своје државе – њено политичко, војно, привредно и културно средиште. За нешто више од две деценије, уз велике напоре, Београд је од пограничне угарске тврђаве претворен у утврђени средњовековни град у пуном смислу те речи. Простор брањен градским фортификацијама десетоструко је увећан. Остварене су просторне поделе које су у структурама Београдске тврђаве остале сачуване све до наших дана. После смрти деспота Стефана, 1427. године, и поновним запоседањем града од стране Угарске, у великој мери је прекинут његов нагли успон. Снажне фортификације подигнуте у раздобљу српске власти пружале су сигурност граду читаво наредно столеће, све до коначног турског освајања 1521. године. И поред чињенице да је представљао важно војно упориште одбране јужне угарске границе и оновременог „предзиђа хришћанске Европе“ пред османском инвазијом, средњовековни град је опстао, као и свест да је то средиште *regnum Serviae*. Развој града, утемељен почетком 15. века, настављен је, уз измене урбаних структура, и у каснијим раздобљима под турском или аустријском влашћу, све до новијег доба када Београд поново постаје центар ослобођене Србије.

Ратови, рушења и, могло би се слободно рећи, смене цивилизација имали су као константу негацију затеченог и грађење новог, што се током урбаног развоја Београда потврдило и понављало више пута. После турског освајања, структуре средњовековног града сменио је оријентални шехер, да би на његовом месту после 1717. године био заснован барокни утврђени град. Развој српског Београда током 19. века заснивао се на потпуној негацији оријенталног наслеђа. Све трансформације, које су се заснивале на поништавању претходног, лишавајући савремени Београд старијег споменичког наслеђа, надживеле су само градске фортификације, неопходне да се одржи превласт над овим стратешки веома значајним местом. Но и оне су с временом дограђиване и реконструисане, с тежњом да се старије затечене структуре замене новим и јачим у складу с развојем ратне технике.

У таквој ситуацији, истраживачи прошлости Београда сусрећу се с веома сложеним и често тешко решивим проблемима. У тим трагањима велики искорак омогућила су досадашња систематска археолошка истраживања, током којих се дошло до читавог низа нових сазнања. Успешно су осветљени поједини аспекти урбаног развоја града, али је читав низ питања још увек далеко од решења. Нећемо залазити целовито у ову сложену проблематику, ограничићемо се на неке нове налазе који доприносе реконструкцији изгубљене слике средњовековног Београда, из раздобља његовог највећег успона током 15. века.

У току досадашњих археолошких истраживања, када је о поменутом раздобљу реч, главна пажња била је усмерена на откривање остатака средњовековних фортификација и јасно дефинисање просторних целина средњовековног града.[3] На том пољу је и било највише успеха. Поуздано је дефинисан простор византијског

кастела, грађеног средином 12. века, као најстаријег фортификацираног језгра средњовековног града.[4] Готово у целости истражени су бедеми и куле утврђеног подграђа из четврте деценије 14. века, које је у каснијој просторној подели града означено као Западно подграђе. Од посебног значаја су сазнања о утврђењима која су подигнута у време владавине деспота Стефана, односно у раздобљу између 1404. и 1427. године. На основу исхода археолошких истраживања било је могуће поуздано утврдити етапе обнове, односно реконструкције затечених и изградње нових градских фортификација. Тако је као прва етапа издвојена трансформација, праћена значајним доградњама, старог византијског кастела у градски замак са владарским двором. И утврђено подграђе обновљено је у исто време, уз доградњу ратне луке на обали реке Саве. У наредној етапи грађења опасан је двојним бедемима простор заравни на врху брега, познат као Горњи град. Последњи градитељски захват, који вероватно није ни био окончан до деспотове смрти 1427. године, било је фортификирање главног дела београдске вароши у приобаљу – Доњег града. Утврђивање средњовековног Београда, како су показала наша истраживања настављено је и под угарском влашћу. Прво су изграђена предутврђења – барбакани испред главних, источних градских капија и то, вероватно, после прве турске опсаде града 1440. године. Након друге турске опсаде, 1456. године, источна страна града ојачана је једним истуреним утврђењем (Источно подграђе) на чијем испадном углу је стајала јака топовска кула (Јакшићева кула). Слична топовска кула, само знатно већа, подигнута је и на обали реке, на улазу у београдско пристаниште (сада кула Небојша).[5]

На основу изнетог, можемо закључити да се сада у највећој мери уочавају систем и структура средњовековних фортификација, као и топографија средњовековног града у односу на поуздано утврђене просторне поделе, како у оквиру бедема тако и на простору предграђа. Међутим, за разлику од ових сазнања која дају доста поуздан оквир урбане матрице града, унутрашња структура насеља у оквиру бедема остаје нам готово у целости непозната. У том смислу изворна историјска грађа пружа више информација од евентуалних остатака на терену. Тако се, на пример, из животописа деспота Стефана сазнаје да је његова сестра Оливера имала „палату“ у београдском Горњем граду,[6] где је боравила након повратка из турског сараја, после срамне смрти султана Бајазита. Такође је сачуван и податак да је гроф Улрих Цељски, зет деспота Ђурђа, такође имао своју кућу у Горњем граду, где је и убијен у јесен 1456. године.[7] Ове ретке и фрагментарне вести уз неке друге посредне податке наводе на могући закључак да је утврђени простор Горњег града, непосредно уз замак са владарским двором, био намењен превасходно обитавању властеле. О доњоградској урбаној структури изворни подаци су ограничени на сазнања да се ту налазила српска црква, касније манастир Успења Богородице, уз који је било и седиште београдског митрополита, као и фрањевачки самостан посвећен Богородици. На најстаријим плановима с краја 17. века приказана је и урбана структура оновременог Београда пре великих реконструкција утврђења. Међутим, отворено је питање колико је приказано стање у Горњем и Доњем граду слика старије, односно средњовековне урбане матрице, а колико познијих интервенција након турског освајања града. Будући да за сада нема конкретних потврда на терену, које би помогле да се препознају реликти из средњег века, према таквој могућности до евентуалних нових открића треба бити крајње резервисан.

У току досадашњих археолошких ископавања, на релативно ограниченим истраженим површинама у Горњем граду, није било могуће препознати остатке средњовековних кућа, нити неких других монументалнијих резиденцијалних здања. У Доњем граду, где су истраживане знатно веће површине, дошло се до значајних резултата, али још увек недовољних да се стекне поуздана слика средњовековне урбане структуре. Једино до сада откривено резиденцијално здање представљају остаци митрополитског двора,[8] који указују на могућност да је у урбаном језгру средњовековног града сличних грађевина могло бити више. На осталим истраженим површинама углавном су уочени остаци скромних кућа грађених дрветом.[9]

Један од главних праваца будућих трагања за остацима средњовековног Београда представљаће даља, знатно обимнија археолошка истраживања у оквирима Горњег и Доњег града садашње тврђаве. Међутим, могућност открића старијих урбаних структура у великој мери је ограничена стањем археолошких културних слојева, будући да је на тим просторима током радова крајем 17. и у првој половини 18. века знатно измењен затечени рељеф. Изградња бастионих артиљеријских фортификација проузроковала је велике земљане радове. Затечени облици тла прилагођавани су новим потребама одбране. Површине у унутрашњости Горњег и Доњег града у овом раздобљу су у целини измениле свој некадашњи изглед. За изградњу нових касарни, арсенала и складишта биле су потребне заравњене површине, као и простори који неће бити плављени. То је био разлог што су пре изградње нових објеката, крајем друге и у току треће деценије 18. века, били предузети велики нивелациони радови у унутрашњости Тврђаве.

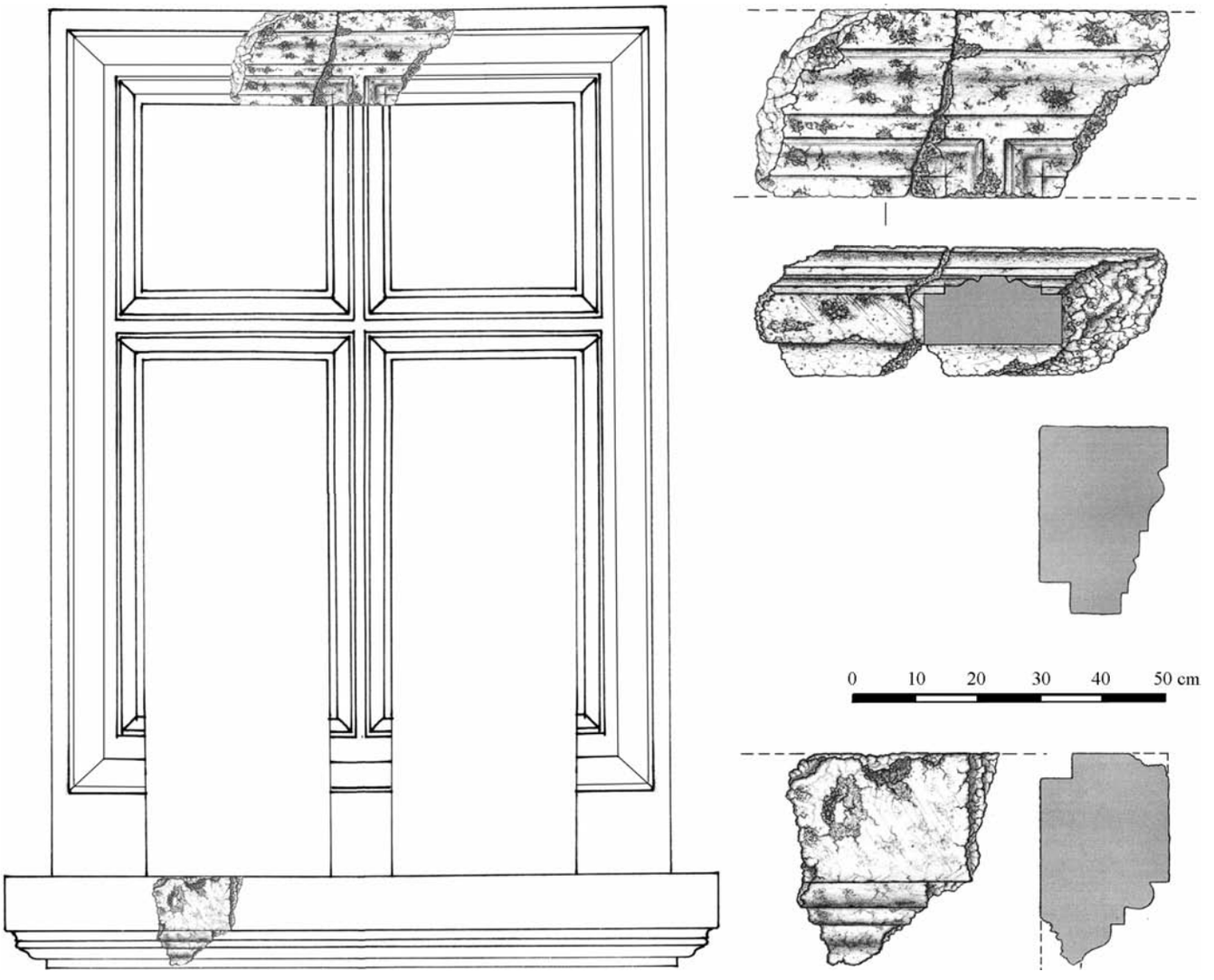

Сл. 2. Фрагменти натпрозорника и потпрозорника прозора (R-1:10), замишљени изглед целине (R-1:25)

У горњоградском утврђењу, на његовој источној половини, спуштен је затечени ниво терена између једног и три метра. Истовремено, насут је простор према Југозападном бедему, местимично и до четири метра, тако да је обликована зараван у благом паду, која је без измена очувана до данас. Сувишни део земље са Горњег града осут је низ Дунавску падину према Доњем граду. И зараван у Доњем граду, у истом овом раздобљу такође је добила свој коначни облик. Да би се затечени простор изравнао и проширио, а истовремено обезбедио од плављења, засечено је подножје Дунавске падине и тим материјалом насут простор према Приобалном бедему. Тако је обликован релативно раван простор са висинском разликом од око 5 м у односу на затечени терен, где је та разлика износила преко 13 м. Овим нивелационим радовима у широком појасу, у подножју падине уништени су остаци свих старијих здања, укључујући и рушевине некадашње цркве Успења Богородице. Са друге стране, на просторима Доњег града ближе приобаљу, под слојевима насипа, где би се могли очекивати остаци средњовековних здања, међу којима и комплекс фрањевачког самостана, истраживања ће бити знатно отежана, услед измењене хидролошке ситуације и високог нивоа подземних вода.[10]

У ситуацији веома ограничених могућности даљих истраживања средњовековних урбаних структура у Београду сваки макар и фрагментарни налаз има посебан значај. Међу овим, могло би се рећи, посредним сведочанствима од посебног су интереса уломци архитектонске пластике, о којима ће даље бити више речи.

Одавно је уочено да је ова врста налаза на подручју Београда углавном веома ретка. Из раздобља антике има веома мало сачуване архитектонске пластике, што је у поређењу са другим налазиштима из ове епохе доста неуобичајено. Слично се уочава и када је реч о остацима из средњег века. Та појава, сама по себи, могла би да наведе истраживаче на погрешне закључке да у античком а потом у средњовековном граду није било репрезентативних здања украшених каменом пластиком. Након вишегодишњих истраживања у великој мери је разјашњен проблем веома ретких налаза пластике. Јасно је уочено да је за грађење како фортификација тако и других зиданих здања најчешће коришћен локални камен, који потиче из каменолома у непосредној близини садашње тврђаве – потез између Карађорђеве улице и Косанчићевог венца, затим са Ташмајдана, као и ближе околине, посебно на потезу Чукарице.[11] Како су показале петрографске анализе, посреди је литотамнијски кречњак, „лајтовац“, који се јавља у варијететима различите структуре и чврстине – од тврђих, хомогенијих до мекших, крупније некохерентне структуре.[12] Досадашњи налази камене пластике с подручја Београдске тврђаве указују на то да су за клесарско обликовање најчешће коришћене мекше врсте грубље структуре, које су биле лаке за обраду. Међутим, услед крупнозрне фактуре, обрађене површине су често деловале грубо и неравно, па су стога изравнаване веома танким слојем финог малтера. Трагови оваквог поступка уочени су на неким боље очуваним уломцима како античке тако и позније пластике. Лоша страна ових мекших врста лајтовачког кречњака у првом реду је слаба отпорност на атмосферилије, посебно дејство мраза. Могли смо уочити да су неки обрађени комади ове врсте кречњака, откривени у археолошким истраживањима, током само једне зиме до те мере деградирани да су почели губити своје првобитне форме. На основу свих ових сазнања намеће нам се закључак да је камена грађа од мекших врста лајтовачког кречњака била релативно отпорна на спољне утицаје само у оквиру зидних маса или конструкција које нису непосредно изложене закишњавању, док је на отвореном простору, у рушевинама, брзо пропадала. То би, без сумње, могао бити разлог зашто се на Београдској тврђави релативно ретко сусрећемо с налазима старије камене пластике, античке или средњовековне.

На крају, вратимо се нашој основној теми. Током конзерваторско-рестаураторских радова у новије време на два локалитета откривени су уломци средњовековне архитектонске пластике уграђени као сполије у позније зидове. Један фрагмент откривен је у комплексу Зиндан капије, док остали потичу из зидова претпростора куле Небојше.

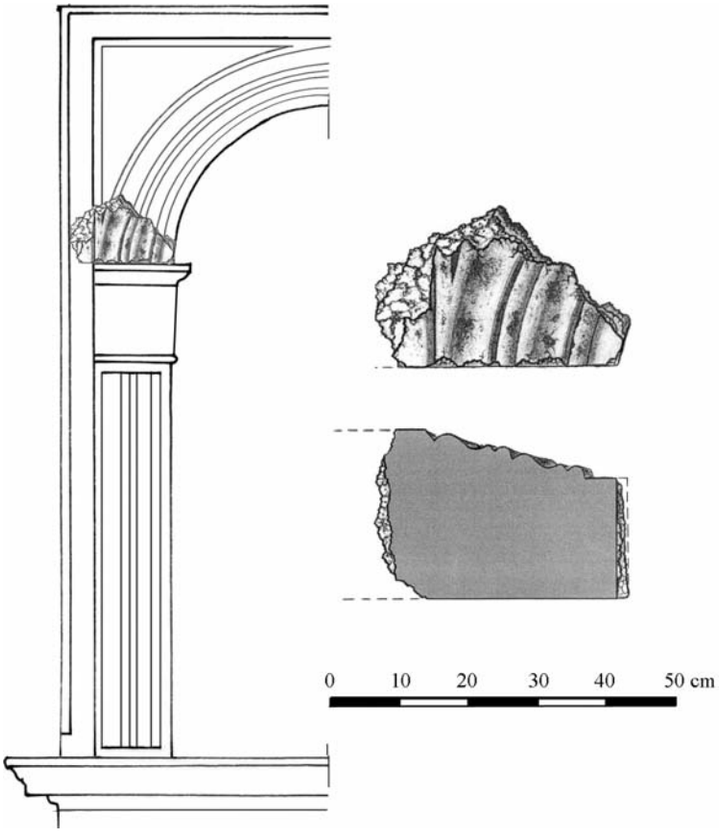

Сл. 3. Фрагмент лучног натпрозорника (R-1:10), замишљени изглед дела прозора

Сл. 4. Фрагмент довратника (R-1:10), замишљени изглед дела портала

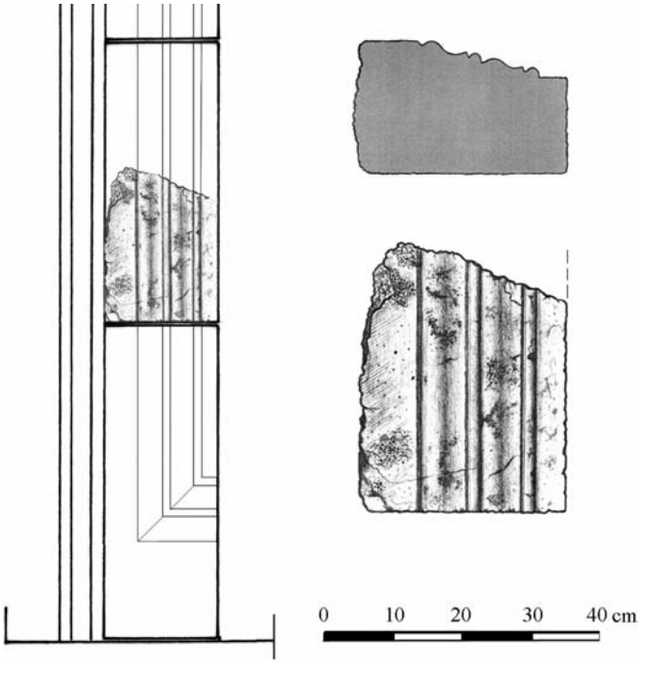

Фрагмент са комплекса Зиндан капије

У конзерваторско-рестаураторским радовима на лучном бедему некадашњег барбакана испред горњоградске Источне капије, 2002. године, откривен је фрагмент једне полуколонете.[13] Уочен је приликом разграђивања горњих растресених површина бедема и скидања оградног надзитка, који је потицао из времена обнове комплекса 1938. године. Судећи према малтеру у зидној маси, поменути фрагмент је могао управо тада и да буде уграђен. До комплекса Зиндан капије доспео је као грађевински материјал, те се не би могло поуздано утврдити одакле потиче. Може се само претпоставити да се првобитно налазио негде у ареалу Горњег града.

Пронађени фрагмент чинио је доњи део тордиране полуколонете која својом задњом страном прелази у правоугаони, тј. благотрапезасти камени блок, чија је једна страна оштећена (сл. 1). Пречник полуколонете износи 7,5 цм до 8 цм, с тим што је четвртина њене кружнице део поменутог каменог блока. Очувана висина је 25 цм. Све површине на овом фрагменту пажљиво су обрађене, односно клесане. Изнад ниске ваљкасте базе је профилисана троделна спирала са средишњом траком ширине 15 мм, и две бочне, уже, чија ширина не прелази 5 мм. Клесана је од камена, кречњака ситнозрне хомогене структуре, окер боје, која на делу каменог блока има црвенкасте нијансе. На први поглед, стиче се утисак да је ова разлика у боји последица дејства ватре. Међутим, приликом петрографске анализе дошло се до закључка да је посреди природна појава у саставу камена с већом концентрацијом оксида гвожђа. Тада је констатовано и да камен од којег је клесана потиче из непосредне близине Калемегдана, те да су исте структуре и делови стенских маса у самој Тврђави.[14]

Откривени фрагмент није довољан да би се сагледала некадашња целина којој је припадао. Изношене претпоставке да је можда у питању колонета са куполе или апсиде цркве, тешко би се могле прихватити ако се има у виду обрада бочних страна.[15] Ако узмемо у обзир димензије, можда би се могао препознати као део средишњег стубића једне, по свему судећи, прозорске бифоре. Међутим, за такву бифору немамо ближих паралела у суседним областима, а нису нам познате ни аналогије с подручја Угарске. Можда би јој узоре најпре требало тражити у областима Јадранског приморја и Италије. Колонете с тордираним канелурама у архитектури средњовековне Србије јављају се само у конструкцији богато профилисаних портала у Студеници[16] и Дечанима,[17] а има их и међу откривеним фрагментима камене пластике из манастира Светих арханђела код Призрена.[18] Овај тип колонете, према наведеним примерима, могао би се доста широко датовати, од краја 12. до 14. века и позније. У хронолошком смислу, када

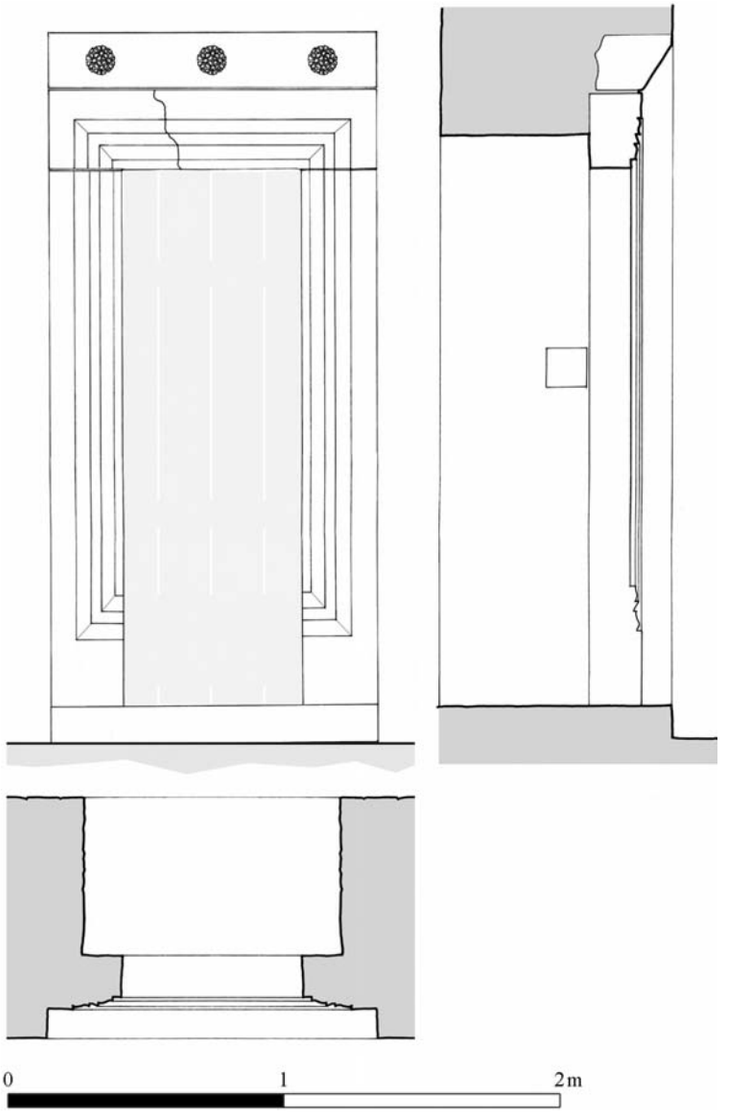

Сл. 5. Портал цркве манастира Павловца (R-1:25)

је реч о београдском подручју, то би могле најпре бити прве деценије 15. века, мада се не би могло у потпуности искључити ни раније датовање. Фрагментарна очуваност стубића, осим сврставања у оквире готичког стваралаштва, овом приликом не пружа могућност за детаљнију стилску анализу. Остаје такође отворено питање где се ова бифора првобитно могла налазити. У првим размишљањима није искључивана могућност, која нам се сада чини мање вероватном, да би у питању могла бити горњоградска црква. О овом храму, који се једино помиње у јесен 1456. године[19], у вези са догађајима који су уследили после велике турске опсаде, сведочи камени крст са забата, клесан у готичком маниру.[20] Откривен је у насипима Дунавске падине који су

делом потицали од рушевина горњоградских грађевина. Чини нам се да би ову бифору пре могли приписати неком резиденцијалном здању, при чему не би требало искључити ни могућност да је то била нека од палата комплекса двора у замку.

Фрагменти из зидова претпростора куле Небојше

Радовима на ревитализацији куле Небојше и доградњи савременог анекса у простору Приобалног бедема делимично су разграђени зидови познијих конструкција испред улаза у кулу. Посреди је била једна накнадно дограђена просторија повезана са ојачањем Приобалног бедема. Та конструкција кроз коју се улазило у кулу, како су показали исходи археолошких истраживања, изграђена је у оквиру турских радова на обнови приобалних фортификација, убрзо после освајања града 1521. године.[21] Откривено је укупно пет фрагмената камене пластике, који су се налазили заливени малтером у језгру зидне масе. Након пажљивог вађења, очишћени су од релативно трошног малтера, тако да им је остала очувана првобитна профилација. Сви су били рађени од исте врсте меког литотамнијског кречњака – „лајтовца", трошне крупнозрне структуре. Били су веома добро и прецизно клесани, али им површина делује грубо због фактуре самог камена. Стиче се утисак, на основу сада слабо уочљивих детаља, да им је површина била превучена и изравната веома танким слојем финог малтера. Откривени фрагменти чинили су делове три целине – два прозора и портала.

Првом прозору припадала би три фрагмента (сл. 2). Два се спајају и одговарају профилисаном натпрозорнику, који је на горњој површини имао ширину 20,5 цм. На његовој предњој страни остала је очувана и профилација вертикалне подеоне гредице, широке 22 цм. Отисак те гредице јасно је уочљив и са доње стране натпрозорника. Са исте те стране постоји и правилно клесан усек за дрвени рам прозора, димензија 5 цм х 5 цм. Трећи фрагмент ове целине припадао би потпрозорнику, који је био исте ширине, 20,5 цм, као и натпрозорник. Изузев пластичног украса с предње стране, и овде постоји правилан усек за дрвени оквир. На основу откривених фрагмената и очуване профилације може се доста поуздано сагледати некадашњи изглед целине. Реч је, без сумње, о правоугаоном прозору профилисаних камених оквира с подеоним гредицама, које обликују два горња мања квадратна и доња већа правоугаона поља. Овај тип прозора уобичајен је током 14–15. века у готичком и раноренесансном градитељству Угарске и земаља Средње Европе. Међутим, за ближе одређење наших уломака и покушај реконструкције првобитне целине којој су припадали посебно су значајне аналогије с примерцима из комплекса краљевског двора у Будиму. Ту се подеона поља, горња према доњим, јављају у односу између 1:2 и 1:3.[22] Блиске паралеле нису уочљиве само у основном облику већ и у пластици прозорских оквира. Примерци из Будима, знатно квалитетније израде и клесани од бољег камена, имају веома сличну профилацију са одликама ране ренесансе. Сви потичу са дела краљевске палате који је подигнут у време краља Матије Корвина (1458–1490). Сматра се да то креативно раздобље продора ренесансних утицаја започиње крајем седме деценије 15. века са ангажовањем неимара и скулптора из Италије.[23] Те утицаје и праксу из престонице брзо су прихватали високи магнати краљевства и прелати. Тако је, на пример, у последњој деценији 15. века Петрус де Варда, калочки надбискуп, за доградњу палате и реконструкцију фортификација замка у Бачу ангажовао италијанске неимаре, можда исте оне који су раније радили у Будиму. На то би указивали налази ренесансне мермерне пластике откривени у Бачу, аналогни онима са будимског двора.

Другом прозору одговарао би само један фрагмент почетка натпрозорника, који је образовао лучни отвор у основној правоугаоној форми каменог профилисаног оквира (сл. 3). Према очуваном делу лука, могла би се претпоставити некадашња ширина прозорског отвора од 0,90 метара до једног метра. Пластични украс, односно профилација, на лучном делу фрагмента стилски одговара претходно описаном прозору. Међутим основна лучна форма овог прозора, колико нам је познато, нема ближих паралела с материјалом из Угарске. Међутим, како обликом тако и профилацијом наш прозор има блиских паралела с клесаним ренесансним прозорским оквирима на Јадранском приморју, посебно у Дубровнику, где се јавља током друге половине 15. века и касније.[24]

Трећој целини припада један фрагмент довратника портала, за који би се према материјалу и клесарској обради могло претпоставити да потиче са исте грађевине као и претходна два прозора (сл. 4). Очувани фрагмент, осим општих запажања, не омогућава детаљнији увид у некадашњи изглед портала. По свему судећи, могао би припадати типу портала карактеристичном за раздобље позне готике, који уз измене у обликовању надвратника остаје присутан и у познијем ренесансном стваралаштву. Уколико бисмо наш фрагмент посматрали издвојено, тешко бисмо га могли ближе определити. По својој профилацији, он би се могао и нешто раније датовати. У том смислу, с нашег подручја, важно је навести паралеле с порталом цркве манастира Павловца под Космајем, где се уочава слична пластична обрада довратника (сл. 5). Међутим, ово стилски хибридно остварење датовано је у прве деценије 15. века. Његове

бочне стране клесане су у духу позне готике, док горњи део надвратника представља сасвим особено решење без ближих паралела. Ту се на закошеној површини налазе три мале пластичне розете с клесаним орнаментом карактеристичним за дуборезну технику. Овај део надвратника био је превучен веома танким слојем фрескомалтера са траговима угаситоплавог позађа и траговима црвене боје на розетама.[25] Мада се овај портал помиње у старијој литератури, порекло његовог решења и клесаног украса још увек није у потпуности разрешено.[26]

Посматрани у целини, фрагменти откривени као сполије уграђене у зидове турске доградње испред улаза у кулу Небојшу, по свему судећи, потичу са неког разрушеног монументалног здања средњовековног Београда. Тешко је и претпоставити где се једна таква палата могла налазити. Није искључено да је била у доњоградском делу утврђеног насеља. Према стилским одликама, посебно фрагмената прозора, то здање је могло бити подигнуто крајем 15. или у првим деценијама 16. века, свакако пре 1521. године. Појава камене пластике са стилским одликама ране ренесансе један је од значајних података који обогаћују сазнања о Београду у последњим деценијама угарске власти. У поређењу с клесарском обрадом портала и делова прозора, очуваних у остацима Митрополитског двора у Доњем граду, које смо датовали у крај прве половине 15. века, уочљиве су јасне стилске разлике.[27] Ту је камена пластика клесана у духу готике и нешто је скромније обраде. Новооткривени фрагменти, неколико деценија млађи, показују да су у оновременом Београду, и поред чињенице да се град налазио у турском окружењу, праћени стилски токови карактеристични за угарско краљевство на размеђу столећа.

За разлику од наших недовољних знања о урбаној структури и монументалним грађевинама средњовековног Београда, чини нам се да је њихова даља судбина после турског освајања града нешто боље позната. До великих разарања несумњиво је дошло за време опсаде и освајања града. Након турског продора у Доњи град, у августу 1521. године, пре повлачења у замак и Горњи град, браниоци су запалили доњоградско насеље.[28] До које мере су тада пострадала здања која се се ту налазила показала су открића до којих се дошло током археолошких истраживања Митрополитског двора.[29] У запоседнутом граду цркве су претворене у џамије, а оштећени и спаљени стамбени објекти нису обнављани већ рушени као изворишта грађевинског материјала. Такву судбину је без сумње имало и здање са којег потичу фрагменти о којима је било речи. Очигледно је да ће и будући истраживачи историје Београда изгубљену слику средњовековног града морати да састављају из најситнијих преосталих фрагмената.

НАПОМЕНЕ:

1] Детаљније о археолошким истраживањима с наведеном литературом: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1982, 20–22.

2] М. Поповић, *Средњовековна предграђа Београдског града,* Годишњак града Београда, XXV, 1978, 121–131; Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, Годишњак града Београда, XXV, 1978, 221–253.

3] М. Поповић, *Београдска тврђава,* друго издање, Београд, 2006, 48–165.

4] М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Улазни комплекс београдског унутрашњег града у времену од 12. до 17. века,* Саопштења, XVI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1984, 67–83; Иста, *Унутрашње утврђење Београдског града III*, Годишњак града Београда, XL/XLI, 1993/1994, 13–39.

5] М. Поповић, *наведено дело,* 48–165.

6] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Г. Јовановић, Београд, 1989, 128.

7] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 171–179.

8] М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду,* Београд, 2004, 45–101.

9] Г. Марјановић, *Средњовековна насеља на просторима Београдске тврђаве,* Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, САНУ, Београд, 1988, 125–134.

10] М. Поповић, *Београдска тврђава,* друго издање, 30–31.

11] П. Стевановић, *Геолошка основа Београдске тврђаве и њене околине,* Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, САНУ, Београд, 1988, 87–88.

12] Н. Пантић, *О геолошкој историји ширег подручја Београдске тврђаве,* Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, САНУ, Београд, 1988, 92–95.

13] М. Павловић, *Прилог проучавању архитектонске камене пластике са Београдске тврђаве,* Гласник Друштва конзерватора Србије, 31, 2007, 106–108.

14] М. Павловић, *наведено дело*, 108.

15] *Исто,* 107.

16] М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд, 1986, 102–103.

17] Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани,* Београд, 2005, 216–217.

18] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд, 1967, табла XXVI.

19] Ј. Калић-Мијушковић, *наведено дело*, 175–176.

20] М. Поповић, *Ишчезли храмови хришћанског Београда,* Београдски видици, 3, мај–јун 1992.

21] М. Поповић, *Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве,* Саопштења, XVIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1986, 181–194; Исти, *Кула Небојша са делом Приобалног бедема и Воденом капијом II,* Наслеђе, VIII, 12, сл. 4.

22] L. Gerevich, *A Budai var feltarasa,* Budapest, 1966, 298–305.

23] L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapest, 1971, 101–103.

24] D. Živanović, *Prozori i polifore dubrovačkih kuća i palata,* Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU, XXVII, Dubrovnik, 1989, 41–85, list VII/174.

25] М. Поповић, *Манастир Павловац,* Старинар, XXX, 1980, 77; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика Моравске школе,* Београд, 1988, 227–230; М. Вуловић, *Осврт на проблеме обнове цркве манастира Павловац,* Наслеђе, IV, 2002, 133.

26] М. Вуловић, *наведено дело,* 133, нап. 30.

27] М. Поповић, В. Бикић, *наведено дело,* 76–81.

28] Ј. Калић-Мијушковић, *наведено дело,* 255; М. Поповић, В. Бикић, *наведено дело,* 227–230.

29] М. Поповић, В. Бикић, *наведено дело*, 83–85.

Summary: MARKO POPOVIĆ

VESTIGES OF MEDIEVAL BELGRADE'S RESIDENTIAL STRUCTURES

The search for knowledge about medieval Belgrade, especially about its lost urban structures, has been going on for decades. As it has been focused on the area of the present-day Fortress of Belgrade, the former core of the city, our scanty knowledge of medieval Belgrade's suburbia is the result of small-scale rescue excavations and chance discoveries.

Destructive wars and, it is not far-fetched to say, a succession of civilizations, involved the annihilation of older structures and new construction as a recurrent phenomenon in Belgrade's urban development. After the Ottoman conquest, the medieval urban structure was replaced by an oriental *şeher*, and after 1717 on its site began to grow a fortified Baroque town. What has survived all those transformations predicated on the obliteration of whatever had been there before, thus depriving modern Belgrade of its older built heritage, are the city fortifications, because they were necessary for maintaining control over this strategically important point. Even they were extended and reshaped in order to keep pace with technological advances in warfare.

The archaeological excavations have been focused on discovering remains of medieval fortifications and identifying the medieval town layout. Contrary to a quite reliably established town matrix, the structure of the fortified settlement remains virtually unknown.

The relatively small excavated area in the Upper Town has yielded no trace of medieval dwellings or of any more monumental residential buildings. In the Lower Town, where much larger areas have been excavated, the results are significant but insufficient for creating a reliable picture of the medieval urban structure. The only residential building discovered so far is the remains of the metropolitan's palace, which suggests that there might have been more within the medieval town core. Other excavated areas have yielded evidence of modest timber houses.

Given the limited possibilities for further excavation, every find, however fragmentary, is important. Especially important among such circumstantial evidence are fragments of architectural ornamentation. During conservation and restoration works, reused fragments of medieval architectural decoration were discovered on two sites: one in the complex of Zindan Gate, the others built into the walls of the fore-space of Nebojša Tower.

The fragment from Zindan Gate is the lower part of a twisted colonnette attached to a slightly trapezoid stone block, of which one side is damaged (fig. 1). The piece is too fragmentary to allow any certainty as to its original function. Judging from its size, it might have been the mullion of a two-light window, but such a window seems to lack closer analogies in the adjacent areas or in Hungary. Perhaps analogies should be looked for on the Adriatic coast and in Italy. The only known twisted colonnettes in medieval Serbian architecture are those in the richly ornamented portals of the monastery churches of

Studenica and Dečani, and those recovered from the ruins of the monastery of the Holy Archangels near Prizren. Its probable date is early decades of the 15th century, but an earlier one should not be ruled out either. Apart from the colonnette's Gothic inspiration, its fragmentary state of preservation does not allow a more detailed stylistic analysis. The question of its original use also remains open. It has been suggested that it might have been part of the Upper Town church referred to in the autumn of 1456 in connection with the aftermath of a major Ottoman siege, but it seems more likely that it adorned a residential building, perhaps a palace within the castle.

During revitalization works on Nebojša Tower and construction of a modern annexe, the walls have been partly dismantled of the Ottoman constructions in front of the entrance to the Tower built during the renovation of riverside defences shortly after they captured the city in 1521. Five fragments of architectural stone decoration embedded in the mortared core of the wall were discovered. They are cut finely and with precision, but their surfaces appear rough because of the structure of the stone. It appears, from presently poorly visible details, that their surfaces were smoothed using a thin layer of fine plaster. The fragments belonged to three wholes: two windows and a portal.

Three of the fragments may be ascribed to one window (fig. 2), which may be reconstructed quite reliably: a rectangular opening with the moulded stone frame subdivided into four panes, two upper, square and smaller, and two lower, rectangular and larger, a type commonly found in the Hungarian and central-European Gothic and early Renaissance architecture of the 15th and 16th centuries. Particularly important analogies for a closer identification of Belgrade's fragments and attempted reconstruction of the original whole are the examples from the royal palace in Buda dating from the reign of Matthias Corvinus (1458–90). This creative Renaissance-inspired period is believed to have begun in the late 1460s with the hiring of Italian builders and sculptors. The practice inaugurated in the capital was soon adopted by magnates and church dignitaries. For instance, in the 1490s, Petrus de Varda, archbishop of Kalocsa, hired Italian builders for extending the palace and reconstructing the Bač (Bacs) Castle defences, perhaps the same who had worked in Buda, which is suggested by the finds at Bač of Renaissance marble ornaments analogous with those from the Buda palace.

Ascribable to the other window is a single fragment which formed an arch-headed opening in the rectangular shape of the moulded stone frame (fig. 3). The fragment suggests that the width of the window opening was between 0.90 m and 1 m. The carving style corresponds to the window described above. In terms of shape and mouldings, it is closely related to the type of Renaissance stone window frames found on the Adriatic coast, notably in Dubrovnik, where it appears in the latter half of the 15th century.

The fifth fragment, of a doorjamb, seems to have belonged to the same building as the two windows, if we are to judge from the material and carving technique (fig. 4). The fragment is too imprecise to allow the reconstruction of the original portal. It might have been of the type typical of the late Gothic period which continued into the Renaissance period, though with differently shaped panels over the door. Its close analogy is the portal of the monastery church of Pavlovac at the foot of Kosmaj (fig. 5), dated to the early 15th century.

On the whole, the fragments reused for the Ottoman additions in the fore-space of Nebojša Tower apparently come from a demolished monumental building of medieval Belgrade. It is difficult even to guess where it was located. Possibly in the Lower Town part of the fortified settlement. Judging by the style, especially of the window fragments, the building may have been erected in the late 15th or early 16th century, but certainly before 1521. The presence of architectural stone decoration showing early Renaissance features is a significant piece of information about Belgrade in the last decades of Hungarian rule. The newly-discovered fragments show that the city, even though surrounded by the Ottomans, kept track of the styles characteristic of the Kingdom of Hungary at the turn of the century.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Fragment of a colonnette and its conjectured position in a two-light window (scale 1:5)

Fig. 2 Fragments of a window head and sill (scale 1:10) and the conjectured appearance of the window (scale 1:25)

Fig. 3 Fragment of an arch-headed window (scale 1:10) and the conjectured appearance of a part of the window

Fig. 4 Fragment of a doorjamb (scale 1:10) and the conjectured appearance of a part of the portal

Fig. 5 Portal of the monastery church of Pavlovac (scale 1:25)

Конзерваторски приступ

УДК 711.523.024.5(497.11)

МИЛИЦА ГРОЗДАНИЋ

ПРИКАЗ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПЛАНИРАЊА У ЗАШТИЋЕНИМ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИМ ПОДРУЧЈИМА НА ПРИМЕРУ СТАРОГ ЈЕЗГРА ЗЕМУНА[1]

УВОД

Просторне културно-историјске целине представљају делове града, односно најстарије градске просторе, који урбанистичко-архитектонским наслеђем и дебљином културног слоја документују историју града кроз све фазе његовог трајања. Прожете разнородним природним и створеним структурама, из различитих временских епоха и различитих вредности, перманентно су изложене **променама**. Стога се простор тих целина услед различитих утицаја и интереса мења, прилагођава, девастира или унапређује.

Планирање развоја и будуће изградње у таквим подручјима захтева примену посебних поступака и начина. Како и на основу чега доносити планерске одлуке за ова подручја, предмет је проучавања многих дисциплина, нарочито оних које се баве заштитом и унапређењем градитељског наслеђа. У вези с тим донете су бројне међународне декларације, повеље и препоруке које струка треба да имплементира у досадашње методе рада.

Формирано већ крајем 18. века, Старо језгро Земуна постало је окосница друштвеног, привредног и културног развоја тог града. Представљајући јединствени урбани феномен, изражен кроз многострукост облика, садржаја и значења, проглашено је просторном, културно-историјском целином која је од великог значаја за Републику и има својства културног добра (*Службени гласник СРС*, бр. 14/79). У границама заштићене просторне културно-историјске целине Старог језгра Земуна велики број објеката има статус појединачних споменика културе. У оквиру ње су и археолошка налазишта античког Таурунума, као и бројне потцелине посебних урбанистичко-архитектонских и амбијенталних вредности.

Последњих година прошлог века учестале су девастације објеката и простора у културно-историјској целини Старог језгра Земуна, као последица непостојања урбанистичких планова, непоштовања конзерваторских услова службе заштите, непоштовања закона и прописа, злоупотребе власти на свим нивоима и опште друштвене деградације. Без одговарајуће планске припреме, потпуно стихијски, подизани су објекти непримерених пропорција, архитектуре и материјализације, на просторима који поседују изразиту урбанистичко-архитектонску и културно-историјску вредност. Девастација простора и објеката претила је да уништи споменички карактер Језгра, јединственог на подручју Београда. Подручје Гардоша се није трансформисало у складу са одредницама постојећег урбанистичког плана, чиме је доведено у опасност да изгуби споменички карактер. Девастирани су и поједини централни делови Језгра који садрже највредније појединачне споменике и просторе. То се посебно односи на систем земунских тргова који су изгубили своју првобитну функцију и јединствене јавне зелене просторе, какви су Земунски кеј и Градски парк. Све наведено указивало је на неопходност приступања изради одговарајућег урбанистичког плана за целину Старог језгра Земуна.

Студијом процеса и појава у историјском језгру, од његовог формирања до данас, успостављен је однос према затеченим (природним и створеним) вредностима, уочене су закономерности појава и промена и формулисани су принципи на основу којих је могуће правилно предвидети будући развој.

Комбинованим научним методама (историјском, генетичком, компаративном, методом прегледа и компилације, методом прилагођавања, наглашавања и методом контраста), анализом и вредновањем материјалних остатака архитектонског наслеђа, проучавањем узрока, последица, хронологије настанка, настојало се утврдити природни, социјални, економски, културни, етнички, конфесионални контекст организовања и формирања насеља, грађења објеката, употребе материјала, стилског обликовања, комуналног уређења и управљања, функционалног, садржајног и укупног просторног организовања живота на подручју Старог језгра Земуна. Оно представља непресушни извор за научно-истраживачко проучавање, посебно у сфери урбанистичког планирања и пројектовања и историјско-уметничких дисциплина. Истражујући искуства и поруке из прошлости, кроз различите слојеве култура и времена, желели смо да **афирмишемо меморију** и успоставимо **континуитет деловања** у процесу планирања развоја града, односно ревитализације и урбане обнове заштићене предметне целине (**„планирање у контексту“).**

Аутор овог рада руководио је израдом Плана детаљне регулације Старог језгра Земуна, који је Скупштина града Београда усвојила 26. 12. 2003. године, а којем су Савет и Жири Дванаестог салона урбанизма у Нишу доделили 8. 11. 2003. године I награду у Категорији планова регулације.

Урбанистички завод Београда, као носилац израде плана, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе града Београда израдио је **Програм рада** (разматран и подржан на седници Стручног савета Урбанистичког завода, одржаној 21. 9. 2001. године, као и на седници Комисије за архитектуру и урбанизам ИО Скупштине града, одржаној 30. 10. 2001. године), којим су дефинисани **методологија**, **садржај** и **динамика** израде предметног плана ревитализације и урбане обнове ове споменичке целине.

Методологијом израде плана предложен је, прихваћен и реализован **конкурс за унапређење јавних простора и објеката,** с циљем да се у фази припремања просторно-програмског концепта плана провере понуђена решења и прикупе и друге (другачије) идеје о могућим начинима уређења простора.

Планом детаљне регулације Старог језгра Земуна утврђени су обухват и **концепција заштите, уређења и обнове Старог језгра Земуна у циљу очувања традиције, идентитета, културно-историјског и природног амбијента и унапређења јавних простора и функција**. Целина Језгра, као вишеслојни градски организам, третирана је кроз интердисциплинарни конзерваторски и планерски поступак ревитализације и реконструкције ограниченог обима, којим је потребно разрешити стварне противуречности живота испољене између наслеђа и савремених потреба.

План афирмише Старо језгро Земуна као један од два историјска средишта Београда и једно од три језгра која чине главни градски центар. Развојне могућности овог простора дефинисане су у правцу његове квалитетне трансформације и афирмације врхунског амбијенталног окружења, а не у значајном повећању капацитета стамбено-пословног простора. **План препоручује** заштиту карактера постојећег ткива, очување и унапређење јавних простора, очување парцелације, хоризонталне и вертикалне регулације, аутохтоне архитектуре, ревитализацију постојећих и увођење (редефинисање) нових намена за објекте и просторе који имају изузетне културно-историјске, архитектонско-урбанистичке и амбијенталне вредности, као и заштиту визура, силуете и слике града. План представља основ за будуће архитектонско обликовање блокова и ансамбала и њихову непосредну изградњу и реализацију.

Кључне речи: *просторна културно-историјска целина, контекст (традиција, идентитет, значење), просторно-временски континуитет, ревитализација, регенерација (унапређење)*

КОНТИНУИТЕТ ПЛАНСКИХ АКТИВНОСТИ

Земун убрајају у најстарије градове у нашој земљи. Врло погодан географски положај и природни услови привукли су и задржали људе да у овом делу међуречја оснују насеље, чији се континуитет може пратити од неолита до данас. Народи са ових простора развијали су своју културу остављајући за собом не само вредне појединачне објекте и амбијенте на подручју града Београда већ јединствено очувану урбану структуру оличену у Старом језгру Земуна. Језгро има своју физиономију, традицију, менталитет и изграђен однос према реци (Дунаву) на коју се ослања.

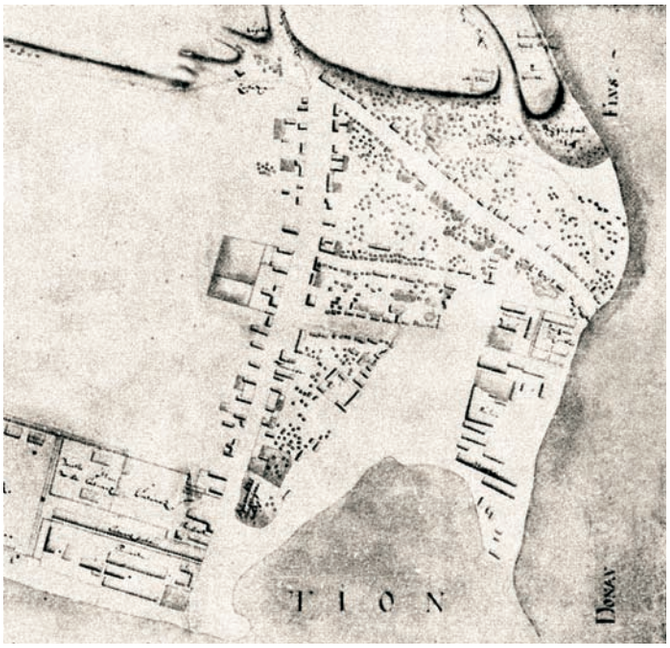

Сл. 1. План Земуна из 1740, Беч, Коморни архив (извор: Жељко Шкаламера, „Старо језгро Земуна I“, Историјски развој, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966, стр. 6)

Током 19. и почеком 20. века, Земун се развијао унутар већ успостављених оквира кроз унапређење и мењање наслеђеног грађевинског фонда и постепено изграђивање неизграђених територија.

На константну еволуцију насеља у развијенији облик деловали су следећи утицаји:

- Власт, која је – поучена историјским искуством Балкана – перманентно деловала у правцу обнављања фортификација и јачања војних институција.
- Нарасла грађанска класа чији положај и права добијају конкретан израз кроз успостављање

Сл. 2. Детаљ плана Земуна Т. фон Вертен Прајса и В. фон Волгемута из 1780, Беч, Ратни архив (извор: Жељко Шкаламера, „Старо језгро Земуна I“, Историјски развој, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966, стр. 11)

Сл. 3. Детаљ плана Земуна К. Бертолда из 1830, Беч, Ратни архив (извор: Жељко Шкаламера, „Старо језгро Земуна I“, Историјски развој, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966, стр. 23)

Сл. 4. План Земуна из 1905. (извор: Жељко Шкаламера, „Старо језеро Земуна I“, Историјски развој, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966, стр. 29)

грађанских институција и реконструкцију постојећег грађевинског фонда.

- Ривалитет буржоазије различите националне припадности који се огледа у грађењу репрезентативних и богатијих здања.
- Црква, која – учвршћујући свој утицај – обнавља постојеће и гради нове духовне садржаје.
- Становништво различитих конфесија које остварује своје националне интересе грађењем сопствених школа и општина.
- Интереси укупног становништва чија се афирмација огледа у подизању једноставних а општепотребних јавних објеката и институција (болница, школе, хотели, комунални и рекреативни објекти, парк, променада, кеј, индустријски објекти и др.).

Анализа планова и стања Земуна до почетка 20. века указује на спонтани и постепени развој ове урбане агломерације. Изграђивање и уређење града били су регулисани и контролисани. Спровођење правних регулатива грађења вршили су грађевински одбор и градски инжењер.

Одлуку о изради **првог урбанистичког плана Земуна** донела је градска скупштина 1906. године. Његова израда поверена је осијечкој филијали берлинске фирме „Грове“. Иако се зна да је ова фирма приступила изради плана, план није познат.

Почетком прошлог века, Земун је ушао у етапу бурног просторног развоја. Већ 1911. године инж. Павле Хорват израдио је регулациони план за подручје Земуна. На основу тог плана градили су се архитектонски склопови јужних делова Земуна све до 1914. Зграде подигнуте у то време имају заједничке карактеристике, стилски припадају модификованој сецесији, а издвајају се већим бројем етажа и сличном диспозицијом у основи.

И у годинама непосредно после Првог светског рата, Земун се и даље изграђивао по плану инж. Павла Хорвата. С обзиром на то да више није био гранично место, било је нужно његово тешње повезивање са Београдом. Уз уважавање двестагодишњег самосталног и специфичног развоја Земуна, процес његовог просторног спајања са Београдом одвијао се постепено.

Сл. 5. Генерални план за град Београд из 1923. године, Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику

Изгледало је да ће **Генерални план за град Београд из 1923. године инж. Ђорђа Ковалевског (**израђен после расписаног међународног конкурса и одобрен од стране Министарства грађевина 1924. године), пре формалног припајања Земуна Београду (које се десило укидањем Градског поглаварства 1934. године), први пут предвидети повезивање урбаних ткива двају градова.

Додатак Плану представља решење у размери 1 : 25 000, којим је и лева обала Саве до лесних платоа Ђуковца и Гардоша предвиђена као територија за будући развој града.

Сл. 6. Додатак Генералном плану за град Београд из 1923. године (извор: Београд – Генерални урбанистички план 1950, Издање Извршног одбора НО Београда, 1951, стр. 45)

Међутим, у коначном решењу овај генерални план није обухватио предметни простор. Проширење Београда на леву обалу није прихваћено. Околност што је замишљен у сувише уском оквиру учинила је да овај план све мање има улогу закона по којем се град изграђује. Проузрокована је стихијска и непланска изградња и створена је хаотична периферија ван грађевинског рејона. Честе измене и допуне овог плана, њих чак 190, указују на то да он није био довољно флексибилан да прати динамизам развоја града (није обухватио све делатности нити је решио све потребе града). Такође, у процесу одлучивања превладали су интереси појединих институција, установа и појединаца, који су, супротно интересима града и целокупног друштва, решавајући парцијално своје проблеме и не водећи рачуна о целини – проузроковали да се Генерални план не оствари у својој првобитној замисли. У овим наводима можемо препознати и данас, осам деценија касније, актуелне штетне утицаје на урбанистичку делатност, који онемогућавају правилно урбанистичко сагледавање и решавање проблема Београда.

Без обзира на логичну претпоставку повезивања са Београдом, Земун се развијао и изграђивао по сопственим плановима. Већ 1928. године расписан је конкурс за Генерални регулациони план Земуна. Од више поднетих радова усвојен је план арх. Михаила Радовановића, који је после две године разрадио архитекта Ђорђе Шуица. Ови планови одредили су основне потезе ширења Земуна према Београду и његовог уређења, али нису битно мењали структуру и карактер Старог језгра Земуна.

Једину значајну новину представљало је решење Ћуковца и Гардоша, које је предвиђало потпуну измену постојећег грађевинског фонда и ново уређење са самосталним, породичним кућама, вилама.

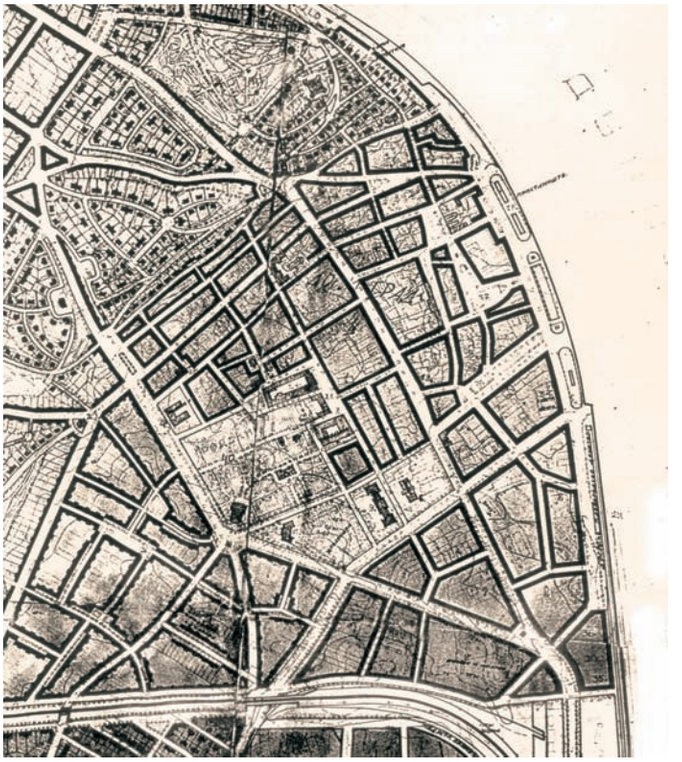

Сл. 7. Генерални регулациони план Земуна из 1928. године, арх. М. Радовановић (извор: М. Радовановић, „Регулациони план Земуна из 1928“, оригинал у Народном музеју Земуна, инв. бр. А-298)

Изградњом висећег моста на Сави 1935. године, Земун је саобраћајно повезан са Београдом. Успостављање везе између двају градова трамвајем, 1937. године, значајно је за формирање урбане структуре Старог језгра. Већа приступачност Језгра утицала је на изградњу јавних објеката на његовом подручју (Пољопривредни факултет, Дом ваздухопловства, Банка, Гимназија, школе и др.).

Генерални план Београда из 1950. године, чијом израдом је руководио арх. Милош Сомборски, први пут укључује град Земун у своје оквире, решавајући специфичан проблем прерастања постојећих градова на левој (Земуна) и десној (Београда) обали Саве у јединствену урбанистичку целину. С обзиром на то да су престали да делују различити историјски и политички утицаји који су условили независно и специфично формирање двају градова, природно ширење Београда предвиђено је преко речних токова.

Поред преласка града на леву обалу Саве, поменути план бавио се и питањима реконструкције наслеђеног ткива. Прописујући увећање густине становања по хектару и промену начина изградње, он је нудио решења која негирају вредности Старог језгра Земуна.

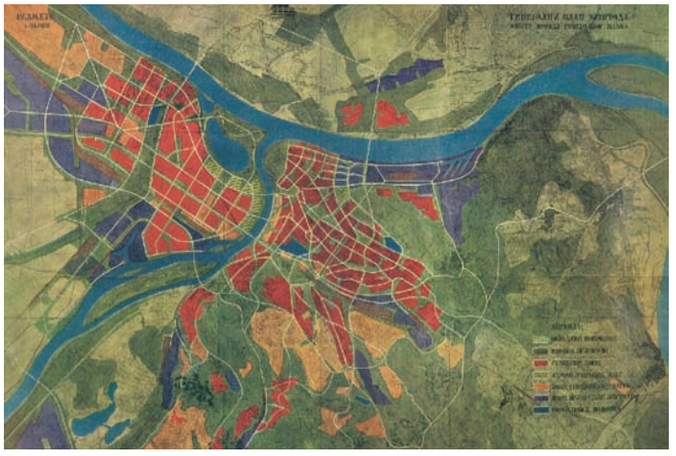

Сл. 8. Генерални план Београда из 1950. године (извор: Београд – Генерални урбанистички план 1950, Издање Извршног одбора НО Београда 1951, стр. 169)

У оквиру урбанистичких студија за подручје Новог Београда и Земуна које су претходиле изради Генералног плана Београда из 1950. године, а којима је руководио арх. Никола Добровић, нуђена су разна занимљива урбанистичка решења која је требало да буду проверена са аспекта многих научних дисциплина – геологије, геомеханике, хидрографије, топографије, климатологије, микроклиме и др.

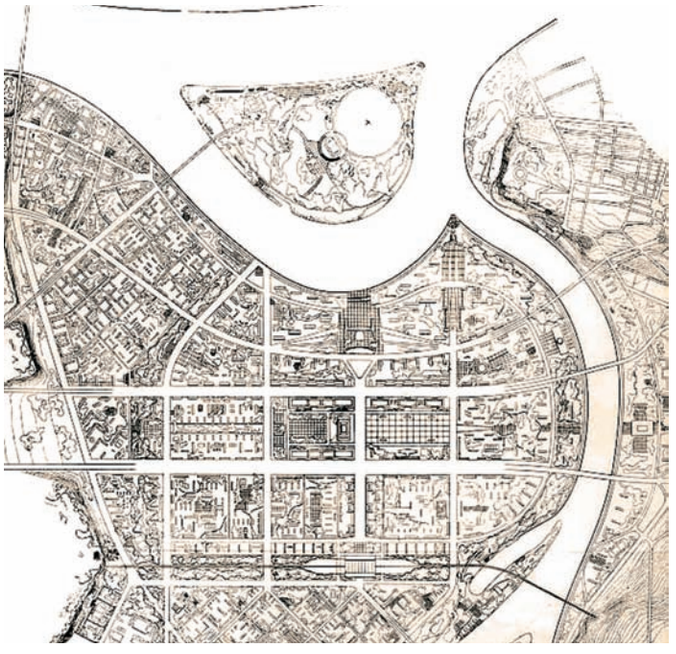

Сл. 9. Детаљ урбанистичког решења Новог Београда и Земуна рађеног 1950. године, аутор арх. Видо Врбанић (извор: Београд – Генерални урбанистички план 1950, Издање Извршног одбора НО Београда 1951, стр. 129)

Једно од понуђених варијантних решења за простор Новог Београда и Земуна представља и План арх. Вида Врбанића. Са њега се очитава да је саобраћајна веза Земуна са Београдом лонгитудинала (Угриновачка – Вртларска – Булевар Лењина), да тангира Старо језгро Земуна с југозападне стране. Мрежа улица предвиђена је за потребе превоза људи аутомобилом и површинским системом јавног саобраћаја (тролејбусом). За подручје језгра Земуна предложена је радикална трансформација грађевинског фонда према принципима Атинске повеље.

Регулациони план за општину Земун из 1965. године, чија се израда одвијала паралелно с прокламовањем **Венецијанске повеље** (1964), која представља почетак савременог сагледавања доктрине заштите и конзервације споменичких целина, утврдио је потребу очувања Старог језгра као значајне и вредне урбане целине. Подручје Старог језгра означено је као општеградски рејонски центар *Р1*.

Сл. 10. Регулациони план за подручје општине Земун, 1965. година (Регулациони план за подручје општине Земун, „Export press", Београд, Француска 27, 1967, без нум.)

План је дефинисао основне намене површина, број становника и запослених, као и везе са инфраструктурним системима првог реда. Истим планом утврђена је потреба да се приступи изради детаљног урбанистичког плана за Старо језгро у целини, који би представљао основ за будуће урбанистичке пројекте блокова и ансамбала на основу којих ће се вршити непосредна изградња и реконструкција. У том контексту, формирана је посебна стручна комисија која је имала задатак да анализира појединачне објекте и целине на подручју Старог језгра Земуна и да формира предлог за даљи поступак према њему. Комисију су сачињавали најпозванији стручњаци, професори универзитета, археолози, историчари, архитекти и урбанисти. Циљ рада комисије био је да се утврде вредности које треба сачувати. На основу опште

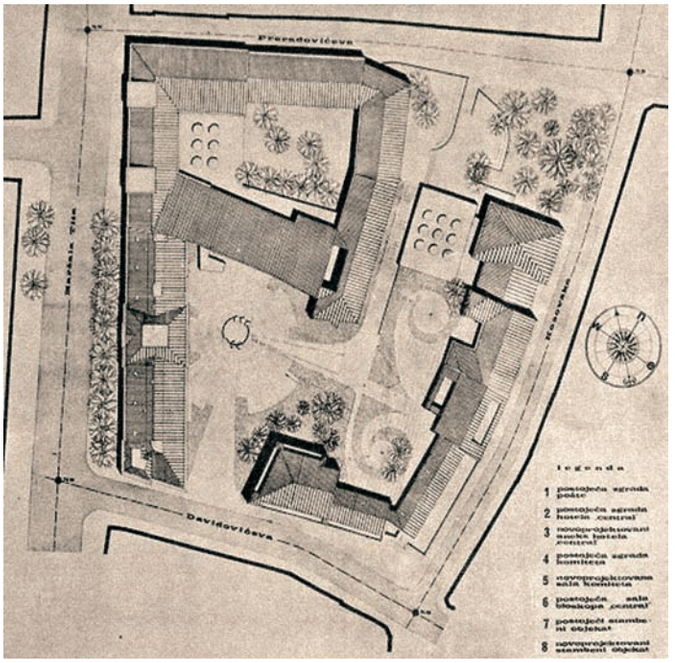

Сл. 11. Урбанистички пројекат блока између улица Маршала Тита, Прерадовићеве и Косовске – блок 35, Кровови, Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику, Урбанистички пројекат блока између улица Маршала Тита, Прерадовићеве и Косовске – блок 35 („Службени лист града Београда", бр. 18/71)

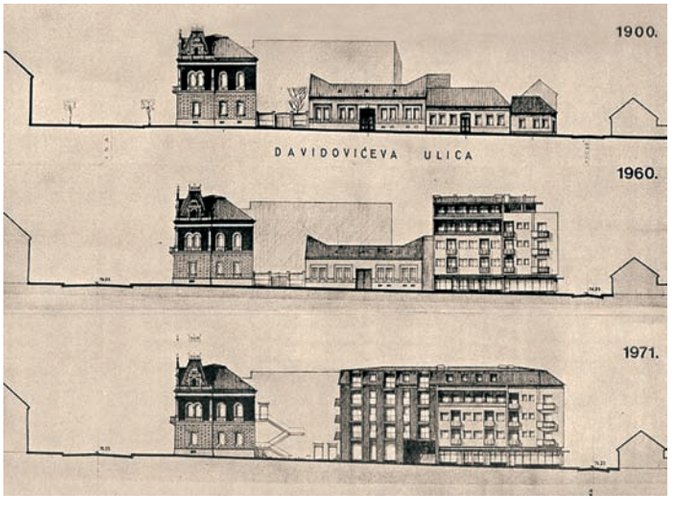

Сл. 12. Промена изгледа Давидовићеве улице, Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику, Урбанистички пројекат блока између улица Маршала Тита, Прерадовићеве и Косовске – блок 35 („Службени лист града Београда", бр. 18/71)

документације и анализе настанка, развоја и стања историјско-урбанистичке целине Старог језгра Земуна, сагледана је њена вредност и прихваћена је у надлежним друштвеним институцијама. Оснивањем Завода за заштиту споменика културе града Београда створени су и формални услови за превазилажење дотадашњег парцијалног сагледавања и вредновања архитектонског наслеђа. **Решењем Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 949/2 од 1. 11. 1966. године, Старо језгро Земуна је, због својих културно-историјских сведочанстава и природних и амбијенталних вредности, проглашено спомеником културе.**

И поред присуства свести о значају задржавања постојећих вредности у процесу планирања развоја језгра Земуна, у пракси су понекад искрсавали спорови као последица неусаглашених ставова о вредностима које треба заштитити.

Израда детаљних урбанистичких планова за делове појединих целина или за поједине блокове (парцијално сагледавање простора), често је узроковала непримерен однос према наслеђеном урбанистичком и архитектонском фонду.

На примеру Детаљног урбанистичког плана блока 35 у Земуну (*Службени лист града Београда*, бр. 13/70) и Урбанистичког пројекта блока између улица Маршала Тита, Прерадовићеве и Косовске – блок 35 (*Службени лист града Београда*, бр. 18/71), рађених за потребе реконструкције хотела и биоскопа „Централ" и изградње стамбеног објекта на углу Косовске и Давидовићеве улице, уочава се несклад између планираних и наслеђених структура. То упућује на закључак да у датом тренутку нису правилно анализирани и вредновани затечени појединачни објекти амбијенталног значаја, који су се планом могли очувати и под одређеним условима трансформисати и унапредити у складу с потребама савременог живота.

Генерални урбанистички план (ГУП) Београда из 1972. године имао је исти став према Старом језгру Земуна као и Регулациони план за општину Земун. Дајући му атрибуте главног центра Београда и региона (део централне зоне Београда), с комплетним функцијама и посебним амбијенталним квалитетом, овај генерални план залаже се за перманентну ревитализацију (обнову) заштићеног културно-историјског амбијента. У саобраћајном смислу, Земун је тим планом повезан са Београдом независним шинским системом (метроом), који је, у процесу израде регулационих планова, произвео нов концепт површинског саобраћаја јавног, моторног, мирујућег, бициклистичког, пешачког) и редефинисање намене земљишта.

Сл. 13. Генерални урбанистички план Београда из 1972. године (извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)

Сл. 14. Измене и допуне Генералног урбанистичког плана Београда до 2000. године, из 1985. године (извор: Делегатски лист, год. X, Београд, 11. 10. 1984)

У међународним размерама усваја се **Амстердамска декларација** (1975), која дефинише платформу интегралне заштите градитељског наслеђа. Она истиче да архитектонско наслеђе не обухвата само појединачне објекте изузетне вредности и њихову непосредну околину већ и веће просторне целине од историјског и културног значаја, као и савремено стваралаштво и нов тип урбанистичког планирања, чији је циљ очување и реафирмација традиционалних вредности града. Апострофирају се напори за **активну заштиту** чија мерила треба да буду не само културни значај објеката већ и њихова употребна вредност. **Препоруке из Најробија**, у организацији Унеска (1976), позивају све архитекте и урбанисте да историјска подручја и њихову околину уважавају као кохерентне целине и да их складно интегришу у савремени живот.

У духу међународних, општепризнатих принципа заштите градитељског наслеђа, одлуком Владе Републике Србије Старо језгро Земуна проглашено је просторном културно-историјском целином од великог значаја за Републику (*Сл. гласник СРС*, бр. 14/79).

Изменама и допунама ГУП-а Београда до 2000. године (*Сл. лист града Београда*, бр. 2/85) подручје Старог Земуна са Гардошем и Ћуковцем претежно је дефинисано као један од варијетета у VII типу изграђености (становање у деловима града ретке изграђености), чији су оријентациони урбанистички показатељи:

- однос становања и делатности 50–80 одсто према 20–50 одсто;
- индекс изграђености *и* до 0,8;
- густина насељености до 200 ст/ха.

Преостали делови Старог језгра намењени су здравственим центрима (комплекс Земунске болнице), научно-школским центрима (комплекс Пољопривредног факултета) и зонама јавног зеленила (Земунски парк, Земунски кеј, приобаље).

Специфични услови и стандарди за предметно подручје, према одредбама наведеног плана су следећи:

Нове зграде по правилу висином везивати за постојеће суседне зграде. Максимална спратност нових зграда је приземље и три спрата (П+3). Изузетно, када се гради између две више зграде за које се висином везује, или се налази на углу, а са једне стране јој се налази виша зграда, нова зграда може имати приземље и четири спрата (П+4). На обронцима лесног платоа и у њиховом залеђу (Гардош и Ћуковац) висина зграда је ограничена на приземље или приземље и спрат. Простор за стационирање возила обезбедити на отвореним паркинзима и у гаражама.

И даље је присутна пракса да се због неких неодложних захвата у Старом језгру Земуна приступа парцијалном сагледавању простора, изради детаљних урбанистичких планова за делове појединих целина или за поједине блокове.

План за подручје Гардоша предлагао је радикалну измену социјалне структуре, исељавање већег броја становника, пренамену већег броја постојећих стамбених објеката и смештај различитих нових садржаја. За већину преосталих стамбених кућа није планирана могућност доградње. Планске поставке (које су са становишта данашње теорије и праксе урбанистичког планирања и заштите споменика културе превазиђене) нису реализоване. Супротно њима, због недостатка материјалних средстава, агресивности корисника и могућности да се не поштују услови заштите и планирања, дошло је до девастације простора. Увећавао се број објеката који својим габаритом, волуменом и примењеним материјалима нарушавају типолошке карактеристике кућа које представљају основну амбијенталну вредност грађевинског фонда Гардоша.

Планови за уређење приобалног појаса и изградњу обалоутврде Дунава углавном нису реализовани.

Почетком 1999. године усвојене су **Допуне ГУП-а Београда до 2000. године** (*Сл. лист града Београда*, бр. 2/99), у којима је утврђено да се на непокретним културним добрима и добрима која уживају претходну заштиту могу изводити радови на реконструкцији, ревитализацији и санацији, а у мањем обиму и замена постојећих објеката, у складу са условима чувања, одржавања и коришћења културних добара и мерама њихове заштите. На основу тога, на захтев Министарства грађевина, а за потребе појединачних инвеститора, у Урбанистичком заводу Београда, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе града Београда, израђивани су урбанистичко-технички услови за појединачне интервенције на објектима на подручју Језгра.

Генерални план Београда 2021 (*Сл. лист града Београда*, бр. 27/03) афирмише Старо језгро Земуна као један од два историјска средишта Београда, односно једно од три језгра која чине главни градски центар. Развојне могућности овог простора дефинисане су у правцу квалитетне трансформације простора и афирмацији врхунског амбијенталног окружења, а не у значајном повећању капацитета пословно-стамбеног простора. Препоручује се заштита карактера постојећег ткива, очување и унапређење јавних простора, очување парцелације, хоризонталне и вертикалне регулације, визура, аутохтоне архитектуре, силуете и слике града. Урбанистичко-архитектонско обликовање целина и објеката препоручује се путем конкурса.

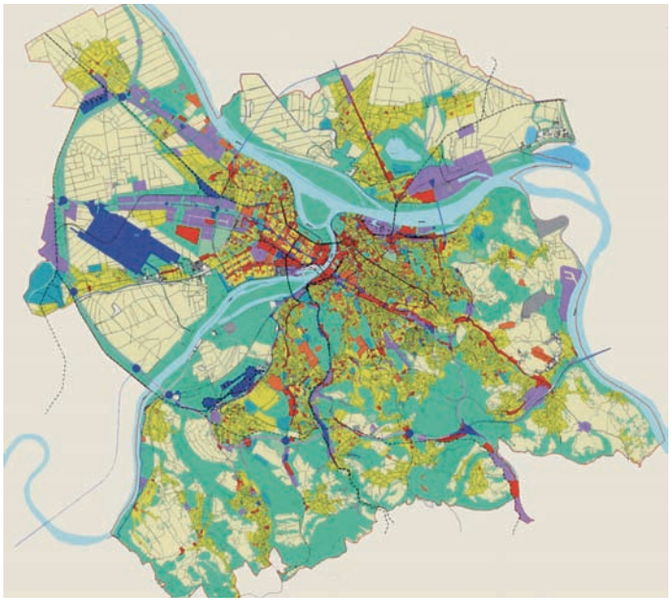

Сл. 15. Генерални план Београда 2021, Урбанистички завод Београда (извор: Центар за документацију и информатику)

План детаљне регулације Старог језгра Земуна (*Сл. лист града Београда*, бр. 34/03) представља основ за будућу трансформацију постојећег грађевинског фонда у духу савремених принципа заштите и унапређења градитељског наслеђа, као и за архитектонско обликовање и реализацију нових блокова и архитектонских склопова.

МЕТОДОЛОГИЈА ИЗРАДЕ ПЛАНА

Основ за израду и доношење Плана детаљне регулације Старог језгра Земуна садржан је у:

- Закону о планирању и изградњи (*Сл. гласник РС*, бр. 47/03);
- Закону о културним добрима (*Сл. гласник РС*, бр. 71/94);
- Закону о заштити животне средине (*Сл. гласник РС*, бр. 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 48/94 и 53/95) и
- Одлуци о припремању Регулационог плана Старог језгра Земуна (*Сл. лист града Београда* бр. 16/96).

Урбанистички завод Београда, као носилац израде плана, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе града Београда израдио је **Програм рада** (разматран и подржан на седници Стручног савета Урбанистичког завода одржаној 21. 9. 2001. године, као и на седници Комисије за архитектуру и урбанизам ИО Скупштине града одржаној 30. 10. 2001. године), у којем је дефинисао **методологију**, **садржај** и **динамику** израде предметног плана ревитализације и урбане обнове ове споменичке целине.

Примењена методологија заснована је на наведеним законским решењима и прописима, као и на укупној пракси Урбанистичког завода Београда, Завода за заштиту споменика културе града Београда и других организација и институција у поступку израде и доношења планова урбане обнове.

Урбана обнова је у предложеном методолошком поступку схваћена као прилагођавање објеката и просторне целине промењеним социјалним, културним и економским условима без битних промена њихових основних физичких особина, а у циљу очувања традиције, идентитета и физиономије историјског амбијента. Постојећи социјални миље задржава се у унапређеним еколошким и адаптираним функционалним условима. Обнова и реконструкција града схваћене су као трајан процес, који се одвија у оној мери и на онај начин како то допуштају финансијске, културне и изнад свега организационе могућности и способности друштвене заједнице.

Програмом рада предложено је да се процес израде плана одвија кроз следеће фазе:

I ФОРМИРАЊЕ ИНФОРМАЦИОНЕ ОСНОВЕ
- геодетске подлоге (ситуационе, катастарске подлоге и катастар подземних инсталација);
- инжењерско-геолошке подлоге;
- постојеће студије и истраживања;
- базе података из ЗИС-а (становништво, намена објеката, бонитет, спратност и др.).

II ПРЕЛИМИНАРНО ФОРМИРАЊЕ ЦИЉЕВА
- идентификација и дефиниција проблема;
- анкетирање стручне јавности, органа власти (политике), корисника простора и других заинтересованих субјеката (урбани форум, конкурс);
- прелиминарни циљеви (смернице).

III АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА, ОЦЕНЕ, ДИЈАГНОЗЕ
- стечене урбанистичко-правне обавезе;
- стање саобраћаја и техничке инфраструктуре;
- стање грађевинског фонда (валоризација);
- стање животне средине и др.

IV ПРОГРАМСКО-ПРОСТОРНИ КОНЦЕПТ

УТВРЂИВАЊЕ ПОТЕНЦИЈАЛА ПОДРУЧЈА И ЊЕГОВО ВРЕДНОВАЊЕ
- плански потенцијал;
- просторни (амбијентални) потенцијал;
- економски потенцијал (урбоекономска и техноекономска анализа обнове заштићеног грађевинског фонда);
- физички потенцијал и др.

КОНАЧНО ДЕФИНИСАЊЕ ЦИЉЕВА
- формулисање циљева;
- структурирање циљева, провера компатибилности, утврђивање приоритета;
- провера реалности циљева;
- циљеви и варијантно решавање проблема.

ВАРИЈАНТЕ РЕШЕЊА (СЦЕНАРИЈИ РАЗВОЈА)
- утврђивање критеријума за вредновање варијантних решења:
- варијанте решења (конкурс).

ВРЕДНОВАЊЕ ВАРИЈАНТНИХ РЕШЕЊА
- провера варијантних решења по основу утврђених критеријума;
- провера изабраних варијаната по основу модела;
- верификација просторно-програмског концепта.

V ИЗРАДА НАЦРТА ПЛАНА
- саобраћај;
- техничка инфраструктура и прилог о мерама заштите;
- заштита и унапређење градитељског наслеђа;
- синтеза.

VI ВЕРИФИКАЦИЈА НАЦРТА ПЛАНА
- Секретаријат;
- Комисија за архитектуру и урбанизам ИО СГ;
- ИО СГ;
- Скупштина града.

VII ЈАВНИ УВИД И СТРУЧНА РАСПРАВА
- оглашавање, јавни увид, комисија за јавни увид.

VIII ИЗРАДА ПРЕДЛОГА ПЛАНА
- формирање, усвајање, елаборирање, предаја плана.

IX СПРОВОЂЕЊЕ (ПРИМЕНА) ПЛАНА

Методологијом израде плана предложен је, прихваћен и реализован **конкурс за унапређење јавних простора и објеката**, с циљем да се у фази припремања просторно-програмског концепта плана провере понуђена решења и прикупе и друге (другачије) идеје о могућим начинима уређења простора. Додељене су три једнако вредне прве награде и два откупа.

Из награђеног рада, чији су аутори Маја Димитријевић и Маријана Бајкић, преузета је и у План имплементирана идеја о урбаној регенерацији, афирмацији простора као места перманентне акције и дешавања током читаве године, идеја о акционом планирању.

Сл. 16. „Branding“ Земуна по идеји награђеног конкурсног рада аутора М. Димитријевић и М. Бајкић, награђени рад на Конкурсу за унапређење јавних простора и објеката Старог језгра Земуна, аутори Маја Димитријевић и Маријана Бајкић, ДУБ и ДАБ, Београд, 2002.

Други награђени рад, аутора Ана-Марије Ковенц-Вујић и Мирославе Петровић-Балубхић, био је у целини инспиративан за рад на регулационом плану. Рад је понудио читљив концепт уређења и унапређења отворених јавних простора, с великим бројем детаља, нарочито у делу од Главне улице према Дунаву.

Трећи награђени рад, аутора Бранислава Јовина, Миодрага Милашиновића, Ивана Николића, Марије Јовин и Синише Темеринског, био је заснован на

поштовању идеје саобраћајног повезивања Земуна са Београдом независним шинским системом, из чега је проистекао нов концепт површинског саобраћаја и редефинисање намена земљишта. Концепт овог рада предвиђао је радикалну реконструкцију приобаља и Гардоша, док се у залеђу афирмисао грађански Земун 20. века. У овом тренутку, овакав концепт није могао бити имплементиран у План, с обзиром на актуелни став службе заштите споменичког наслеђа и условљености из планова вишег реда, што не искључује могућност да ће се у некој ближој или даљој будућности пред нас поставити и захтеви у духу овог награђеног концепта.

Откупљени рад Јасмине Ђокић, Данијеле Недељковић, Браниславе Милић, мр Владимира А. Милића и др Владана Ђокића је низом успостављених и детаљно образложених принципа и критеријума послужио обрађивачима плана за проверу оправданости и прихватљивости предложених решења. У овом раду је посебно интересантно упућивање на „ресурсе свакодневице“, с намером да се „сачува свакодневни живот и избегне претварање града у туристички предмет“.

У оквиру предложене методологије у свим фазама рада било је могуће организовање јавних трибина, форума, „округлих столова“, изложби, конференција и конфронтација с циљем да се провере понуђена решења и прикупе информације, идеје и сазнања о потребама и могућим начинима уређења простора. Остварена је сарадња са свим субјектима планирања – грађанима и правним лицима у простору плана, експертима из свих струка, представницима власти, градским органима и надлежним институцијама; од којих би се, због значаја простора, морао посебно издвојити Завод за заштиту споменика културе града Београда. У том смислу важно је истаћи да **валоризација постојећег грађевинског фонда и укупног простора** представља **предтекст** за планирање односа на подручју плана.

Сл. 17. Валоризација објеката на подручју Старог језгра Земуна (извор: План детаљне регулације Старог језгра Земуна, „Службени лист града Београда“, број 34/03, Урбанистички завод Београда, арх. број 350–3457/96)

ЦИЉЕВИ ПРОЦЕСА РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ И УРБАНЕ ОБНОВЕ СТАРОГ ЈЕЗГРА ЗЕМУНА

Очување и унапређење градитељског наслеђа један је од приоритетних принципа нове, универзалне идеје одрживог развоја.

У том смислу, Планом понуђена решења ревитализације и урбане обнове језгра Земуна доприносе остваривању следећих општих циљева:

- Очувању човекове околине (умањити загађење воде, ваздуха, земљишта и пејзажа, повећати квалитет живота стварањем здраве, безбедне и уређене животне средине).
- Заштити и унапређењу градитељске и културне баштине (очувати карактер града, традицију, идентитет, културно-историјски и природни амбијент и интегрисати их у савремене токове живота).
- Заштити и унапређењу јавних (отворених) простора, мреже јавних зелених површина и културног пејзажа (улице, тротоари, скверови, тргови, паркови, игралишта, речне обале, шеталишта, паркиралишта, терминали, баште и др).
- Афирмацији савременог архитектонског обликовања простора и објеката, која треба да допринесе атрактивности, функционалности и квалитету урбаног амбијента.
- Активном учешћу сваког појединца у животу града и процесу планирања, одлучивања и реализације.
- Афирмацији кретања (уводити нова просторна решења за пешаке и бициклисте, унапредити све видове саобраћаја на води, подржати приступачније, удобније и ефикасније системе колективног превоза, обесхрабрити зависност од појединачног аута).
- Повезаности и прожимању функција у простору.

ПОЛАЗНИ СТАВОВИ И ОПРЕДЕЉЕЊА У ДЕФИНИСАЊУ КОНЦЕПТА РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ И УРБАНЕ ОБНОВЕ СТАРОГ ЈЕЗГРА ЗЕМУНА

Просторно-програмско решење ревитализације и урбане обнове Старог језгра Земуна темељи се на поштовању следећих ставова и опредељења:

- Старо језгро Земуна је просторна културно-историјска целина велике вредности, с претежно амбијенталним карактером, која се мора посматрати у склопу ширег подручја Централне градске зоне.
- Старо језгро Земуна третира се интегрално као историјско средиште (једно од два у Београду), у оквиру којег се затим степенују вредности појединих урбанистичких целина, градских четврти, (микро) амбијенталних целина, уличних потеза и других елемената градске структуре.
- Глобално сагледавање проблема у ширем утицајном подручју (кретање људи и робе, стационарни саобраћај, примарни инфраструктурни системи и коридори, атрактивност, доступност, дунавска оријентација и др.)
- Поштовање просторног и физичког развоја Старог језгра Земуна кроз време (просторно-временски континуитет).
- У планирању Старог језгра Земуна морају се користити искуства прошлости.
- Валоризација укупног простора и постојећег грађевинског фонда и његова типологија неопходан су предтекст за утврђивање постојећих и планирање будућих просторних односа у амбијенту.
- Обнова духовних вредности (традиција, идентитет, значење) на подручју Језгра.
- Чување и унапређење типолошких карактеристика простора помоћу јаких типолошких елемената по којима се препознаје одређена амбијентална целина (специфични елементи природног простора, положај, карактеристике рељефа, зеленило, река и друга обележја природног пејзажа, поједине грађевине са својим изворним наменама и др.).
- Коришћење простора под земљом у мери у којој је то могуће, чување и ревитализација индустријских објеката, активна примена урбане археологије и презентација старијих слојева из живота града.
- Ревитализација постојећих и увођење нових намена (редефинисање), које не смеју да разоре структуру и целовитост амбијента.
- Изналажење могућности за планирање нових капацитета изградње, водећи рачуна о контекстуалности („духу места“).
- Слободна употреба нових техника и материјала уз поштовање постојећих односа маса, размера, ритма, примерених начина завршног обликовања грађевина и простора и др.

Сл. 18. Позиција Старог језгра Земуна у односу на Централну зону града (извор: План детаљне регулације Старог језгра Земуна, „Службени лист града Београда“, број 34/03, Урбанистички завод Београда, арх. број 350–3457/96)

УРБАНИСТИЧКЕ ЦЕЛИНЕ

Подручје Старог језгра Земуна, у односу на природне особености (физичко-географску структуру, геоморфолошке и хидролошке карактеристике), развојно-историјски контекст, типологију (концепт, идеју) и урбану морфологију, може се посматрати у оквиру пет урбанистичких целина унутар којих постоји 75 грађевинских блокова.

ПОДРУЧЈЕ ДОЊЕГ ЗЕМУНА

Подручје Доњег Земуна (46 блокова) ограничено је улицама Ђуре Ђаковића, Тргом ЈНА, Улицом Виктора Бубња, Немањином, Триглавском, Вуковом, Гундулићевом, Вртларском, Цетињском, Његошевом и Кејом ослобођења и има нето површину (припадајућих блокова) од око 33,78 ха и нето густину становања од око 230 ст/ха.

Обухватало је, најпре, средишњи и јужни део Језгра спонтано формиран у другој половини 18. века на терену алувијалне равни поред Дунава (75–77 мнв). Постепено се ширило на југозапад до линије данашње Вртларске и Угриновачке улице, да би пред крај 19. века обухватило и неколико нових блокова на

југоистоку, освојених од некада плавних терена према Сави. С обзиром да терен није претходно нивелисан, мрежа постојећих улица је спонтана и слободнија, али у основи има ортогонални карактер. Главна улица дели ово подручје (као и читаво Језгро) на два дела – источни према Дунаву и западни према Новом Београду.

Најстарије земунске улице и тргови унутар ове целине садрже, поред опште урбанистичког значаја, и изузетно драгоцен архитектонски фонд са бројним појединачним споменицима културе и објектима изузетних културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности. У оквиру ове целине заступљени су сви типови стамбених објеката карактеристични за амбијент Старог језгра, модификована рурална кућа и маловарошка кућа у северном и северозападном делу, високопартерна и једноспратна стамбена и стамбено-пословна кућа у централном и јужном делу, као и највећи број јавних зграда на подручју Језгра, спратности од П+2 до П+4 .

Просторна диспозиција намена, нарочито становања, и централних функција на овом подручју и њихово међусобно прожимање традиционална је особина историјског средишта. Претежна намена Главне улице, затим Змај Јовине, Господске и Бежанијске јесте садржај градског центра (управно-административног и трговачког карактера), који је у будућности потребно унапредити повећањем доступности и атрактивности и увођењем нових функција и вредности.

Преостала подручја ове урбанистичке целине намењена су претежно становању са делатностима, док су појединачне парцеле унутар тих подручја у функцији разноврсних садржаја јавног карактера (државне институције; објекти културе, здравства, школства; сакрални објекти; јавне зелене површине).

ГАРДОШ

Подручје Гардоша (15 блокова) ограничено је Његошевом улицом, Тргом Бранка Радичевића, улицом Цара Душана, зеленилом лесног одсека, Гробљанском и Широком стазом – Кејом ослобођења. Има нето површину (припадајућих блокова) од око 6,91 ха и нето густину становања од око 154 ст/ха.

Због свог повољног положаја на највишим котама лесног платоа (112 мнв) и његовим обронцима изнад Дунава у североисточном делу језгра Земуна, Гардош је од давнина представљао погодно место за формирање насеља. Богато је материјално сведочанство о историјској присутности различитих народа на ушћу Саве у Дунав. Хронологија и стратиграфија слојева започињу преисторијским слојевима из неолита и млађег бронзаног доба, преко некрополе римског Таурунума до средњовековног утврђења, од којег су сачуване рушевине цитаделе, док су остали делови ишчезли.

Данас подручје Гардоша има карактер изразито стамбене зоне. Мрежа улица прати спојнице лесне падине. Структуру грађевинског фонда претежно сачињава модификовани тип панонске (руралне) и маловарошке приземне куће. Куће су на регулационој линији, у прекинутом низу карактеристичног ритма, а њихова појединачна диспозиција и укупна концентрична организација на нивоу насеља обезбеђују свима право на поглед према Земуну, рекама и Београду, светлост и сунце у најдужем дневном трајању.

Унутар урбанистичке целине Гардоша могу се идентификовати мање амбијенталне целине (микроамбијенти) посебних вредности, као што су комплекс Николајевске цркве, комплекс Тврђаве са Миленијумском кулом, као и потези улица Његошеве, Синђелићеве, Гардошке, Старе, Високе, Гробљанске, Стрме, Тесне,

Сл. 19. Доњи Земун (фотографија Туристичког друштва Земуна)

Сл. 20. Поглед на Гардош са Дунава (извор: Миодраг Дабижић, „Завичајни музеј – седам миленија Земуна“, Музеј града Београда, Београд, 1978, насловна страна фотографија: Иво Етеровић)

Чунарске и Весларске. Вертикале Николајевске цркве и Земунске куле (контрасти у односу на ситну и полеглу приземну структуру Гардоша) битан су елемент силуете Старог Земуна и значајни су у менталној мапи овог дела града (белези, обележја, оријентири).

Присуство зеленила и отвореност према површини неба истакнути су елементи амбијента Гардоша. Промене услед климатских прилика битно утичу на различито доживљавање амбијента зими, лети, у јесен и у пролеће.

У новије време, одређени број кућа неприлагођене архитектуре (пропорција и ритма) разбио је јединство ове историјско-урбанистичке целине.

ЋУКОВАЦ

Подручје Ћуковца (осам блокова) ограничено је Цетињском улицом, затим Угриновачком, Ћуковачким кутом, задњом страном парцела које се ослањају на улицу Душана Вукасовића и Добановачком. Има нето површину (припадајућих блокова) од око 3,79 ха и нето густину становања од око 190 ст/ха.

Подручје Ћуковца превасходно је зона стамбене намене. Пружа се преко обронака лесног платоа у северозападном делу Језгра, обухватајући Цетињску, Ћуковачки руб, Ћуковачку улицу, Ћуковачки кут, улицу Душана Вукасовића и улицу Василија Василијевића. Карактеришу га неправилна регулација улица и грађевински фонд лошег бонитета, у оквиру којег доминира модификовани панонски (рурални) тип земунске куће, приземнице издужене основе оријентисане ужом страном на улицу, у прекинутом низу типичног ритма. Захваљујући природним особеностима (положај и геоморфолошки услови) и Ћуковац, као и Гардош, представља изузетан видиковац са којег се могу сагледати природни и историјски простори Земуна и Београда.

У оквиру ове целине налази се најстарија кућа Старог језгра Земуна, која датира још из турског времена. То је спратни објекат у бондруку у којем се некада налазила кафана „Бели медвед“. Испод зграде постоји лагум са два крака озидан опеком. У литератури се овај објекат помиње као кућа у којој је 1717. године одсео Евгеније Савојски.

Идеја арх. Михајла Радовановића присутна у Регулационом плану Земуна из 1928. године – да се наслеђени грађевински фонд Ћуковца у потпуности замени и изгради насеље слободностојећих породичних објеката (вила) окружених зеленилом на појединачним парцелама – реализована је у мањем делу (североисточном, уз улицу Душана Вукасовића) ове целине. Већи део ове целине девастиран је непланском изградњом (заменом) објеката без урбанистичко-архитектонских вредности, чиме је простор Ћуковца практично изгубио споменички карактер.

Сл. 21. Кафана „Бели медвед“ на Ћуковцу (фотографија аутора)

Дотрајале постојеће објекте без архитектонског значаја потребно је реконструисати или заменити новим, уз поштовање, превасходно, урбанистичких (парцелација, регулациона линија уличног фронта, волумен објеката и др.), али и архитектонских карактеристика наслеђа.

КОМПЛЕКС ГРАДСКОГ ПАРКА С ЈАВНИМ ОБЈЕКТИМА

Подручје Градског парка (пет блокова) ограничено је улицама Николаја Островског, 22. октобра, Вртларском, Гундулићевом, Вуковом, Триглавском и Немањином и има нето површину (припадајућих блокова) од око 15,14 ха и нето густину становања од око 9 ст/ха.

Формирањем ове целине изразито јавног карактера, у југозападном делу Језгра (који је започет у другој половини 19. века), знатно је измењена урбана структура Старог језгра Земуна.

Укидањем Контумаца (1842. године), који је захватао петину територије вароши и више од стотину година био симбол њеног раста, земљиште је прешло у својину града, који је био у обавези да га употреби за јавне потребе. Једини остаци ове установе толико важне за Земун јесу две сачуване капеле, православна Контумацка капела св. арханђела Гаврила (из 1786. године) и католичка Контумацка капела св. Рока (из 1836. године). Изградњу Градског парка на контумацком земљишту Општина је („као власник и главни оснивач“) започела 1876, а окончала 1886. године. Била је то „прва уређена зелена површина, прво место за освежење и одмор, прво шеталиште за становнике пограничног града“.

У оквиру ове целине налази се један од првих јавних објеката подигнутих на новооснованом југозападном

делу Старог језгра. То је Касарна, изграђена средином 18. века, а надзидана (до П+2) и адаптирана крајем 19. века. Готово сто година представљала је највећу грађевину Језгра с неизмењеном наменом.

Потом су на контумацком земљишту подигнуте: репрезентативна стилска двоспратна зграда Велике реалке, данашња Гимназија (1879. године), Општа јавна болница (1891. године) на некадашњем војном вежбалишту смештеном уз комплекс касарне и Градски парк, Девојачка основна школа, данас ОШ „Мајка Југовића“ (1899. године), као самостална зграда у већ установљеном Градском парку, затим зграда Дечачке основне школе, данас ОШ „Светозар Милетић“ (1913. године), па зграда Пољопривредно-шумарског факултета (1932. године). Некадашњи Дом културе из 1933. године замењен је 1974. године Домом спортова „Пинки“.

Сл. 22. Градски парк (фотографија аутора)

Присуство неколицине традиционалних (маловарошких) приземних стамбених објеката у непрекинутом низу по ободу ове целине (дуж Вукове улице и по ободу Градског парка) не умањује јавни карактер овог подручја, већ ствара још један препознатљив амбијент унутар ове урбанистичке целине.

На већини јавних зграда од времена изградње до данас рађене су мање или веће интервенције (адаптације, надзиђивања, доградње) у складу с растућим потребама друштвене заједнице. Зграде су достојни репрезенти стваралаштва домаћих архитеката и сведочанства високог степена развијености земунске управе у различитим областима (посебно школства). Свака појединачно, својим садржајем, архитектонском композицијом и диспозицијом, чини јединство са другим јавним објектима и даје особен израз овој урбанистичкој целини Старог језгра Земуна.

ПРИОБАЉЕ И АКВАТОРИЈА

Подручје ове урбанистичке целине (један блок) обухвата приобални појас (источно од Кеја Ослобођења и шетне стазе у њеном продужетку) са обалоутврдом и припадајући део акваторије Дунава на делу Старог језгра Земуна од улице Ђуре Ђаковића до Широке стазе у подножју Гардоша. Површина постојећег приобаља захвата 1,60 ха. У овој целини није заступљена функција становања.

Јединствен простор, традиционалног је лика и духа и изузетних ликовно-амбијенталних вредности. Сагледавањем са реке, неодвојиви је део слике у коју је уткана и урбана структура Гардоша, као и структура историјског језгра (центра) Земуна у залеђу.

Сл. 23. Земунски кеј (фотографија Ђорђа Чубрила)

Најатрактивнији део приобаља је главно шеталиште на Кеју, које се простире на горњем платоу (коте 76.00–76.60 мнв) испред историјског језгра – од зграда Капетаније и ресторана „Венеција“ на северу до улива улице Ђуре Ђаковића у Кеј ослобођења на југу. На овом потезу доминира главна шетна стаза између два дрвореда.

Главна спона шеталишта са урбаним залеђем и са доњим шетним нивоом на обалоутврди (кота 73.50 мнв) остварена је на позицији везе Кеја с Масариковим тргом.

На месту улива Караматине, Змај Јовине и Господске улице у Кеј ослобођења налази се зона некадашњег речног путничког пристаништа.

Шетна стаза уз обалу Дунава континуирано се наставља у правцу севера, по ивици лесног платоа у подножју Гардоша, повезујући разнородне садржаје на западној страни (ресторан „Шаран“, зона становања уз реку с могућим централним садржајима, зона спорта и рекреације у приобаљу).

Акваторија представља изузетан потенцијал чијим ангажовањем (пристаниште, сидриште, зоне слободног коришћења) треба нагласити дунавску и европску оријентацију Земуна.

НАМЕНА ГРАЂЕВИНСКОГ ЗЕМЉИШТА И ПОДЕЛА НА ЗОНЕ

У оквиру дефинисаних урбанистичких целина и унутар њих утврђених грађевинских блокова извршено је јасно разграничење површина за јавне намене од површина за друге намене. Просторна диспозиција намена и њихово међусобно прожимање у појединим зонама или унутар појединих објеката традиционална су карактеристика историјског средишта Земуна, која се мора очувати и унапредити.

КОНЦЕПТ САОБРАЋАЈНОГ РЕШЕЊА

Генералним планом Београда 2021 утврђена је, у циљу заштите Старог језгра Земуна од транзитног саобраћаја, потреба да се формира магистрални правац који представља продужетак Булевара Михајла Пупина ка Вртларској улици и даље, преко Угриновачке улице, као веза с Новим новосадским путем (саобраћајницом *Т-6*). С обзиром на изграђеност простора, као и на стечене и створене условљености у коридору предложеног магистралног потеза, потребно је у даљим фазама рада, кроз израду планске и техничке документације, размотрити могућност алтернативне везе с Новосадским путем преко Првомајске улице.

УЛИЧНА МРЕЖА

Улична мрежа предметног простора је формирана у складу с планским поставкама ГП-а и просторним могућностима подручја. План задржава постојећу саобраћајну матрицу. Регулациона ширина саобраћајница представља константу плана. Унутар утврђених профила могуће су функционалне прерасподеле простора у зависности од утврђеног режима саобраћаја и начина материјализације.

ПАРКИРАЊЕ

Паркирање возила у оквиру границе плана решава се на више начина:

- у оквиру парцела;
- у оквиру регулационе ширине саобраћајница;
- у оквиру уређених отворених паркинг површина;
- у оквиру новопланираних подземних и надземних гаража.

Дефицит у стационирању возила од 1347 паркинг места потребно је ублажити изградњом јавних гаража ван граница плана у улици Вртларској и улици Ђуре Ђаковића, капацитета по 500 возила, које ће се користити за стационирање возила с подручја предметног плана и ширег окружења, затим двонаменским коришћењем отворених паркинг површина и развојем јавног градског саобраћаја (ЈГС), који ће допринети мањем коришћењу путничких возила у сврху доласка у предметну зону.

Планирано је да нови објекти своје потребе за стационирањем возила дефинисане на бази норматива решавају у оквиру своје грађевинске парцеле.

ЈАВНИ САОБРАЋАЈ

Према Генералном плану Београда до 2021. године, према простору у оквиру границе плана, планирана је изградња ЛРТ-а (лаки метро) до Творничке улице у првој фази, а у другој фази до планираног терминала у зони раскрснице Угриновачке и саобраћајнице *Т-6*.

У ближој будућности, ЈГС на овом простору биће базиран углавном на аутобуском превозу путника, али уз одговарајућу просторну и функционалну реорганизацију.

Потез Главна – Цара Душана остао би и даље првенствено у функцији ЈГС-а и то пре свега аутобуског подсистема, као и поједине уличне везе у центру Земуна и то – улице Николаја Островског, Ђуре Ђаковића, Кеј ослобођења, Караматина, Његошева.

Терминус јавног градског и приградског превоза путника, који се данас налази у улицама Кеј ослобођења и Ивана Мажуранића, требало би изместити са ове локације, а према условима Генералног плана Београда 2021 (*Сл. лист̄ ӣрада Беоӣрада*, бр. 27/03).

ПЕШАЧКЕ УЛИЦЕ И ЗОНЕ

У постојећем стању, у оквиру Старог језгра Земуна постоје пешачке зоне (Господска улица – Трг победе, Прека, Пиљарска). Нове пешачке улице и зоне планиране су у правцу од Главне улице ка реци, у циљу отварања центра Земуна према обали Дунава.

Планирано је да нове пешачке улице постану и Фрушкогорска, Гајева, Доситејева, Борчанска и Београдска. Ове улице треба да буду јединствене обраде, попречног профила с коловозном конструкцијом која омогућава пролаз комуналних и интервентних возила.

На Гардошу треба очувати пешачки карактер спонтано насталих улица: Гардошке, Старе, Високе и Чунарске.

У функцији неометаног кретања деце, старих, хендикепираних и инвалидних лица, пројектовање пешачких површина мора бити у складу с важећим Правилником (*Сл. ӣласник РС*, број 18/97).

БИЦИКЛИСТИЧКЕ СТАЗЕ

Бициклистички саобраћај планиран је на потезу уз реку. Извесна теренска ограничења која постоје на

овом потезу ван границе предметног плана потребно је решити у будућем планском сагледавању, како би се обезбедио континуитет кретања бициклима у оквиру будућег система **Euro Velo Routes**, мреже европских бициклистичких стаза.

РЕЧНИ ПРИСТАНИ И СИДРИШТА

У постојећем стању речни саобраћај се у Београду користи искључиво у туристичке сврхе. Потенцијал река на које Београд излази није довољно искоришћен у сврху превоза путника. У том смислу планиране су нове димензије коришћења овог потенцијала изградњом пристана и сидришта с пратећим садржајима.

Поред сидришта на позицији продора улице Ђуре Ђаковића (капацитета 300 чамаца), значајно би било успоставити више линија речног путничког саобраћаја, у почетку на краћим дистанцама, а касније, ако се то покаже рентабилно, планирати нове линије и повећавати превозне капацитете у координацији са осталим видовима јавног саобраћаја.

Почетне пробне линије путничког речног саобраћаја планиране су на следећим правцима:

- Пристаниште Земун – Пристаниште Београд
- Пристаниште Земун – Ада Циганлија
- Пристаниште Земун – Марина Дорћол.

ВРЕДНОСТИ СТАРОГ ЈЕЗГРА ЗЕМУНА (КОНСТАНТЕ У ПЛАНИРАЊУ)

У поступку урбане обнове примарни су заштита и унапређење типолошких карактеристика и вредности објеката и простора, по којима се препознаје одређена амбијентална целина на подручју Старог језгра Земуна. Следеће вредности представљају **константе у планирању** и треба их чувати и унапређивати применом општих и посебних мера заштите и унапређења простора.

ПОСТОЈЕЋА УЛИЧНА МАТРИЦА

Трасе улица представљају основу организације простора. Настале крајем 18. и почетком 19. века, улице Старог језгра Земуна стекле су идентитет и неотуђиво право на опстанак у свим будућим реконструкцијама.

Најстарије улице и улице које воде ка Дунаву садрже поред општих урбанистичких вредности и изузетно драгоцен архитектонски фонд и у том смислу представљају једну од главних вредности подручја. Потребно је чувати амбијент Главне улице, Господске, Змај Јовине, Бежанијске, дела Светосавске, Дубровачке, Његошеве, Гајеве и дела Караматине улице. Остале улице садрже многобројне примере грађанске архитектуре настале претежно у 19. веку, због чега се с посебном пажњом морају уклапати нове структуре у постојеће ткиво.

Уличну мрежу Гардоша и Ћуковца, спонтано насталу прилагођавањем морфологији тла, неопходно је очувати у свим њеним особеностима: улице неједнаких ширина, неочекиваних скретања, трапезасто проширених на раскрсницама и слепих кракова.

Димензије ових улица не поштују правила изградње, већ су у складу с потребама човека и брзином његовог кретања. Из широких стаза у калдрми на релативно равном терену, оне се сужавају у стазе и степеништа од опеке с већим нагибима, да би се затим опет проширили у улице.

Интервенције на уличној мрежи, у оквиру постојећих регулација, могуће су у смислу обезбеђења боље проточности саобраћаја, замене коловозног застора или поплочавања тамо где је то потребно у циљу стварања комфорнијег и квалитетнијег простора за пешаке, закошавања ивичњака због инвалида, побољшања услова паркирања и приступачности ободним наменама, замене или постављања нове инфраструктуре, формирања нових дрвореда и микроамбијената.

ПОСТОЈЕЋА ПАРЦЕЛАЦИЈА

Облике и величину блокова и парцела успостављене кроз процес формирања Језгра потребно је задржати као битан елемент наслеђене урбане матрице.

Овим планом успоставља се парцелација за све постојеће јавне намене и објекте који до израде плана нису имали дефинисану припадајућу парцелу. Такође, за све нове садржаје утврђује се парцелација у плану.

Свака парцела предвиђена планом мора бити ослоњена на јавну саобраћајну (колску или пешачку) површину.

Планом треба очувати и унапредити традиционални карактер изградње на парцелама.

Перманентно (од настанка Језгра до данас) изражену тенденцију ка све већој искоришћености парцела санирати, имајући у виду хигијенске и еколошке услове.

Урбанистички параметри којима се дефинише начин изградње и уређења простора (грађевинска линија, спратност, степен или индекс заузетости парцеле, индекс изграђености) односе се на појединачне грађевинске парцеле означене у плану.

Процентуални однос намена утврђен је за зону и на појединачним парцелама треба га примењивати флексибилно (у зависности од потреба инвеститора), као препоруку чије поштовање обезбеђује остваривање планом дефинисаног карактера припадајуће зоне.

Корекција постојећих граница парцела, парцелација и препарцелација могуће су на усаглашену иницијативу корисника земљишта и у складу са урбанистичким правилима утврђеним у плану, кроз израду урбанистичког пројекта.

Деоба грађевинских парцела утврђених планом могућа је уз услов да је минимална ширина фронта новонасталих парцела шест метара, а минимална површина појединачних парцела 150 метара квадратних. Парцеле настале деобом треба да су ослоњене на јавни пут (пролаз) у ширини од минимум три метра.

Укрупњавање двеју или више парцела (исте намене) у урбанистичке целине могуће је на усаглашени захтев корисника земљишта,. кроз израду урбанистичког пројекта.

ХОРИЗОНТАЛНА РЕГУЛАЦИЈА

Подручје Старог језгра Земуна је у смислу хоризонталне регулације (улица, тргова, објеката) готово формирано. Одређује га градња на регулационој линији у континуитету или у прекинутом низу карактеристичног ритма. Периферни делови Језгра изграђени су у систему раздвојених објеката у прекинутом низу, карактеристичног ритма, али на регулационим линијама (Ћуковац, Гардош).

Изузетак чини мали број парцела у оквиру урбанистичке целине Ћуковац (уз улицу Душана Вукасовића), где су постојећи стамбени објекти новијег датума слободностојећи и постављени на извесној удаљености од регулационе линије. Они представљају остварење идеје М. Радовановића о Ћуковцу и Гардошу као насељу са самосталним вилама на парцелама.

Финим и ненаметљивим интерполацијама унутар појединих блокова могуће је употпунити постојећа ткива и успоставити прекинуте уличне регулације у континуитету или прекинутом низу карактеристичног ритма, код разграђених и девастираних простора.

Могуће је наставити већ започети процес успостављања „дупле“ регулације на оним парцелама које то својом дубином и приступачношћу дозвољавају (у Дубровачкој улици), или у циљу стабилизације лесног одсека у оквиру потпорних грађевина (Цетињска, Његошева, Трг Бранка Радичевића).

При реконструкцији и замени постојећих објеката потребно је поштовати постојеће границе грађења, а код замене објеката који нису на уличној регулацији пожељна је изградња на њој.

Код изградње нових објеката и склопова треба поштовати границе грађења које су усклађене са историјском (наслеђеном) регулацијом.

ВЕРТИКАЛНА РЕГУЛАЦИЈА

Вертикална регулација Језгра је претежно детерминисана. Одсликава се у силуети града као ниска, полегла структура просечне спратности испод две етаже, над којом се уздижу витке вертикале црквених торњева и Миленијумске куле.

У поступку урбане обнове потребно је уважавати спратност која је карактеристична за утврђену типологију постојећих кућа (архитектуре) на подручју Језгра (приземна модификована рурална кућа и маловарошка кућа, високопартерна и једноспратна стамбена и стамбено-пословна кућа, јавне зграде спратности од П+2 до П+4).

Постојеће стамбене зграде новијег датума које досежу спратност и до П+4, уколико нису у оквиру модернистичких целина које формирају нове амбијенте Језгра, представљају појединачне објекте непримерене висинске регулације (у нескладу са амбијентом) и треба да буду непожељни изузеци, који нису референтни за планирање односа у Старом језгру.

Постојећи објекти на Гардошу и Ћуковцу који су својим архитектонско-урбанистичким параметрима неусклађени са амбијентом Језгра нису референтни за планирање односа у окружењу.

Нови објекти који се интерполирају између постојећих објеката и објекти лошег бонитета који се замењују новим треба да својом висином поштују вертикалну регулацију која преовлађује у датом уличном фронту.

Адаптација или реконструкција поткровља свих постојећих објеката могућа је у једном нивоу, према посебним конзерваторским условима службе заштите, без обзира на индекс изградње на парцели дефинисан планом.

Нова изградња на појединачним парцелама не сме да угрози право на поглед (визуре) суседних парцела, нити да умањи квалитет живота и рада на њима (услове осунчања, проветравања, доступности, кретања и др.) као и да угрози приватност њихових корисника.

ТРГОВИ

На подручју Језгра то су бројни, значајни и вредни отворени јавни простори, различити по облику (неправилни, асиметрични), структури која их у просторном смислу формира (затворени, полузатворени) и намени (саобраћајни, манифестациони, друштвени, пијачни, украсни).

Сл. 24. Трī победе (фотоīрафија аутора)

Мрежу земунских тргова сачињавају: најстарији Омладински трг, највећи Масариков трг, најужи Трг победе, најнижи Трг ЈНА, најмањи Сенски трг и најпоетичнијег имена – Трг Бранка Радичевића.

Потребно их је у архитектонском смислу уобличити у целине (атрактивним поплочавањем (опека, камен, гранитне коцке, клинкер плочице), адекватним осветљењем, унапређењем постојећих и увођењем нових дрвореда и цветних алеја и другим елементима урбаног микропејзажа садржајно обогатити, унапредити њихове функције и повезати у континуалну мрежу пешачким комуникацијама, функцијама, обликовањем, симболима.

ТИПОЛОГИЈА КУЋА

Према Жељку Шкаламери и изворима из шездесетих година прошлог века, типологија кућа у Старом језгру Земуна представљена је са четири основна типа, у чијем одређењу су примењени критеријуми који се односе делом на социјалну структуру корисника, а делом на физичке карактеристике самих објеката. Без обзира на уочену недоследност у успостављању типологије кућа, потребно их је све заштитити и унапредити, како би се очувао дух и идентитет Језгра.

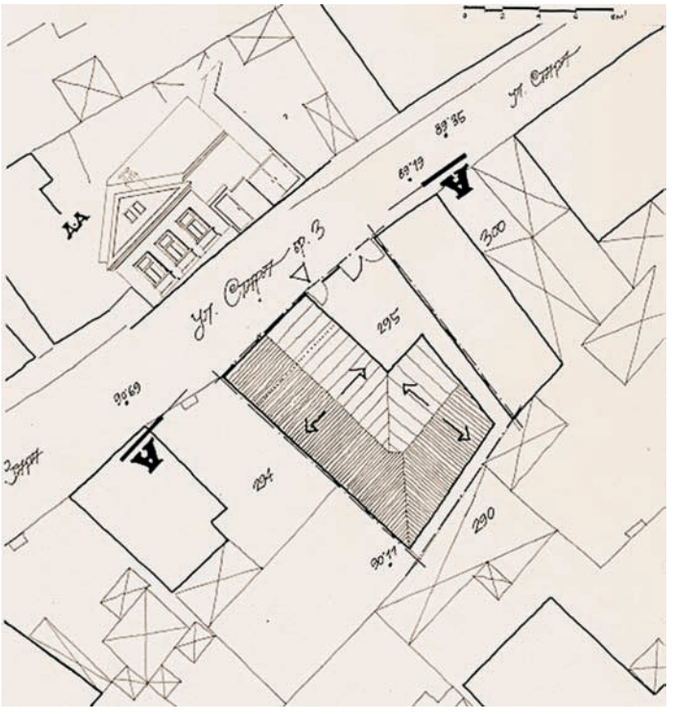

Сл. 25. Гардош, Улица стара бр. 3, модификовани панонски тип куће (извор: Конзерваторски услови за реконструкцију објекта у Улици старој бр. 3 на Гардошу, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1998)

- **Модификовани панонски (рурални) тип (Т1),** најстарији и најраспрострањенији тип земунске куће, троделне приземнице издужене основе оријентисане ужом страном на улицу, у прекинутом низу карактеристичног ритма, са двосливним кровом и тремом на подужној страни према дворишту. Овај тип кућа углавном не прераста у вишеспратни. Карактеристичан је за Гардош, Ћуковац, улице Орачку и Цетињску и западне делове Језгра у непосредној близини.
- **Маловарошка кућа (Т2),** приземнице издужене основе оријентисане широм страном на улицу, постављене на регулационим линијама, међусобно повезане што им даје урбани карактер, најчешће двотрактне с једним или два крила према дворишту, са подрумом или без њега. Присутне су у Караматиној улици, Његошевој и Бежанијској.
- **Високопартерна кућа (Т3),** малоградске и градске приземнице положене широм страном према улици. Већим димензијама, квалитетнијим материјалима и богатијом обрадом разликују се од претходног типа. Имају подрум и таван, блаже кровне нагибе. Обликоване су стилски, са много декоративне пластике. Куће овог типа својствене су централним деловима Језгра (имају наглашен градски карактер).
- **Једноспратна стамбена и стамбено-пословна кућа (Т4),** двотрактне диспозиционе шеме, стрмих и високих кровова (касније нешто блажих), са широким колским улазима у осовини фасаде (који се касније напуштају ради проширења локала и замењују уским асиметричним улазима), са приземним или једноспратним, једним или два дворишна крила. У приземљу су обично радње и локали, а спратови су намењени становању.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ

На основу извршене валоризације, може се констатовати да се у границама заштићене просторне културно-историјске целине Старог језгра Земуна налази одређени број објеката који имају статус појединачних споменика културе.

Културна добра од великог значаја:

- Ичкова кућа, угао Бежанијске 18 и Светосавске 23;
- Кућа породице Карамата, Караматина 17;
- Кућа у којој се родио Димитрије Давидовић, Главна 6;
- Ливница „Пантелић“, Гајева 15.

Остала културна добра:

- Богородичина црква, Рајачићева 4;
- Царинарница, Змај Јовина 26;
- Дом српске православне општине, Светосавска 22;
- Контумацка капела св. архангела Гаврила, Градски парк 3;

- Контумацка капела св. Рока, Градски парк 5;
- Кућа Афродите Биало, Главна 45;
- Кућа породице Марковић, Господска 14, Трг победе 11;
- Кућа са сунчаним сатом, Главна 23;
- Кућа у Главној бр. 7 (Штампарија Јове Карамате);
- Магистрат, Трг победе 3;
- Николајевска црква, Његошева 43;
- Спиртина кућа, Главна 9;
- Земунска гимназија, Градски парк 1;
- Земунска пошта, Главна 8;
- Земунска тврђава, Гардош.

Мере заштите културно-историјског наслеђа подразумевају конзерваторски поступак рестаурације (очување аутентичног изгледа, хоризонталне и вертикалне регулације и декоративних елемената архитектуре). Поједине споменике културе пожељно је ревитализовати (вратити у живот), пренаменом у садржаје који ће презентовати и афирмисати споменичка својства објекта и његове заштићене околине.

ЈАВНИ ОБЈЕКТИ

Они дају урбани карактер Старом језгру Земуна. У односу на садржај и намену, могу се издвојити утврђења, затим војне, санитарне, управне, сакралне, привредне, образовне, културне и друге јавне установе. Архитектонске одлике јавних грађевина препознатљиве су и заједничке свим врстама, осим сакралних објеката који се композицијом и обрадом разликују од свих осталих.

Спратност ових грађевина креће се од П+2 до П+4. Издвајају се својом диспозицијом (најчешће су самосталне) и својим волуменом који их разликују од стамбених зграда. Стилски развој архитектуре Старог језгра Земуна најбоље се може пратити на јавним грађевинама.

У складу са утврђеном валоризацијом јавних објеката успостављају се и одговарајуће мере њихове техничке заштите.

За поједине постојеће јавне објекте (и просторе) планом се предвиђа редефинисање намена, чиме се очекује повећање атрактивности, разноврсности и квалитета укупне просторне понуде овог подручја.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

Археолошки слојеви на подручју Старог језгра Земуна материјална су сведочанства бурне и богате историје града. На дубини од око пет метара од површине терена налазе се остаци античког Таурунума (утврђења, цивилног насеља и некрополе античког града), на следећим локалитетима:

- Миленијумски споменик – Гардош, темељи римског утврђења,

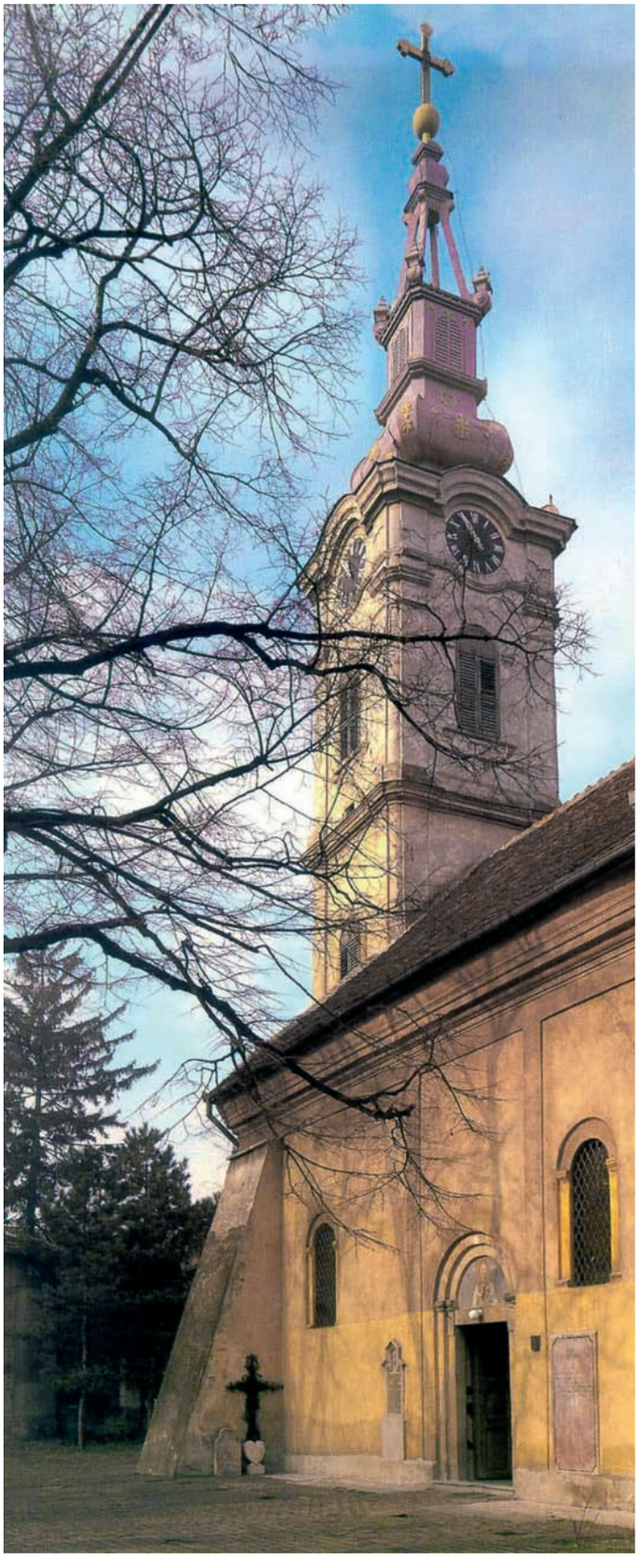

Сл. 26. Николајевска црква (фотографија аутора)

- Николајевска црква – темељи римске куле или бедема,
- Његошева улица – римска некропола целом дужином улице,
- Фрушкогорска улица – појединачни римски налази,
- Блок између Змај Јовине и Караматине
- Угао улица Змај Јовине и Гајеве,
- Католичка црква на Омладинском тргу,
- Царинарница,
- Кеј ослобођења – целом својом дужином,
- Господска 10,
- Трг победе 1,
- Бежанијска 12,
- Обала Дунава (испред електричне централе),
- Главна улица испред хотела „Централ“,
- Вукова улица,
- Трг испред Дома спортова„Пинки“,
- Градски парк код зграде Гимназије,
- Ћуковац – римска вила,
- Фрањевачки самостан,
- Угао Синђелићеве и Његошеве улице,
- Масариков трг,
- Угао Главне и Бежанијске улице,
- Зграда Магистрата,
- Команда ваздухопловства,
- Веслачки клуб „Галеб“,
- Плато Гардоша,
- Бежанијска 55,
- Сенски трг – угао са Бежанијском,
- Двориште Дома ЈНА.

АМБИЈЕНТАЛНЕ ЦЕЛИНЕ

У оквиру ове просторне културно-историјске целине, бројне су потцелине посебних урбанистичко-архитектонских и амбијенталних вредности. Вредновање амбијената и амбијенталних целина извршено је поштовањем општих урбанистичких, архитектонских и стилских мерила, али и применом критеријума који се односе на историјски, конфесионални, просветни, научно-културни, управно-јавни и друштвени значај предметних простора.

На подручју Језгра могу се идентификовати следеће амбијенталне целине:

- Гардош (са Земунском тврђавом и Миленијумском кулом),
- Главна улица,
- Дубровачка улица,
- Омладински трг,
- Трг победе,
- Масариков трг,
- Трг ЈНА,
- Змај Јовина улица,
- Бежанијска улица,
- Трг Бранка Радичевића,
- Господска, Гајева и Фрушкогорска улица,
- Гробљанска улица,
- Сенски трг,
- Градски парк,
- Променада у ул. Соње Маринковић,
- Земунски кеј.

Сл. 27. и 28. Амбијенти Земуна (фотографије аутора)

Стари улични правци, маркантне (жижне) тачке и симболи у слици града, такође су драгоцености које с посебном пажњом треба чувати и унапређивати.

Планирани садржаји треба да афирмишу и унапреде постојеће амбијенте и просторе Старог језгра Земуна и омогуће стварање нових амбијената који ће се урезати у памћење будућих генерација.

СИЛУЕТА (СЛИКА) ГРАДА

Кроз историју препознатљива, хоризонтална структура града ослоњеног на Дунав из које, у карактеристичној динамици, израњају вертикале (торњеви) сакралних објеката.

Насеље се постепено подиже на лесни обронак окренут ка Старом језгру и Београду (Гардош). Његова југоисточна страна висине од око 30 м савладана је са четири терасе. Највиша тачка је на платоу око Миленијумске куле (112 мнв). Силуета гардошког насеља и тврђаве истиче се својом особеном формом као битан елеменат урбане слике Београда. Њоме доминира вертикала Миленијумске куле, која чини равнотежу према силуети Београдске тврђаве с вертикалом Победника. У панорами града, ове две наспрамне тврђаве представљају портал на ушћу Саве у Дунав.

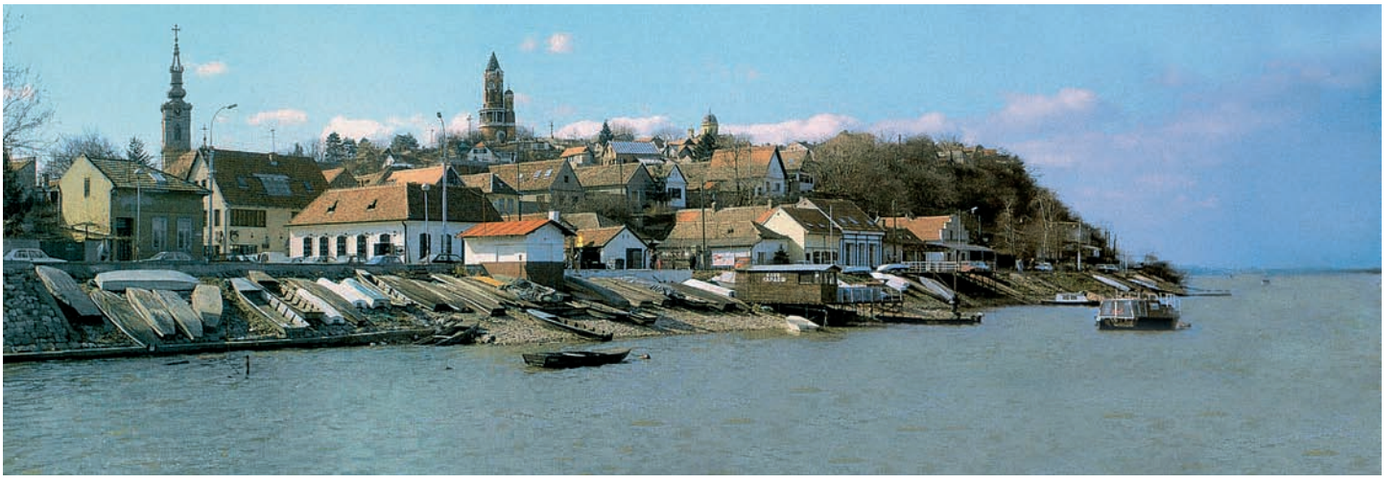

Сл. 29. Силуета Гардошког насеља (фотографија Туристичког друштва Земуна)

ВИЗУРЕ

Визуре се приближно могу оријентисати на четири стране, од којих свака има своју специфичност, било са историјског, урбаног или ликовног аспекта.

Преко земунске обале Дунава простире се мирна североисточна панорама наспрамне обале и банатске равнице.

Дуж Дунава и преко сремских равница се пружа северозападна панорама помало идиличне позадине града.

Југозападну панораму одликују урбани контрасти (полегли земунски кровови, вертикале црквених торњева и у трећем плану новобеоградски блокови савременог архитектонског израза).

Најсликовитије призоре пружа југоисточна панорама, која почиње урбаним пејзажем 18. и 19. века на земунској обали, да би преко ушћа Саве у Дунав, шеталиштима и мостовима дошла до калемегданског гребена и утопила се у урбану слику Београда.

Све четири панораме видљиве су са Гардоша. Панораме су сагледиве и са већег броја природних видиковаца које пружају гардошки и ћуковачки обронци на својим терасама. Гардош својим посетиоцима при доласку пружа све шире и даље сагледавање простора (у зависности од атмосферских прилика са њега се могу сагледати и силуете Фрушке горе, обриси Цера или Вршачких брда), а при силаску полако сужава видике и дискретно враћа посетиоца у интимни и сликовити амбијент доњег дела Језгра.

Унутар доњег дела града значајне визуре и препознатљиви сликарски мотиви питорескног насеља представљају изузетан доживљај, који треба афирмисати.

Реконструкција постојећих објеката и изградња нових не смеју да угрозе могућност сагледавања простора из значајних праваца и тачака означених на Карти валоризације простора.

Сл. 30. Југоисточна панорама посматрана са Гардоша (фотографија Туристичког друштва Земуна)

МАТЕРИЈАЛИЗАЦИЈА

Ревитализација и обнова постојећег грађевинског фонда захтевају примену традиционалних материјала као што су опека, малтерисана или дерсована, ређе вештачки камен. Дрво и гвожђе користе се као елементи конструкције или као елементи секундарне пластике.

Кровови, традиционално двоводни и на једну воду (код објеката у низу), ређе четвороводни (код слободностојећих објеката), нагиба од 25° до 55°, покривени су равним црепом патиниране црвене боје. Мансардни кровови покривени су бакром, бојеним лимовима или другим савременим материјалима (тегола). Кровови малих нагиба иза атика покривени су лимом.

У примени боја пожељно је користити пастелне тонове жуте, зелене, теракоте, сиве, розе. Бела боја карактеристична је за рурално подручје (у комбинацији с тамнобраон прозорима) и треба је избегавати.

Сл. 31. Спиртина кућа – Завичајни музеј Земуна (фотографија аутора)

Препорука је да зидно платно доминира у односу на застакљене површине отвора. На фасадама окренутим ка унутрашњости парцеле могућ је слободнији и савременији третман применом већих стаклених површина. Велике видне површине калкана украсити муралима (имитацијом фасаде, цитатом из историје града и сл.), или зеленим пузавицама.

Ограде према улици озидати по правилу до висине од око 180 цм. Својим обликом, бојом и начином решавања улазних капија треба да чине интегрални део архитектонског склопа објекта.

Припадајуће парцеле јавних објеката на Гардошу, у Градском парку и на Земунском кеју не ограђивати.

За поплочавање подних површина (тротоара, трговa, двориштa, шетних стаза, пасажа) користити гранитне коцке, клинкер плочице, опеку, камен, дрво и друге природне материјале.

У склопу партерног уређења слободних делова парцела посебну пажњу посветити озелењавању.

Могуће је наткривање (застакљивање) атријумских дворишта које не улази у обрачун процента заузећа парцеле.

Елементе урбаног мобилијара (клупа, светиљка, корпа, стуб за плакатирање, рекламни панои, држачи за бицикле, ограде, жардинијере, скулптуре и др.), које пројектују архитекти и дизајнери, треба да волуменом и изгледом буду примерени постојећем амбијенту.

Уводити воду као елемент урбаног микропејзажа постављањем фонтана на отвореним јавним просторима и реанимацијом артерских бунара, који су карактеристични за простор Старог језгра Земуна.

Код изградње нових објеката на подручју Доњег Земуна слободна је употреба нових техника и материјала уз поштовање (контекста) постојећих односа маса, размера, ритма и др.

ЈАВНИ ЗЕЛЕНИ ПРОСТОРИ

Све категорије јавних зелених простора – паркови, кеј, зеленило у комплексу јавних институција и установа, зеленило стамбених блокова, заштитно и санационо зеленило лесних одсека, као и зеленило у оквиру приватних парцела – представљају изузетно драгоцене чиниоце природних, биолошких, еколошких и амбијенталних вредности подручја.

Потребно је очувати и унапредити постојеће зелене површине, остварити њихову међусобну повезаност, као и њихов продор у ткиво Језгра (блокова). У склопу партерног уређења слободних делова парцела, посебну пажњу посветити озелењавању.

Забрањено је постављање киоска и других привремених објеката на зеленим површинама, као и сеча и уклањање вегетације, примена врста дрвећа или шибља с трновитим израштајима и отровним својствима листа, плода или цвета (ово се посебно односи на комплексе

Сл. 32. Градски парк (фотографија Ђорђа Чубрила)

школа и дечјих установа), као и примена врста са доказаним алергеним својствима (ово се пре свега односи на комплексе болнице и школа, али је пожељно да се о овоме води рачуна и на свим другим површинама).

На подручју просторне културно-историјске целине Старог језгра Земуна постоје и природна добра, 16 појединачних стогодишњих стабала гинка и ариша. Сва стабла налазе се у Градском парку.

ВАЛОРИЗАЦИЈА ОБЈЕКАТА И ПРОСТОРА И РЕЖИМИ ЗАШТИТЕ

Просторна културно-историјска целина Старог језгра Земуна представља простор у којем ће се у процесу урбане обнове, на заштићеном и валоризованом грађевинском фонду, примењивати конзерваторски поступци (методи) који подразумевају конзервацију[2], рестаурацију[3], санацију[4], ревитализацију[5], реконструкцију[6] ограниченог обима, интерполацију[7], реституцију[8] и презентацију[9].

У складу с вредновањем општих карактеристика успостављених просторних целина, на целокупном подручју Језгра дефинисани су простори с различитим режимом (степеном) и условима заштите.

ПОДРУЧЈА ПРЕДВИЂЕНА ЗА СТРОЖИ КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН

Она обухватају старији и вреднији грађевински фонд који се може посматрати у неколико категорија:

Категорија 1

Обухвата културна добра од великог значаја и културна добра. Представљају непроменљиву категорију објеката. Задржавају се у оквиру аутентичног габарита и волумена, уз примену конзерваторског метода реставрације и ревитализације.

Сл. 33. Карамаџина кућа (фотографија из Документације Завода за заштиту споменика културе града Београда)

Категорија 2

То су репрезентативни објекти архитектонског и урбаног развоја Старог језгра Земуна који поседују културно-историјске и високе архитектонско-урбанистичке вредности. Задржавају се у оквиру аутентичног габарита и волумена уз примену конзерваторског метода рестаурације и ревитализације. У складу с техничким могућностима објекта дозвољава се адаптација поткровља.

Код приземних (уличних) објеката дозвољава се адаптација или реконструкција поткровља ка дворишту и доградња дуж парцеле у складу са архитектуром постојећег објекта и урбанистичким параметрима плана.

Категорија 3

Обухвата објекте специфичне за карактер Земуна који поседују архитектонско-урбанистичке и амбијенталне вредности. Спратни објекти задржавају се у оквиру аутентичног габарита уз примену конзерваторског метода рестаурације и уз могућност реконструкције поткровља.

Код приземних (уличних) објеката дозвољава се реконструкција поткровља и доградња дуж парцеле у складу са архитектуром постојећег објекта и урбанистичким параметрима плана.

Остали објекти на парцели (ако их има) не подлежу режиму главног објекта, већ се решавају у складу са својом валоризацијом, али тако да ничим не наруше главни објекат и утврђене урбанистичке параметре.

Категорија 4

Објекти амбијенталног значаја задржавају се уз могућност примене ширег спектра интервенција у зависности од специфичности сваког појединачног објекта и његовог окружења. Крећу се од адаптације или реконструкције поткровља, доградње дуж парцеле до реконструкције објекта уз очување карактеристика типа и стила објекта.

Категорија 5

Обухвата објекте настале у каснијим фазама изградње Језгра који су успешно уклопљени у архитектонско-урбанистичке вредности и амбијент. Као сведочанство одређене историјске епохе, задржавају се у постојећем стању с могућношћу интервенција у смислу бољег функционалног искоришћења постојећег простора.

Категорија 6

Доминантни објекти савремене архитектуре који формирају нове амбијенте Језгра. Предвиђено је да се задрже, уз очување ауторског архитектонског концепта. На девастираним објектима из ове категорије могуће су интервенције у смислу санације стања.

ПОДРУЧЈА ПРЕДВИЂЕНА ЗА СЛОБОДНИЈИ КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН С ВЕЋИМ СТЕПЕНОМ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ

Обухватају девастиране просторе и објекте који се могу посматрати по следећим категоријама:

Категорија 7

Објекти чији архитектонско-урбанистички параметри нису усклађени са амбијентом Језгра планирају се за реконструкцију (с циљем да се изведено стање максимално усклади с вреднованим окружењем и исто тако да се заштите силуета града и маркантне визуре), према посебним конзерваторским условима службе заштите.

Категорија 8

Објекти без културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности и простори који су у претходним историјским фазама били изграђени предвиђени су за реконструкцију или замену новим објектима савременог архитектонског концепта. Њима се савременим методама може мењати изглед, спратност и други елементи, или се могу уклонити и заменити новим појединачним објектима или архитектонским склоповима, при чему се, уз пуну примену савремених материјала и техника, морају поштовати пре свега урбанистичке карактеристике наслеђа (парцелација, хоризонтална и вертикална регулација, основна геометрија фасада карактеристичних за амбијент и др.). Вредности оваквих простора и објеката потребно је обнављати и унапређивати у складу са утврђеним урбанистичким параметрима **„планирањем у контексту“**.

Категорија 9

Објекти који деградирају јавне просторе и који су предвиђени за уклањање.

Сл. 34. Стамбено-пословна зграда на углу Господске и Омладинског трга (фотографија аутора)

ПОТЕНЦИЈАЛИ ПОДРУЧЈА (ПРАВЦИ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПРОСТОРА)

АКЦИОНО ПЛАНИРАЊЕ

Старо језгро Земуна као део Централне зоне Београда и једно од његова два историјска средишта треба да постане „урбани магнет“ на нивоу Београда. Планом понуђени концепт саобраћајног решења има за циљ повећање доступности и пропустљивости за све видове кретања (јавни превоз, моторни саобраћај, пешаци, бициклисти, ролери, саобраћај на води), а садржајна анимација и промоција јавних простора и објеката учиниће га још више атрактивним и препознатљивим, стварајући **„марку ЗЕМУН“**, као осведочени знак квалитета.

Потребно је да носиоци локалне власти дају пуни допринос активирању постојећих простора и објеката организујући или подржавајући организацију динамичних дешавања (акција) током читаве године. Конкретна места, употпуњена одговарајућим „сценографијама“, тако ће добити свој нови идентитет и значење, стварајући актуални **„дух места“** препознатљив за будућност.

Могућа дешавања:

- Земунска регата, веслачка трка (дунавска и савска акваторија);
- Земунске игре без граница (Кеј и акваторија);
- Бициклистичка трка „*Tour de Taurunum*“;
- Летњи бал (на простору Масариковог трга);
- Шаховски турнир на клупама Градског парка;
- Пецање са Кеја 24 часа;
- Земунска рибља чорба (Кеј код „Шарана“);
- Дечји десетобој (школе у Градском парку);
- Купус, бундева, лубеница – капиталац (такмичење на Пијаци);
- Земунске ведуте (ликовно такмичење – изложба у згради Капетаније);
- Мис барка – најлепши чамац у земунским мари нама;
- Квиз – Ко зна више из историје Земуна (на Летњој позорници);
- Мис Земуна (на Променади и Земунском кеју);
- Изложба ускршњих јаја (контумацке цркве у Градском парку);
- Детелина са четири листа (такмичење деце млађег узраста у Градском парку).

Промоција Земуна утицаће на промет и профит (у области саобраћаја, туризма, угоститељства, трговине, заната, уметности и др.), из чега ће логично проистећи и већа улагања у будуће урбанистичке акције (ревитализација и урбана обнова Језгра).

РЕДЕФИНИСАЊЕ НАМЕНА (*Ревиталиѕација*)

Једно од полазних опредељења у поступку урбане обнове јесте ревитализација постојећих и увођење

нових намена за објекте и просторе. Ово се претежно односи на споменике културе и објекте који имају изузетне културно-историјске, архитектонско-урбанистичке и амбијенталне вредности. Намене које се предлажу не би смеле да угрозе њихову структуру и целовитост.

У том смислу могуће је пренаменити следеће објекте и просторе:

- **Царинарницу** пренаменити у мањи гарни хотел, национални ресторан, казино.
- **Стару електричну централу** доградњом нових садржаја могуће је употпунити и пренаменити у мултифункционални центар (музеј технике с Теслиним проналасцима, театар, биоскоп, изложбени простор, сајам и др.).
- **Ливница „Пантелић“**, споменик културе од великог значаја који сведочи о развоју земунског занатства и привреде током 18. и 19. века, могла би бити огледна радионица и музеј старих, заборављених заната.
- **Кућу Димитрија Давидовића**, српског књижевника, новинара и дипломате, могуће је постепено трансформисати у објекат за активности центра, какав је нпр. Дом штампе (медија центар).
- **Зграде Магистрата**, као споменику културе, потребно је вратити јавну намену. Могуће је да у функцији садржаја културе у њој буде смештена градска библиотека и/или градска галерија.
- **Капетанија** има садржај културе (Галерија Друштва ликовних и примењених уметника Земуна) и угоститељства, али се чини да је најбоље решење враћање њене изворне намене пристанишне зграде.
- **Земунску тврђаву** након реконструкције, заједно с **Миленијумском кулом** могуће је пренаменити у јединствен видиковац допуњен садржајима угоститељства и културе.
- **Кафани „Бели медвед“** (Василија Василијевића 10) вратити аутентичну намену и уврстити је у туристичку понуду Земуна, као најстарију сачувану кућу у језгру Земуна.
- **Касарне у Градском парку** имају пожељну диспозицију у односу на едукативне и спортско-рекреативне садржаје у окружењу и оптималан капацитет да би се могле пренаменити у садржај Међународног омладинског центра (хостела).
- **Самостан сестара милосрдница Св. Винко Паулски** својим значајним, а недовољно искоришћеним капацитетом и изузетно повољном локацијом (на ободу Градског парка и у непосредној близини Болнице), упућује на могућу пренамену у објекат каритативног карактера за смештај и социјално старање (бригу) о различитим категоријама становништва (дом за стара лица, уточиште за сиромахе, дом за децу без родитеља, обданиште и сл.).
- **Синагоги** је потребно вратити аутентичну сакралну намену.
- **Југозападни део комплекса Пољопривредног факултета**, у оквиру којег постоји низ објеката без вредности у функцији одвијања наставног процеса и у функцији становања (неприхватљива намена за предметни простор), потребно је реконструисати (експерименталне хале, стаклености, изложбени павиљони), обогатити флором, уредити прилазе и шетне стазе и постепено га трансформисати у Ботаничку башту (врт) приступачну за грађане.
- **Штрајхерове куће** (Масариков трг 10–16), у којима се данас одвија низак ниво становања, потребно је целински реконструисати и постепено трансформисати у објекат за делатности и централне активности.
- **Централни октогонални објекат** на Масариковом тргу привести намени која је у функцији туристичке понуде Земуна (информативни пункт, билетарница, продавница сувенира).
- **Приземља постојећих и планираних објеката** (нарочито дуж улица Главне, Змај Јовине, Господске и Бежанијске, затим дуж Омладинског трга, Трга победе, Масариковог трга и Кеја ослобођења, на Гардошу и у оним деловима Језгра који су претежно стамбене намене) постепено трансформисати у садржаје централних активности, чиме ће се унапредити карактер централне зоне на целокупном подручју Старог језгра Земуна. Трансформација је могућа уз очување типских архитектонских и стилских карактеристика објеката.
- **Поткровља постојећих објеката** адаптирати или реконструисати у складу са успостављеном валоризацијом објеката и мерама њихове техничке заштите, у функцији остваривања већег стандарда становања или рада (атељеи, радионице, бирои).

НОВА ИЗГРАДЊА

Урбанистички показатељи и анализе за подручје Старог језгра Земуна у последње три деценије упућују на закључак да се укупна БРГП на подручју Језгра није битно увећавала и да је у процесу досадашње урбане обнове и постепене трансформације долазило претежно до реконструкције постојећег фонда, незнатно до изградње нових објеката, углавном у корист нестамбених намена.

У том смислу претпоставља се да ће се и у будућем процесу ревитализације и урбане обнове Језгра остварити пораст БРГП на нивоу појединачних блокова, урбанистичких целина и читавог Језгра, првенствено кроз реконструкцију постојећег грађевинског фонда (адаптације и реконструкције тавана, доградње у унутрашњости парцела, замене објеката), при чему се не очекује битно увећање броја становника, већ увећање стандарда становања и рада постојећих становника и запослених.

Објекти и простори без вредности који су били изграђени и настали у претходним историјским фазама, предлажу се за замену и нову изградњу – објектима савременог архитектонског концепта уз поштовање контекста.

Изградњу нових објеката на неизграђеним и новоформираним парцелама на подручју Језгра потребно је реализовати **„планирањем у контексту“**, према општим мерама заштите и унапређења простора и у плану успостављеним урбанистичким параметрима.

СМЕРНИЦЕ ЗА СПРОВОЂЕЊЕ ПЛАНА

Урбанистички план требало би спроводити у складу са законом за сваку појединачну грађевинску парцелу или групацију парцела које чине јединствену функционалну и амбијенталну целину, издавањем одговарајућег урбанистичког акта или израдом урбанистичког пројекта.

Све врсте планираних интервенција извести у складу са урбанистичким правилима утврђеним у урбанистичком плану и посебним конзерваторским условима садржаним у *Елаборату чувања, одржавања и коришћења и мерама техничке заштите просторне културно-историјске целине Старог језгра Земуна, културног добра од великог значаја, за потребе израде регулационог плана*, који је израдио Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Не могу се издавати парцијално посебни конзерваторски услови надлежне службе заштите за део објекта или појединачне објекте на парцели, већ искључиво за целину грађевинске парцеле.

За уређење и обликовање отворених јавних простора препоручује се институт јавног или позваног архитектонско-урбанистичког конкурса и израда урбанистичког пројекта.

Сл. 35. План детаљне регулације Старог језгра Земуна / Оријентационо решење физичке структуре (извор: План детаљне регулације Старог језгра Земуна, („Службени лист града Београда“ бр. 34/03, Урбанистички завод Београда, арх. број 350–3457/96)

Такође се препоручује да носиоци права располагања земљиштем ради изградње планом предвиђених садржаја (односи се на локације, просторне целине за нову изградњу) спроведу јавни или позвани архитектонско-урбанистички конкурс у циљу добијања квалитетних решења за архитектонско обликовање објеката и простора.

Не предвиђа се могућност постављања привремених објеката на јавним површинама тргова, у зони обале и приобаља и на јавним зеленим површинама. Из овога се изузима постављање понтона и пловних објеката (бродова ресторана) на акваторији, које мора бити дефинисано (локација, габарит, материјали, дизајн, време експлоатације, смернице за уклањање) кроз сарадњу надлежне водопривредне организације, урбанистичке службе и службе заштите.

Приоритете у спровођењу урбанистичког плана представљају: изградња јавних гаража и потребне техничке инфраструктуре, уређење јавних простора и просторно-функционална довршеност појединих подручја.

ЗАКЉУЧАК

На основу истраживања контекста и контекстуалних услова и утицаја на подручје просторне културно-историјске целине Старог језгра Земуна, закључујемо да **будуће просторно-програмско решење ревитализације и урбане обнове Старог језгра Земуна** треба да се темељи на поштовању следећих успостављених **принципа заштите и урбане обнове**:

1. Старо језгро Земуна је **просторна културно-историјска целина велике вредности**, с претежно амбијенталним карактером, која се мора посматрати у склопу ширег подручја Централне градске зоне.
2. Старо језгро Земуна мора се третирати интегрално као **историјско средиште** (једно од два у Београду), у оквиру којег се затим степенују вредности појединих урбанистичких целина, градских четврти, (микро)амбијенталних целина, уличних потеза и других елемената градске структуре.
3. Потребно је **глобално сагледавање проблема** у ширем утицајном подручју (кретање људи и робе, стационарни саобраћај, примарни инфраструктурни системи и коридори, атрактивност, доступност, дунавска оријентација и др.).
4. Потребно је **реафирмисати потенцијал акваторије, развој пловних путева и укључивање у европску пловну мрежу.**
5. Неопходно је поштовање просторног и физичког развоја Старог језгра Земуна кроз време (**просторно-временски континуитет**).
6. У планирању Старог језгра Земуна морају се користити **искуства прошлости**.
7. **Валоризација укупног простора и постојећег грађевинског фонда** и његова типологија неопходан су предтекст за утврђивање постојећих и планирање будућих просторних односа у амбијенту.
8. На подручју Језгра примарна је **обнова духовних вредности** (традиција, идентитет, значење).
9. **Чување и унапређење типолошких карактеристика простора** постиже се афирмацијом типолошких елемената по којима се препознаје одређена амбијентална целина (специфични елементи природног простора, положај, карактеристике рељефа, зеленило, река и друга обележја природног пејзажа, поједине грађевине са својим изворним наменама које имају улогу знака или симбола и др.).
10. Препоручује се **коришћење простора под земљом** у мери у којој је то могуће, чување и **ревитализација индустријских објеката**, активна **примена урбане археологије** и презентација старијих слојева из живота града.
11. Неопходна је **ревитализација постојећих и увођење нових намена** (редефинисање), које не смеју да разоре структуру и целовитост амбијента.
12. У мери у којој је могуће, **планирати нове капацитете** изградње, водећи рачуна о контекстуалности („духу места“).
13. **Слободна је употреба нових техника и материјала** уз поштовање контекста (постојећих односа маса, размера, ритма, примерених начина завршног обликовања грађевина и простора и др.).

Заштита историјског језгра Земуна изискује његово **прилагођавање потребама савременог живота**, уз пуно уважавање његове суштине, структуре и историје. Она се може реализовати само **у оквиру просторног уређења и урбанизма**, којима се врши интерактивно уклапање овог дела града у друштвено-економске потребе Београда и ширег просторног окружења (региона). Његову будућу заштиту и унапређење потребно је спроводити на основу техничких и финансијских планова утемељених на „здравој економији“.

Ово је значајно за сваког од нас појединачно, као и за друштво у целини, с обзиром на то да стално присуство времена у структури овога града, његови појавни облици, материјали, разноликост култура, историја и традиција стварају код нас спону с нашим коренима и помажу нам да се одредимо у времену и простору.

За реализацију наведеног потребна је **реафирмација система вредности** и поновно **успостављање друштвене и грађанске свести** о томе да се заштитом и унапређењем заједничких (културно-историјских) вредности штите и лични интегритет и интереси.

НАПОМЕНЕ:

1] Фрагменти текста преузети су из магистарског рада аутора под називом *Контекстуални услови и утицаји на Старо језгро Земуна са посебним освртом на наслеђену и будућу изградњу*.

2] Конзервација подразумева поступке и методе очувања споменичких својстава културног добра у изворном стању.

3] Рестаурација се као конзерваторски поступак (почива на начелу поштовања оригиналне материје и аутентичности споменика) претежно примењује код појединачних објеката посебних културно-историјских вредности (споменика културе).

4] Санација подразумева поступке и методе којима се културном добру и другим објектима обезбеђује опстанак и физичка трајност и побољшавају услови коришћења, али тако да се тиме не угрожавају његова споменичка и друга својства.

5] Ревитализација подразумева активан метод употребљен у сврху оживљавања заштићеног, а девастираног, објекта или склопа. Подразумева и пренамену објеката, најчешће у функцији културе (типа музеја, галерија, архива, читаоница), трговине, старих заната, објеката угоститељског типа, хотела и др.

6] Реконструкција подразумева поступке и методе делимичне замене или додавања потпуно нових делова културном добру или другом објекту, којима се не угрожавају његова претходна споменичка или амбијентална својства. Као термин у најопштијем смислу подразумева готово све конзерваторске методе који се спроводе у процесу заштите језгра града. У грађевинском смислу, реконструкција означава поновно грађење, односно доградњу девастираног објекта и уређење затеченог стања простора.

7] Интерполација као метод означава уметање новог објекта у старо ткиво уз поштовање контекста, чиме се нове технологије и начини грађења уводе међу грађевине прохујалих епоха.

8] Реституција као конзерваторски поступак подразумева изградњу, обнову, повраћај у првобитно стање порушеног објекта, уз поштовање аутентичне локације, габарита, волумена, материјала и изгледа објекта. Примењује се код појединачних објеката или склопова споменичког или урбанистичко-архитектонског значаја.

9] Презентација подразумева поступке и методе којима се културно добро презентира јавности.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. М. Бајић-Брковић, Н. Куртовић-Фолић, Д. Базик, *Истраживање физичког простора за потребе унапређења рада у планирању, пројектовању и грађењу на примеру подручја Косанчићевог венца*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1996.
2. Ц. Брент Бролин, *Архитектура у контексту*, „Грађевинска књига“, Београд, 1985.
3. Ева Ваништа-Лазаревић, *Урбана реконструкција*, Задужбина Андрејевић, Београд, 1999.
4. Ева Ваништа-Лазаревић, *Обнова градова у новом миленијуму*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2003.
5. Светислав Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација*, том 1, Друштво конзерватора Србије, Београд, 2004.
6. *Грађевинско законодавство*, књига 1–5, Јован Обрадовић, Графички завод „Планета“, Београд, 1931.
7. *Грађевински правилник за град Београд са објашњењима и упутствима за рад по којима се могу радити правилници за градове и друга насеља*, књига 6, Јован Обрадовић, 1935.
8. Милица Гроздanић, *Програм рада на изради Регулационог плана Старог језгра Земуна*, Београд, ЈУП „Урбанистички завод Београда“, 2001.
9. Милица Гроздanић са сарадницима, *План детаљне регулације Старог језгра Земуна* (арх. број 350–3457/96/03), Београд, ЈУП „Урбанистички завод Београда“, 2003.
10. Миодраг Дабижић, *Земун, преглед прошлости од постанка до 1918*, Земун, 1959. (посебан отисак из *Споменице Прве земунске гимназије 1858–1958*)
11. Миодраг Дабижић и Жељко Шкаламера, *Старо језгро Земуна*, Народни музеј Земун / Завод за заштиту споменика културе града Београда, Земун, 1967.
12. Европска урбанистичка повеља, Урбанизам Европе, Удружење урбаниста Србије и Урбанистички завод Београда, 1996, стр. 1–65.
13. *Закон о планирању и изградњи*, Службени гласник РС, бр. 47/03.
14. *Закон о културним добрима*, Службени гласник РС, бр. 71/94, стр. 2425–2436.
15. *Завичајни музеј Земуна*, водич, Београд, Музеј града Београда, 1970.
16. *Збирка статута, наредаба, прописа и уговора у политичко-административној и општинској управи града Земуна, саставио и уредио сенатор Никола Павловић*, књига 1, Земун, 1907.
17. *Истраживање структуре Београда – мултиваријантна анализа и компјутерски атлас континуално изграђеног подручја*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1985.
18. Јука Јокилето, *Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, Београд, 2001, стр. 11–14.
19. Јука Јокилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, Београд, 2001, стр. 14–21.
20. Нађа Куртовић-Фолић, *Неки могући облици заштите градитељске баштине*, Саветовање „Војвођански градови и насеља у 21. веку“, 1983.
21. Нађа Куртовић-Фолић, *Преиспитивање појма „одрживи развој“ у планирању, пројектовању и грађењу*, Архитектоника, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2002.
22. Владимир Мацура, *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века*, „Београд пројект“, ЦЕП, „ГОША“, Београд, 1983.
23. Луис Мамфорд, „Град у хисторији“, Загреб, „Напријед“, 1968.
24. Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog nasleđa I i II*, Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Splitu i Zagrebu, Split, 1988.
25. Бранко Најхолд, *Земун – дани давни, дани данашњи*, Београд, Народна књига, 1986.
26. Бранко Најхолд, *Хроника Земуна 1914–1941*, Земун, Траг, 1991.
27. *Нова Атинска повеља (препоруке за просторно уређење градова)*, Европски савет урбаниста, 1998.
28. Милош Перовић, *Искуства прошлости*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1985.
29. Љубинко Пушић, *Одрживи град /ка једној социологији окружења/*, „Србоштампа“, Београд, 2001.
30. Миодраг Б. Протић, *Традиција и идентитет / Архитектура у Финској*, Музеј савремене уметности, Београд, БИГЗ, 1980.
31. Михаило Радовановић, *Увод у урбанизам, основни принципи и методе рада*, Београд, 1933.
32. Стеван Радовановић, *Прилози културној историји Земуна до XX века*, Земун, 1965.
33. Ранко Радовић, *Сложени и вишезначни смисао континуитета у архитектури / Комуникације*, Београд пројект, ЦЕП, Београд, 1978.

34. Б. Стојков, В. Белоусов, *Град у променама /Обнова градова Србије и Русије/*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије и Руска академија архитектуре и грађевинских наука, Београд, 1997.
35. Б. Стојков, В. Белоусов, *Основе стратегије урбане обнове у Србији и Русији*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије и Руска академија архитектуре и грађевинских наука, Београд, 1998.
36. Јосип Свобода, *Старо језгро Земуна*, Саветовање и изложба, Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1972.
37. Херб Стовел, *Интегративни приступи урбаној и просторној конзервацији*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, Београд, 2001, стр. 21–24.
38. Добривоје Тошковић и Милица Гроздanић, *Контекстуални услови и утицаји као полазна основа за визије урбаног развоја*, Зборник радова Љетна школа урбанизма, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука, 2002, стр. 5–17.
39. *Тумач Грађевним редовима (за градове Осијек, Вараждин и Земун)*, Књижара Л. Хартмана, Загреб, 1903.
40. Карло Чезари, *За план историјског градског центра*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, Београд, 2001, стр. 25–29.
41. Васа Чубриловић (уредник), *Историја Београда*, књига 1, Стари, средњи и нови век, Београд, „Просвета“, 1974.
42. Васа Чубриловић (уредник), *Историја Београда*, књига 2, Деветнаести век, Београд, „Просвета, 1974.
43. Васа Чубриловић (уредник), *Историја Београда*, књига 3, Двадесети век, Београд, „Просвета“, 1974.
44. Бранка Шекарић, *Заштита урбаних просторних културно-историјских целина*, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, Београд, 2001, стр. 29–34
45. Жељко Шкаламера, *Старо језгро Земуна*, књига I, Историјски развој, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1966.
46. Жељко Шкаламера, *Старо језгро Земуна*, књига II, Архитектонско наслеђе, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1967.
47. Жељко Шкаламера, *Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века*, Годишњак града Београда, књига XIV, Београд, Музеј града Београда, 1967, стр. 169–201

Summary: MILICA GROZDANIĆ

AN OVERVIEW OF THE URBAN PLANNING METHODOLOGY FOR PROTECTED HISTORIC AREAS: CASE STUDY OF THE OLD CORE OF ZEMUN

Situated at a crossroads between East and West, which has seen many political, ethnic and cultural realignments of our continent, Belgrade and Zemun are among the oldest settlements in Europe and one of the most frequently destroyed cities in the world. Favourable geographic location and natural conditions have attracted people to settle in this part of the interfluvial area since the Neolithic.

The Old Core of Zemun as it is today was formed as early as the late 17th century. It constitutes an **integrated urban phenomenon** expressed in a multiplicity of shapes, contents and meanings, which led to its designation as a **spatial historic whole of great national significance**.

Spatial historic wholes are city districts or city spaces of an early date whose townscape and architectural merit and thick cultural layer document all stages in the existence of a city. They combine various natural and human-made structures of different dates and values and are constantly subject to **change**. As a result of various influences and interests, the space of such wholes is altered, devastated or upgraded.

The closing years of the 20th century saw an increasing devastation of structures and spaces within the Old Core of Zemun consequent upon the lack of urban planning documents, non-compliance with terms of conservation permits issued by heritage protection authorities, the violation of laws and regulations, power abuse on all levels and a general social degradation. Unplanned structures of inappropriate proportions, architecture and execution mushroomed recklessly in spaces of exceptional townscape, architectural, cultural and historical value. The devastation of spaces and structures threatened to obliterate the heritage value of the Core, the only such in the city area.

For that reason, the Town Planning Institute of Belgrade, in cooperation with the Cultural Heritage Preservation Institute of the City of Belgrade, set out to draw up a detailed regulation plan for the Old Core of Zemun. In 2001 the **Work Plan** was drawn up (discussed and endorsed by the Town Planning Institute Expert Committee at their meeting of 21/9/2001 and by the Architecture and Town Planning Commission of the City Assembly Executive Board at their meeting of 30/10/2001), which defined **the methodology, contents** and **time schedule** for drawing up a **revitalization and urban renewal plan** for this historic whole. The proposed methodological approach conceives of **urban renewal** as adaptation of spaces and structures to the changed social, cultural and economic setting without substantially altering their physical properties, with the purpose of preserving the tradition, identity and visual integrity of the historic whole. The existing social setting is to be retained under upgraded ecological and adapted functional conditions. Renewal and reconstruction are conceived of as a process unfolding in a way and at a pace permitted by the financial, cultural and, above all, organizational capacities of the community.

The adopted methodology was predicated on pertinent laws and regulations, recommendations contained in European declarations and charters and the standard practice followed by Belgrade's Town Planning Institute and other related institutions in the process of making and adopting urban renewal plans.

The Plan of Detailed Regulation of the Old Core of Zemun was approved by the City Assembly of Belgrade on 26/12/2003. The Plan defines the concept and scope of regulating and upgrading the Old Core of Zemun with the purpose of preserving its tradition, identity, cultural, historical and natural setting, and upgrading public spaces and functions. The interdisciplinary approach to the Core seen as a multilayered urban organism is conceived of as a conservation and planning strategy of revitalization and reconstruction on a limited scale, aimed at resolving contradictions between heritage and real-life needs.

The Plan promotes the Old Core of Zemun as one of Belgrade's two historic centres and one of three cores constituting the city's main centre. Its development potential is defined in terms of a space enhancement and the promotion of an exquisite ambience rather than in terms of any significant enlargement of residential or commercial space. The Plan recommends the protection of the existing urban fabric, the preservation and improvement of public spaces, the preservation of the parcel pattern, horizontal and vertical regulation, and autochthonous architecture, the revitalization of the existing and introduction (redefinition) of new uses for the structures and spaces of exceptional cultural, historical, architectural and townscape interest, as well as the preservation of its vistas, skyline and townscape. The Plan sets guidelines for architectural design and construction in the future.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Plan of Zemun, 1740. Vienna, Kammerarchiv (Željko Škalamera, Staro jezgro Zemuna (I), Istorijski razvoj, Saopštenja, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Belgrade 1966, p. 6)

Fig. 2 Plan of Zemun, 1780, by T. von Werten Preiss and V. von Wolgemut. Vienna, Kriegsarchiv (Željko Škalamera, Staro jezgro Zemuna (I), Istorijski razvoj, Belgrade: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Belgrade 1966, p. 11)

Fig. 3 Plan of Zemun, 1830, by K. Bertold. Vienna, Kriegsarchiv (Željko Škalamera, Staro jezgro Zemuna (I), Istorijski razvoj, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Belgrade 1966, p. 23)

Fig. 4 Plan of Zemun, 1905 (Željko Škalamera, Staro jezgro Zemuna I, Istorijski razvoj, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Belgrade 1966, p. 29)

Fig. 5 Master Plan for the City of Belgrade, 1923 (Belgrade Town Planning Institute, Documentation and Informatics Centre)

Fig. 6 Appendix to the Master Plan for the City of Belgrade, 1923 (Beograd – Generalni urbanistički plan 1950, Izdanje Izvršnog odbora NO Beograda, 1951, p. 45)

Fig. 7 General Regulation Plan for Zemun, 1928, by architect M. Radovanović (the original in the Zemun Museum, Inv. no. A-298)

Fig. 8 Master Plan for Belgrade, 1950 (Beograd – Generalni urbanistički plan 1950, Izdanje Izvršnog odbora NO Beograda, 1951, p. 169)

Fig. 9 Detail of the Urban Design Plan for Novi Beograd and Zemun, 1950, by architect Vid Vrbanić (Beograd – Generalni urbanistički plan 1950, Izdanje Izvršnog odbora NO Beograda, 1951, p. 129)

Fig. 10 Regulation Plan for the Municipality of Zemun, 1965 (Regulacioni plan za područje opstine Zemun, "Export press", Belgrade, 27 Francuska Street, 1967, no pagination)

Fig. 11 Urban Design Plan for the block bounded by Maršala Tita, Preradovićeva and Kosovska streets – Block 35, Roofs (Belgrade Town Planning Institute, Documentation and Informatics Centre, Urbanistički projekat bloka izmedju ulica Maršala Tita, Preradovićeve i Kosovske – blok 35 (Službeni list grada Beograda 18/71)

Fig. 12 Change of Appearance of Davidovićeva Street (Belgrade Town Planning Institute, Documentation and Informatics Centre, Urbanistički projekat bloka izmedju ulica Maršala Tita, Preradovićeve i Kosovske – blok 35 (Službeni list grada Beograda 18/71)

Fig. 13 Belgrade City Master Plan, 1972 (Belgrade Town Planning Institute, Documentation and Informatics Centre)

Fig. 14 Amendments and Supplements to the Belgrade City Master Plan up to 2000, 1985 (Delegatski list, 11/10/1984)

Fig. 15 Master Plan of Belgrade 2021 (Belgrade Town Planning Institute, Documentation and Informatics Centre)

Fig. 16 "Branding" Zemun, competition winning design by M. Dimitrijević and M. Bajkić (Nagradjeni rad na Konkursu za unapredjenje javnih prostora i objekata Starog jezgra Zemuna, autori Maja Dimitrijević i Marijana Bakić, DUB & DAB, Belgrade 2002)

Fig. 17 Evaluation of structures within the Old Core of Zemun (Plan detaljne regulacije Starog jezgra Zemuna (Službeni list grada Beograda No 34/03), Belgrade Town Planning Institute, Arch. No 350-3457/96)

Fig. 18 Position of the Old Core of Zemun in relation to the central city zone (Plan detaljne regulacije Starog jezgra Zemuna (Službeni list grada Beograda No 34/03), Belgrade Town Planning Institute, Arch. No 350-3457/96)

Fig. 19 Lower Zemun (photo: Zemun Tourism Society)

Fig. 20 View of Gardoš from the Danube (Miodrag Dabižić, Zavičajni muzej – sedam milenija Zemuna, Belgrade: Muzej grada Beograda, 1978, cover photo by Ivo Eterović)

Fig. 21 Tavern "Beli medved" (Polar Bear) in Ćukovac (photo by the author)

Fig. 22 Town Park (photo by the author)

Fig. 23 Zemun Embankment (photo by Djordje Čubrilov)

Fig. 24 Trg Pobede (Victory Square) (photo by the author)

Fig. 25 Gardoš, 3 Stara Street, a modified Pannonian house type (CHPIB, Conservation specifications for the building at 3 Stara Street in Gardoš, Belgrade 1998)

Fig. 26 Church of St Nicholas (photo by the author)

Fig. 27 Zemun (photo by the author)

Fig. 28 Zemun (photo by the author)

Fig. 29 Silhouette of Gardoš neighbourhood (photo: Zemun Tourism Society)

Fig. 30 Southeast panorama from Gardoš (photo: Zemun Tourism Society)

Fig. 31 Spirta's House – Zemun Local Museum (photo by the author)

Fig. 32 Town Park (photo by Djordje Čubrilo)

Fig. 33 Karamata's House (CHPIB Archives)

Fig. 34 Residental/commercial building, corner of Gospodska Street and Omladinski Square (photo by the author)

Fig. 35 Detailed Regulation Plan for the Old Core of Zemun/Physical Structure (Plan detaljne regulacije Starog jezgra Zemuna (Službeni list grada Beograda No 34/03), Belgrade Town Planning Institute, Arch. No 350-3457/96)

Погледи и мишљења

УДК 316.62/.64:7.025.4

СВЕТЛАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ-МАРКОВИЋ

УЧЕШЋЕ ГРАЂАНА КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА УСПЕШНУ ЗАШТИТУ НАСЛЕЂА

У обликовању и очувању градског простора не учествују само стручњаци, већ је оно, директно или индиректно, у домену деловања целокупног становништва. Зато је поред истраживачког и конзерваторског рада на проучавању и заштити културног наслеђа подједнако важан, али код нас недовољно развијен и наглашен, рад на едуковању становништва у препознавању вредности наслеђа у сопственој средини, и његовом активном укључивању у процесе заштите. Још је Атинска повеља из 1931. године указала да „најбоља гаранција у материји заштите споменика и уметничких дела долази од поштовања и придобијања самих људи“.[1] Повеље, односно конвенције које су уследиле, остале су привржене том ставу, проширујући га конкретнијим обавезама држава потписница. Тако члан 15 **Конвенције о заштити европског архитектонског блага** (Гранада, 1985) истиче да се државе потписнице обавезују да: развијају свест јавности о значају очувања архитектонског блага, било као елемента културног идентитета било као извора инспирације и креативности садашњих и будућих генерација; у том циљу унапређују мере за ширење информација и јачање свести, посебно коришћењем савремених комуникационих и пропагандних техника, нарочито ради: а) буђења, односно повећања интересовања јавности, већ од школског узраста, за заштиту овог блага, као и за квалитет изграђене средине и архитектуру; б) демонстрирања јединства културне баштине и везе између архитектуре, уметности, народне традиције и начина живота, како у Европи тако и на националном нивоу.[2] Члан 12 **Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво** (Фаро, 2005), поред осталог, истиче да се државе потписнице обавезују да ће: подстицати свакога да учествује у процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања културног наслеђа; размишљању

и дебати у јавности о могућностима и изазовима које културно наслеђе представља; као и да ће предузети кораке да побољшају доступност наслеђа, нарочито младима и онима који су друштвено угрожени, у циљу подизања свести о његовој вредности, потреби да се оно одржава и очува, али и добробити која из њега може проистећи. Члан 13 исте конвенције указује на обавезу страна потписница да олакшају укључивање елемената културног наслеђа у наставне програме на свим нивоима образовања, не нужно као засебан наставни предмет, већ као плодан извор проучавања у оквиру других предмета и учврсте везу између општег образовања о наслеђу и стручног оспособљавања.[3]

Колико су едукација и партиципација грађана значајне за заштиту наслеђа, говори и податак да је као резултат рада на подизању свести јавности о значају наслеђа и њеном активном укључивању у процесе заштите у Енглеској у протеклом периоду забележено знатно повећање броја људи којима је искрено стало до заштите свог историјског окружења. Већина Енглеза данас сматра да наслеђе доприноси њиховој повезаности с местом, осећању припадности и да уводи квалитет, различитост и смисао у њихов живот. Такође, анализа послератног развоја у Енглеској показала је да су у срединама које су поштовале своје историјско наслеђе видљиви социјални и економски добици, те да је то допринело стварању пожељних, особених и економски успешних места. Насупрот томе, у местима где потенцијал који нуди очување историјске средине није препознат, односно искоришћен, где је она приликом урбаног развоја игнорисана, деградирана или уништена квалитет живота становништва је осиромашен, а многе могућности неповратно изгубљене.[4]

Ради промовисања и стимулисања активног укључивања становништва у процесе заштите владине и невладине организације издају разне приручнике и упутства. Тако је *English Heritage* у сарадњи с колегама из сектора за заштиту наслеђа издао публикацију *Принципи, стратегије и упутства*, која се односи на одрживо управљање историјским срединама, и у којој се између осталог наводи:

1. Свакоме треба омогућити да својим знањем допринесе вредновању места, као и да учествује у одлукама о његовој будућности, путем који је доступан и који подразумева да је благовремено и потпуно информисан.
2. Подучавање се сматра кључним за одрживост историјске средине. Оно доприноси познавању и разумевању историјске средине, укључујући и различите вредности које она има за различите генерације и заједнице.
3. Стручњаци треба да користе своје знање и вештине да охрабре остале и омогуће им да стекну релевантна знања о свом историјском наслеђу, да га поштују и о њему брину. Они имају кључну улогу у идентификовању, тумачењу и утврђивању споменичких вредности места и треба да помогну људима да те вредности места препознају и усвоје.[5]

Да је учешће грађана важно и да представља једно од основних средстава за урбану рехабилитацију, званичан је став и Савета Европе. У *Водичу за урбану рехабилитацију* – публикацији која почива на референтним текстовима Савета Европе из области интегративне конзервације наслеђа, социјалне кохезије и права људи као и на теренским искуствима и анализи примера добре праксе – наводи се да је потребно обезбедити учешће целокупног становништва, и то не само оног које станује у одређеној историјској средини већ у процес треба укључити и кориснике простора, запослене, невладине организације и друге економске актере, који би могли да учествују у инвестицијама или истицању вредности историјских четврти.[6]

Шта је заиста партиципација

Било да се каже партиципација, учешће, укључивање, или ангажовање становништва – у основи се мисли на укључивање шире групе људи у доношење одлука, услуге и дизајн. Настала је као резултат споразума, који је у све већем порасту у друштву, да држава нити може нити треба да доноси одлуке и предузима акције које се непосредно тичу грађана без њихове сарадње. Тако је и у основи идеје о учешћу грађана у очувању наслеђа, коју су након дугог и пажљивог разматрања усвојиле владе и развојне агенције развијених земаља, спремност власти и грађана да прихвате одговорност за очување наслеђа и да заједно у оквиру својих могућности делују у циљу његовог очувања. Наведено заправо значи да једна и друга страна препознају, цене и користе доприносе друге стране. Тек искрено укључивање представника заједнице као партнера у одлучивању чини партиципацију грађана успешном.[7]

Значај партиципације

Ефективно и свеобухватно партиципација грађана у акцијама очувања наслеђа, од фазе планирања до фазе имплементације, омогућава одржавање континуираног дијалога између владе и заједнице, одвијање координисаног и интегрисаног процеса и успешно решавање свих евентуалних конфликата у простору.[8]

Корист од партиципације грађана је вишеструка:

1. За наслеђе

Уколико је већи број људи који поседују адекватна знања о свом наслеђу, схватају значај његовог очувања и активно се укључују у процесе очувања и промоције, утолико ће више људи поштовати и вредновати своје наслеђе, а самим тим се и старати о њему. То ће

допринети већој посећености културним добрима и побољшању услова и начина њиховог коришћења, а самим тим и стварању неопходних предуслова за очување.

2. За пројекте конзервације, ревитализације, рехаби литације

Већи број људи с различитим знањима, вештинама и искуствима укључен у пројекте очувања допринеће повећању општег учинка. Ово је нарочито важно приликом планирања (тј. израде услова заштите за план) и израде пројеката рехабилитације историјских четврти, али и појединачних објеката, јер може допринети и поспешити њихову реализацију. Ангажовањем већег броја људи пројекти и планови се обогаћују новим, разноврсним идејама у складу с потребама локалне заједнице, што је и један од неопходних предуслова да се избегну евентуалне негативне последице приликом реализације.

3. За организације које се баве заштитом

Остварује се добар контакт с локалном заједницом и повећава број заговарача очувања наслеђа. Организације које се баве заштитом на тај начин у становништву добијају моћне амбасадоре за свој рад.

4. За локалну заједницу

- Међу становништвом јача осећај заједништва и побољшава се квалитет живота.
- Становништво стиче знања о свом културном наслеђу, почиње да ужива у њему и постаје поносно на њега. Развијање поноса је један од ултимативних циљева приликом подизања свести јавности о значају очувања архитектонског наслеђа који осигурава успех конзерваторских стратегија.
- Људи који су ангажовани на истом пројекту почињу и међусобно да се повезују, да и сами задобијају подршку унутар заједнице, као и да се осећају мање изоловано. Ово је посебно важно одређеним категоријама становништва, поготово онима суоченима с препрекама да учествују, као на пример младим особама, старијим сугрђанима, припадницима мањинских етничких група, особама са инвалидитетом. Потребно је зато водити рачуна да се обухвате што различитије групе становништва, а не само оне непосредно везане за пројекат, а све у складу с принципом равноправности.

5. Посредна корист

Обезбеђивањем учешћа грађана сем непосредне добробити за наслеђе и оне који су на разне начине укључени у пројекат проистичу и многе посредне бенефиције. Сазнања добијена том приликом о потребама становништва унутар заједнице, односу који они гаје према месту у којем живе и раде могу помоћи локалним властима код израде локалних развојних планова. Партиципација грађана обезбеђује и контролу расподеле средстава пројекта, као и мобилизацију ресурса заједнице за развој. Исправно имплементирана партиципација заједнице може имати важну улогу у фази спровођења пројекта, али и у његовој евалуацији.[9]

Механизми обезбеђивања партиципације грађана

Учешће грађана је потребно обезбедити од самог почетка израде пројекта и водити га кроз све фазе израде. Постоје разни начини да се обезбеди партиципацију грађана. *Heritage Lottery Fund* (Фондација Лутрије за наслеђе), организација основана 1994. са циљем да новац прикупљен Народном лутријом усмери на разне пројекте везане за очување наслеђа у свом приручнику *Thinking about... Community participation* (Размишљати о... учешћу заједнице) наводи и објашњава пет начина који људима пружају могућност да учествују у неком пројекту или плану рехабилитације:

1. информисати их;
2. консултовати их;
3. изградити подршку у локалној заједници;
4. пружити им могућност да учествују у изради стратегије;
5. пружити им могућност да суделују у фази конкретних операција.[10]

Занимљив је податак да је ова организација за првих 12 година постојања субвенционирала око 26.000 пројеката у износу од преко четири милијарде фунти.

Информисање становништва

Heritage Lottery Fund наводи да је информисање основ свих осталих активности и полазна тачка за рад с локалном заједницом. Истичући да је то једносмеран процес, спроведен добро, доприноси осећању информисаности и уваженост код људи. Уколико је реч о изразито конзерваторском пројекту с лимитираним могућностима за акцију, информисање људи је главни облик обезбеђивања учешћа грађана

Информисање служи да се:

- људима објасни шта се и зашто дешава;
- ангажују чланови заједнице, волонтери;
- изграде разумевање и подршка, пружи прилика за спонзорство;
- дође до нових идеја и мишљења;
- прошири мрежа заинтересованих;
- прослави успех.

Важно је да информисање почне још у фази дијагностиковања постојећег стања, а затим да се редовно ажурира тако да становништво може пратити све фазе израде пројекта/плана и учествовати у њима.

Правилно и успешно спроведено информисање доприноси да заједница добро прихвати пројекат/план. Може довести и до укључивања нових људи и организација које ће желети да допринесу његовом успеху.

Информисање локалне заједнице може се спровести на много различитих начина: преко флајера, постера који се постављају на свим посећенијим местима, путем састанака у месним заједницама или средиштима локалних удружења, локалних медија, коришћењем сопствених, као и званичних општинских сајтова, разговорима са становништвом... Избор начина информисања треба прилагодити групи која се жели информисати. Један од трикова ефикасног информисања, према *Heritage Lottery Fund*, лежи и у примени комбинованих метода. На пример, уколико се јавност преко постера жели информисати о неком пројекту, може се расписати локални конкурс (нпр. у школама) за дизајнирање лога кампање, у новинама се тада даје саопштење о овом конкурсу, објављују награде, на крају се приређује изложба с пристиглим радовима, именује победник. Тако се посредно шири идеја, јавност обавештава о пројекту али и ангажује у њему.

Консултовање становништва

Консултовање је сврсисходно само онда уколико почива на искреном ставу да се чује и уважи мишљење друге стране. Оно може да буде спроведено на више нивоа. Први и базични је када се тражи мишљење на једну од понуђених опција за неки део пројекта, али може да буде и отвореније и дубље уколико се траже нове идеје и могућности за активније учествовање појединих представника локалне заједнице у изради стратегија.

Важно је да се том приликом пројекат/план усклади са добијеним мишљењем и људи обавесте о томе колико и како су допринели измени првобитног пројекта/плана.

Локална заједница треба да буде консултована од самог почетка рада на пројекту, поготово у вези са одлукама које ће имати директан утицај на живот заједнице.

Предности консултовања становништва су вишеструке:

- пројекат добија општу подршку и разумевање заједнице;
- локално становништво добија тачан увид у планиране акције;
- код локалног становништва се развија осећање да је његово мишљење важно и да има ко да га чује;
- могу се јавити иновативни предлози и сугестије који могу унапредити пројекат;
- смањује се ризик од евентуалних сукоба у каснијим фазама израде пројекта и његове имплементације.

Мишљење заједнице се може прибавити на разне начине – организовањем неформалних сусрета с локалном заједницом до изнајмљивања маркетиншке агенције да спроведе анкету. Важно је да се заједници понуде реалне опције као и могућност да се изјасне за неку од понуђених опција. (Сл. 1)

Информисање и консултовање спадају у пасивне начине укључивања становништва. Овим начином, према *Heritage Lottery Fund*, од обавезних циљева који прате сваки пројекат/план могу се остварити – циљ оријентисан на подучавање (*learning aim*) и циљ конзервације (*conservation aim*), али не и циљ оријентисан на активно укључивање становништва (*participation aim*).

Learning aim помаже људима да стекну знања о свом културном наслеђу и наслеђу других етничких и верских заједница која се налазе на њиховој територији. Постиже се тако што се: заједници пружају информације о наслеђу (правилна интерпретација је кључна за постизање циља); омогућава да људи стекну нове и унапреде постојеће вештине; организују јавна предавања и активности које помажу јавности да научи више о наслеђу и важности његовог очувања (овде се мисли пре свега на општа, а не на одређена знања о наслеђу локалне заједнице).

Стварна партиципација је активна, она омогућава људима да активно учествују и доносе одлуке о свом наслеђу. Тек применом три преостала начина: изградњом подршке у локалној заједници, кроз финансијску или пропагандну делатност; пружањем могућности да представници заједнице учествују у изради стратегије, као и да учествују у фази конкретних операција, постиже се *participation aim,* право суделовање грађана.

Изградња подршке у локалној заједници

Подразумева предузимање акција са циљем да се створе могућности да припадници заједнице финансијски или пропагандно подрже пројекат. Циљна група су људи у заједници који немају времена или вештине да преузму директну улогу у пројекту, али су спремни да га подрже. Подразумева махом организовање различитих активности како би се прикупила што већа финансијска помоћ, на овај начин:

- људима је омогућено да подрже пројекат, а да при томе не утроше на то много свог времена;
- добијају се додатна финансијска средства за пројекат;
- отварају се нове могућности за реализацију других пројеката и идеја.

Начини да људи подрже пројекат су различити. *Heritage Lottery Fund* наводи неке могућности које им треба ставити на располагање:

- Припадност групи *Пријатеља пројекта* – обично такве групе подржавају пројекат преко претплата или одређених активности. Пристају да га финансијски потпомогну јер генерално и сами проналазе свој интерес у његовој реализацији. Треба им омогућити да науче више о пројекту, понудити им повлашћену цену улазница (ако је, на пример, реч о неком објекту где ће се касније одвијати многа

Сл. 1. Консултовање јавности

културна дешавања). Ове групе могу постати веома корисни волонтери приликом организовања пропратних друштвених дешавања, као и за завршну свечаност.

- Чланови – појединцима се пружа прилика да постану чланови који плаћају годишњу чланарину у замену за редовне билтене, позивнице за посебне догађаје и изложбе.
- Покровитељи – то су углавном људи који су спремни да пруже већу финансијску подршку, плате већу претплату како би били наведени као покровитељи. Они имају важну улогу у промоцији пројекта и јавно се декларишу као покровитељи.

Укључивање волонтера из заједнице у управљање пројектом

Представници локалне заједнице могу постати чланови радне или саветодавне групе и на тај начин улагањем своје стручности и знања помоћи у реализацији специфичних и временски ограничених послова. Ангажовање људи из локалне заједнице у управљање пројектом је вишеструко корисно:

- они су добри познаваоци локалних прилика и знаће како ће поједина решења утицати на заједницу;
- вођење пројекта се обогаћује њиховим знањем и искуством;
- разноврсност уводи нове начине сагледавања ;
- учешћем представника заједнице у управљању повећава се вероватноћа да заједница добро прихвати пројекат, и на тај начин се осигурава његов успех и стварају повољни предуслови за придобијање више волонтера и подршке у заједници за овај пројекат али и за друге.

Различити су начини укључивања волонтера у активности управљања: може им се понудити да преко саветодавних панела изложе своје идеје и савете у вези с пројектом, а да при том не сносе одговорност за њега, могу се ангажовати као специјални саветници, уколико поседују специфична знања потребна за реализацију пројекта, да ураде одређене експертизе, формирају радне групе и слично. Пре почетка рада на придобијању присталица важно је спецификовати знања и вештине за којима се трага и показати спремност да се евентуално заинтересованим особама предоче погодности које ће им омогући и олакшати рад (да им се понуде надокнаде нпр. за чување деце, флексибилно време сусрета...). Треба имати на уму да ангажовање нових људи у рад саветодавних, радних тела и управљање пројектом представља својеврстан изазов, али и да су користи вишеструке када се потешкоће превазиђу.

Подстицање волонтера на активан ангажман

На овом нивоу партиципација људи је активне, практичне природе. Понекад волонтери упослени у управљање пројектом и сами постану активисти, а понекад је за обављање одређених послова потребно придобити више људи из заједнице.

Волонтере је могуће ангажовати на више начина:
- за додатна теренска истраживања и прикупљање информација;
- за вођење тура или надзор у изложбеним и другим салама;
- за организовање разних дешавања, изложби и сл.;
- помоћ у активностима које се односе на суделовање заједнице.....

Искуства су показала да се веома често после спроведених једнодневних волонтерских акција (нпр. чишћења, уличног сликања и сл.) много људи пријави за дуготрајнији волонтерски рад.

Општа правила успешног учешћа

Сумирајући разна искуства везана за учествовање грађана, *Heritage Lottery Fund* даје неколико општих правила која партиципацију грађана чине успешном:
- Боље је изабрати активан него пасиван приступ, практичне пре него теоретске методе; од наведених пет механизама којима се остварује суделовање требало би се усредсредити на последња три, и онда их комбиновати са прва два;
- укључити свакога – потрудити се да свако добије прилику да суделује, омогућити заступљеност припадника најразличитијих група;
- увек почети са активношћу од општег интереса;
- радити у малим групама.
- омогућити добар и садржајан приступ информа цијама;

На крају сваког пројекта било би потребно и пожељно сумирати резултате, анализирати који су се методи показали успешним а који нису и зашто нису дали очекиване резултате, и то забележити да би наредни пројекат био успешнији.

Примери добре праксе[11]

Обнова Kew Palace

Палата је саграђена као трговачка кућа у 17. веку. Краљевска резиденција Џорџа III постала је 1729. године. Има изузетне културно-историјске вредности: заштићена је као споменик културе I степена, у оквиру је *Kew Gardens*, који се налази на Листи светске културне баштине.

Пројекат чија је реализација трајала четири године имао је четири главна задатка, која је било потребно спровести у складу са стратешким циљевима *Heritage Lottery Fund* за конзервацију, учешће и учење:
- омогућити њено поновно отварање за јавност;
- поједине делове грађевине отворити јавности први пут;
- све спратове Палате учини доступним свим категоријама становништва;
- свакоме понудити разумљиву интерпретацију грађевине.

Радови су се претежно односили на ентеријер грађевине и уклањање физичких препрека како би се обезбедило несметано кретање људи са инвалидитетом. С обзиром на висок степен заштите грађевине, требало је наћи најбољи начин да се омогући приступ, а да се при том не угрозе њена споменичка својства. Решење је нађено у креирању спољне рампе до главног улаза и увођењем два лифта. Један, који повезује све спратове грађевине, смештен је у некадашњем тајном пролазу, док други води до крипте, где је креиран нов простор за едукацију. Поред извођења грађевинско-рестаураторских радова, требало је осмислити и занимљив начин интерпретације историје и значаја грађевине за јавност.

Корист која је проистекла након реализације овог пројекта вишеструка је.

За наслеђе:
- на грађевини су изведени неопходни конзерваторско-рестаураторски радови, постала је приступачнија многим људима, пре свега онима са инва лидитетом;
- Палата је 1996. године отворена за јавност, и том приликом су неке просторије први пут постале доступне за разгледање.

За људе:
- олакшано је кретање особа са инвалидитетом и омогућен им је приступ свим етажама;
- током реализације пројекта, особама са инвалидитетом је омогућено да обилазе здање, указују на препреке и предлажу побољшања;
- особе са инвалидитетом из локалне заједнице имале су прилике да сарађују с пројектантским тимом и пружају савете за приступачан дизајн: графичких, звучних, тактилних, огласних, обавештајних табли и других информативних средстава.

Манифестација Змајево срце

Пројекат је реализован са сврхом да се локална заједница на допадљив и забаван начин информише о својој историји с нагласком на средњи век и споменичко наслеђе тог периода. Издате су разноврсне публикације и организовани разни истраживачки и едукативни програми, драмске и уметничке радионице у којима су локална заједница и школска популација имали прилике да истраже везу последњег велшког змаја са историјом замка *Newcastle Emlyn*, да проуче везу између легенди о змајевима и наслеђа како у Велсу тако и у другим земљама. Пројекат је завршен изложбом и великим фестивалом у част легенди и историје замка и змајева.

Пројекат је спроведен у циљу да се:
- истражи и повећа заинтересованост за историју замка *Newcastle Emlyn*;
- што више људи укључи волонтерски у пројекат и да се кроз заједнички рад и дружење ојача локална заједница.

- што више научи о локалном наслеђу и да се оно што више приближи људима чиме би се обезбедила његова будућност;
- прича о змају обогати новим поглављем за будуће генерације.

Корист која је проистекла након реализације овог пројекта такође је вишеструка.

За наслеђе:

- Реализацијом пројекта, код локалног становништва развијено је осећање поноса према сопственом месту, проширена су знања о локалној историји и наслеђу и заинтересованост за њих, као и привржености дворцу *Emlyn*. Истраживањем и снимањем замка, сакупљањем и бележењем прича о његовој прошлости и легенди о последњем велшком змају, пројекат је допринео да локална заједница обнови знања о замку и змају, а неки њени припадници, поготову они млађи, да их стекну – чиме је осигурао да се историја не заборави и да се сачува за будућност.
- Као резултат пројекта, настао је и филм у чијем су снимању и продукцији, поред професионалаца, учествовали и волонтери из заједнице, издати су и ЦД-ови, књиге и образовни пакет на тему замка и змаја.

За људе:

- Током реализације пројекта, у приче и догађаје везане за ову тему активно је укључено 345 ученика из 10 школа, а 719 учесника је похађало разне радионице и на њима стекло знање о свом локалном наслеђу.
- Дводневни фестивал је посетило 3 000 људи. У карневалској поворци је суделовало преко 20 друштвених група костимираних у змајеве, укључујући школе, омладинске групе и дом за старе.
- У реализацији пројекта је активно учествовало преко 1 000 добровољаца. Целокупна заједница, обухватајући локалне власти, образовне и друге организације, подржала је реализацију пројекта.
- Људи укључени у пројекат су поред локалних легенди научили и сличне легенде о змајевима других земаља, попут Пољске, Ирске и Португала. Ово је значајно јер се тиме промовише разумевање између различитих култура.

Закључна разматрања

Колико је велика покретачка снага грађанства у обнови и очувању наслеђа, сведоче многи примери. Обнова запуштених централних градских четврти у Ђенови, Будимпешти, изградња „Шатор-града“ у Бостону, обнова лондонских докова само су неки од многобројних примера успешности грађанских иницијатива. Како успешност очувања наслеђа не може и не треба да зависи од административних мера, развијају се многи механизми који обезбеђују да се становништву на доступан начин пренесу информације о наслеђу и његовом значају, као и да се оно активно укључи у многе одлуке и пројекте који се тога тичу. Иако ова пракса није, изузев у ретким пројектима, заживела код нас, конвенције које смо потписали, а **Конвенцију о заштити европског архитектонског блага** и утврдили (*Службени лист СФРЈ*, број 4/91), обавезују нас на промену приступа.

НАПОМЕНЕ:

1] Ј. Јокилето, *Текући захтеви конзерваторског обучавања*, Гласник ДКС, 25, стр. 15 (Београд, 2001).

2] *Конвенција о заштити европског архитектонског блага* (Службени лист СФРЈ, број 4/91).

3] Министарство културе Републике Србије – међународни односи – прописи – потписане међународне конвенције – *Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* (Фаро, 2005),www.kultura.gov.rs, 26. 2. 2010.

4] English Heritage, *Conservation Principles, Policies and Guidance for The Sustainable Management of the Historic Environment – Април 2008*; www.english-heritage.org.uk, 26. 2. 2010.

5] *Исто.*

6] Мирјам Гобле (Myriam Gobelet), Ксавијер Беноа (Xavier Benoist), Вернер Дезимпелаер (Werner Desimpelaere), Фелипе Лопес (Felipe Lopes), Серж Вио (Serge Vian), Бернар Бузу (Bernard Bouzou), Jelka Pirković, *Водич за урбану рехабилитацију*, документ припремљен у оквиру Програма сарадње и техничке помоћи Савета Европе (превод с француског Тијана Живановић), за Србију Лук АРЦХ, 2006.

7] С. Димитријевић-Марковић, Р. Гајић, *Препоруке за одрживи развој архитектонског наслеђа*, зборник апстракта са Међународне научне конференције „Животна средина и одрживи развој“, ECOLOGICA, Београд, 2007, стр. 97.

8] Heritage Lottery Fund, *Thinking about... Community participation*, www.hlf.org.uk*, 8. 3. 2010.*

9] *Исто.*

10] *Исто.*

11] *Наведени пројекти представљају успешне примере које је донирала* Heritage Lottery Fund; *www.hlf.org.uk, 8. 3. 2010.*

Summary: SVETLANA DIMITRIJEVIĆ MARKOVIĆ

CIVIC PARTICIPATION AS A PREREQUISITE FOR SUCCESSFUL HERITAGE PROTECTION

The shaping and maintenance of urban space is not the exclusive responsibility of professionals, but it also depends, directly or indirectly, upon all citizens. Therefore, in addition to research and conservation in studying and protecting cultural heritage, equally important, but as yet insufficiently developed and emphasized in Serbia, is the work of educating the public to recognize heritage values within their own communities and their active inclusion in heritage protection processes.

At the core of the concept of civic participation in heritage preservation, adopted by the governments and development agencies of developed countries after long and careful deliberation, is the readiness of both authorities and citizens to assume responsibility for heritage preservation and to pursue the goal jointly according to their means and abilities. Apart from the benefits of civic participation to heritage preservation, the paper analyzes various mechanisms for ensuring participation.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Consulting the public

УДК 72.025.4(497.11)”19”

БИЉАНА МИШИЋ

О ВРЕДНОВАЊУ И ЗАШТИТИ ПОСЛЕРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ БЕОГРАДА

Питање валоризације и третмана послератног градитељског наслеђа тема је која у последње време заокупља посебну пажњу стручне јавности.[1] Она би се, такође, могла одредити и као једно од најконтроверзнијих питања у области заштите културног наслеђа данас, које јавност дели у две јасно диференциране групе – *за* и *против* очувања послератне архитектуре. До сада, стручњаци нису довољно разматрали посебне критеријуме вредновања и принципа заштите објеката ове категорије. Последица таквог стања ствари је да служба заштите данас нема јасно дефинисан став по питању методологије вредновања архитектонског наслеђа које је настало током протеклих шест деценија.

Послератна архитектура Београда представља елемент његове материјалне и културне баштине. За дефинисање принципа заштите послератног архитектонског наслеђа најважније је јасно одређивање значаја појединачних објеката, односно њихове вредности у односу на друге објекте исте или сличне категорије. Овај задатак подразумева не само препознавање значаја индивидуалних елемената сваког објекта већ и њихово место у односу на општеприхваћени друштвени систем вредности. Одређена раздобља у развоју архитектуре на овим просторима истражена су, систематизована и вреднована са аспекта заштите. С друге стране, савремена архитектура је углавном спорадично и површно разматрана, без адекватне валоризације и третмана. Занемаривање било ког периода у културно-историјском развоју града, као важног фактора његовог континуитета, може да доведе до несмотрених грешака, а њихове последице да произведу трајни губитак за читаво друштво.[2]

Код валоризовања послератног градитељства основно питање је како одвојити добре од лоших грађевина. Кључни проблем лежи у томе што су аргументи

Сл. 1. Миодраг Мацура, Зграда Војногеографског института (1950–1954)

вредновања углавном субјективног карактера и своде се на принцип „свиђа / не свиђа“.[3] Неки од узрока овакве ситуације могу се тражити у досадашњем недовољном интересовању историчара и теоретичара архитектуре за ову проблематику, као и у психолошкој особини човека да вредним сматра готово искључиво грађевине које су репрезенти ранијих епоха, док архитектура која настаје данас остаје на маргини интересовања. Чињеница да се под појмом „баштина“ углавном подразумевају објекти који представљају „старину“ може се окарактерисати као генерацијски проблем, који је присутан како на општем плану истраживања историје послератне архитектуре тако и у области заштите културног наслеђа. Интересовања запослених у службама заштите углавном су окренута ка архитектури ранијих епоха. Међутим, с појавом млађих генерација стручњака, ситуација се мења у правцу пораста склоности и интересовања према градитељству новијег датума.[4]

У другој половини двадесетог века, од 1945. па све до деведесетих година, у нашем друштву није постојало шире интересовање за систематско проучавање савременог архитектонског стваралаштва. Проблем вредновања архитектонског дела најпре је уочљив у оквирима архитектонске струке, а потом и на општем плану јавног и културног живота, као и у непостојању утемељене професионално развијане стручне критике. Ипак, и поред изостанка јасно дефинисаних вредносних судова и компаративних параметара на основу којих је неко дело могуће валоризовати, ниједно значајно остварење није остало непримећено у стручним текстовима или приликом додељивања престижних републичких и државних награда.[5]

Колико је у ранијем периоду била запостављена ова тема – најбоље потврђује чињеница да од укупно 386 утврђених културних добара на територији града Београда само њих пет припада фонду савремене послератне архитектуре, што у процентима износи тек 1,3 одсто.[6] Први утврђени споменици културе из овог фонда јесу Музеј савремене уметности и Народна библиотека Србије, оба проглашена 1987. године, што такође упућује на закључак да су послератни објекти узети у разматрање и проучавање знатно касније у односу на објекте ранијих архитектонских слојева. Томе посебно треба додати податак да је као један од главних критеријума за утврђивање Музеја и Библиотеке за културна добра истакнут њихов институционални значај за град и државу, као водећих националних установа у својим областима. Архитектонски аспекат ових здања у образлагању одлуке стављен је у други план. У том смислу, временско поклапање утврђивања првих послератних објеката код нас и у Енглеској може се одредити као сасвим случајно. У Енглеској је томе претходило успостављање и дефинисање јасних конзерваторских принципа, док је код нас процес систематизовања истраживања и успостављања критеријума за утврђивање објеката овог фонда започео тек пре неколико година.[7]

Проблем вредновања градске архитектуре, која у највећој мери укључује архитектуру новијег доба, први

пут је постављен на колоквијуму који су 1986. године организовале секције архитеката конзерватора у оквиру Друштва конзерватора Србије.[8] Посебно значајан покушај истицања питања „заштите и валоризације дела савремене архитектуре“ код нас представљало је и покретање ове теме 1992. године у *Форуму*, стручном часопису Друштва архитеката Београда и Савеза архитеката Србије. Иако су се многи учесници ове дебате сложили да „рад на евиденцији и вредновању савремених архитектонских дела представља неопходност и културну потребу друштва“, у већини изнетих ставова преовладавало је мишљење исказано у тексту архитекте Уроша Мартиновића: „Упркос оправданости акције коју редакција *Форума* покреће, коју поздрављам и лично подржавам, иако, морам признати, са нескривеном дозом скепсе и без много оптимизма на успех“.[9]

Пораст заинтересованости стручњака из области заштите културног наслеђа за фонд послератне архитектуре значајније се мења тек почетком овог века. Томе у прилог говори утврђивање хотела „Метропол“ за споменик културе (2001), у чијем образложењу је, као један од главних критеријума, наведена вредност ауторске архитектуре објекта.[10] У том погледу, проглашење овог објекта представља прекретницу у валоризовању и тумачењу послератне архитектуре као интегралног дела културног наслеђа града. Истовремено се јављају и прве идеје о систематском проучавању овог фонда, првенствено при институтима и факултетима на којима се проучава историја архитектуре, али је већина предложених идеја остала на нивоу слова на папиру. У кампањи коју су спровели стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе у сарадњи са Архитектонским факултетом у Београду састављена је листа од 50 савремених објеката – предлога за споменике културе. Иако ова листа није постала део званичне евиденције добара под претходном заштитом при заводима за заштиту споменика културе, један од њених реализованих циљева било је проглашење зграде Генералштаба и Министарства одбране Војске Србије за споменик културе (2005).

Историјат заштите послератног архитектонског наслеђа у Београду

1987. Музеј савремене уметности и Народна библиотека Србије су први послератни објекти утврђени за споменик културе;
2001. Хотел „Метропол“ је први послератни објекат утврђен за културно добро због својих архитектонских вредности;
2008. Започет је програм систематског истраживања фонда послератног архитектонског наслеђа у Заводу за заштиту споменика културе града Београда.

Последњих година Завод за заштиту споменика културе града Београда посветио је посебну пажњу истраживању и идентификовању најзначајнијих послератних објеката и архитектонских целина. Један од важних резултата овог процеса јесте проширење евиденције добара под заштитом објектима из овог фонда, што представља први корак у њиховом очувању за будућност. Читав поступак заснован је на схватању да располагање тачним и провереним подацима доприноси освешћивању и стварању квалитетнијег односа према сопственом наслеђу, без обзира на период у којем је оно настало. Ова чињеница нарочито добија на значају у светлу актуелне грађевинске политике, која је углавном базирана на интензивном преправљању објеката и њиховом неповратном нарушавању или нестанку. Утврђивањем и презентовањем нових сазнања и истраживања о архитектонском наслеђу чинимо значајан а понекад и пресудан корак да управо наслеђе из свих историјских слојева остане сачувано за будуће генерације.

Сл. 2. Мирослав Јовановић, стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, 1956–1960.

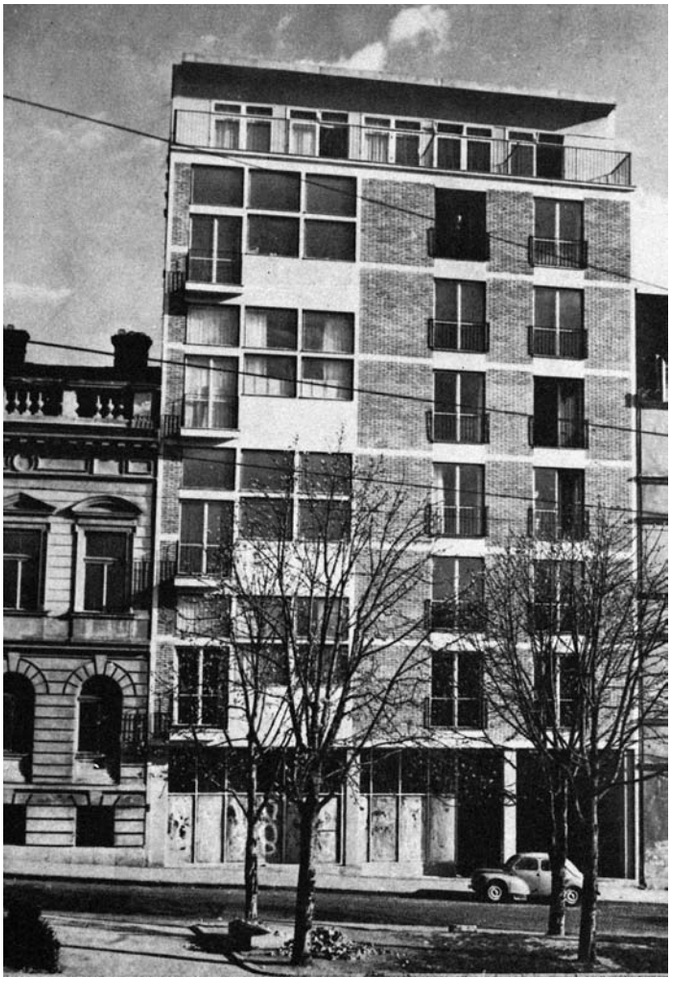

Послератни објекти утврђени за споменике културе

1. Музеј савремене уметности (1987);
2. Народна библиотека (1987);
3. Хотел „Метропол“ (2001);
4. Зграда Генералштаба и Министарства одбране (2005);
5. Хала 1 Београдског сајма (2009).[11]

Послератни објекти и целине уписани у евиденцију добара под претходном заштитом[12]

1. Палата Савезног извршног већа, Булевар Михаила Пупина 8, Нови Београд;
2. Центар „Сава“ и Хотел „Интерконтинентал“, Милентија Поповића 9, Нови Београд;
3. Центар МЗ „Фонтана“, Париске комуне 13, Нови Београд;
4. Дом синдиката, Трг Николе Пашића 5–5а;
5. Зграда Војногеографског института, Мије Ковачевића 5;
6. Зграда Социјалног осигурања, Немањина 30;
7. Хотел „Југославија“, Булевар Николе Тесле 3, Нови Београд;
8. Дом штампе, Трг Републике 5;
9. Дом омладине, Македонска 22;
10. Зграда „Политика“, Македонска 29;
11. Безистан, Теразије 27;
12. Спортски центар „25. мај“, Тадеуша Кошћушка 66;
13. Аеродром „Никола Тесла“, Сурчин;
14. Музеј ваздухопловства, Сурчин;
15. Палата „Београд“, Краља Милана 38, Масарикова 5–5а;
16. Стамбено-пословни центар „Генекс“, Народних хероја 43, Нови Београд;
17. Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, Париска 14;
18. Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду;
19. Централна зона Новог Београда.

Од укупног броја евидентираних добара под претходном заштитом на територији града Београда (212) фонду архитектуре настале након Другог светског рата припада 19 објеката/целина, односно девет одсто. Управо овај податак у поређењу са утврђеним културним добрима чијих само 1,3 одсто отпада на објекте послератне архитектуре, указује на помак у односу службе заштите према овој категорији архитектонског наслеђа.

Када је реч о намени и типу објеката који су препознати као објекти посебних споменичких вредности у највећем броју случајева посреди су *комерцијални објекти* (7): Хотел „Метропол“; Хала 1 Београдског сајма; Центар „Сава“; Хотел „Интерконтинентал“; Центар Месне заједнице „Фонтана“; Дом синдиката; Зграда „Политика“; Хотел „Југославија“; потом *објекти културне и образовне намене* (6): Музеј савремене уметности; Народна библиотека Србије; Музеј ваздухопловства, Зграда Војногеографског института; Дом штампе; Дом омладине. По бројности затим следе *објекти јавне или административне намене* (4): Зграда Генералштаба и Министарства одбране; Палата Савезног извршног већа; Зграда Социјалног осигурања; Палата „Београд“; *саобраћајни објекти и комуникације* (2): Безистан; Аеродром „Никола Тесла“; *стамбено-пословни објекти* (2): Стамбено-пословни центар „Генекс“; Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, *стамбене целине/насеља* (2): Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду; Централна зона Новог Београда; *спортски објекти* (1): Спортски центар „25. мај“.

Резултати овакве анализе указују да су највреднија остварења домаћег градитељства постигнута у области комерцијалне архитектуре и културно-образовне намене, а не у области објеката јавне/административне намене, како би се на први поглед очекивало.[13]

Заштићени послератни објекти према типу и намени	Број	%
комерцијални објекти	7	30 %
објекти културне и образовне намене	6	25 %
објекти јавне или административне намене	4	17 %
саобраћајни објекти и комуникације	2	8 %
стамбено-пословни објекти	2	8 %
стамбене целине/насеља	2	8 %
спортски објекти	1	4 %

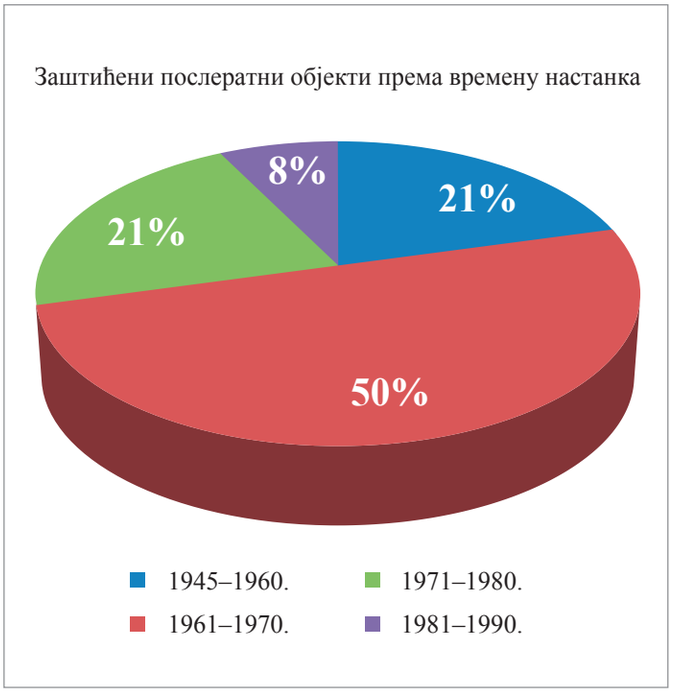

Посматрано из угла времена настанка, број евидентираних објеката прати динамику и квалитет грађевинске активности, која је првенствено била условљена политичким и економским разлозима. Тако се међу објектима изграђеним од 1945. до 1960. године налази пет заштићених добара: Дом синдиката (1947–1957), Зграда Војногеографског института (1950–1954), Хала 1 Београдског сајма (1954–1957), Хотел „Метропол“ (1954–1958), Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ (1956–1960). Највећи број данас утврђених и евидентираних објеката изграђених након 1945. године припада архитектури седме деценије двадесетог века: Дом штампе (1958–1961), Дом омладине (1961), Аеродром „Никола Тесла“ (1961), Палата Савезног извршног већа (1948–1962), Зграда Социјалног осигурања (1959–1962), Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду (1959–1963), Безистан (1962–1963), Зграда Генералштаба и Министарства одбране (1955–1965), Музеј савремене уметности (1961–1965), Центар МЗ „Фонтана“ (1963–1967), Хотел „Југославија“ (1947–1969), Зграда „Политика“ (1967–1969). Најмањи број објеката припада групи грађевина реализованих током осме и девете деценије: Народна библиотека Србије (1966–1973), Спортски центар „25. мај“ (1971–1974), Палата „Београд“ (1974), Централна зона Новог Београда (1962–1979), Центар „Сава“ и Хотел „Интерконтинентал“ (1977–1979), Стамбено-пословни центар „Генекс“ (1980), Музеј ваздухопловства (1989).

Заштићени послератни објекти према времену настанка	Број	%
1945–1960.	5	21 %
1961–1970.	12	50 %
1971–1980.	5	21 %
1981–1990.	2	8 %

Чињеница да највећи број објеката код којих су препознате споменичке вредности припада седмој деценији прошлог века потврђује прихваћено становиште да је ово раздобље обележено великим просперитетом домаћег градитељства. Након раног послератног периода, у којем су се осећале последице политичке нестабилности и материјалне оскудице, седамдесете године су у архитектонском смислу донеле израз стабилности, архитектонске и технолошке иновативности и нових естетских вредности. С друге стране, несразмерно мали број евидентираних објеката из каснијих периода (након 1970) потврђује да је и даље истраживање и вредновање архитектуре настале у временски удаљенијим периодима ажурније спроведено у односу на оно које се тиче градитељства последњих деценија.

Сл. 3. Бранко Петричић, Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду, аутори архитектонских решења стамбених објеката: Бранко Петричић, Тихомир Ивановић и Душан Миленковић, 1959–1963.

Утврђивање принципа и мерила за увођење неког објекта у евиденцију добара од посебног споменичког значаја намеће се као једно од суштинских питања. За успостављање основаног и веродостојног списка послератних објеката од посебних архитектонских вредности неопходно је применити научноистраживачке методе у процесу вредновања, који претпостављају критичко проучавање извора и литературе. Према мишљењу проф. др Нађе Куртовић-Фолић, појам вредновања може се двојако посматрати: као теоријски проблем, који захтева јасно дефинисање вредносних критеријума, и као проблем примене теоријских ставова и филозофског приступа вредновању на физичку природу објекта или целине. У том смислу, теоријско вредновање може се дефинисати као трајна потреба за стварањем реперних примера у процесу истраживања развоја архитектуре као градитељске дисциплине, што одговара методама историчара, док би се практично вредновање односило на свако појединачно дело, што је ближе конзерваторском методу.[14]

Као један од важних аспеката сагледавања целокупне градитељске делатности послератног раздобља, намеће се потреба дистанцирања истраживача од самих појава које теже да протумаче и вреднују, односно избегавања фаворизовања одређеног дела кроз његово сагледавање у временски ширим и објективнијим перспективама.[15] Разматрање дела у ширем културноцивилизацијском контексту неминовно је довело до постепеног усаглашавања појма „довољне историјске дистанце“ у науци, која би омогућила објективно посматрање одређених архитектонских феномена. Тиме се стварају услови да се дело сагледа у историјском континуитету, као и да се одреди његово место, поготово у односу на друга дела која му хронолошки претходе или следе. Према мишљењу проф. др. Александра Кадијевића, историјска дистанца управо представља „централни, фундаментални чинилац који раздваја научни од дневнокритичког дискурса“.[16] Посебно важна предност коју нуди историјско дистанцирање јесте чињеница да се с протоком времена извори за проучавање дела мултипликују и диференцирају, стварајући квалитетну основу за потпуније тумачење одређене историографске теме. Историјска дистанца омогућава да се дело не посматра само са аспекта његових естетских вредности, већ у ширем контексту друштвених, историјских и културних услова епохе.

Када је реч о аустријском законодавству у области заштите културног наслеђа, Алојз Ригл (Alois Riegl)[17] изнео је још 1904. године идеју да је потребно да протекне период од 60 година од подизања неке грађевине да би се она могла објективно сагледати. У пракси је, нарочито због битно увећане архитектонске продукције и повећане учесталости смењивања архитектонских периода, ова дистанца постепено смањивана и на крају сведена на раздобље од 30 година, као што је у случају с постулатима на којима је базирано деловање заштите енглеског наслеђа (*English Heritage*).[18] Као закључак за ову тему, могло би се истаћи да је за сагледавање дела у целовитом историјском контексту пожељно дистанцирање у распону од 25 до 30 година, јер поштовање таквог начела онемогућава различите идеолошке и естетичке искључивости тумачења.[19]

Објективно тумачење појединих архитектонских дела, поред историјског, захтева и такозвано емоционално дистанцирање. Сваки истраживач који тежи да исправно вреднује градитељско остварење мора да се суздржи од испољавања отворених симпатија према делу или његовом творцу, тј. да се с једнаком пажњом

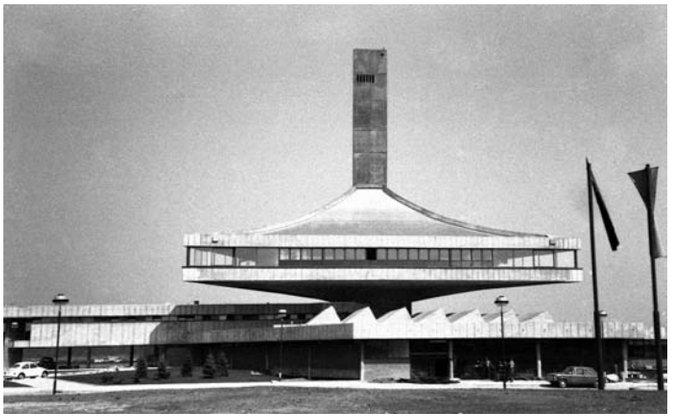

Сл. 4. Иван Антић, Спортски центар „25. мај“, 1971–1974.

посвети разматрању и оних стваралачких продукција и периода којима по својим личним афинитетима није склон. У историографском раду намеће се као нужно увођење идеолошко-политичке неутралности, која се односи пре свега на тумачење друштвених основа, односно проблематизовање политичких аспеката архитектуре и урбанизма. У новије време, све су чешће препоруке да се архитектонска историографија бави ширим кругом тема од пуке дескрипције грађевине или анализе њеног пројекта и скица. Коначно, интересно дистанцирање гарантује научно неутралан приступ и карактер валоризације и проверу стручне и моралне кредибилности изнетих ставова.[20]

Парадокс који прати истраживање и тумачење послератне архитектонске продукције у нашој средини добио је и посебну обојеност изазвану специфичним социополитичким контекстом у којем се та архитектура развијала и стварала. Тако је недовољно изграђен однос према овом раздобљу домаћег градитељства, као и недостатак стабилних историографских мерила, допринео урушавању и нестанку одређеног дела овог фонда.[21] С једне стране, грађевине које су подизане под директним надзором владајућих структура биле су још током грађења прокламоване као примери изузетних архитектонских и симболичких вредности. Истовремено је стваран и њихов стручни, медијски и културни култ. С друге стране, те исте грађевине нису биле предмет посебне пажње професионалаца у области заштите културних добара. Упркос бројним признањима и званичним наградама угледних републичких и државних удружења, вредновање тих грађевина као интегралног дела архитектонске баштине града у већој или мањој мери је изостало. Одговорност за такво стање не лежи искључиво у области историографије и заштите градитељског наслеђа, већ и у односу целокупног друштва према свим архитектонским слојевима прошлости.

Стварање евиденције послератног архитектонског наслеђа која би уживала кредибилитет како код стручне тако и код укупне јавности морало би да се заснива на историјској дистанци, објективности, документованости и утемељеним критеријумима који се тичу архитектонског квалитета, идејне и техничке иновативности и самосвојности дела у одређеном историјском контексту. Израда таквог документа као главни циљ и задатак треба да има успостављање референтног оквира за дефинисање нове политике заштите, као и за будућу ревалоризацију целокупног архитектонског наслеђа.[22]

Најважније питање успостављања стабилног система заштите послератног градитељског наслеђа односи се на евиденцију дела и одређивање њиховог места у постојећем корпусу заштићених културних добара. Систем и пракса заштите требало би да буду утемељени на резултатима научног и стручног истраживачког рада.[23] Један од могућих путева у идентификовању објеката савремене архитектуре од посебних архитектонских вредности јесте консултовање до сада објављене литературе, како синтезних монографија које се баве историјом послератног градитељства тако и појединачних монографских публикација, стручних радова, текстова објављених у дневној штампи и периодици и др. У прилог раније изнетој констатацији о недовољном интересовању историчара архитектуре за тему градитељства новијег датума говори релативно мали број публикованих прегледа послератне архитектуре код нас. Међу најзначајније прегледе убрајају се: Михајло Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд, 1975; Б. Стојановић, У. Мартиновић, *Београд 1945–1975, Урбанизам архитектура*, Београд, 1978; Иван Штраус, *Архитектура Југославије 1945–1990*, Сарајево, 1991; Алексеј Бркић, *Знакови у камену*, Београд, 1992; Дијана Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд, 2002; Милош Перовић, *Српска архитектура 20. века, Од историцизма до другог модернизма*, Београд, 2004; Зоран Маневић, *Лексикон српских неимара*, Београд, 2002; Љиљана Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти: српска архитектура 1980–2005*, Београд, 2007. и др. Заједнички садржалац објеката и архитектонских ансамбала презентованих у њима може да послужи као полазна основа даљег истраживања.

Дуготрајна усредсређеност домаћих аутора на београдско градитељство раздобља између 1815. и 1914. године, а потом и међуратно раздобље, током последњих

Сл. 5. Стојан Максимовић, Центар „Сава“ и хотел „Интерконтинентал“, 1977–1979.

деценија уступила је место архитектонском стваралаштву које се развијало након 1945. године. Ипак, извесна неконзистентност у обради и тумачењу извора, одсуство уједначене терминологије, као и превага дескриптивног над теоријски заснованим приступом, захтевају извесну суздржаност у безусловном прихватању мишљења и оцена изнетих у њима.[24] Када је реч о монографским публикацијама, истраживачи би требало да обрате пажњу у којој мери су изнети ставови утемељени и објективни, односно колико су теме које оне обрађују сагледане у ширем историјском контексту. И поред већег броја публикованих монографија о ауторима чије је стваралаштво обележило период који је тема овог рада, могло би се ипак рећи да се тек последњих деценија појавио известан број објективних, интересно неутралних и фактографски потпуних монографских приказа.[25]

Такође, значајан елемент у издвајању најистакнутијих примера и представника ове архитектуре чине награде додељиване за појединачна архитектонска остварења, као и оне које су ауторима уручиване за целокупно стваралаштво – Велика награда архитектуре Савеза архитеката Србије (САС), награда листа „Борба“, Седмојулска награда, Октобарска награда града Београда, Годишња награда САС, награде и признања Салона архитектуре и др. Додељиване на савезном, републичком и градском нивоу, уз развијен конкурсни систем и уз одабир углавном компетентних жирија, ове награде дају важно сазнање о односу савременика, како стручњака тако и лаика, према награђеним делима.

Посебно важан документ представљају новински чланци, као и текстови објављени у стручним публикацијама међу којима посебно место припада часописима *Архитектура* (Загреб), *Човјек и простор* (Загреб), *Преглед архитектуре* (Београд), *Југославија* (Београд), *Техника* (Београд), *Наше грађевинарство* (Београд), *Архитектура и урбанизам* (Београд), *Архитект* (Љубљана), *Арх* (Сарајево), и *Синтеза* (Љубљана). Текстови објављени у овој периодици откривају атмосферу и дух времена у којима су објекти настали и показују шта се од архитекте захтевало, односно да ли су, према мишљењима савременика, аутори успешно реализовали постављене задатке. У том смислу, у заузимању става приликом валоризовања објеката треба увек водити рачуна о факторима које један архитекта у прошлости није могао да предвиди, попут напретка у области компјутерске технологије или промене стандарда у пројектовању (величина просторија, употреба скромних материјала и сл.). Најчешће погрешке у овом настојању могу се десити уколико се о грађевинама доноси суд на основу мерила и критеријума који данас важе у архитектури.

Истраживање послератне архитектуре данас је знатно олакшано и повећањем интересовања научника и публициста за писање новинских чланака и стручних текстова, што је, нарочито у последње две деценије,

Сл. 6. Михајло Митровић, Стамбено-пословни центар „Генекс“, 1980.

изнедрило проширење тематског опсега историографских истраживања новије београдске архитектуре.[26] Основни предуслов за квалитетно испуњење таквог задатка јесте постојање свести о сталним променама владајућег укуса и односа према архитектури, као и о изменама околности у којима је та архитектура настајала. Такође, данашњим истраживачима пружа се посебна могућност – коју њихови претходници који су се бавили истраживањем историје архитектуре ранијих епоха углавном нису имали – интервјуи са архитектима и ауторима објеката, затим сарадња са инвеститорима и грађевинским предузећима која су изводила радове. Историја ових предузећа, од којих је највећи број основан непосредно након рата, важно је сведочанство за целокупну историју архитектуре послератног раздобља.

Разумевање историјског контекста у којем је архитектура која је предмет овог разматрања настајала, и значаја сваке грађевине појединачно, кључан је елемент у дефинисању њихове будуће судбине. Недостатак утемељених критеријума отвара простор за сумњу у правилно одређено место неког објекта или урбаног амбијента у систему вредности.[27] Јасно утврђивање критеријума и принципа заштите послератног архитектонског наслеђа најважнији је корак у њиховом очувању, али и у одлучивању о томе које врсте конзерваторских метода треба на њима примењивати. Тиме се обезбеђује већа доследност, конзистентност и транспарентност конзерваторских принципа и поступака које је могуће применити, што има за циљ очување архитектонског наслеђа не само као чиниоца прошлости већ пре свега као елемента континуитета, стварања и развоја.

Питање очувања послератног архитектонског наслеђа, као и одлучивања о могућностима увођења нових намена и адаптације ових грађевина, често у свом корену има економски фактор. Најчешћи је случај да извођење грађевинских радова на њима захтева финансијска средства која углавном превазилазе укупну вредност самих објеката. У том погледу, такође се може говорити о неправедном положају савремене архитектуре у односу на објекте ранијих историјских епоха и стилова, код којих економски аспект конзервације није одлучујући у толикој мери, јер се очекује да ће та вредност бити виша од тржишне вредности самог објекта. Међутим, код послератних објеката, управо због њихове „савремености“, економски фактори се по правилу упоређују са онима који владају данашњом пројектантском и грађевинском праксом.

Посматрано у светлу односа послератне архитектуре према ранијим градитељским периодима, нарочито према стваралаштву прве половине двадесетог века, може се приметити потреба за различитим критеријумима вредновања. Као главни елемент за валоризацију градитељског наслеђа ранијих епоха углавном се наводи архитектонска вредност, у оквиру које се може издвојити низ поткатегорија: декоративност, уметнички утисак, ауторско остварење, јединственост,

иновативност и др.[28] С друге стране, за вредновање најновије архитектуре најзначајнији је „уметнички утисак“ који то дело оставља на посматрача. Из свега наведеног, као општеприхваћен принцип намеће се да критеријуми за вредновање грађевина савремене архитектуре морају да буду знатно виши од оних који се примењују за објекте ранијих историјских епоха. Често се дешава да су објекти изграђени током деветнаестог века или старији утврђени за споменике културе само зато што су барем делимично очувани у свом оригиналном изгледу, иако су просечних вредности и квалитета. С друге стране, уколико је аутентичност објекта насталог након 1945. године само иоле нарушена, та чињеница већ покреће питање потребе његовог очувања међу стручњацима, иако он можда поседује посебне архитектонске и друге вредности. У практичном смислу, то значи да заштићени савремени објекти морају да буду јединствени и изузетни, а не само просечни представници свога времена.

Као основно полазиште у дефинисању критеријума валоризовања, могу се издвојити кључне вредности које представљају основ за даљу евалуацију значаја објекта. Основни критеријуми у препознавању вредности послератног архитектонског наслеђа свакако би требало да буду *човек* (аутор или тим) и *дело* (без обзира на то да ли је име аутора познато). Овај елемент би се могао подвести под *естетску вредност*, која представља крајње субјективан појам. Ипак, треба истаћи да с временом долази до формирања општеприхваћених ставова о вредности архитектуре, односно њених препознатљивих естетских норми, што може да послужи као релевантан фактор.

Поред ових општих критеријума, за разумевање и препознавање вредности објекта послератне архитектуре могу се применити посебни елементи вредновања. Важан чинилац у валоризовању може да буде чињеница да објекат представља физичко сведочанство примене иновативних конструкција и материјала, што би се могло одредити као његова *материјална вредност*. Посебан аспект вредновања представља *историјска вредност*, односно везаност објекта за важне догађаје, личности или институције од посебног значаја за историју народа и државе. И коначно, *опште вредности* објекта могу се дефинисати и кроз његову улогу у промовисању општеприхваћених друштвених и хуманих вредности. У *остале вредности* које се такође могу узети у обзир у сагледавању и валоризовању објекта спадају: утилитарност, декоративност, занатски квалитет извођења, решавање функционалних захтева, просторни односи, примена нових материјала и инжењерских техника и сл. Интегритет грађевине оличен у њеном јединственом дизајну, као и доследно спроведена идеја

Сл. 7. Иван Штраус, Музеј ваздухопловства, 1969–1989.

кроз њену структуру, пројекат, архитектонску форму, материјал и садржај – такође могу бити важан услов у разматрању споменичких вредности објекта.

Посебни критеријуми вредновања појединачних објеката могу бити веома специфични, нпр: изузетност волумена и габарита, интеграција различитих функција, смелост у комбиновању архитектонских елемената, вредности јавног простора, уклапање у околину, сложеност просторне организације, специфичност у употреби материјала, успешно партерно уређење, реализација важних модернистичких идеја, карактеристичност намена, иновативност у примени материјала или одређених структура, нови архитектонски типови, квалитет урбанистичког решења... Ипак, заштита објеката послератног градитељства, и уопште целокупног културног наслеђа, не завршава се валоризацијом, већ напротив од ње почиње. Читав систем заштите, као и поступак физичке рестаурације и реконструкције почивају на утемељеном и доследно спроведеном вредновању објеката.[29]

Иако је Завод учинио прве кораке у систематизовању истраживања савременог градитељства Београда, кључне радње и задаци тек треба да буду учињени. Као полазна активност у истраживању и ревалоризовању послератног градитељског наслеђа, требало би да се изврши рекогносцирање ставова и мишљења о вредностима како целокупног фонда послератног градитељства тако и појединачних објеката и комплекса. У том циљу као најефикаснији начин намеће се организовање стручних скупова и сарадња с релевантним институцијама за истраживање ове области, као и укључивање одговорних особа на свим административним и институционалним нивоима.[30] Такође, све активности

на овом плану требало би да привуку медијску пажњу и шири интерес публике, што се најделотворније може постићи презентовањем истраживања кроз изложбе и публикације, којима би се на детаљан и поткрепљен начин образложиле основне поставке дефинисања и идентификовања предлога за утврђивање послератних објеката за споменике културе.[31] Важност улоге свеукупне јавности у препознавању објеката послератне архитектуре као саставног и не мање важног сегмента културног наслеђа у целини, не сме да буде занемарена, јер управо она може да постане кључни фактор у очувању читавих архитектонских слојева за будућност.

Ни култура живљења ни култура односа према простору и архитектури у целини нису довољно заступљене у образовању и медијима. Одатле се као један од кључних задатака заштите послератног градитељског наслеђа намеће упознавање јавности са историјом, теоријом и праксом савременог градитељства.[32] У циљу подизања укупне друштвене свести о вредностима и значају послератне архитектуре посебно би корисно било спровести истраживање на ширем узорку о ставу испитаника по питању утврђивања објеката ове категорије за споменике културе. Ово истраживање би данас могло да пружи потпуно нове податке, с обзиром на то да су савремена архитектура и уопште модерни послератни покрет постали препознатљив и, могло би се рећи популаран, период у различитим сферама културе и друштва. Тако се често дешава да многи објекти који су били запуштени годинама, због недовољних материјалних могућности за њихово одржавање и коришћење током претходног периода, данас имају нове кориснике који су преузели бригу о њима. Управо зато би један од кључних задатака био да будући корисници културних добара буду, једнако колико и укупна јавност, свесни њихове вредности и значаја као важног сведочанства из наше новије историје. [33]

Савремене европске стратегије и документи из области заштите градитељског наслеђа као два основна циља нове политике заштите издвајају потребу за формирањем јединствене и свеобухватне евиденције објеката и одмах потом – подизање свести целокупне јавности о вредностима модерног покрета у архитектури. У овом смислу треба посебно издвојити активности међународних организација на подстицању очувања заштите архитектуре модерног покрета, пре свих Савета Европе и Међународне радне групе за документацију и конзервацију објеката, целина и групација модерног покрета (*DOCOMOMO*).[34]

Утврђивање објеката послератне архитектуре представља један од најважнијих послова у области заштите у будућим временима. Како би заштита културног наслеђа остала веродостојан и конструктиван део друштва, неопходно је да се изврши кодификација принципа и дефинише конзерваторска филозофија, чиме ће бити обухваћени сви типови грађевина и сви периоди грађења. Конзерваторски принципи и критеријуми валоризовања, као главно средство у постизању тог циља, треба да допринесу дефинисању јасних ставова и судова, који ће значити доследност заштите културног наслеђа у будућности.

НАПОМЕНЕ:

1] О овој теми публиковано је током последњих деценија неколико радова који су послужили за писање овог прилога: Нађа Куртовић-Фолић, *Појам вредновања архитектуре у историји и пракси*, Гласник ДКС, бр. 12, Београд, 1988, 158–161; Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архитектуре*, Гласник ДКС, бр. 12, Београд, 1988, 165–168; Зоран Маневић, *О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу*, Лесковачки зборник, бр. 25, Лесковац, 1989, 47–48; Михајло Митровић, *О вредновању српске архитектуре нашег доба*, Архитектура и урбанизам, бр. 2, Београд, 1995, 6–9; Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *Вредновање градитељског наслеђа*, Архитектура и урбанизам, бр. 5, Београд, 1998, 71–76; Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног покрета у Београду: Прилог новој политици заштите*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, 48–50; Александар Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 235–253.

2] „Недостатак специфичног интереса за конзервацију овог дела наслеђа довео је до ненадокнадивих губитака и лишавања будућих генерација од овог периода европске свести“ део је документа Препоруке о заштити архитектонског наслеђа 20. века, који је Савет Европе донео 9. септембра 1991. године. Овим документом владама земаља чланица препоручено је да развију стратегије за идентификацију, рестаурацију и подизање свести јавности о вредновању архитектуре 20. века: Council of Europe*, Appendix to Recommendation No. R (91) 13: Principles for the conservation and enhancement of the architectural heritage of the twentieth century,* према: Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 41.

3] Др Зоран Маневић истиче: „Наш однос према грађевинама и просторима чији нас изглед више не задовољава превише је емотиван, премало рационалан. Овај ирационални однос у пуној је супротности са сва три основна становишта са којих се мора прићи вредновању градитељског наслеђа новијег доба, становишта економичности, историчности и остварења уметничког доживљаја у простору који нас окружује“; Зоран Маневић, *О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу*, 47; Емотиван однос према архитектонским вредностима проф. др Нађа Куртовић-Фолић објашњава „интуитивним, професионалним и идеолошким особеностима помешаним са прикупљеним техничким и историјским подацима“; Нађа Куртовић-Фолић, *нав. дело*, 158.

4] Да је фокус током времена померен са добара која су вреднована првенствено због своје старости на добра чије се вредности одређују скупом различитих критеријума, потврђује Конвенција о заштити европског архитектонског блага, усвојена од стране Савета Европе у Гранади 1985. године, према којој се валоризовање добара врши на основу њиховог изразитог историјског, археолошког, уметничког, научног, друштвеног или стручног значаја. Субјективност у дефинисању вредности културног наслеђа посебно је издвојена и у тексту *Смернице за управљање подручјима светског културног наслеђа* (Bernard M. Filden i Juka Jokileto, ICCROM, 1998), где се у поглављу „Вредности културног добра“ истиче да вредности могу бити дефинисане као „друштвено прихваћено схватање квалитета ствари“, односно да оне зависе од друштва и да се с временом могу мењати. Промене којима је свако добро изложено током свог трајања постају саме по себи део његовог историјског карактера и материјалне грађе, која је носилац његових културних вредности како у прошлости тако и у садашњости; Bernard M. Filden i Juka Jokileto, *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, Kotor, 2005, 14.

5] Михајло Митровић, *нав. дело*, 8–9.

6] Исти однос могао би се применити и на читав фонд непокретних културних добара у Србији: од преко шест стотина утврђених културних добара од изузетног и великог значаја занемарљив је број оних који сведоче о градитељској култури нашег доба: Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *нав. дело*, 75.

7] У Енглеској су принципи по којима се послератне грађевине могу уврстити међу споменике културе успостављени још 1987. године, а крајем 1995. године овај процес резултовао је уписивањем 189 појединачних објеката у спискове заштићених добара.

8] Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *нав. дело*, 71.

9] *Форум*, бр. 9, Београд, фебруар 1992, 5.

10] Хотел „Метропол“ изграђен је између 1954. и 1958. године и представља адаптацију започете зграде Централног комитета омладине Југославије. Архитекта Драгиша Брашован остварио је дело које је успело да се постави као снажна самосвојна грађевина доминантна у већ формираном окружењу. Споменик културе је пројектован као висока кубична маса стереометријских форми коју прате нижи анекси и на фасади према улици и на фасади према парку Ташмајдан. Фасада је обликована сведеним средствима, ритмичним низом прозорских отвора оживљеним у највишим деловима грађевине варирањем њихове величине и положаја и уоквиривањем у јединствен низ. Споменик културе припада последњој фази, богатог, разноврсног, а пре свега истраживачког, опуса овог родоначелника српске модерне. Зграда споменика културе са доследно спроведеним архитектонским, конструктивним и ликовним принципима модернистичког правца и са јаком функционалистичком примесом из времена свог настанка, на одређен начин типичан је продукт архитектонске радионице архитекте Драгише Брашована: Извод из образложења Одлуке о утврђивању хотела „Метропол“ за споменик културе, *Службени гласник РС*, бр. 32/01.

11] На овом месту вредно је истаћи процес утврђивања комплекса Београдског сајма за споменик културе, као једног од највреднијих примера српске послератне архитектуре, изузетних просторних и архитектонских вредности и сведочанства техничког, технолошког, научног и креативног узлета Београда и Србије педесетих година прошлог века (о томе видети текст објављен у *Наслеђу*, VII). Према Предлогу одлуке који је израдио Завод за заштиту споменика културе града Београда, Влада РС донела је Одлуку о утврђивању комплекса Београдског сајма у Београду за споменик културе (*Службени гласник РС*, бр. 4/09) којом је дефинисана заштита целокупног комплекса Београдског сајма. Већ на наредној седници Влада РС је донела Олуку о престанку важења Одлуке о утврђивању комплекса Београдског сајма у Београду за споменик културе (*Службени гласник*, бр. 5/09) да би, коначно, у марту 2009. године била донета Одлука о утврђивању Хале 1 Београдског сајма за споменик културе (*Службени гласник РС*, бр. 16/09), којом је предвиђена заштита само једног објекта у оквиру комплекса који по свом концепту, архитектонском и урбанистичком решењу, као и просторној диспозицији представља јединствену и нераздвојиву целину. Овај пример неусаглашености ставова стручњака и оних у чијој надлежности је доношење одлука о заштити културних добара, овде наведен као најспецифичнији случај, заслужује да буде тема посебног рада.

12] За објекте са списка под редним бројевима од 1 до 6 покренут је поступак утврђивања за културно добро.

13] Општеприхваћен став је да је нова југословенска власт тежила да свој престиж и своју моћ изрази пре свега кроз архитектуру јавних објеката и административних седишта највиших државних и политичких институција.

14] Двојност у приступу вредновању заступа и др Зоран Маневић, истичући да оваква расправа има за циљ да укаже на распрострањену појаву нејасних критеријума, изазваних сукобом историографских и конзерваторских метода. Он истиче да Закон о културним добрима даје предност методима историчара над методима конзерватора, тако што у целинама и у појединачним споменицима културе види искључиво културно-историјске, а не амбијенталне вредности, док су у пракси превасходно амбијенталне вредности предмет наше пажње, а тек накнадно оне у нашој свести добијају и културно-историјски оквир. Види: Нађа Куртовић-Фолић, *нав. дело*, 159–160; Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *Вредновање градитељског наслеђа*, 72.

15] Проф. др Александар Кадијевић у свом раду *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији* расправља о четвороструком дистанцирању од разматраних феномена – емотивном, идеолошко-политичком, историјском и интересном: Александар Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 235–253.

16] Исти аутор истиче да се „начело довољне временске дистанце намеће као незаобилазно при свим историографским подухватима, систематизовању и критици извора, успостављању карактеризација, изради досијеа објеката у служби заштите, припреми националних регистара научних установа, високошколској едукацији: Александар Кадијевић, *нав. дело*, 243.

17] Алојз Ригл (Alois Riegl, 14. јануар 1858, Линц – 17. јун 1905, Беч), аустријски историчар уметности, сматра се једном од најважнијих фигура које су својим залагањем допринеле успостављању историје уметности као самосталне научне дисциплине.

18] Процес валоризовања и утврђивања послератних објеката за културна добра у Енглеској започет је 1987. године, док је у Шкотској и Велсу тај процес почео нешто раније. Још 1969. године Николас Певзнер (Nikolaus Pevsner) предложио је да се 50 савремених објеката прогласи за културно добро (радило се о објектима из тридесетих година прошлог века).

19] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 38; Александар Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији*, 244–245.

20] *Исто*.

21] Ова појава је нарочито дошла до изражаја увођењем вишепартијског политичког система у Србији, када је, као одраз реваншизма, дошло до уништавања меморијалних скулптура и архитектуре која је асоцирала на неомиљена политичка и идеолошка раздобља: Александар Кадијевић, *О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима*, Наслеђе, IX, 2008, 76.

22] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 38–39.

23] *Исто*, 35.

24] Александар Кадијевић, *О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима,* 75.

25] Александар Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији*, 246.

26] Александар Кадијевић, *О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима*, 75.

27] Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архитектуре*, 165.

28] Правилник о вредновању (категоризацији) непокретних културних добара (Републички завод за заштиту споменика културе града Београда, 1996), поред општих, одређује и ближе (специфичне) критеријуме за утврђивање културних добара од изузетног и великог значаја и то према врстама културних добара. Овим правилником такође се прописује и поступак вредновања (категоризације) културних добара.

29] Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архитектуре*, 167.

30] Питања очувања, валоризације, заштите и презентације културног наслеђа главни су предмет Конференције „Заштита градитељског наслеђа – Стварно и могуће“, која је замишљена као један у низу научно-стручних скупова на којима ће се разматрати проблеми из области заштите, уређења и коришћења културног наслеђа. Конференцијом је дат допринос и обележавању педесет година од оснивања Завода за заштиту споменика културе града Београда. У оквиру теме „Валоризација градитељског наслеђа“ посебан допринос тумачењу кључних проблема који се тичу и послератног градитељства Београда дали су др Зоран Маневић (*Вредновање урбаног наслеђа*) и проф. др Александар Кадијевић (*Нивои просуђивања новије српске архитектуре*).

31] Актуелност проблема вредновања послератног архитектонског наслеђа потврђена је организовањем међународне конференције „Редефинисање послератног колективног становања“, која је у оквиру Београдске интернационалне недеље архитектуре одржана 3. јула 2009. године. Напори које поједине европске институције чине како би унапредиле ситуацију на овом плану огледају се пре свега у публиковању књига које имају за циљ да се шира јавност боље упозна са вредностима и елементима вредновања градске архитектуре новијег датума. Један од таквих примера је *Водич кроз послератну архитектуру Берлина*, који је, према речима предавача и аутора публикације Габи Долф Бонекемпер (Gabi Dolff-Bonekamper), професора не Техничком универзитету у Берлину, наишао на изузетан пријем у јавности. Резултати истраживања послератног наслеђа у Енглеској, које је спровела Илејн Харвуд (Elain Harwood), стручњак за ову област у оквиру института *English Heritage*, преточени су у публикацију: *England. A Guide to Post-war Listed Buildings (2003).*

32] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 36.

33] Присутност ове теме и истицање важности скретања пажње јавности на остварења савремене архитектуре потврђује и *Студија заштите модерне архитектуре*, која је настала као плод сарадње Друштва архитеката Београда и Урбанистичког завода Београда, која је приложена уз Генерални план Београда 2021. *Списак објеката савремене архитектуре* обухвата 208 грађевина изграђених у раздобљу од 1907. до 2000. године. Објекти су груписани у неколико целина према временским раздобљима у којима су настали, а која приближно одговарају појединачним деценијама двадесетог века. Иако је списак вреднованих објеката подложан даљем разматрању и усаглашавању с мишљењима других релевантних институција, треба истаћи важност чињенице да је у оквиру Генералног плана посвећена посебна пажња управо овој групи објеката: Igor Marić, *45 godina rada DAB*-a, Forum +, br. 50, jun 2005.

34] *DOCOMOMO* је међународна радна група основана 1990. године с функцијом да сарађује са званичним организацијама у пружању подршке циљевима постављеним у Ајндховенском саопштењу (*The Eindhoven Statement*) – промоцији бољег разумевања идеја модерног покрета.

Summary: BILJANA MIŠIĆ

ON THE EVALUATION AND PROTECTION OF BELGRADE'S POST-WWII ARCHITECTURE

The issue of evaluation and treatment of the post-WWII built heritage has lately become a focus of professional attention. So far, the question of evaluation criteria and protection principles for this category of buildings has not been adequately debated by heritage professionals. As a result, heritage protection institutions do not have a clearly defined position on the method of evaluating the architecture created over the past sixty years.

Over recent years, the Cultural Heritage Protection Institute of Belgrade has been devoting much attention to identifying and studying the most important post-war buildings and districts. One of the important results of that process is an extended list of buildings placed under preliminary protection, which is the first step towards their preservation for the future. The process is underpinned by the belief that the availability of accurate and verified data is helpful in raising the community's awareness of its own heritage and in creating a more appropriate attitude towards the heritage regardless of the period in which it arose.

Understanding the historical context of the architecture which is the subject of this article and the significance of each building is central to making decisions on their future. Setting clear evaluation and conservation criteria for the post-war architectural heritage is the most important step in its preservation, but also in selecting appropriate conservation techniques. It should ensure consistency and transparency of practicable conservation principles and procedures.

Identification and heritage designation of post-war architectural structures and complexes is a major task in the area of cultural heritage protection in the future. In order for cultural heritage protection to remain a responsible and constructive social factor, it is necessary to codify the principles and to define a conservation policy which would encompass all types of buildings and all construction periods. The conservation principles and evaluation criteria, as the main instrument for achieving this goal, should contribute to the clarity of perspective and judgment, thereby ensuring consistency in cultural heritage protection in the future.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Milorad Macura, Military Geographical Institute, 1950–54

Fig. 2 Miroslav Jovanović, Residential building with the Gallery of the Museum of Contemporary Art, 1956–60

Fig. 3 Branko Petričić, Residential blocks 1 and 2 in Novi Beograd; residential buildings designed by Branko Petričić, Tihomir Ivanović and Dušan Milenković, 1959–63

Fig. 4 Ivan Antić, 25th May Sports Centre, 1971–74

Fig. 5 Stojan Maksimović, Sava Centre and Intercontinental Hotel, 1977–79

Fig. 6 Mihajlo Mitrović, Genex Tower, a residential and office building, 1980

Fig. 7 Ivan Štraus, Museum of Aviation, 1969–89

Наслеђе и универзитетска настава

УДК 371.214:[378.6:72(497.11)

МИРЈАНА РОТЕР-БЛАГОЈЕВИЋ
МАРКО НИКОЛИЋ

ОД КЛАСИЦИЗМА ДО СЕЦЕСИЈЕ – СТИЛСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ АРХИТЕКТУРЕ У БЕОГРАДУ ТОКОМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Изборни предмет 3 – Дипломске академске студије (мастер) на Архитектонском факултету Универзитета у Београду

Већ више деценија се на Архитектонском факултету Универзитета у Београду веома успешно развија настава из области проучавања и обнове градитељског наслеђа, у прошлости на *Катедри за развој архитектуре и уметности* (касније *Катедри за историју и теорију архитектуре и уметности*), а данас на *Департману за архитектуру*[1]. Након најновије наставне реформе Архитектонског факултета (2005. године), ради њеног усаглашавања с принципима и стандардима Болоњске декларације, у оквиру наставног плана и програма трогодишњих основних и двогодишњих дипломских (мастер) студија, заступљеност материје везане за изучавање историје архитектуре и уметности, као и заштите и ревитализације градитељског наслеђа је, у оквиру обавезних предмета за све студенте, у великој мери редукована. Ипак нов концепт наставног плана и програма је омогућио да се она темељитије и садржајније развија у оквиру изборне наставе на дипломским (мастер) студијама, која се организује за мање групе студената (20–30). Студенти се кроз предавања, семинаре, радионице и рад у мастер студију упознају са специфичним темама везаним за историју архитектуре и уметности, савремену архитектуру и визуелну уметност, као и с проблемима и принципима пројектовања у заштићеним просторима и презентације значајних заштићених културно-историјских целина.[2] Тиме се следи савремени став о великом значају укључивања специфичних тема из области историје архитектуре и уметности и проучавања градитељског наслеђа у едукацију будућих градитеља, како би они били у могућности да у својој будућој пракси с разумевањем приступе проблемима очувања и заштите градитељског наслеђа.[3] Такође је веома битно

да се кроз наставу остваре и контакти са институцијама које се баве истраживањем, валоризацијом и заштитом градитељског наслеђа да би се студенти упознали са њиховим радом и грађом коју они поседују.

Од пролећног семестра 2005/2006. године до данас, у континуитету се на првој години дипломских академских студија реализује настава из Изборног предмета 2 –*Архитектура у Србији у 19. и 20. веку*, коју воде проф. др Мирјана Ротер-Благојевић и доц. др Александар Игњатовић, у оквиру којег студенти добијају основне информације о градитељству у Србији новијег доба. У јесењем семестру школске 2009/2010. године, у наставу је на другој години дипломских академских студија уведен и Изборни предмет 3 – *Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Србији током 19. и почетком 20. века*, који је осмислила и води проф. др Мирјана Ротер-Благојевић, уз помоћ асист. мр Марка Николића.[4]

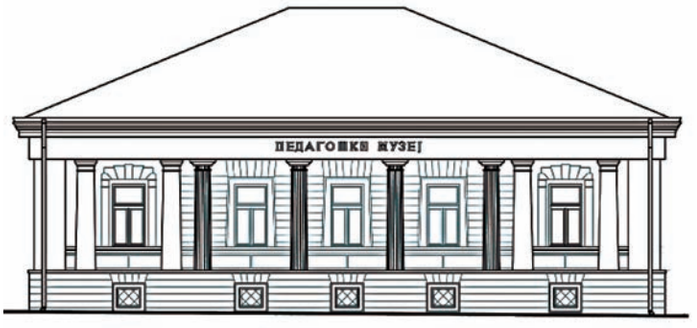

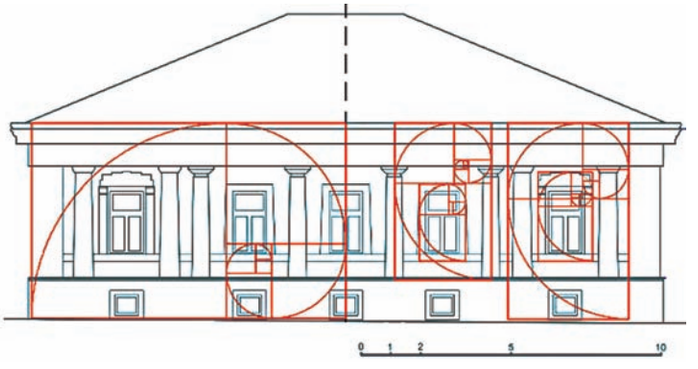

Сл. 1. Анализа фасаде куће Цветка Рајовића, Узун Миркова 14 (студент: Ана Петровић)

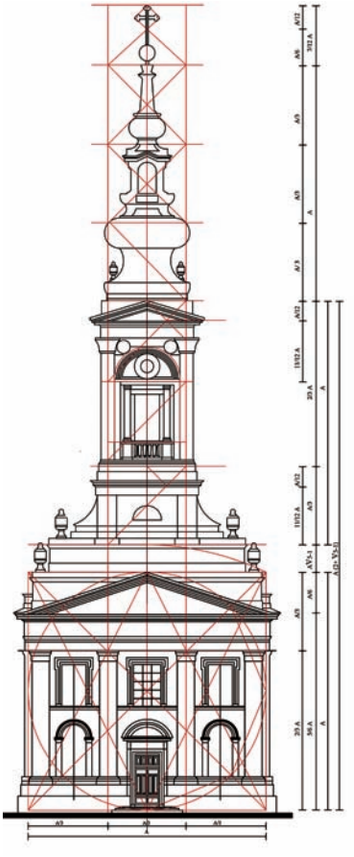

Сл. 2. Анализа фасада Саборне цркве, Краља Петра 5 (студенти: Горица Тешановић)

Сл. 3. Приказ фасаде куће Јулке Гарашанин, Кнез Михаилова 43 (студент: Срђан Лужајић)

Наставни програм предмета Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Београду током 19. и почетком 20. века

Основна идеја предмета је да се даље унапређује и шири настава из области историје архитектуре новијег доба како би се студентима омогућило да се кроз теоретско и практично подучавање у већој мери упознају са доминантним идејама, теоријама, процесима и стваралачким личностима који су утицали на трансформацију градитељства 19. и почетка 20. века у Европи, као и облицима преношења и примене нових стилских схватања и форми у нашу средину. Анализом карактеристичних примера издвајају се основни принципи композиције структуре и спољашње архитектуре грађевина, као и елементи обликовања архитектонских и стилских елемената у оквиру основних стилских етапа развоја архитектуре посматраног периода – класицизам, романтизам, академизам и сецесија.

Циљ је да се будућим градитељима кроз проучавање историјске архитектуре укаже на целовитост градитељског искуства у прошлости и садашњости, корене појединих идеја и њихово значење, као и значај који истраживање и познавање развоја општег и националног градитељства има на савремено архитектонско деловање. Студенти стичу специфична знања везана за критичко сагледавање и тумачење историје архитектуре у Србији и способност препознавања главних карактеристика појединих стилских периода и објективну валоризацију националних градитељских домета у односу на укупно европско наслеђе. Кроз сагледавање и критичко вредновање историјских искустава, они развијају и употпуњују властиту градитељску културу. Као крајњи резултат студентског рада, предвиђени су текстуални и графички прилози студената који чине зачетак будућег *Илустрованог атласа историјске архитектуре у Србији XIX и почетка XX века.*

Методологија рада на предмету

На предавањима се излаже материја везана за порекло, формирање, развој и трансформацију историјских стилова у европској и националној архитектури током 19. и почетком 20. века. Тежиште излагања је на најзначајнијим друштвеним, културним и уметничким појавама које су утицале на развој градитељства, образовању градитеља, најзначајнијим ауторима и њиховим грађевинама.[5] У практичној настави ослонац је на самосталном истраживању студената, како кроз упознавање с тумачењима стилских појава у литератури тако и кроз непосредан рад на терену, као и на прикупљању података и грађе у архивама, музејима и документацији завода за заштиту споменика културе, како би се на тај начин упутили у историографски метод истраживања и проучавања градитељског наслеђа.

У протеклом семестру студенти су истраживали настанак и карактеристике обликовања неких од најзначајнијих примера градитељства 19. и почетка 20. века у Београду – *Кућа Цветка Рајовића* (Узун Миркова 14), 1836–1837, инж. Ф. Јанке; *Саборна црква* (Краља Петра 5), 1837–1845, инж. Ф. Јанке; *Нови хотел „Српска круна“* (Кнез Михаилова 56), око 1867, непознати аутор;

Сл. 4. Приказ фасаде куће Хрисанте Кумануди, Кнез Михаилова 50 (студент: Јована Плавшић)

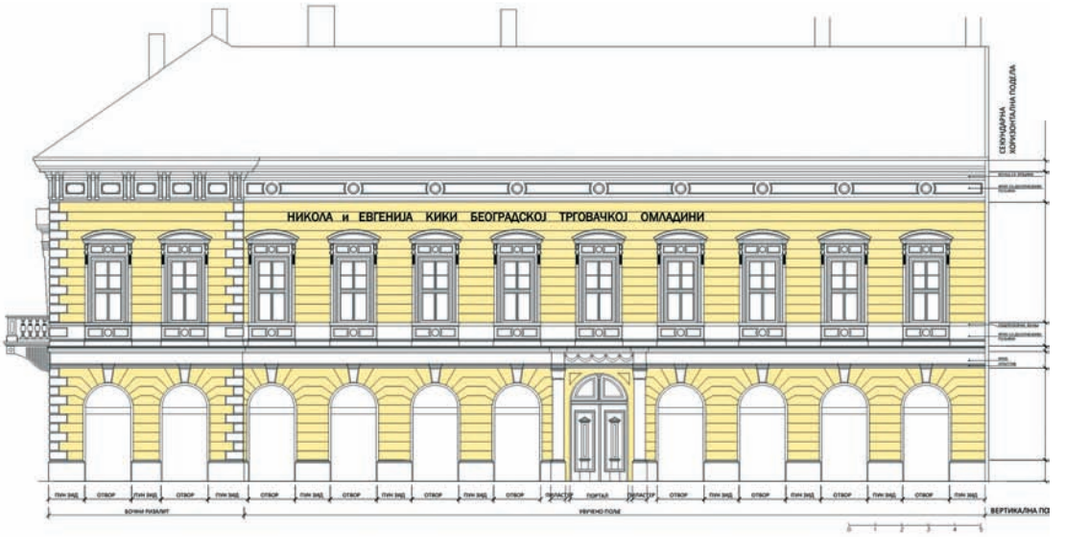

Сл. 5. Анализа фасаде куће Хрисанте Кумануди, Кнез Михаилова 50 (студент: Јована Плавшић)

Кућа Јована Ђурића (Кнез Михаилова 39), око 1870, непознати аутор; *Кућа Јулке Гарашанин* (Кнез Михаилова 43), око 1870, непознати аутор; *Кућа Хрисанте Кумануди* (Кнез Михаилова 50), око 1870, непознати аутор; *Кућа Милорада Павловића* (Краља Петра 11–13), 1884, арх. Јован Илкић; *Спасићева задужбина* (Кнез Михаилова 33), 1889, арх. Константин Јовановић; *Палата Народне банке Србије* (Краља Петра 12), 1889. и 1922–1925, арх. Константин Јовановић; *Палилулска основна школа* (Таковска 41), 1894, арх. Милан Антоновић; *Палата Класне лутрије* (Васина 20), 1896, арх. Милан Капетановић; *Кућа Јеврема Грујића* (Светогорска 17), 1896, арх. Милан Капетановић; *Кућа Марка Стојановића* (Париска 15), 1899–1900, арх. Константин Јовановић; *Кућа арх. Николе Несторовића* (Кнеза Милоша 40), 1903, арх. Никола Несторовић; *Кућа Срећена Алексића* (Делиградска 1), 1907, арх. Никола Несторовић; *Робни магазин* (Краља Петра 16), 1907, арх. Виктор Азриел; *Кућа Михаила Петровића Аласа* (Косанчићев венац), 1910–1912, арх. Петар Бајаловић; *Кућа Милана Павловића* (Грачаничка 18), 1911–1912, арх. Никола Несторовић; *Зграда браће Николић* (Његошева 11), 1912, арх. Бранко Таназевић; *Палата Министарства просвете* (Краља Милана 2), 1912, арх. Бранко Таназевић и *Палата Смедеревске банке* (Теразије 39), 1912, арх. Милорад Рувидић. Они су прикупили и

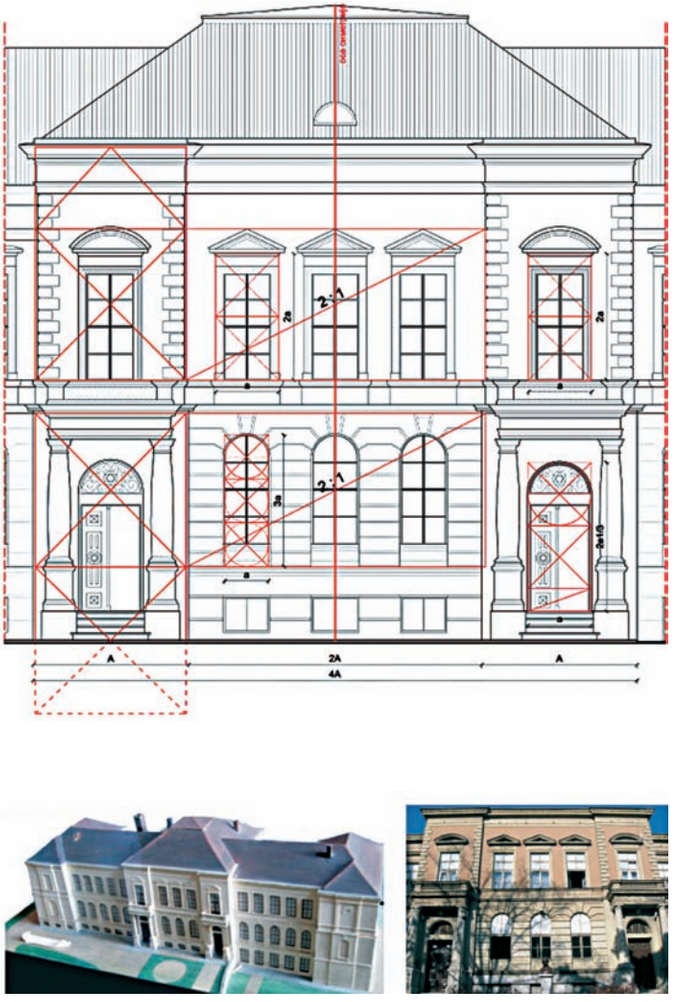

Сл. 6. Анализа централног ризалита фасаде Палилулске основне школе, Таковска 41 (студент: Љупка Мијаиловић)

Сл. 7. Приказ фасаде куће Јеврема Грујића, Светогорска 17 (студент: Ирфан Ибраџић)

приказали основне податке о самој грађевини, њеним власницима и градитељима. Истражили су и анализирали ликовне изворе и оригиналне сачуване планове и савремене планове из документације Историјског архива Београда, Музеја града Београда и Завода за заштиту споменика културе града Београда. На основу свог истраживања на терену и на основу савремених и старих фотографија анализирали су композицију главне фасаде зграде, примењене пропорцијске и геометријске односе, као и стилске и декоративне елементе. Циљ је био да се анализирају пропорцијски односи и стилске форме на нивоу целине и појединих делова грађевине, као и сама материјализација фасаде и обрада површина и појединих архитектонских и декоративних елемената. На тај начин, они су кроз студију једне грађевине применили своје опште знање стечено на предавањима и кроз читање теоријских текстова у литератури.

Остварени резултати

На основу студентских радова реализованих у оквиру наставе на предмету *Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Србији током 19. и почетком 20. века,* може се закључити да је код будућих архитеката присутна жеља да боље упознају наше властито наслеђе новијег доба и да продубе своја сазнања о утицају европских идејних и стилских токова

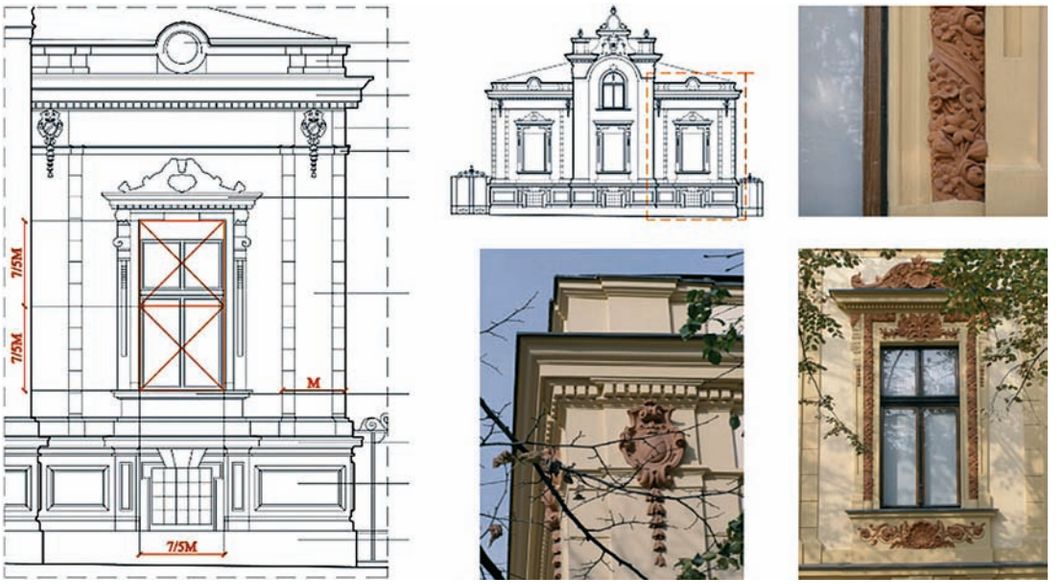

Сл. 8. Анализа уīаоноī дела уличне фасаде куће Николе Несīоровића, Кнеза Милоша 40 (сīудеīī: Марија Радојловић)

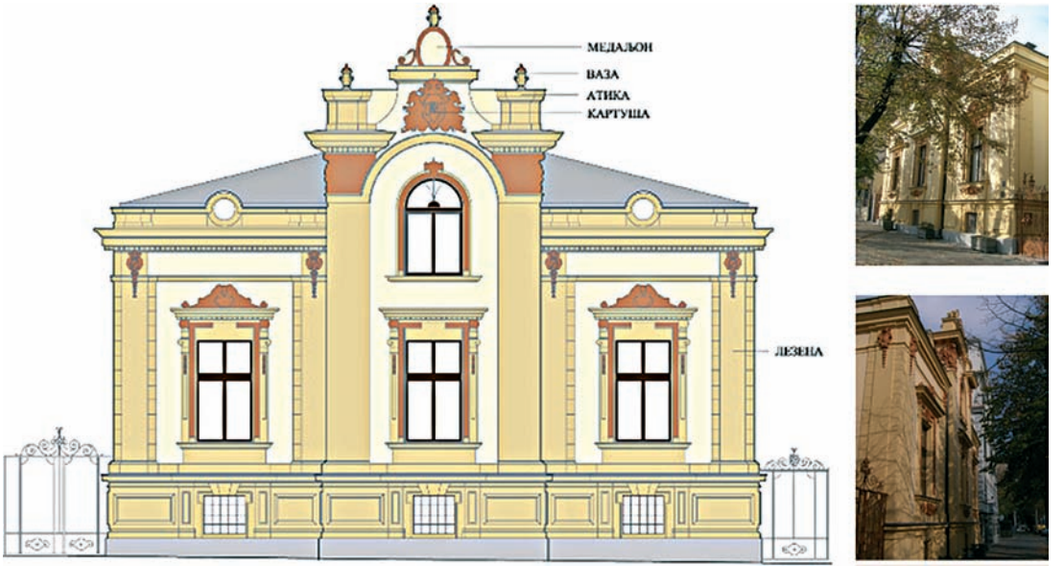

Сл. 9. Приказ уличне фасаде куће Николе Несīоровића, Кнеза Милоша 40 (сīудеīī: Марија Радојловић)

на домаће градитељство. Они су предано прикупљали и истраживали литературу, сакупљали грађу у Историјском архиву Београда, Музеју града Београда и Заводу за заштиту споменика културе града Београда[6] и непосредно фотографисали и снимали изабране грађевине. Тиме су исказали посебно интересовање и жељу да продубе и обогате своја општа знања из историје архитектуре и уметности, као и проучавања и обнове градитељског наслеђа, и да се усмере ка истраживању специфичних тема и проблема. Посебно је значајно то што су се студенти кроз свој рад усмеравали ка критичком мишљењу и стварању независних судова, заснованих на анализи тумачења појединих аутора објављених у литератури, али и властитог сагледавања података из прикупљене грађе. Тако су се кроз истраживачки рад, анализу изабраног примера и доношење одређених закључака, студенти упутили у основне елементе и методологију научног рада из области историје архитектуре. Кроз своје радове они су се боље упознали с карактеристикама и вредностима архитектуре новијег доба у Србији у односу на европско окружење, а стечена знања моћи ће да примене у свом будућем раду као млади градитељи, када се сусретну с проблемима очувања градитељског наслеђа и савремене изградње у историјским урбаним

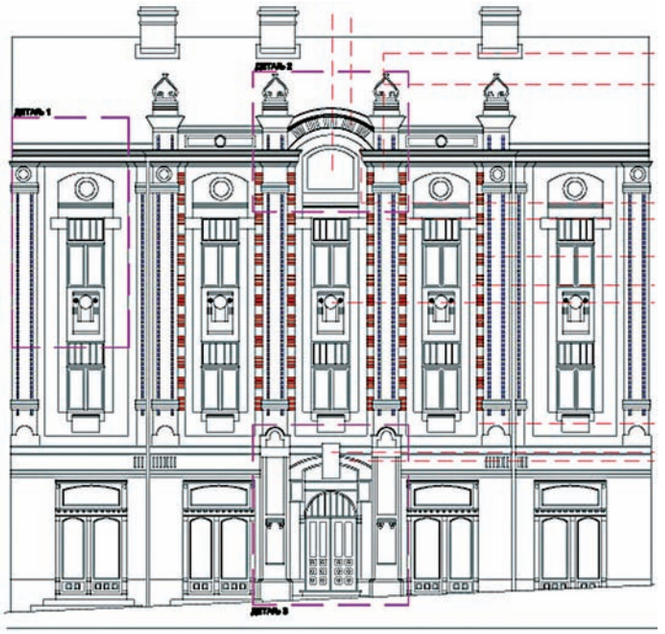

Сл. 10. Приказ фасаде зграде браће Николић, Његошева 11 (студент: Бојана Живановић)

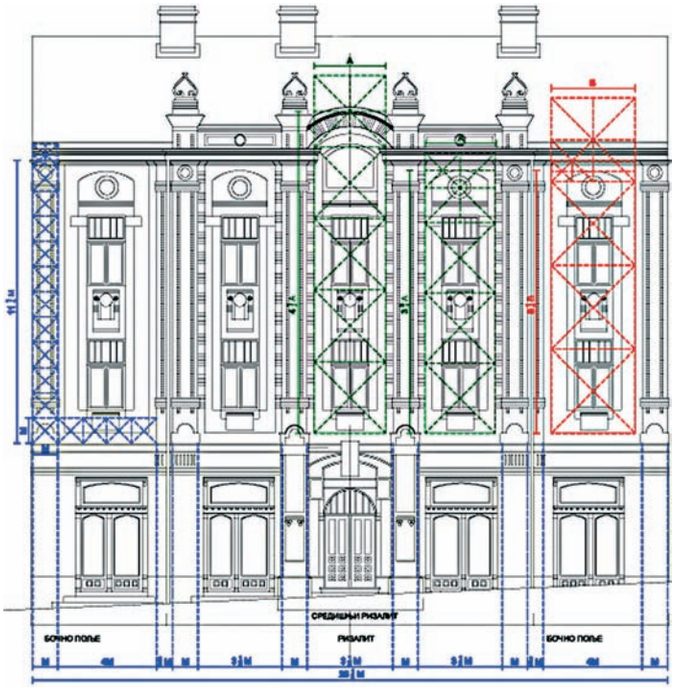

Сл. 11. Анализа фасаде зграде браће Николић, Његошева 11 (студент: Бојана Живановић)

просторима. Такође, они су кроз своје радове дали значајан властити допринос прикупљању и систематизацији грађе и допуни података о појединим историјским грађевинама, анализи њихове архитектуре и обликовних вредности, који ће путем презентација и изложби моћи да се пренесу и на друге студенте и све оне који желе да обогате своја сазнања о историјским грађевинама и архитектури која нас окружује.

НАПОМЕНЕ:

1] М. Ротер-Благојевић, Г. Милошевић, М. Николић, *Едукација из области проучавања и заштите градитељског наслеђа на Архитектонском факултету у Београду – Образовање архитеката у области проучавања и заштите градитељске баштине пре најновије реформе школе*, у: Гласник ДКС, бр. 32 (2008), стр. 39–43. Н. Куртовић-Фолић, М. Ротер-Благојевић, Р. Јадрешин-Милић, *Развој и теорија архитектуре и уметности – приказ Посебног програма 2 на Архитектонском факултету у Београду*, у: Гласник ДКС, бр. 27 (2003), стр. 191–193. Н. Куртовић-Фолић, М. Ротер-Благојевић, Р. Јадрешин-Милић, *Проучавање стилова и форми у архитектури, приказ рада на Посебном програму 2 – Развој и теорија архитектуре и уметности на Архитектонском факултету Универзитета у Београду*, у: Наслеђе, бр. V (2004), стр. 153–159.

2] Г. Милошевић, М. Ротер-Благојевић, Р. Јадрешин-Милић, М. Николић, *Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма*, у: Гласник ДКС, бр. 34 (2010), стр. 89–94; М. Ротер-Благојевић, Г. Милошевић, М. Николић, *Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Timacum Minus у контексту специфичног културног пејзажа*, у: Гласник ДКС, бр. 33 (2009), стр. 101–108; Н. Куртовић-Фолић, Г. Милошевић, М. Ротер-Благојевић, А. Никезић, *Археолошки парк Медијана – могућности обнове и презентације*, у: Гласник ДКС, бр. 30 (2006), стр. 54–59; Н. Куртовић-Фолић, М. Ротер-Благојевић, А. Никезић, Р. Јадрешин-Милић, М. Николић, Д. Ђоровић, *Пројекат ревитализације Ташмајдана*, у: Наслеђе, бр. VIII (2007), стр. 241–251; *Пројекат ревитализације просторне културно-историјске целине Топчидер*, у: Наслеђе, бр. VI (2005), стр. 251–262.

3] J. Jukilehto, *Keynote speech*, in: Workshop on education in conservation in Europe, state of the art and perspectives, H. Neuckermans (ed.), Leuven, 2004.

4] Предмет је позициониран у трећем семестру друге године дипломских академских студија (мастер). Настава траје 14 радних недеља у школи и три радна дана код куће, рачунајући и испит. Предвиђена су четири радна сата недељно (два сата рада у школи и два сата рада код куће).

5] Студенти се упознају са основним принципима и елементима класичног језика архитектуре, архитектуром историјских стилова прве половине 19. века, архитектуром историјских стилова у другој половини 19. века, као и с појавом модерне архитектуре око 1900. године, како у Европи тако и у Србији.

6] Посебно захваљујемо на подршци и разумевању директорки Завода мр. арх. Милици Грозданић, као и историчарки уметности Ивани Весковић, која је сарађивала са студентима и помагала им да се упознају са историјском грађом и документацијом о грађевинама које обрађују.

Summary: MIRJANA ROTER-BLAGOJEVIĆ &
MARKO NIKOLIĆ

FROM CLASSICISM TO THE SEZESSION: STYLISTIC CHANGE IN BELGRADE'S ARCHITECTURE IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The School of Architecture of the University of Belgrade has been developing and upgrading courses in study and restoration of built heritage for several decades. Since the 2005 curriculum reform, in addition to the optional course *Architecture in Serbia in the 19th and early 20th centuries* (first year of a Master's programme), provided by Prof. Mirjana Roter-Blagojević and Assistant Professor Aleksandar Ignjatović, the autumn semester of the academic year 2009–2010 (second year of a Master's programme) introduced another optional course *From Classicism to the Sezession: Stylistic change in Serbia in the 19th and early 20th centuries*, created and taught by Prof. Mirjana Roter-Blagojević assisted by teaching assistant Marko Nikolić. Apart from further improvement of teaching programmes in the history of the architecture created in a more recent past, the purpose of the newly-introduced course is to acquaint the students, future architects, with European influences on the development of architecture in Serbia in the 19th century, the roots and significance of individual styles, and the origin and significance of modern ideas. The teaching method includes lectures and practical work realized in collaboration with the Cultural Heritage Protection Institute of Belgrade. During the last semester the students explored the genesis and architectural composition of some of the most important historic buildings in Belgrade. The results of their practical work constitute the embryo of a future Illustrated Atlas of Architecture in Serbia in the 19th and early 20th centuries.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Façade analysis, House of Cvetko Rajović (14 Uzun Mirkova Street), student: Ana Petrović

Fig. 2 Façade analysis, Cathedral (5 Kralja Petra Street), student: Gorica Tešanović

Fig. 3 Façade rendering, House of Julka Garašanin (43 Knez Mihailova Street), student: Srdjan Lužajić

Fig. 4 Façade rendering, House of Hrisanta Kumanudi (50 Knez Mihailova Street), student: Jovana Plavšić

Fig. 5 Façade analysis, House of Hrisanta Kumanudi (50 Knez Mihailova Street), student: Jovana Plavšić

Fig. 6 Frontispiece analysis, Palilula Elementary School (41 Takovska Street), student: Ljupka Mihajlović

Fig. 7 Façade rendering, House of Jevrem Grujić (17 Svetogorska Street), student: Irfan Ibragić

Fig. 8 Corner façade analysis, House of Nikola Nestorović (40 Kneza Miloša Street), student: Marija Radojlović

Fig. 9 Street façade rendering, House of Nikola Nestorović (40 Kneza Miloša Street), student: Marija Radojlović

Fig. 10 Façade rendering, Nikolić Brothers building (11 Njegoševa Street); student: Bojana Živanović

Fig. 11 Façade analysis, Nikolić Brothers building (11 Njegoševa Street); student: Bojana Živanović

Прикази

НЕНАД ЛАЈБЕНШПЕРГЕР

ПРИКАЗ КЊИГЕ: *ЛОГОР БАЊИЦА, ЛОГОРАШИ, КЊИГЕ ЗАТОЧЕНИКА КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА БЕОГРАД – БАЊИЦА (1941–1944)*, БЕОГРАД, 2009.

Историјски архив Београда објавио је 2009. године двотомно издање под називом *Логор Бањица, логораши, књиге заточеника концентрационог логора Београд – Бањица (1941–1944)*. Логор на Бањици је функционисао у периоду 1941–1944. године. Кроз њега је, према проценама, прошло око 30 000 људи. У овом издању објављено је осам књига личних података притвореника Концентрационог логора Београд – Бањица – пет у првом и три књиге у другом тому. У књигама притвореника се налазе подаци за 23 244 логораша. Књиге је водила логорска администрација као своју евиденцију. Постојало је укупно девет књига. Седма књига је изгубљена а девета, која није у целости сачувана, спојена је са осмом. У њих су се уносили следећи подаци о заточеницима: редни (регистарски) број, презиме и име, датум рођења, занимање, место рођења, име оца и мајке, брачно стање, имена деце и њихов број, место боравка и адреса, народност, вероисповест, подаци о казни и кривици (пре и током рата), датум довођења у логор, назив институције која га је довела у логор, даља судбина заточеника (пуштен, стрељан, одведен на рад...) и подаци о категоризацији затвореника. Нису сви наведени подаци уписивани код свих затвореника, нити су сви уписивани подаци били у потпуности тачни. Подаци су објављени онако како су уписани у књигама, с местимичним изменама и допунама када је постојала основана сумња да су посреди грешке писара, осим седме књиге за коју су подаци у потпуности реконструисани на основу других архивских података.

Пре персоналних књига заточеника налазе се три уводне студије. Прве две, *Реч уз књиге имена заточеника логора Бањица* и *Статистика „Бањичких књига“ – Скица за групни портрет заточеника логора Бањица*, написали су Љубодраг Димић и Милан Ристовић. Статистичку и графичку обраду података *Бањичких књига*,

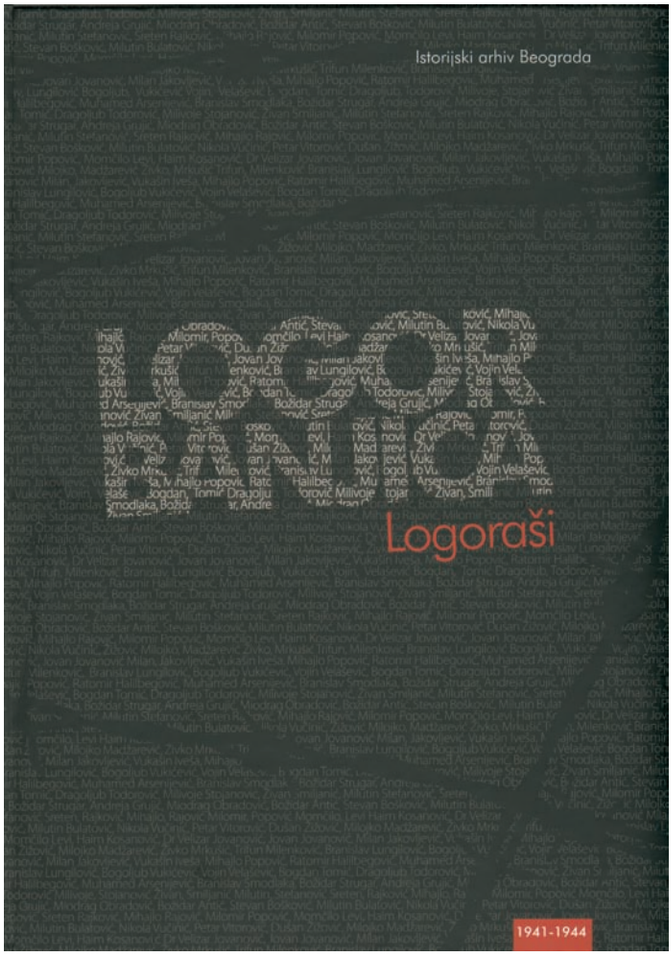

коришћену у овом делу увода обавили су Владимир Булајић и Срђан Орестијевић у сарадњи с Владимиром Мијатовићем, Јеленом Николић, Слободаном Мандићем, Јеленом Јовановић и Исидором Стојановић.

У првој студији су приказани развој и врсте логора нацистичке Немачке, затим систем окупационе власти у Србији са оснивањем логора и њиховим радом, при чему је већа пажња поклоњена управо логору на Бањици. Даље се може читати о броју заточеника и његовој промени; примени и промени категоризације затвореника; о броју Јевреја који су прошли кроз логор; о погубљењима затвореника или њиховом одвођењу на рад или стрељање и о њиховим бекствима.

Друга студија доноси статистичке податке и њихово тумачење у циљу добијања једног ширег контекста и могућности да се кроз низ бројева изврши боље сагледавање и објашњавање погубности идеологије нацизма. Овде сазнајемо о разлици у броју уписаних и броју стварних заточеника, пошто су неки редни бројеви испуштени, неки понављани, неки затвореници су у логор долазили два, па и три пута, а неки нису ни уписани у књиге. Затим се могу видети статистички подаци који говоре о различитим заступљеностима националних и полних структура заточеника, њиховом брачном стању, местима њиховог рођења, годинама живота, социјалним структурама и занимањима; о томе ко их је, у којем броју и проценту и када доводио у логор и одводио из њега, колико их је и када страдало или одведено из логора. На крају је дат и преглед понашања окупатора према српској интелигенцији и затварања ове групе становника. Овом студијом се не губи идентитет жртве. Она је и настала као објашњење главног дела књиге – имена заточеника, где их је већина поименце поменута. На тај начин, овај део књиге у ствари заокружује причу о затвореницима, који сада, на једном месту, истовремено постоје и као група и као појединци. Као што су постојали и у животу – прво као појединци, а онда и као група.

Трећу студију, под називом *Концентрациони логор Београд – Бањица у окупираном Београду – архивска грађа*, написале су Евица Мицковић и Милена Радојчић. У овом делу приказани су настанак логорских књига, начин на који су вођене, који су се подаци уписивали у њих, као и начини досадашњег поступања са њима и како су припремљене за штампу.

На крају другог тома налази се именски регистар уз чију помоћ се лакше може пронаћи у којој од књига притвореника се налазе подаци одређене особе. Потом и географски регистар, разрешење скраћеница коришћених у списковима и списак ретких занимања заточеника са објашњењима.

Уз спискове притвореника налази се и неколико блокова с фотографијама које до сада нису објављиване, а налазе се у фондовима Историјског архива Београда. Својом документарношћу, фотографије које, поред осталог, приказују и зграду логора, затворенике, стрељања, као и касније ексхумације, увелико доприносе тематици књиге.

Ова књига је настала у жељи да се јавност подсети на постојање логора на Бањици и да се имена притвореника отргну од заборава, што је концепт којем се окреће све више истраживача феномена геноцида и злочина – битно је не заборавити да су жртве били људи који су имали своја имена.

На крају морамо приметити да је штета што приређивачи нису у књигу укључили и још један додатак који би садржао имена затвореника који нису уписани у књиге притвореника, а за која, у осталој архивској грађи, постоје сведочанства да су били у логору. Тим пре што је тај поступак учињен при реконструкцији седме књиге притвореника.

РЕНАТА ЈАДРЕШИН-МИЛИЋ

ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ: ДРАГАНА ЋОРОВИЋ *ВРТНИ ГРАД У БЕОГРАДУ*

Књига Драгане Ћоровић, архитекте и асистента на Департману за архитектуру Архитектонског факултета у Београду, која је изашла у издању Задужбине Андрејевић 2009. године, резултат је обимног и темељног истраживања које је ауторка спровела у циљу израде магистарске тезе на Универзитету у Београду, под називом: *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата,* као и њеног вишегодишњег систематичног рада на проучавању проблема историје и теорије архитектуре и урбанизма.

Ауторка Драгана Ћоровић у првим редовима *Предговора* своје књиге образлаже своје интересовање за тему, указујући читаоцу на висок капацитет флексибилности и способности трансформације коју концепт вртног града (*Garden City Concept*) показује у различитим друштвеним, историјским, политичким и економским околностима, тако да се трагови његових основних поставки могу пратити и у најновијим урбанистичким идејама које остварују принципе одрживог развоја. Концепт вртног града, настао као идеалистички одговор на најтеже последице индустријског развоја у градовима, показао се довољно виталним да опстане и у теорији и у пракси. У основи тежње ауторке књиге да проучено искуство забележи налази се убеђење да боље познавање теорије вртног града, као и праксе која из те теорије проистиче, и коју и даље подстиче у различитим видовима, може бити инспирација и поука за решавање савремених урбанистичких концепата и проблема. Поред тога, Драгана Ћоровић исказује и своју жељу да се очува вредност коју, чак и за садашњи моменат у развоју Београда, представља примена европских урбанистичких концепата у нашим условима.

У монографији *Вртни град у Београду* Драгана Ћоровић је прво дала приказ изворних урбанистичких и социолошких принципа теоријског концепта вртног града, који је Ебенизер Хауард (Ebenezer Howard, 1850–1928)

представио стручној и научној јавности Велике Британије у два издања свог дела: *To-Morrow: a Peaceful Path to a Real Reform* (*Сутрашњица, мирољубив пут у праву реформу*, 1898) и *Garden Cities of To-Morrow* (*Вртни градови сутрашњице*, 1902), као реакцију на кризу великих индустријских градова Западне цивилизације у то време. Примену овог теоријског концепта у пракси, такође још увек недовољно познату код нас, ауторка затим приказује кроз пример формирања првог вртног града – насеља Лечворт (Letchworth) у Великој Британији, као и других вртних градова у Европи и свету. Знатан део монографије она је посветила и анализи теоријских промишљања и просторних реализација, које су подстакле упознавање стручне јавности с концептом вртног града у нашој средини, у периоду од почетка XX века, када је појам вртног града уведен у урбанистички дискурс Београда. У монографији пред нама, Драгана Ћоровић је затим приказала начин на који је Хауардова идеја била протумачена код нас, а посебну пажњу поклонила је студији случаја прве примене вртног града овде – Професорске колоније у Београду, у којој је дала приказ њеног настанка, планирање и ток изградње, али и живу слику специфичног духа овог насеља, његових стваралаца и становника.

Монографија је структурирана у три главе, од којих је свака подељена на поглавља, а већина поглавља и на мање секције – потпоглавља. Три главе које чине срж књиге и у којима ауторка износи и тумачи своје основне тезе носе називе: *Концепт вртног града*, *Контекст и примена концепта вртног града у Београду* и *Студија случаја: насеље Професорска колонија у Београду*. Њима претходе *Предговор* и *Сажетак* на српском и енглеском језику, док су на крају монографије дати: *Закључне напомене: Европа и Београд*, исцрпне *Напомене*, обимна *Библиографија*, у којој су, кроз јасно издвојене целине, побројани архивски и други извори, као и коришћена литература, иза чега су дати *Индекс појмова* и *Резиме* на енглеском језику. Књига има 118 страница основног текста и 37 илустрација, које чине фотографије, планови Београда, дијаграми, карте и архитектонски цртежи – пројектна документација објеката у Професорској колонији који су архивска грађа.

У првом делу књиге под насловом *Концепт вртног града* Драгана Ћоровић истражује контекст у којем је настао изворни концепт вртног града, даје темељан приказ теоријских поставки Ебенизера Хауарда, а затим и примену вртног града у пракси, у различитим геополитичким, привредним и културним условима. Прва глава подељена је на два поглавља. У првом поглављу, које носи назив *Теоријски концепт Ебенизера Хауарда* изнето је исцрпно објашњење контекста у којем је концепт вртног града настао и основних теоријских утицаја других значајних аутора и концепата овог периода (као што су Едвард Белами, Петар Алексејевич Кропоткин, Томас Спенс, Херберт Спенсер, Џејмс Силк Бакингем и многи други) на Хауардове идеје, кроз секцију *Порекло и услови настанка идеје вртног града*, а затим и темељан приказ његових основних поставки кроз секцију *Одлике теоријског концепта вртног града*. Друго поглавље, под називом *Примена концепта вртног града*, пружа документован и систематичан преглед примене концепта вртних градова, прво у Великој Британији кроз одељак *Настанак и развојни пут првог вртног града Лечворта*, а затим и у Европи и свету кроз секцију *Примери примене концепта вртног града*. Ауторка овде веома прецизно и утемељено на бројним наведеним изворима указује на значај поменутог урбанистичког концепта и на обим његовог прихватања у Европи и свету.

Средишњи део монографије обухвата друга глава, *Контекст и примена концепта вртног града у Београду*, у којој се у ужем смислу обраћа пажњу на теоријска разматрања и физичке реализације концепта вртног града Ебенизера Хауарда. Драгана Ћоровић приказује

прво начин на који је идеја вртног града била протумачена у нашим условима на теоријском нивоу, а затим и на који је начин она била примењена у пракси. Ова материја је подељена на два поглавља. Прво поглавље, *Увођење концепта вртног града у урбанистички дискурс*, подељено је на периоде кроз две целине *Период до Првог светског рата* и *Период између два светска рата*. У одељку који се бави периодом до Првог светског рата, приказом низа занимљивих догађаја и текстова објављених у стручној литератури тога доба, читаоцима се открива да је још пре Првог светског рата термин *вртни град* и формално и суштински стигао у Србију. У делу текста у којем се представља период између два светска рата посебно су анализирани радови најзначајнијих аутора који су дали теоријски основ поставци концепта вртног града у београдској средини, као што су: Јан Дубови, кога Драгана Ђоровић издваја као особу која је „најбоље познавала вртни град, његов историјат, теорију и праксу“, затим Бранко Максимовић, који је добро познавао оригинални концепт вртног града и његове немачке интерпретације и то „своје искуство преточио у модел могуће примене код нас“, и Слободан Ж. Видаковић, који је „у својим текстовима осветлио социолошки аспект вртног града и капацитете имплементације овог концепта у нашим условима“. Друго поглавље носи назив *Стамбене колоније у међуратном периоду* и обликовано је као приказ различитих стамбених насеља у Београду, реализованих у периоду између два светска рата, и насеља у Крагујевцу које представља једну од првих примена концепта вртног града у Србији. У целини под називом *Стамбене колоније у Београду* ауторка је навела примере покушаја примене концепта вртног града у урбанистичкој пракси престонице, и то најпре насеља које је прво у Београду настало на основу плана што донекле одражава принципе вртног града – Котеж Неимар, а затим Професорске колоније и Чиновничке колоније. Заједничка црта истакнута за сва наведена насеља подразумева да је процес њихове изградње био дуготрајан и да је често долазило до различитих неспоразума и сукоба између будућих становника и људи који су водили послове Задруге. Одељак *Социјална стамбена изградња у Београду* садржи интерпретацију различитих схватања концепта вртног града и реконструише процес уочавања и дефинисања проблема становања сиромашних друштвених класа, што је било у основи увођења и прихватања изворног концепта вртног града у Београду у двадесетом веку, пре свега у теорији а, касније, и у пракси урбанизма.

Трећа глава монографије, *Студија случаја: насеље Професорска колонија у Београду*, посвећена је Професорској колонији као директном производу тежњи да Београд буде део европских тенденција у планирању градова после Првог светског рата и примеру прве примене концепта вртног града у Београду. Кроз три поглавља ауторка детаљно приказује и објашњава услове за настанак, ток изградње, а затим и остварене резултате у београдској верзији Хауардовог концепта. Студија започиње поглављем *Контекст настанка насеља Професорска колонија*, у којем је ауторка покушала да пронађе „објашњење како су планери, градитељи и становници Професорске колоније успели да од хаоса отргну део тла и у њега уведу свој сопствени поредак“. У овој целини дата је веома детаљна историјска анализа насељавања и урбанизације Београда тога доба, поткрепљена анализом статистичких података београдског кварта Палилуле, на којој је ово насеље изграђено, као и услови настанка идеје и реализација Професорске колоније. Порекло и одлике урбанистичког решења, заједно са анализом односа према поставкама Генералног плана из 1923. године, изнети су у другом поглављу под насловом *Одлике урбанистичког плана Професорске колоније*. Овде се прецизно и детаљно испитује процес конципирања и планирања колоније, а ауторка своје тезе заснива на низу занимљивих података. Посебно истиче да је идеја о формирању стамбених колонија у Београду произашла директно из поставки Генералног плана Београда 1923. године, чиме је почело остварење стамбене изградње по новим концепцијама и по угледу на стране „вртне градове“. Упућујући читаоца на бројне изворе, Драгана Ђоровић указује на чињеницу да су многи актери урбанистичког развоја Београда у време формирања Колоније, рецимо Јан Дубови, Ђорђе Коваљевски и Михаило Радовановић, заправо били стручњаци који не само да су били упознати са идејом вртног града већ су промовисали овај концепт, добро познајући његове одлике али и његову примену. У поглављу под насловом *Стваралаци и становници, изградња и дух насеља* ауторка читаоце преводи „са нивоа урбанистичких планова и великих потеза, на ниво свакодневног живота становника Колоније“, и износи исцрпну историјску реконструкцију хронологије и анализу процеса финансирања, регулисања, пројектовања и реализације колоније. У овој целини је такође веома живо представљен дух насеља Професорска колонија, као и личности првих становника ове четврти – људи свестраних интересовања који су своје куће у колонији осећали као оазе у свакидашњици, у којима су „писани научни радови, припремана предавања, рађале се прве замисли о организовању института и завода, образовању архива и библиотека, о снивању нових катедри на факултетима, покретању часописа“.

Последњу главу монографије, *Закључне напомене: Београд и Европа*, Драгана Ђоровић је посветила модернизацијским токовима у међуратном урбанизму Београда и компаративној анализи оригиналног концепта

вртног града у Великој Британији и специфичностима његове реализације у нашој средини. На крају, као „вид угледања на европске концепте (вртни град) који су били у самом зачетку модерног развоја планерске делатности“, она истиче Професорску колонију у Београду као и чињеницу да је у том смислу колонија заиста била пример модернизације у овој области код нас.

Књига Драгане Ћоровић, по својој вишеслојној и чврстој структури заснованој на одличном познавању теме и обимном истраживању изворне грађе, плени објективним закључцима и, нарочито, компаративним аспектима. Заслужује пажњу научне и стручне јавности као дело које подробно анализира и веома убедљивом аргументацијом успоставља релације између европске и домаће теорије и праксе у области урбанизма и архитектуре у периоду између два светска рата. *Вр̄тни ӣрад у Беоӣраду* представља једну од оних слојевитих монографија које повезују теорију и праксу архитектуре и урбанизма, а затим међусобно упоређују развој и трансформацију тог односа у различитим срединама – тамо где је одређена идеја оригинално настала и где је интерпретирана на различите начине уз локалне утицаје. У том смислу монографија има један свеж теоријски приступ у истраживању историјских појава и односа између тих појава у теорији и њеној примени. Низ истражених проблема и серија оригиналних закључака о сложеним односима теоријског и искуственог изнедрили су један нов квалитет у проучавању историје и теорије архитектуре и урбанизма у Србији и чине ову књигу незаобилазном за сва даља проучавања у овој области. Истовремено, књига представља велики теоријски допринос и вишеструко је значајна за развој и унапређење уже научне области историје и теорије архитектуре и урбанизма. Монографија, такође, отвара и нове проблеме и покреће значајна питања о примени концепта вртног града данас, која могу бити предмет будућих истраживања савремене урбанистичке теорије и праксе.

Посебно је задовољство исказати похвале ауторки за изузетан труд и напор који је уложила у савладавању веома обимне грађе и извора, откривајући читаоцима бројне чињенице и догађаје из наше историје и културе који до сада нису довођени у везу са стваралаштвом у области архитектуре и урбанизма у периоду између два светска рата. Систематично и темељно, она је обиман и разнородан материјал прикупила и анализирала, а потом изложила резултате изворних научних истраживања архивске грађе и других извора, као и преглед научних истраживања с новим закључцима. Посебну вредност монографији даје и исцрпна *Библиоӣрафија* на основу које је изведено истраживање.

Дакле, вредност дела које је пред нама вишеструка је. Садржина монографије *Вр̄тни ӣрад у Беоӣраду*, њена структура, примењена методологија, као и резултати истраживања и питања која је Драгана Ћоровић поставила и отворила, на завидном су научном нивоу и заиста пружају нова и драгоцена сазнања. Језик књиге, иако стручан, истовремено је јасан и разговетан, тако да је приступачан ширем кругу читалаца, што ово дело сврстава у групу оних која померају границе овакве литературе. Срдачно и топло препоручујем књигу своје колегинице мр Драгане Ћоровић, са убеђењем да би превод њене монографије на енглески језик омогућио вредновање српске архитектуре и ван граница наших простора и учинио да драгоцена сазнања буду доступнија већем броју заинтересованих истраживача.

ТАТЈАНА БОШЊАК

КЊИГА НА КОЈУ СЕ ДУГО ЧЕКАЛО: *МУЗЕЈ КНЕЗА ПАВЛА*

Уредник: Татјана Цвјетићанин
Аутори текстова: Ирина Суботић, Александар Игњатовић, Лидија Хам-Миловановић, Веселинка Нинковић, Дубравка Прерадовић, Љиљана Чубрић, Александра Петровић, Гордана Станишић
Дизајн: Ирена Степанчић
Издавач: Народни музеј у Београду, 2009.

Крајем 2009. године, из штампе је изашла монографија *Музеј кнеза Павла*, у издању Народног музеја у Београду. То је једна од оних књига на које се заиста дуго чекало, имајући у виду чињеницу да је музеј, који је тридесетих година 20. века носио име кнеза Павла Карађорђевића, све време био предмет интересовања наше јавности, али истовремено и предмет вишеструких и вишезначних, најчешће идеолошких неспоразума и контроверзи. На књигу се дуго чекало и стога што је настајала више година, да би се коначно појавила као резултат рада читавог једног стручног тима, који је дуго и опсежно прикупљао и истраживао архивску и документациону грађу, а затим је одговорно, професионално и методолошки утемељено изложио у текстовима, у којима се аналитички и свеобухватно разматрају историјски, социјални и идеолошки предуслови за формирање ове установе, као и сви аспекти њеног деловања. Публикацију, богато опремљену репродукцијама и документарним фотографијама, укупног обима три стотине страна, чини десет ауторских текстова. За дизајн књиге побринула се Ирена Степанчић, чије је промишљено ликовно и графичко решење сасвим примерено музејској публикацији и суштински је повезано са садржајем.

Концепт монографије у средиште пажње поставља Музеј кнеза Павла, као један историјски период у развоју Народног музеја, али и као комплексан културни феномен, једну врсту *топоса* наше савремене културне историје.

Музеј кнеза Павла био је смештен у здању Новог двора, које је још 1933. краљ Александар Карађорђевић наменио за потребе Краљевског музеја. У лето 1934. започети су опсежни радови на преуређењу унутрашњег простора и поправци фасаде, за које је био задужен Милан Секулић, а Комисију за уређење Краљевског музеја чинили су директор Милан Кашанин и архитекти Иван Здравковић и Драгиша Брашован. Годину дана након трагичне погибије краља Александра, 1935, донета је уредба Министарства просвете о спајању Историјско-уметничког, како је у то време називан Народни музеј, с Музејом савремене уметности, чиме је формирана нова музејска установа – Музеј кнеза Павла. Под тим именом музеј је отворен за публику 1936, а постојао је до краја 1944. године. Изузетним залагањем кнеза Павла, покровитеља, и директора Милана Кашанина овај музеј је као комплексна установа деловао у складу с принципима савремене светске музеологије, спроведеним у свим сегментима рада и комуникације с публиком. Пројекција потреба државе и њене идеологије испољила се у укупним активностима музеја, у изгледу сталне поставке, издавачкој делатности, затим посебно, амбициозној политици набавки дела савремене иностране и југословенске уметности, као и кроз организовање великих иностраних изложби, попут *Изложбе модерног француског сликарства*, *Пољске уметности*, *Савремене данске уметности*, *Италијанског портрета кроз векове*, или *Француског сликарства 19. века.*

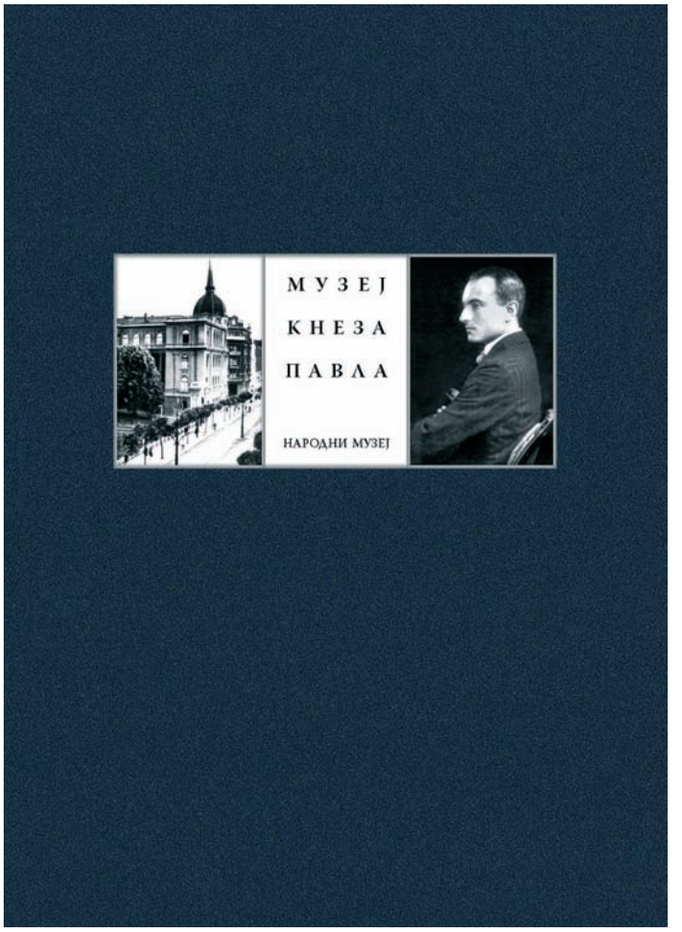

Структура монографије заснована је на текстовима чији се садржаји адекватно допуњавају и функционишу као целина која пружа слојевито тумачење музеолошког и културно-историјског значаја Музеја кнеза Павла. Текстови су методолошки добро постављени и усклађени, што је подразумевало и одговорно обављен уреднички задатак, при чему је у свакој од појединачних тема очуван јасан лични ауторски став и приступ. То је још један и посебан квалитет ове публикације, с обзиром на то да укључује прилоге аутора различитих генерација, идејних полазишта и професионалних усмерења.

Текстови Ирине Суботић, *Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља* на почетку и *Кнез Павле Карађорђевић – љубитељ уметности* на крају књиге, отварају и закључују тематски круг и представљају несумњиво носеће студије ове публикације. С великом компетенцијом и познавањем историјских чињеница везаних за Музеј кнеза Павла, његово формирање, улогу кључних личности – кнеза Павла Карађорђевића и Милана Кашанина, политику развоја збирки и укупних активности овог музеја, али и ширих друштвено-политичких околности Југославије тог времена, а затим и светских музеолошких тенденција – први текст, уз обиље података, синтетичким приступом даје суштинску основу за разумевање овог културног феномена и упућује на све његове појединачне аспекте анализиране у прилозима који следе. Завршни текст, који закључује монографију, уз основне биографске податке о кнезу Павлу, фокусиране превасходно на његово образовање и на интелектуална упоришта, а затим и на друштвени миље с којим се идентификовао, пружа суптилну анализу колекционарског сензибилитета, схватања уметности и система вредности који су одредили карактер његове приватне колекције.

Посебна пажња посвећена је архитектури Новог двора, подигнутог у духу академског историзма, као и његовој трансформацији у музеј. Александар Игњатовић у студији *Архитектура Новог двора и Музеј кнеза Павла* полази од веома комплексне анализе идеолошких премиса, које своју интерпретацију добијају у архитектури зграде Новог двора, усклађеној с њеном првобитном наменом да буде владарска резиденција.

Он истиче да је „ семиотика архитектуре Новог двора била израз потребе за пожељном идентификацијом (...) с културом укорењеном у заједничкој хуманистичкој баштини цивилизоване Европе“, а након 1918. њен истористички наратив „погодовао је европској мисији нове државе“. Затим разматра трансформацију зграде од двора у музеј и њену специфичну друштвену улогу у контексту монархистичких идеја југословенства и идентитета нове нације, који је било потребно формирати. „У времену у којем је бреме политичког уједињења постало претешко и у којем је Краљевина Југославија била фатално опхрвана унутрашњом кризом идентитета, архитектура Новог двора и амбициозни пројекат Музеја кнеза Павла били су симболичка средства одржавања политичке и културне заједнице на чијем је челу стајао кнез Павле Карађорђевић.“ Текст Александра Игњатовића одликује теоријски и методолошки савремен приступ, ослоњен на рецентну литературу, као и изузетна способност аутора да препозна и укаже на кључне моменте теме којом се бави.

Анализом архитектуре проблемски се улази у музеј, а у прилозима који следе сагледавају се његове карактеристике и домени активности. У тексту Лидије Хам-Миловановић *Назив и устројство Музеја кнеза Павла* образложени су релевантни подаци везани за контроверзе које се односе на промену назива установе, односно њено именовање у Музеј кнеза Павла, као чин официјелног идентификовања јавне институције са личношћу угледног покровитеља, а потом анализирана њена унутрашња организација и начин функционисања у читавом периоду постојања.

Након текстова у којима се разматрају суштинска питања за један музеј – збирке, њихов карактер, претходни историјат, политика даљег развоја и начин презентације, као и издавачка активност (Веселинка Нинковић, *Археолошко одељење Музеја кнеза Павла*; Дубравка Прерадовић, *Музеј кнеза Павла – Средњовековно одељење*; Лидија Хам-Миловановић, *Галерија Музеја кнеза Павла;* Љиљана Чубрић, *Поставка историјског одељења;* Александра Петровић, *Попис издања Музеја кнеза Павла*), по значају теме издваја се прилог Гордане Станишић, *Милан Кашанин као директор Музеја кнеза Павла.* Као добар познавалац Кашаниновог критичарског, књижевног, теоријског и укупног интелектуалног деловања, ауторка анализира улогу директора Музеја кнеза Павла у креирању политике музеја. Полазећи од Кашаниновог великог утицаја на набавку дела и проширење музејских фондова, изложбени програм, ангажман на успостављању међународне сарадње и афирмисању наше културе и уметности, Гордана Станишић у средиште пажње поставља његов укупни однос према музеологији. Текст даје увид и у стручне активности Милана Кашанина на пољу историје уметности и музеологије и након Музеја кнеза Павла, у послератном периоду, што доприноси бољем сагледавању његове улоге и његовог значаја за историју српске културе.

Монографија посвећена Музеју кнеза Павла, објављена средствима Министарства културе Републике Србије, као трећа књига у едицији *Музејске године* Народног музеја у Београду, представља један од оних издавачких подухвата, чији се недостатак у нашој историографији озбиљно осећа, а по начину на који је реализована несумњиво ће бити незаобилазна у свим будућим ишчитавањима и даљим истраживањима наше културне историје овог периода.

IN MEMORIAM

ГОРДАНА СИМИЋ

ЈОВАН СЕКУЛИЋ (1921–2009)

Јован Секулић, историчар уметности, оснивач и дугогодишњи директор Завода за заштиту споменика културе града Београда, а потом и директор Републичког завода за заштиту споменика културе, напустио нас је тихо децембра 2009. године.

Рођен је 5. фебруара 1921. године у Београду, где се школовао и 1954. дипломирао на Филозофском факултету – групи за историју уметности. Цео свој радни век посветио је култури и заштити споменичке баштине.

Као кустос Народног музеја у Београду, радио је од 1953. до 1959. године у Одељењу новије југословенске уметности. Југословенска влада тада му је омогућила једногодишњу стипендију и боравак у Архиву Академије ликовних уметности у Минхену, где је проучавао утицај минхенске сликарске школе на рад српских ученика те академије. Резултате тих истраживања објавио је позније у студији *Минхенска школа и српско сликарство*. Године 1959. прихватио се дужности начелника Одељења за културу Скупштине града Београда, настојећи да организује и успостави службу заштите споменичког наслеђа на подручју Београда. Ову замисао реализовао је већ наредне, 1960. године, када је званично формиран Завод за заштиту споменика културе града Београда. Судбина је одлучила да ова установа обележава 50 година постојања и рада, само неколико месеци након што нас је напустио њен први директор и оснивач.

Оснивајући Завод за заштиту споменика културе града Београда, Јован Секулић је успео да готово непогрешиво одабере најближе стручне сараднике и да око себе окупи младе стручњаке, са којима је створио снажну, у то време можда најјачу и најкомплетнију установу заштите у Србији. Управо са њима афирмисао је Завод на пољу истраживања, проучавања и заштите најразнороднијих споменичких фондова, а посебно на

заштити градских целина. Многи од тих колега, као ни он, данас нажалост нису међу нама. Они који су их познавали сећају их се са сетом, свесни њиховог великог личног доприноса развоју службе заштите.

Јован Секулић се залагао за развој методологије рада и комплексну валоризацију, уводећи нове принципе савремене и активне заштите споменичког наслеђа, што је имало значаја не само за развој градског завода већ је утицало и на развој укупне службе заштите у Србији, па и у тадашњој Југославији. Сматрао је да је у остваривању политике заштите споменичке баштине важан чинилац јавно приказивање резултата истраживања, валоризације и заштите, па је покренуо публикацију *Саопштења – Заштита споменика културе на подручју града Београда*, чијих је 13 бројева изашло под његовим уредништвом, а затим и многа друга посебна издања и каталоге.

Својим бројним текстовима објављеним у стручним часописима, али и написима у дневним медијима, пружио је велики допринос информисању културне јавности о значају делатности службе заштите и појединим актуелним питањима унутар ње. Лично и професионално интересовање за српску сликарску делатност XIX века исказао је кроз неколике студије, али не мањи значај посветио је и писању полемичких текстова, које је објављивао у средствима јавног информисања, пласирао их на радију и телевизији, како би известио јавност о раду Завода. Имајући стално на уму да је служба заштите споменичке баштине јавна, настојао је да управо широку јавност боље упозна с вредностима и значајем културног наслеђа Београда. Сетимо се само како је својим написом о Теразијској чесми *Одлагање равно пропадању*, објављеном 1973. године, допринео да се само након две године Теразијска чесма врати из Топчидера и поново постави на Теразије. Исто је било и у случају заштите Кнез Михаилове улице, за чије је уређење и ревитализацију Секулић придобио јединствену подршку целог града.

Вишестрано активан, Јован Секулић се исказао и на плану делатности и организације службе заштите у целини, као и Друштва конзерватора Србије и Савеза друштава конзерватора Југославије, чији је председник једно време био. Залагао се за сарадњу завода у Србији и тадашњој Југославији, стварање неопходног јединства службе, остварење заједничког приступа у решавању стручно-методолошких и организационих питања важних за унапређење конзерваторске струке. У оквиру Завода за заштиту споменика културе града Београда тада је успоставио посебно одељење за истраживање и заштиту Смедеревске тврђаве, које је касније прерасло у засебну институцију, као Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево.

На место директора Републичког завода за заштиту споменика културе постављен је 1978, где је радио до 1984. године, када је отишао пензију. Као директор, много је допринео унапређењу рада ове установе, коју је у веома кратком периоду успео да стручно, кадровски и организационо оснажи.

Унутар Завода исказивао је неограничено поверење у стручне сараднике, чије пројекте је подржавао и са њима се непосредно упознавао током сталних обилазака терена и стицања непосредног увида у стање и проблеме заштите сваког појединачног споменика културе. Врло брзо је осетио потребу да се Републички завод кадровски подмлади, да се нови кадрови смисаоно професионално усмере и да се одговарајуће интегришу у састав установе. Његов посебан квалитет огледао се и у способности да процени вредности и могућности својих сарадника, да их одговарајуће ангажује, као и да мудро изабере оне најближе, укључујући и Радомира Станића, који му је био помоћник и који га је заменио на месту директора.

За време Секулићевог управљања Републички завод је остварио значајне резултате у готово свим областима деловања. Доношењем Закона о заштити културних

добара 1977. године, унете су извесне измене у начину вођења документације о културним добрима. Његовим залагањем и упорношћу, у Заводу су веома брзо успостављени централни регистри о свим врстама културних добара. Такође се истрајно заузимао за финансирање целовитих истраживања и обнову споменика од изузетног значаја. После дужег и неоправданог застоја, започета су археолошка ископавања, пре свега средњовековних сакралних споменика и манастирских целина, затим њихова рестаурација и презентација, а унапређен је и рад на заштити и представљању зидног сликарства.

Поред тога, настојао је да се Републички завод укључи у све велике, тада актуелне пројекте, који су морали да обезбеде претходна археолошка истраживања – Пројекат Ђердап II, Површински коп ТЕ „Дрмно“, Пројекат реконструкције и перспективног развитка Рударско-енергетског комбината „Колубара“ и др.

Трудио се да оснажи и унапреди сарадњу Републичког и осталих завода у Србији, као и да се успоставе јединствени систем и стратегија у планирању рада на заштити споменичког наслеђа, што је убрзо остварено оснивањем Заједнице завода за заштиту споменика културе.

Подједнако се ангажовао и на успостављању сарадње са службом заштите у другим републикама ондашње Југославије. Републички завод је тада спровео опсежне радове на заштити српских војничких гробаља, споменика и спомен-обележја у Македонији – попут гробаља у Битољу, Добровени, Скочивиру, затим спомен-костурница на Кајмакчалану, Зебрњаку и у Валандову. Значајно учешће стручњака Републичког завода било је и у Црној Гори, после разорног земљотреса 1979. године, када су укључени у израду документације о процени штете, а затим и у израду пројеката обнове. Обимни конзерваторско-рестаураторски радови изведени су на споменицима Котора, старе Будве, манастирском комплексу Градиште, Старом Бару и дворцу краља Николе у Бару, и многим другим. Истакнути су били и радови на заштити и рестаурацији икона из фонда Српске православне цркве у Сарајеву.

Посебно треба истаћи рад Секулића у погледу заштите баштине српског порекла у иностранству. На његову иницијативу основан је Координациони одбор за старање и очување добара од посебног значаја за историју и културу СР Србије, како се тада звао, који је омогућио да се приступи систематској евиденцији ових добара, остваривању увида у њихово стање, а потом и њиховој заштити. Тако је Републички завод осамдесетих година прошлог века извео радове на заштити српских војничких гробаља у Тунису, затим на острвима Виду и Крфу, на Зејтинлику у Солуну и другде. Наравно, најзначајнији допринос Секулића, на том пољу, био је у успостављању услова за укључење српске службе заштите у рад на обнови архитектуре и живописа манастира Хиландара.

Морамо да поменемо и ангажовање Секулића у спровођењу и примени међународних конвенција у служби заштите, посебно у области недозвољеног извоза и преноса културних добара, као и у предлагању споменика за упис на Листу светске културне и природне баштине.

Током три деценије активног рада, Јован Секулић је оставио истински траг у служби заштите споменичке баштине. У пензију је отишао 1984. године као директор Републичког завода за заштиту споменика културе. Растерећен свакодневних обавеза, наставио је да пише и управо тада је објавио две књиге *Путевима заштите споменика културе* (2001) и *Минхенска школа и српско сликарство* (2001). Сарађивао је и писао за часопис *Наслеђе*, у којем је објавио и свој последњи текст под насловом *Ново гробље у Београду / Споменичко наслеђе – проблеми заштите* (2004).

За лични допринос успостављању и развоју службе заштите културне баштине, Јован Секулић је добио Октобарску награду града Београда (1976), одликовање Културно-просветне заједнице Београда „Златни беочуг“ (1980), награду Друштва конзерватора Србије (1983), као и више диплома, плакета и признања. Одликован је указом председника СФРЈ Орденом рада са златним венцем, као и Орденом за народ са сребрном звездом.

Звезда Јована Секулића угасила се 17. децембра 2009. године. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду, једног сунчаног и прохладног јутра, у кругу малобројне породице, својих пријатеља, поштовалаца и колега.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

71/72

НАСЛЕЂЕ = Heritage / за издавача Милица Гроздановић ; уредник Марко Поповић. - Год. 1, бр. 1 (1997)- . - Београд : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1997- (Београд : Службени гласник). - 30 cm

Има издање на другом језику: Heritage (Belgrade) = ISSN 1821-1275
ISSN 1450-605X = Наслеђе
COBISS.SR-ID 162095623

НАСЛЕЂЕ

Завод за заштиту споменика културе града Београда

Калемегдан 14, 11000 Београд
тел: +381 (0)11 3287-557
факс: +381 (0)11 3287 411
e-mail: office@belgradeheritage.com
www.belgradeheritage.com

Лектор и коректор
Татјана Тодоровић

Преводилац
Марина Адамовић Куленовић

Фотографије
Снежана Неговановић
Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда

Ликовно-графичка опрема
Бранислав Фотић, Тијана Динић

Штампарија
ЈП „Службени гласник“, Београд

Тираж
1 200 примерака

Публикација је штампана уз финансијску подршку
Секретаријата за културу Скупштине града Београда